

Univerzitetna založba
Univerze v Mariboru

Vanekovo stoletje

Ob stoletnici rojstva
dr. Vaneka Šiftarja

Univerza v Mariboru

Pravna fakulteta

INŠTITUT ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA
INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES

VANEKOVO STOLETJE

Ob stoletnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja

Urednica
Darja Senčur Peček

September 2019

Naslov	Vanekovo stoletje
Podnaslov	Ob stoletnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja
Title	Vanek's Century
Subtitle	On the Centenary of the Birth of Vanek Šiftar
Urednica <i>Editor</i>	Darja Senčur Peček (Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta)
Uredniški odbor <i>Editorial board</i>	Stanislava Dešnik (Krajski park Goričko)
	Vera Klopčič (Inštitut za narodnostna vprašanja)
	Miran Komac (Inštitut za narodnostna vprašanja)
	Marjan Šiftar (Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija)
Recenzija <i>Review</i>	Marko Jesenšek (Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta)
	Silvo Devetak (Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta)
Jezikovni pregled <i>Editing in Slovenian</i>	Jasmina Vajda Vrhunec
Tehnični urednik <i>Technical editor</i>	Jan Perša (Univerzitetna založba Univerze v Mariboru)
Oblikovanje ovitka <i>Cover designer</i>	Jan Perša (Univerzitetna založba Univerze v Mariboru)
Grafika na ovitku <i>Cover graphics</i>	Kariaktura Vanek Šiftar, avtor Ladislav Kondor, 1955, last družine Šiftar.

Založnik / Published by

Univerzitetna založba Univerze v Mariboru
Slomškov trg 15, 2000 Maribor, Slovenija
<http://press.um.si>
zalozba@um.si

Izdajatelj / Co-published by

Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija
Petanjski 19, 9251 Tišina, Slovenija
<http://dr-siftar-fundacija.org>,
siftarjeva.fundacija@siol.net

Izdajatelj / Co-published by

Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta
Mladinska ulica 9, 2000 Maribor, Slovenija
<https://www.pf.um.si>
info.pf@um.si

Izdajatelj / Co-published by

Inštitut za narodnostna vprašanja
Erjavčeva cesta 26, 1000 Ljubljana,
Slovenija <http://www.inv.si>,
INV@inv.si

Izdaja
Edition Prva izdaja

Vrsta publikacije
Publication type E-knjiga

Dostopno na
Available at <http://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/436>

Izdano
Published Maribor, september 2019

© Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba

Tekst / Text
© Avtorji, 2019

To delo je objavljeno pod licenco
Creative Commons Priznanje
avtorstva-Nekomercialno-Brez
predelav 4.0 Mednarodna.

*This work is licensed under the Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivs 4.0 International License.*

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

929Šiftar V.:34(497.4)(0.034.2)

VANEKOVO stoletje [Elektronski vir] : ob stoletnici rojstva dr.
Vaneka Šiftarja / urednica Darja Senčur Peček. - 1. izd. - Maribor :
Univerzitetna založba Univerze, 2019

Način dostopa (URL):

<http://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/436>

ISBN 978-961-286-304-3 (pdf)

doi: [10.18690/978-961-286-304-3](https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3)

1. Senčur Peček, Darja 2. Šiftar, Vanek

COBISS.SI-ID 97247745

ISBN 978-961-286-304-3 (PDF)
978-961-286-305-0 (Mehka vezava)

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3>

Cena
Price Brezplačni izvod

Odgovorna oseba založnika prof. dr. Zdravko Kačič,
For publisher rektor Univerze v Mariboru

Vanekovo stoletje

DARJA SENČUR PEČEK

Povzetek Monografija, ki jo sestavlja petintrideset znanstvenih in strokovnih prispevkov, je bila izdana ob stoletnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja in je v bistvu tretji tako imenovani Vanekov zbornik. V prvem delu so spominski prispevki, ki osvetljujejo življenje in različna področja delovanja treh pomembnih, med seboj povezanih Prekmurcev: Vaneka Šiftarja, njegovega sopotnika Antona Vratuše in lani umrlega Franca Kuzmiča. V drugi del so uvrščeni strokovni in znanstveni prispevki, tematsko v širšem smislu povezani s Prekmurjem in/ali z delom Vaneka Šiftarja in Antona Vratuše. V tretjem delu so zbrani znanstveni prispevki, ki posegajo na različna raziskovalna področja Vaneka Šiftarja, pa tudi Vratuše in Kuzmiča, vse od prava (tako ustavnega kot delovnega), zgodovine, jezikoslovja do človekovih pravic, domoljubja, družbene odgovornosti in humanistike v najširšem smislu.

Ključne besede: • Vanek Šiftar • Anton Vratuša • Franc Kuzmič • Pravna fakulteta Univerze v Mariboru • Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija • Prekmurje • pravo • romologija • zgodovina • družbena odgovornost • človekove pravice • humanistika •

Vanek's Century

DARJA SENČUR PEČEK

Abstract The monograph, which comprises thirty-five scientific and professional papers, was published on the occasion of the centenary of the birth of dr. Vanek Šiftar and is in essence the third so-called Vanek's proceedings. The first part of the monograph contains commemorative contributions that illuminate the life and various fields of activity of three important and associated Prekmurje Slovenes - Vanek Šiftar, his companion Anton Vratuša, and Franco Kuzmič, who passed away last year. The second part comprises professional and scientific papers, thematically broadly related to Prekmurje and/or the work of Vanek Šiftar and Anton Vratuša. The third part consists of scientific contributions that deal with different fields of research of Vanek Šiftar, and partly also of Vratuša and Kuzmič, ranging from law (constitutional, labour), history, linguistics, to human rights, patriotism, social responsibility and the humanities in the broadest sense.

Keywords: • Vanek Šiftar • Anton Vratuša • Franc Kuzmič • Faculty of Law of the University of Maribor • Prekmurje • law • Romology • history • social responsibility • human rights • humanities •

Kazalo

Predgovor Darja Senčur Peček	1
1. DEL	3
Ob dveh 100-letnicah – rojstva dr. Vaneke Šiftarja in odločitve Pariške mirovne konference o usodi Prekmurja Milan Kučan	5
Vanek in Vran – dva orača in velika prijatelja Marjan Šiftar	9
Štiri Vanekova pisma Franci Pivec	19
Moja srečanja z dr. Vanekom Šiftarjem Andrej Gerenčer	25
“Kličče te Vanek!” Ernest Ružič	31
Vanek Šiftar – pesnik Tatjana Radonjič Kranjec	37
Dr. Vanek Šiftar – človek izjemnih kakovosti Ferenc Hajós	43
Izveštajno pismo prof. dr. Vaneku Šiftaru uz 100. rođendan Robert Hajszan	45
Vaneku ob stoletnici njegovega rojstva Šime Ivanjko	63
Dr. Vanek Šiftar bi bil član Pomurske akademije – PAZU Mitja Slavinec	69

Srečanja z dr. Vanekom Šiftarjem Jožek Horvat Muc	71
Dr. Anton Vratuša (1915–2017) – Moja srečevanja z Vranom Jože Vugrinec	75
Dr. Anton Vratuša – legenda medvojnega sodelovanja slovenske Osvobodilne fronte z italijanskim partizanskim gibanjem Štefan Cigoj	85
Nehote se sprožajo žarki življenja Milena Marija Reščič	95
Odšel, a ostaja z nami: mag. Franc Kuzmič (1952–2018) Klaudija Sedar	101
Mag. Francu Kuzmiču, pastorju, v spomin Daniel Grabar	109
2. DEL	117
Podobe Prekmurja z Judi ali brez njih <i>Images of Prekmurje With or Without the Jewish People</i> Marjan Toš	119
Romi v ustavnem pravu od Šiftarja do danes <i>The Roma in the Constitutional Law from Šiftar to These Days</i> Jurij Toplak	135
Pomen dela dr. Vaneka Šiftarja za preučevanje in izboljšanje položaja Romov v Sloveniji <i>The Importance of the Work of dr. Vaneek Šiftar for the Research and Improvement of the Situation of Roma in Slovenia</i> Vera Klopčič	151
Sto let Prekmurja kot mejne krajine – vojaškoobrambni vidik <i>100 Years of Prekmurje as a Boundary Region - Defence Viewpoint</i> Alojz Šteiner	167
Gorički travniki nekoč in danes <i>Goričko Grasslands: Past and Present</i> Sonja Škornik, Igor Paušič in Mitja Kaligarič	189
Dvoživke mrtvice Zaton <i>Amphibians of the Oxbow Lake Zaton</i> Špela Gorički in Sara Strah	207

Barve Trideželnega parka <i>Colors of the Trilateral Park</i> Stanislava Dešnik	223
»Vranov ogruček mladih talentov« – izziv za mlade ustvarjalce <i>”Vran’s Ogruček (Garden) of Young Talents” – A Challenge for Young Creators</i> Irena Kumer	233
3. DEL	239
Odločali so o usodi nemške narodne manjšine na Slovenskem in v Evropi - Odloka predsedstva Avnoja: Beneševi dekreti: Potsdamski sporazum – »duh časa« <i>Deciding Upon the Fate of German National Minority in Slovenia and in Europe - Decrees of the AVNOY Presidency: Benes’s Decrees: Potsdam Agreement - “SPIRIT OF THE TIME”</i> Dušan Nečak	241
Zgodovina upornišтва slovenskega naroda in pomen vrednot <i>The History of the Rebellion of the Slovene Nation and the Significance of Values</i> Ladislav Lipič	255
Estetski marksizem: v Jugoslaviji in po njej <i>Aesthetic Marxism: Yugoslavia And After</i> Lev Kreft	267
»Tuje« in »naše«: tradicionalna religioznost, religije priseljencev in nova religiozna gibanja v Sloveniji <i>»Foreign« And »Ours«: Traditional Religion, Religions of Immigrants And New Religious Movements in Slovenia</i> Marko Kerševan	279
Za grajncami vsikdar nekak ostane, naj ž njin o(b)stane tudi gezik: Razmišljanje o čezmejni slovenski jezikovni politiki <i>Somebody is Always Left Beyond the Border, May His/Her Language also Subsist There Deliberations on the Slovene Language Policy Across Borders</i> Albina Nečak Lük	289
Pravica do dela <i>The Right to Work</i> Etelka Korpič - Horvat	305
Ugotavljanje obstoja delovnega razmerja <i>Determination of the Existence of an Employment Relationship</i> Darja Senčur Peček	317

Visokošolski učitelji nekoč in danes	329
<i>Higher Education Teachers Once and Today</i>	
Mojca Tancer Verboten	
Družbena odgovornost je odgovornost do družbe, to je ljudi in narave	341
<i>Social Responsibility is Responsibility Toward Society, I.E. People and Nature</i>	
Matjaž Mulej	
Enaindvajseto stoletje – brez sonaravnosti in solidarnosti	351
<i>21st Century – Without Sustainability and Solidarity</i>	
Dušan Plut	
Erozija človekovih pravic in demokracije v svetu	363
<i>Erosion of Human Rights and Democracy in the World</i>	
Rudi Rizman	
Avtorice in avtorji prispevkov	379

Predgovor

DARJA SENČUR PEČEK

Pričujoči zbornik Vanekovo stoletje je tretji v seriji Šiftarjevih zbornikov, pri nastajanju katerih sta sodelovali Pravna fakulteta Univerze v Mariboru in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. Prvi Šiftarjev zbornik Pravo – narod – kultura (urednika Borut Holcman in Franci Ramšak), izdan leta 2001, je sovpadal s štiridesetletnico študija prava v Mariboru, pri razvoju katerega je dr. Šiftar tvorno sodeloval. Z drugim Šiftarjevim zbornikom Bosa pojdiva obsorej (urednica Etelka Korpič - Horvat), izdanim leta 2010, je bilo obeleženih devetdeset let Vanekovega rojstva.

Ideja za ta zadnji, tretji zbornik je nastala v okviru Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije kot del obeleževanja stoletnice rojstva dr. Vaneka Šiftarja, ustanovitelja Vrta spominov in tovarštva na Petanjcih ter pobudnika ustanovitve Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija. Pri njegovi izdaji je poleg Pravne fakultete Univerze v Mariboru sodeloval tudi Inštitut za narodnostna vprašanja iz Ljubljane.

V letu 2019 mineva sto let, odkar se je na Petanjcih rodil Ivan Vanek Šiftar, človek, ki je s svojim delovanjem na številnih področjih zaznamoval čas, v katerem je živel. Čeprav od njegove smrti mineva dvajset let, so njegove ustvarjalne sledi vidne še danes. V tem letu pa obeležujemo tudi mnoge druge pomembne obletnice, kot so stoletnica priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom, stoletnica Gimnazije Murska Sobota in stoletnica Univerze v Ljubljani, s katerimi je bil Vanek Šiftar prav tako povezan na različne načine.

Kot izhaja iz uvodnega prispevka, za Vaneka Šiftarja velja, da je bil človek številnih zanimanj, poklicnih in morda še bolj tistih, v katera sta ga zvaljajala njegov nemirni, raziskovalni duh in želja prikopati se do resnice, jo širiti in ugotovljene krivice tudi popravljati – pa tudi, da bi imel težave vsakdo, kdor bi hotel zaobjeti vse, kar je pritegovalo njegovo pozornost in energijo. Tega smo se zavedali tudi pri pripravi zbornika. Čeprav je pri tem s svojimi prispevki sodelovalo petintrideset avtoric in avtorjev, smo lahko zajeli le nekaj področij njegovega raziskovanja in osvetlili le drobce njegovega življenja ter življenja in dela njegovih sopotnikov in naslednikov.

Zbornik ima tri dele. V prvem delu so zajeti spominski prispevki, ki osvetljujejo življenje in različna področja delovanja treh pomembnih, med seboj povezanih Prekmurcev: zaslužnega profesorja dr. Vaneka Šiftarja, njegovega prijatelja akademika dr. Antona Vratuše in nadaljevalca njunega dela, lani umrlega mag. Franca Kuzmiča. V drugi del so uvrščeni strokovni in znanstveni prispevki, tematsko v širšem smislu povezani s Prekmurjem in/ali z delom Vaneka Šiftarja in Antona Vratuše. V tretjem delu so zbrani znanstveni prispevki, ki posegajo na različna raziskovalna področja Vaneka Šiftarja, pa tudi Vratuše in Kuzmiča, vse od prava (tako ustavnega kot delovnega), zgodovine, jezikoslovja do človekovih pravic, domoljubja, družbene odgovornosti in humanistike v najširšem smislu.

Kot ugotavljata recenzenta, zbornik prinaša nova spoznanja na raziskovalnih področjih, povezanih z delovanjem Vaneka Šiftarja, njegovih sopotnikov in naslednikov, ter spodbudo za nadaljnje raziskovanje nekaterih vprašanj. Hkrati pa je predvsem poklon Vaneku Šiftarju, profesorju, raziskovalcu, pravniku, romologu, pesniku, družbenemu delavcu in humanistu, ter zaveza vsemu, za kar se je zavzemal – vrednotam humanizma, varstvu človekovih pravic, demokraciji in miru.

Vsem, ki so prispevali k nastanku tega zbornika, predvsem avtoricam in avtorjem prispevkov, gre iskrena zahvala. Uredniško delo mi je bilo v čast in je izraz moje hvaležnosti do Vaneka, ki se je veselil mojega magistrskega naslova, me spodbujal k doktoratu in habilitaciji na Pravni fakulteti Univerze v Mariboru, kjer danes nadaljujem njegovo delo, ter s katerim sem sodelovala pri ustanavljanju Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije, ki nadaljuje njegovo poslanstvo.

1. del

Ob dveh 100-letnicah – rojstva dr. Vaneka Šiftarja in odločitve Pariške mirovne konference o usodi Prekmurja

MILAN KUČAN

Globoko smo v spominih že stopili v dogodke, ki so pred sto leti omogočili, da se je naše Prekmurje, naša domača Okroglina, priključila k Sloveniji in smo se prekmurski Slovenci združili z matičnim narodom. Čas po takrat končani veliki moriji, ko so po evropskih bojiščih komaj utihnili topovi, ki so štiri leta nenasitno goltali milijone človeških življenj, je bil negotov, poln žalosti in bridkosti, a hkrati tudi upanja in hrepenenja. Bil je čas umiranja starega in rojevanje novega sveta.

Na mirovni konferenci, kjer so politiki, diplomati in kartografi risali nove meje med narodi in državami in kjer se je trgovalo z načeli in plačevalo nečedne dolgove, so bile za nas Slovence sprejete pomembne odločitve. Krivično smo z njimi izgubili Primorsko, del Notranjske in severni del Koroške. Z naporu vrste domačih in tujih akterjev pa je bila vendarle sprejeta tudi rešitev, da se je meja vsaj tukaj, na skrajnem severovzhodu slovenstva, pomaknila severno od reke Mure. Na žalost ne tudi do Rabe. Odločitev so zmogli izsiliti zato, ker so jo lahko

¹ Govor na tradicionalni prireditvi Ustanove dr. Šiftarjeve fundacija, "Naši zakladi", 10. maja 2019, ki je bila posvečena 100. obletnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja.

naslonili na zavedanje Prekmurcev o svoji narodni, jezikovni in kulturni pripadnosti slovenstvu.

Spominjanju na te dogodke je namenjeno letošnje Prekmursko leto, s katerim Prekmurci in vsi Slovenci obeležujemo pomembno poglavje svoje vznemirljive zgodovine. Razumljivo, da je pobuda za vseslovensko obeleževanje takratnega dogajanja naša, domača. In prizadevamo si, da bi ga opravili čim bolj dostojno kot naš skupen praznik, osvobojen siceršnjih politikantskih zdrah in delitev. To smo dolžni ljudem, ki so takrat zastavili vse svoje znanje in čast, zlasti duhovnikom, ki so bili takratno intelektualno jedro sveta ob Muri in ki jim gre zasluga, da se danes tukaj govori in razume slovenska beseda.

Za nas, ki nas povezuje in na Petanjce vselej ponovno zvabi ideja Vrta spominov in tovarištva, pa ima stoletnica spominjanja na dogodke, povezane s Pariško mirovno konferenco, še drug, poseben in tudi oseben pomen. Tu se je, prav tako pred sto leti, v družini Jožefa in Apolonije Šiftar na Petanjcih rodil sin Ivan, človek, ki ga vsi poznamo samo kot Vaneka Šiftarja. Od tu je opazoval svet, v katerega se je narodil in živel, s široko odprtimi očmi, srcem in umom. Videl je svet gorja, kakršno je zaznamovalo njegovo mladost, si ga po svoje razlagal in ga poskušal spreminjati. Takšno je takrat bilo hotenje mnogih mladih prekmurskih intelektualcev.

Široka je bila pot in številne so bile življenjske postaje, na katerih je pustil svoje ustvarjalne sledove. Za Vaneka Šiftarja velja, da je bil človek številnih zanimanj, poklicnih in morda še bolj tistih, v katera sta ga zvaljala njegov nemirni, raziskovalni duh in želja, prikopati se do resnice, jo širiti in ugotovljene krivice tudi popravljati. Težave bi imel vsakdo, kdor bi hotel zaobjeti vse, kar je pritegovalo pozornost in energijo dr. Vaneke Šiftarja.

Ustanovitev Vrta spominov in tovarištva je ena od odločitev, ki razkrivajo njegov svet vrednot. Mednje sodita neomajna vera v končno zmagooslavje resnice in prepričanje, da se je vredno boriti za svet brez krivic, da je tak svet mogoč in da je to dolžan storiti vsak časten človek. Njegov vrt je kot spomenik po svoje edinstven, po sporočilu pa univerzalen. Zato tudi priteguje vse več pozornosti ne le domačih ljudi, zavezanih človečnosti, ampak tudi antifašistov, demokratov in svobodoljubnih ljudi iz vsega sveta. Postal je stvaritev, ki je Šiftarjevo domačijo, Petanjce in Prekmurje postavila na zemljevid humanizma in boja za svet svobodnih ljudi. Vanek Šiftar je verjel v svet, v katerem so vsi ljudje ob rojstvu

obdarjeni z dostojanstvom in enakimi pravicami in v katerem smo ljudje drugim pripravljeni storiti to, kar si želijo in kar želimo, da bi drugi storili nam. Kot simbol takega sveta je zasnoval tudi svoj vrt. Skupaj z njegovim neločljivim prijateljem dr. Antonom Vratušo sta ga obudila v življenje.

Mene z Vanekom vežejo tudi osebni spomini. Bil je moj mentor. Svetoval mi je študij prava in me navdušil za poklic sodnika za mladoletnike, ki ga je nekoč z navdušenjem opravljal tudi sam. Skupaj z mojimi starši, s katerimi je prijateljeval dolga leta, me je pripravljala na soočanje s sončnimi in trpkimi realnostmi življenja in mi pomagal oblikovati svet vrednot, ki me je zaznamoval in me vodi skozi življenje. Svetoval mi je tudi pri eni najzahtevnejših odločitev, ki sem jo moral sprejeti kot razmeroma mlad in neizkušen človek. Morda me je tako zavaroval pred napako, ki bi jo najbrž zagrešil. Zagotovo nisem edini, ki je bil deležen njegove skrbi in očetovske naklonjenosti. Z menoj so trajno ostale nekatere njegove modrosti. Predvsem tista o znanju kot najbolj zanesljivem oprijemališču v življenju: da je znanje velik blagoslov in zaveznik človekovih vrlin; da je glasnik svobode, vendar le, če je dovolj temeljito. Površno znanje zna namreč biti hujše od neznanja; pa o napredku, ki ga človeštvu zagotavlja znanje, saj ga je z vsako generacijo več, zaradi česar se mora človek potruditi, da ne ostaja za znanjem svoje generacije in tako zaostane. Na znanje je imel globoko dialektičen pogled. Kar je za eno generacijo vrhunec, je za naslednjo le še izhodišče. Navsezadnje, tako mi je večkrat dejal, te bo v politiki in njenih meandrih, ki ta čakajo, reševalo le znanje. Za to in druge nasvete sem mu iskreno hvaležen.

Zato mi je bilo težko zavrnilo prošnjo Vanekovega sina, mojega prijatelja in dolgoletnega sodelavca Marjana, naj pripravim nagovor ob današnjem dogodku. Toliko težje, ker se ta odvija na kraju, kjer je Vanek, človek velikanske energije in ustvarjalnega nemira, našel svoj mir. Vselej, ko pridem sem na vrt, postojim ob majhni gomili, ki je nasuta na njegovo poslednje počivališče. Ne vem zakaj. Ampak ob njegovem grobu se mi v spominu vselej zavrtinčijo besede Miška Kranjca, enega Vanekovih sopotnikov, ko v Stricah, ki se jih spominja, pravi, da z njimi na pokopališču počivle marsikaj, česar ni več moč izkopati niti ni mogoče oživeti tistega, kar je tako ali drugače navdihovalo njegovo mladost. Zato se mu včasih zdi, da je tam pokopan tudi dobršen del njegovih velikih sanj in prividov in da je tudi nad temi sanjami in prividi postavljen velik rjavo črnelen križ s črkopisom »Eti počivle«. Miško Kranjec je znal izpisati to, kar je vrojeno v melanholično naravo naše prekmurske duše. V poetičnem razsežju svoje bogate

notranjosti je to znal kratko zapisati tudi pesnik Vanek Šiftar v svoji med vojno napisani pesmi »Prišla bo pomlad«: S toplim vetrom prišla bo pomlad, z njo prišel bo velik čas. Spomladi polja bodo polna rož... in umrlih mož.

A Vanek Šiftar je bil optimist. Takšen kot je bil, bi nam bil dobrodošel tudi danes. Živimo v vse bolj dinamičnem, na videz tudi kaotičnem svetu, povezanem, soodvisnem, na trenutke tudi sovražnem, v katerem nas kot posameznike in kot člane narodne skupnosti ne zaznamuje le dogajanje na domačem dvorišču, ampak vse bolj neposredno in usodno tudi vse, kar se zgodi daleč od domačega praga. V takšnem svetu potrebujemo ljudi, ki so s svojo moralno močno in premočrnostjo lahko vodnik pri iskanju izhodov iz labirintov protislovij sodobnega sveta. Ne vemo, kako bi Vanek danes gledal na naše početje in na svet, ki nastaja pred našimi očmi. Tudi z našim sodelovanjem. Zagotovo ne bi bil srečen, da človekovo dostojanstvo, človekove pravice in vladavina prava kot najtrdnjše vezivo človeške družbe, v katero je trdno verjel, izgubljajo mesto temeljnega družbenega vodila. Nastaja nek drug svet, v katerem Vaneku verjetno ne bi bilo udobno. Zagotovo pa bi se s svojo energijo pridružil mladim, ki vse bolj dvigujejo svoj glas za več pravičnosti, več spoštovanja človeka, dela in narave.

Vaneka ni med nami več že dvajset let. Ni živel zelo dolgo, a je bilo njegovo življenje bogato in polno. Bolj kot z dnevi je bilo izpolnjeno z dejanji. In ta dejanja nas zavezujejo.

Vanek in Vran – dva orača in velika prijatelja

MARJAN ŠIFTAR

To pomlad sem ponovno prebiral korespondenco dveh prijateljev, Vaneka in Vrana,¹ dveh oračev, ki sta kovala in marsikaj skovala v desetletja trajajočem iskrenem in ustvarjalnem prijateljevanju in sodelovanju. Tkala sta na svojih in na mnogih skupnih statvah, vse od njunega prvega sodelovanja pri raziskovanju prekmurskih narečij že pred drugo svetovno vojno do Vanekove smrti.²

Ob tem mi spomin priključa mnogo tega, kar me je povezovalo z mojim očetom Vanekom in dr. Antonom Vratušo – Vranom, ter me vodi na njuno, našo in najino skupno pot. Moja pot je bila še kako prepletena z življenjem in delom, sodelovanjem in prijateljstvom dveh oračev – ob njiju in z njima sem rasel, spoznaval svet, si nabiral izkušnje. Zaznamovala sta mojo mladost, življenje, delovno in vrednostno podstat. Spomini na očeta Vaneka in »očeta« Vrana so živi, bogati.

¹ Dr. Vanek Šiftar (1919–1999), zaslužni profesor Univerze v Mariboru, in akademik dr. Anton Vratuša (1915–2017).

² Mnogo idej, pobud in različnih tem v desetletja trajajočem prijateljevanju, sodelovanje v Mladem Prekmurcu, številni raziskovalni in knjižni projekti, Vrt spominov in tovarištva ter nastajanje Ustanove dr. Šiftarjeva ustanova so bili vezivo sodelovanja Vaneka in Vrana. Poseben dokument, primerljiv s podobnimi v zgodovini (npr. objavljena korespondenca med K. Marxom in F. Engelsom), je tudi njuna javno znana korespondenca v: Munda, M. (2011). *Ob Muri in daleč čez – korespondenca Vaneke Šiftarja z nekaterimi pomurskimi vojaki*. Založba Franc & Franc in UŠF. V nadaljevanju: Munda – korespondenca.

Skoraj petdeset let sva z očetom prehodila skupaj, kot oče in sin, kot prijatelj, kot zaupna tovariša in sodelavca, kot soustvarjalca Šiftarjeve fundacije. Bilo je to bogato in dinamično obdobje v družbi, v naši prejšnji in sedanji državi, v Prekmurju, v mojem, najinem in našem skupnem življenju. Od Hutterjevega bloka v Mariboru, prek Ljutomera, Murske Sobote in Petanjcev ter od Ljubljane in Maribora do Petanjcev se je vila in prepletala najina pot. To je bilo veliko in nepozabno potovanje skozi čas in prostor, skozi čas in obdobja prihajanja in odhajanja – vračanja in vrnitve. Potovanje, ki je potrjevalo, da ni nujna tudi stalna fizična bližina za bogato, nepozabno življenjsko izkušnjo.

Ob očetu in z njim sem lahko spoznaval lepote ter kulturno, duhovno in človeško bogastvo življenja, sončne in trpke strani realnosti in življenja, svet vrednot, ki me je zaznamoval. To vodilo sem lahko tudi zelo konkretno spoznaval – za svoje dobro, vse do današnjih dni. Zato pa sva se tudi lahko skupaj veselila mojih, njegovih, najinih uspehov in z vzajemnim razumevanjem lažje iskala izhode iz ne vedno prijetnih situacij, prepoznavala in razmejevala iskrena prijateljstva od lažnih, moralno in človeško pokončnost od sprenevedanja vseh vrst.

Nisem pa ob sicer vsej zagotavljeni pomoči in bodrenju, razumevanju ter spoštovanju samostojnosti in avtonomije mišljenja in delovanja znal vedno sprejemati ali zaznati skrajne dobronamernosti njegovih nasvetov in spodbud. Žal je absolventski staž na magistrskem študiju ostal moja nedokončana zgodba, pa še kaj bi se našlo. Ob vsej neprizanesljivi kritičnosti sem vedel, da je moj zaveznik in tovariš. Vračal sem mu, kolikor sem zmožel in znal – ne vedno dovolj.

Preplet življenjskih, delovnih, intimnih in javnih (tudi političnih) vsebin v najinem življenjskem dialogu je bil kot valovanje, s plimami in osekami. Ostaja mi kot nostalgičen in nepozaben spomin ter še vedno izvir pozitivne energije. Moja ljubezen do filatelije, taborništva, glasbe, družbene angažiranosti in solidarnostnega razdajanja korenini prav v tem valovanju.

Ob njem in z njim sem se gradil, spoznaval sebe in mnogo ljudi, njihovo veličino in žlahtno elementarno človečnost. Med njimi je imel še prav posebno mesto akademik dr. Anton Vratuša.

Anton Vratuša je bil naš družinski prijatelj, povezan s »Šiftarjevino« na Petanjcih, s štirimi generacijami Šiftarjev: od dedka Jožefa in babice Apolonije do mojih otrok. Ob številnih srečanjih, vse do zadnjega, se je spomnil tudi njih in žene Amalije s pozdravi in drobnimi pozornostmi zanje. Ostaja spomin na številna prijetna druženja. In obratno, z njegovimi otroki in soprogo Nevenko mi je bilo dano, da sem se prvič srečal še kot osnovnošolec (1961), da sem v študentskih letih prijateljeval z žal mnogo prehitro preminulim sinom Dragom in še danes z njegovo soprogo Majdo, da sem srečeval njegovi hčerki in ohranil vezi s hčerko Vero ter z Vranovim vnukom in vnukinjo. Mnoga srečanja ostajajo v mojem in našem spominu, so neizbrisni kamenčki mozaika našega življenja in povezanosti.

Spremljal sem njegovo pot, bil vesel znank, ki mi jih je prinašal ali pošiljal iz svojih poti po širnem svetu, poslušal o njem in sodelovanju, srečeval »strička Vrana« in že v rosnem mladostnem obdobju razumel, da je tovariš Vratuša pomemben in ugleden tovariš, diplomat, funkcionar in da sta z očetom velika prijatelja. Spoznaval sem, da je bil dr. Vratuša eden izmed najstarejših še živčih in aktivnih prvoborcev slovenskega partizanskega, narodnoosvobodilnega gibanja; znanstvenik, akademik, večkratni častni doktor, profesor, pisec; diplomat z bogato izkušnjo in poznavanjem mednarodnih odnosov; politik in svetovljan, borec za mir, razumevanje in miroljubno sodelovanje med narodi in državami ter za pravični svet brez krivic, neutruđen v svojih prizadevanjih za obstoj in identiteto slovenskega naroda ter za razvoj Slovenije. Življenje dr. Vratuše je bilo prav gotovo eno izmed najbolj nenavadnih, zanimivih in vznemirljivih, pa tudi bogatih zgodb slovenskega človeka v prejšnjem stoletju, ki je samorastniško raste, dozoreval in dozorel v eno izmed najpomembnejših in najuglednejših osebnosti v zgodovini Prekmurja in tudi Slovenije dvajsetega in enaindvajsetega stoletja ter je tudi eden izmed soustvarjalcev novejšje slovenske zgodovine.

Zato mi je bilo njegovo vabilo za sodelovanje v njegovem kabinetu, ko je bil predsednik slovenske vlade,³ velik delovni izziv, izraz zaupanja, sprejem tega pa

³ V obdobju 1978–1980 – njegov mandat predsednika slovenske vlade je bil kratkega veka. »Pustil pa mu je grenak priokus, o katerem celo z intimnimi prijatelji ni rad govoril. Vran pač ni mogel nikdar dobro razumeti, da v politiki veljajo samo interesi ...« (Stanovnik, J. (2010). Anton Vratuša – Vranov let skozi 20. stoletje. V: Munda, M. (ur.), *V svet po veliki beli cesti – 95 let akademika Antona Vratuše*. Podjetje za promocijo kulture Franc & Franc in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija) V istem obdobju je bil Milan Kučan predsednik Skupščine Socialistične republike Slovenije. V govoru na slovesnosti ob petindevetdesetletnici A. Vratuše v Murski Soboti je med drugim dejal (govor je dosegljiv na spletni strani Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija): »Lahko bi mu bil sin. A tisti dve leti, ko sva sodelovala, v letih, ko so se že napovedovale zaostritve jugoslovanske krize, je bilo najino sodelovanje izjemno korektno in spoštljivo. Z veseljem se spominjam tega sodelovanja in štejem si v čast, da me je, čeprav veliko mlajšega, sprejel za enakopravnega sodelavca. Morebiti je bila dolga odsotnost iz Slovenije in s tem povezan pomanjkljiv vpogled v takratna politična razmerja med ključnimi akterji slovenskega

tudi velika odgovornost. Delo v njegovem kabinetu je bilo zame izjemna dodatna šola, druga fakulteta – posebna oblika dodatnega podiplomskega usposabljanja. Bilo je priložnost, da sem lahko skupaj z drugimi sodelavkami in sodelavci od blizu spoznaval njegove delovne navade, kaj pomenijo predanost delu, odgovornost in podrejanje vsega, tudi zasebnega življenja, delovnim obveznostim, kaj je delo prek formalnega delovnega časa, tudi v pozne nočne ure, kaj je res točnost in kaj delovna disciplina. Od blizu smo spoznavali njegovo širino, znanje, razumevanje vloge in pomena kulture, bistvo humanizma, samoupravljanja, neuvrčenosti ter pomen spoštovanja načel za reševanje problemov v mednarodnih odnosih, izboljševanje položaja naših manjšin v zamejstvu in za razvoj dobrososedskih odnosov, pa tudi njegovo povezanost s partizanskim obdobjem ter vzajemno spoštovanje med njim in italijanskimi partizani. Dr. Vratuša je s svojim načinom delovanja in delovnimi kakovostmi, kot že v svojem minulem dolgoletnem delovanju in vodenju kabineta E. Kardelja, dajal ton nam, svojim sodelavcem, tovarišiji v pravem Kocbekovem duhu. Bili smo odlični kolektiv, družina. V trdno tovarišijo so nas povezovali skupno delo, skupno hotenje in skupna odgovornost. Ob predanem delu vseh sodelavk in sodelavcev v tej ne uradniški, temveč študijsko-analitični skupini smo se kalili za nove, kasnejše življenjske in delovne izzive v diplomaciji, gospodarstvu, visokih državnih službah.

Vrt spominov in tovarštva na Petanjcih, na »Šiftarjevini«, in sredi devetdesetih let nastajajoča Šiftarjeva fundacija⁴ sta bili dve veliki vezivi dveh velikih prijateljev in z njima tudi mene. Oče je tu začel in končal. Njegova strast, zvestoba, tovarištvo, idealizem, zavezanost humanističnim, protifašističnim in demokratičnim načelom, človeška pokončnost in neomajna volja so v tem njegovem življenjskem projektu dosegle svojo vrhunsko sintezo. Sam nisem vedno prispeval, kolikor bi lahko.

političnega prizorišča ali morebiti njegovo razumevanje zgodnjih znamenj prihajajoče demokratizacije ZK in družbe, ki jih je na prejšnjem delu v Beogradu zaznal drugače, kot mi v Ljubljani, bil razlog za njegov razmeroma kratek postanek v slovenski politiki. Kakor koli, sam sem ga po odhodu pogrešal, ker je bil nekako iz drugega, širšega sveta in z drugačno mislijo. In ker je bil Prekmurec.«

⁴ Dr. Vratuša je bil prvi večletni predsednik Programskega sveta Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije, pobudnik in nosilec njenih številnih pomembnih in odmevnih znanstvenih, publicističnih, kulturnih in drugih projektov. Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija se je zaradi vsestranskega angažiranja dr. Vratuše razvila in uveljavila kot pomemben in prepoznaven dejavnik v lokalnem, državnem in tudi čezmejnem okolju na vseh področjih svojega delovanja: skrbi za vrt kot pomembnega dela kulturne dediščine, na izobraževalnem, raziskovalnem in publicističnem področju, na področju sodelovanja s Slovenci v zamejstvu, s sorodnimi ustanovami v državi in še posebej v prizadevanjih za vsestranski razvoj lokalne skupnosti. Kot častni član ustanove je bil aktivno vpet v njene številne aktivnosti: kot avtor številnih prispevkov o vrtu in ustanovi, urednik več njenih monografij, pobudnik in nosilec številnih, tudi mednarodno pomembnih in odmevnih projektov, ko so »jambori spominov in dobrega sosodstva« ter literarni razpisi za učence in dijake osnovnih in srednjih šol, njegov ustvarjalni prispevek pa je vpleten tudi v povezovanje z zamejstvom, več mednarodnih simpozijev in v še mnogo drugega.

Dr. Vratuša je dejavno sodeloval pri nastajanju Vrta spominov in tovarištva, ki je že dolgo zaščiten kulturni spomenik, unikaten botanični vrt in specifičen pomnik, ki spominja na grozote druge svetovne vojne ter boj proti fašizmu in nacizmu. Prav tako nas opominja, kako dragoceni so mir, spoštovanje, razumevanje in sodelovanje med ljudmi, narodi in državami. Tudi zato je poseben del slovenske mreže botaničnih vrtov in arboretumov. Številna drevesa in druge rastline smo na vrtu zasadili zahvaljujoč prav dr. Vratuši (vrtnica generalnega sekretarja Organizacije združenih narodov (OZN) U Tanta itn.).

Dr. Vratuša pa je bil svojemu prijatelju iz mladosti in vse do smrti svojemu najtesnejšemu prijatelju Vaneku⁵ trdna intimna in moralna opora v trenutkih, ko usoda Vrta spominov in tovarištva ni bila jasna,⁶ prav tako je bil aktiven soustvarjalec nastajanja Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija in njenega delovanja do konca svojih dni.

V več kot dvajsetih letih Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija je tudi naju do zadnjega povezovalo strastno, izjemno in vsestransko sodelovanje. Številni skoraj tedenski sestanki, obiski na terenu, skupne seje in načrtovanja so bili stalna vez, krona tudi najinega dolgoletnega prijateljevanja in sodelovanja.

V Vrtu spominov in tovarištva, kamor se je vedno znova rad vračal kot na svoj lastni dom, pa bosta rastla »Vranova vrba« in »Vranov hrast«, ki smo ju zasadili še za časa njegovega življenja. Žal že brez njega, čeprav si je neizmerno želel, da bi bil tudi to pot z nami.

V štirih desetletjih sodelovanja z dr. Vratušem sem lahko spoznaval živo in neposredno, skorajda dnevno, njegovo človeško, intelektualno in moralno veličino.

⁵ »Svojo 70-letnico sem preživel s sinom in seveda z Zito na Pohorju na Osankarici, s Teboj pa sva želela – kot edinemu iskrenemu še živečemu predvojnemu prijatelju – na Mašunu,« piše Vanek Vranu 19. junija 1989 (Munda – korespondenca, 2011, str. 330). »Ako bi le kaj mogel in znal, bi Ti rad pomagal in, veruj, bova s Teboj. Ko bo preveč vsega, pridi v varno zavetje Vrta spominov in tovarištva in lažje Ti bo!« hrabri prijatelj prijatelja 27. aprila 1998 (prav tam, str. 374).

⁶ »Dragi Tonek, ker sem Ti že pisal o vsem, moram ponoviti tudi to, o čemer sva se kot prijatelja z najdaljšim »stažem« večkrat pogovarjala: ponavljam, prosim Te, da spremljaš usodo vrta in pomagaš z vsem razumevanjem, kot si do sedaj,« prosi Vanek Vrana (26. septembra 1993, prav tam, str. 356). Zaupa mu tudi svojo črnogledost: »S sprejemom v Vrtu sva naredila, kar nama je že nekako domače (jutri pride risat akademski slikar Golia ...) in dobro, za konec je vse bolj jasno - vrt bo umrl z mojo smrtjo in na to se je treba pripraviti ...« Hkrati pa dodaja: »V vrtu se je celo – nepričakovano – kar posebej raznežil dr. A. Trstenjak, ki so ga v tistih časih grdo »mazali« v Slovincu in krepko se je držal predvsem glede NOB.« (1. julija 1994, prav tam, str. 362) Prijatelj Vran ga bodri: »Drago mi je, da raste zanimanje zanj. Tako je prav.« (19. aprila 1998, prav tam, str. 373).

Tovariš Vran, zvest vrednotam Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega boja kot rdeči niti, hrbtenice svojega bogatega življenja, je razumel, spoštoval in živel tovarištvo in skupnostno življenje v njunem najžlahtnejšem pomenu: z vizijo, da je boljši svet možen, da je humanizem njegova podstat in solidarnost uresničljiva, z vztrajnim in ustvarjalnim delom za boljši svet socialne pravičnosti in človekovega dostojanstva, s pretanjenim občutkom za sožitje različnosti, z razumevanjem kulture dialoga v najboljši »volterovski« maniri in z etičnim poslanstvom intelektualca, s študijsko in raziskovalno strastjo, z razumevanjem opiranja na lastne sile v vseh razsežnostih. Ob tem pa je bil skromen človek, ki mu je bilo nerodno govoriti o svojem uspešnem in izjemno bogatem delu.

Spoštoval sem ga, njegovo v delu in rezultatih utemeljeno intelektualno in človeško avtoriteto. Tudi v Ustanovi dr. Šifarjeva fundacija smo bili vedno znova motivirani z neverjetno življenjsko energijo in izrednim spominom, se skušali zgledovati po njegovi uglašeni komunikaciji izkušenega diplomata. Občudovali smo njegovo splošno znano delovno vnemo, izjemno disciplino in izostreno odgovornost do samega sebe in drugih. Skušali smo slediti njegovim pogledom prek miselnih in drugih zamejitev, prek krajevnih in aktualnih časovnih horizontov. Pomirjal in opogumljal nas je s svojim nalezljivim življenjskim optimizmom, razveseljeval s svojo duhovitostjo. Spodbujal nas je s svojim občutkom za kolektivno delo;⁷ bilo je prijetno, tudi zahtevno – vendar nikoli od nikogar ni pričakoval ničesar, česar ne bi tudi in najprej od sebe. Meni in mnogim ostaja njegova življenjska in delovna spodbuda, da »se nemo zvijsili, nikak in nigdar«. Tudi v enem izmed zadnjih razgovorov, takrat že v bolnici, me je blagohotno pobaral, kako napredujem s pripravo doktorata. Njemu in sebi ostajam dolžnik.

Med najinim prijateljevanjem in sodelovanjem sem lahko spoznaval, kako je z zanj značilno študijsko in raziskovalno strastjo ter splošno znano delovno vnemo posegal po izjemno širokem spektru tem na svojem »potovanju po veliki beli cesti«. Kljub številnim odgovornim dolžnostim, tudi takim z neprijetnimi izkušnjami, je vendarle vselej našel čas tudi za vračanje na njegove »goričke

⁷ Januarja 1995 mi »naroča«: »Dragi Marjan, v prilogi Ti pošiljam nekaj »cvetja iz domačih in tujih logov«. Prosim, poskrbi, da si vsakdo izmed šesterice »konspiratorjev« z dne 18. 1. popoldne – torej tudi Ti – izbere, kar mu ugaja, ali jim pa Ti razdeli, po lastni presoji. Vsaka knjižica ima nekaj svojega ... Prijetno mi je bilo videti, da je vsakdo iz našega malega kolektiva našel svoje mesto pri delu in družbi in da so vsi s sabo zadovoljni – vsaj tak je bil vtis ob pogledu na prijazne obraze ... Iskreno pozdravljam vse skupaj in vsakogar posebno, Vran.« (31. januarja 1995; prav tam)

brege«, med svoje sorodnike. Njegova skrb za Mednarodni center⁸, njegovo ohranitev in razvoj ter spodbujanje delovanja Krajinskega parka Goričko v vsej njegovi zamišljeni celovitosti sta bila stalni in nepogrešljivi popotnici njegovega delovanja.

Vedno znova so me prevzeli tudi njegova pozornost za drobne človeške skrbi, zdravje in življenje svojih najbližjih, soproge in hčerk, njegov pogum in dostojanstvo, njegova intimna doživljanja tudi človeško in življenjsko žalostnih udarcev, njegova človeška veličina in predanost delu.⁹

»Statve«, kot bi sam dejal, na katerih je neutrudno tkal dolga desetletja in stkal svoj prepoznavni prispevek za mozaik nacionalne zgodovine, za našo kulturno dediščino, so se pred časom zaustavile za vedno. Kaj vse je še bilo na njih, mi je pripovedoval mnogokrat – še v bolnici. Kot da je želel potrjevati izrek starega modreca: »Nikoli nehati začenjati in nikoli začeti nehavati.« Še mnogo nedokončanih mrež, niti in prediva je ostalo v njihovih čolničkih. Tudi želja, da bi končal svojega »profesorja Urbana«, dragoceno pričevanje o pomembnem poglavju svojega partizanstva, je ostala neizpolnjena. K temu ga je prav tako spodbujal njegov prijatelj Vanek.¹⁰ Pa tudi sam je bil trdno odločen, da bi ga ob

⁸ Med njegovimi življenjskimi dosežki zavzemata posebno mesto ustanovitev in delovanje Mednarodnega centra za upravljanje podjetij v družbeni lastnini v deželah v razvoju s sedežem v Ljubljani – ICPE. Ta center, sicer z drugim imenom, je še vedno edina mednarodna organizacija s posebnim statusom v sistemu OZN, ki ima sedež v Ljubljani. Dr. Vratuša je bil ključni nosilec tega projekta. Na pobudo nekdanjega generalnega sekretarja OZN U Tanta leta 1969, da bi svetovna organizacija ustanovila tak center, je dr. Vratuša po končanem veleposlaniškem mandatu v OZN in vrnitvi v domovino takoj začel aktivnosti v Beogradu in Ljubljani, da bi se ta predlog uresničil. Rezultat tega je bila ustanovitev centra aprila 1974 v Ljubljani. Kot častni predsednik sveta centra je še do zadnjega aktivno sodeloval pri ohranjanju in revitalizaciji koncepta centra, njegovem umeščanju v razmere enaindvajsetega stoletja in povezanosti z domicilnim, slovenskim okoljem.

⁹ »Dragi Marjan, Dan po najinem obisku v Piranu ... je prišlo tvoje ljubeznivo voščilo za vse dobro v novem letu. Žal, takrat nisem utegnil odgovoriti, ker sem hitel v Beograd, da bi obiskal Nevenko, ki jo je dolgoletna huda bolezen že skrajno izčrpala ... Pred odhodom iz bolniške sobe smo se najavili za tretji dan. Toda štiri ure po tem je prišel telegram, ki nas je obvestil, da je pacientka uro za in pol po našem obisku izdihnila. Od 27. decembra 2010 jo obdaja večni mir v družinski grobnici na novem groblju v Beogradu ... Zdaj sem tukaj na Rimski 14, zakopan v letna poročila, ki jih je treba pripraviti tako na SAZU kot v Mednarodnem centru. Istočasno pripravljam nove programe. Tako, dragi Marjan, moj dolg do Tebe izpolnjujem šele danes. Hvala za dobre želje in stokrat hvala za Tvojo pomoč in sočutje zlasti po dnevih globokih sprememb v našem življenju ... Tudi Tvoja Vesna se je oglasila. Ganljiva je bila njena skrb in pripravljenost, da nama z Vero pomore ...« mi piše 15. januarja 2011.

¹⁰ Večkrat mu piše o tem, ga spodbuja: »Ko se tako pogovarjam s teboj, se ponovno vračam k temi: ne pozabi na analitično obdelavo svojega poslanstva pri garibaldincih, ker je že vse preveč megleno. Kaj pa bo ostalo, če Vi, ki ste poznali in snovali v živo, ne zapustite mladim resnice?« (4. oktobra 1988, prav tam, str. 328) »Zdaj je minilo že leto, ko si dejal, da boš napisal (ali vsaj začel pisati), kako je živel Urban tam med garibaldinci – ne pozabi, ker je tem področju velika praznina ...« (26. septembra 1993, prav tam, str. 354) »Zelo pomembno pa je, da se lotiš obdobja po letu 1943, da boš s svojo raziskovalno prodornostjo zavezal jezik marsikateremu klepetavemu, moralno »pokvarjenemu« zgodovinarju – lažipolitiku ...« (27. aprila 1998, prav tam, str. 374) In Vran odgovarja, potrjuje: »Čim se konča vse v zvezi z Rabsko brigado, se vrnem nazaj na to problematiko. Gradiva imam že precej, toda še vedno premalo, da bi lahko začel pisati. Potrebujem še nekaj mesecev za pregled gradiva – v Italiji je izredno obsežna literatura, malo pa bo treba navezati stike tudi z arhivi, potem še

vsem drugem vendarle dokončal. »Še samo dve poglavji in zaključek moram napisati,« je večkrat omenjal v zadnjem letu svojega življenja. Še v bolnici smo se kdaj pošalili, da mora čim prej priti iz bolnice in končati delo, ker tiskarji že čakajo. »Delo bo končano, potrebne aktivnosti so v teku!«

Vratušev znanstveni in publicistični opus je nedvomno dragocen vir za proučevanje zgodovine mednarodnih odnosov, protislovij sodobnega sveta, problemov razvitosti ter emancipacije narodov in držav, gibanja neuvrščenih; teorije in prakse obalnega morja; samoupravljanja, lokalnih skupnosti, participativne in politične demokracije; nacionalnih odnosov ter položaja in zaščite manjšin; vloge znanosti in njenih mednarodnih razsežnosti; pomembnih poglavij boja za obstoj in emancipacijo slovenskega naroda (jezikovnozgodovinske študije, zgodovina narodnoosvobodilnega boja, položaj Romov, zgodovina prekmurskih protestantov, kulturna in naravna dediščina). Znana je njegova bibliografija (Kuzmič in Munda), prav tako so številni njegovi intervjuji in govori.

Ostaja pa še tudi ideja, še en izziv za naše »statve«, in sicer da vso to bogato dediščino zberemo na enem mestu – v zbranih delih akademika dr. Antona Vratuše. Toliko bolj, ker je bil spoštovan doma in v širnem svetu in ker ostaja trpek spomin, da ob visokem življenjskem jubileju upravljavci slovenske države niso prepoznali in zmogli primerno ovrednotiti njegovega izjemnega opusa.¹¹ Tega bo prerasel plevel. Ostajajo pa neizbrisne sledi, ostajamo pričevalci njegove velike zgodbe.

Pred dvajsetimi leti je odšel oče, nedolgo nazaj sem izgubil učitelja in vzornika. Imel sem možnost, privilegij, da sem v sodelovanju z njim na njegovi »veliki beli cesti« spoznaval zgodovino in življenje v raznoterih razsežnostih. Desetletja so naju povezovala, prepletala družinske, delovne, prijateljske in čisto človeške vezi – ostaja spomin na mnoga druženja, razgovore, male, tako rekoč očetovske pozornosti in spodbude. »Pojdiva, moj fant, »osorej« pojdiva, na veliko cesto, da srečava dobre ljudi, nabereva uma darove«, mi je kot posvetilo zapisal ob svoji petindevetdesetletnici v knjigo »V svet po veliki beli cesti«.

enkrat pogledam koncept. Šele nato bo zrelo za pisanje. Tudi to bo vzelo nekaj mesecev ...« (19. aprila 1998, prav tam, str. 373).

¹¹ Septembra 2014 so predlagatelj – Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, prvi predsednik Republike Slovenije Milan Kučan, Občina Grad, Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije in predsednik SAZU – poslali predsedniku Republike Slovenije predlog za podelitev odlikovanja akademiku dr. Antonu Vratuši »za njegovo izjemno delo in zasluge pri uresničevanju suverenosti, blaginje, ugleda in napredka Slovenije na kulturnem, znanstvenem, političnem in mednarodnem področju« z dvanajst strani dolgo utemeljitvijo. Predlog ni bil sprejet!

Imeli smo ga radi in on je imel rad nas. Njegove misli in ideje smo spoštovali in se veselili vsakega trenutka v njegovi družbi. Ostal bo v naših srcih kot učitelj, prijatelj, svetovalec in prijazen sogovornik,« je zapisala dr. Slavica Tovšak 30. julija 2017.¹²

¹² Dr. Slavica Tovšak je bila dolgoletna direktorica Pokrajinskega arhiva v Mariboru, med drugim tudi podpredsednica Planinske zveze Slovenije, velika prijateljica in sodelavka prof. dr. Vaneka Šiftarja ter tudi predsednica Programskega sveta Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija. Prijatelja Vanek in Vran sta ostala povezana. Njuna arhiva hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru.

Štiri Vanekova pisma

FRANCI PIVEC

Ohranilo se mi je nekaj pisem Vaneka Šiftarja iz leta 1993, ki me spominjajo na teme najinih pogovorov, med katerimi so mnoge še zmeraj »žive«. Nekatera pisma so v rokopisu z lepo in urejeno pisavo. Tudi natipkana vsebujejo vsaj nekaj z roko napisanih besed, da takoj prepoznaš njihovega avtorja. Pisanje se vedno začne s kakšno duhovito označbo »zeitgeista«, konča pa z zelo osebnim zanimanjem za družino in tudi z zaupnim sporočilom o lastnem počutju. Nikoli ne manjka skupno povabilo z Zito na Petanjce. Razlog za pisanje je običajno kakšna konkretna potreba, toda pisec se je zmeraj potrudil, da jo je spravil v problemski kontekst, ki je naslovniku dal misliti, in prav o teh kontekstih želim nekaj napisati Vaneku v spomin.

V prvem pismu iz 17. junija 1993 povprašuje po kakšnih »uradnih« biografskih podatkih univerzitetnega tajništva o Mladenu Tancerju, ker je pisal poročilo in »popotnico« za njegovo knjigo Vzgoja in izobraževanje Romov na Slovenskem, ki se je pripravljala pri Založbi Obzorja. Skromne življenjepise naših takratnih učiteljev smo celo imeli, ker smo z dr. Stanetom Kosom pred nastankom Cobissa izdajali tiskane bibliografije s kratko predstavitevijo avtorjev, a sva o najinem skupnem prijatelju Mladenu oba vedela veliko več, kot je bilo tam zapisano. Še posebej Vanek je poznal Mladenove in Ankinе selitve od ene do druge vaše šole

v povojnem Prekmurju, dokler ni postal ravnatelj murskosoboške gimnazije in začel proučevati romsko manjšino. O Romih sva se pogosto pogovarjala tudi midva z Vanekom, še posebej v času, ko sva se leta 1979 neskončno dolgo z vlakom vozila prek Karlovca do Banja Luke na simpozij Nacionalno vprašanje v jugoslovanski teoriji in praksi, kjer je imel zelo provokativen referat z naslovom Problem narodnosti Romov. Spomnim se pomočnika kamermana sarajevske televizije, mladega Roma, ki se je v odmoru Vaneku s solzami v očeh zahvalil za spoštljive besede o njegovih ljudeh, kakršnih v življenju še ni slišal. Zapomnil sem si tudi Šiftarjevo izkušnjo, da so »avtohtonik« Romi precej drugačen svet od skorajšnjih romskih priseljencev, ki so v resnici lahko tudi Albanci, Vlahi ipd. ter so bistveno manj nagnjeni k artikulaciji svoje romske identitete. S tem se že mnoga leta srečujem pri sodelovanju z romskimi kulturnimi društvi po Sloveniji, recimo ob pomanjkanju volje za premoščanje narečnih razlik, ki so lahko velika ovira, če bi začele šole uresničevati napotek Strokovnega sveta za šolstvo o poučevanju romščine. Morda pa sploh ne gre za narečja, temveč za neznanje romskega jezika? Tudi kakšno zanimivo anekdoto iz začetnega obdobja sodelovanja z Romi mi je povedal: nekoč so romski fantje iz Püšče na veselici v sosednji vasi »prebunkali« slovenske vrstnike, ti pa so se maščevali nad Vanekovo domačijo in mu razbili šipe, ker da preveč opogumlja Rome. Njemu projekt čisto romske, kar malce »potemkinovske« vasi ni bil všeč, čeprav Püščo danes mnogi pripisujejo prav njemu – on je bil za integrirana naselja.

V pismu iz 16. julija 1993 mi sporoča, da podpira moj kritični odziv v Večeru na »pretiran poklon« reformirane ZK – Stranke demokratične preнове preminulemu Ivanu Mačku - Matiji. Motilo me je, da se še kar nadaljuje prikazovanje nekdanje partije kot monolita, kjer smo bili vsi za vse, kar je počel oblastni vrh. V resnici lahko skozi vso partijsko zgodovino sledimo neprekinjeni vrsti kritičnih reakcij na zastranitve in hkrati neštetim obračunom partijskih vrhov s kritiki. Velik del ljudi tega zaradi politične propagande ni mogel videti, mnogi pa so imeli pred očmi lastne koristi ali pa so se bali nasilnega »poenotenja«, kakršnega je izvajal prav Matija. Vanek me je dobro razumel, saj pravi tudi zase: »Brez samohvale, precej tega sem kot večni opozicionalec občutil – izključen, kaznovan, aretiran, kot poslanec v kazenskem in partijskem postopku ... (tudi v zvezi s Klopčičevim razmišljanjem – sodeloval z njim pri tem – o preureditvi SFRJ)« Danes je treba že malce pobrskati po spominu, da si obnovimo Klopčičev »Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma« iz leta 1983, ki ga je torej sooblikoval tudi Vanek: v njem gre za neodtujljivo državnost Slovenije, katere pomembne sestavine so bile prenesene na Beograd, prišel pa je čas, da jih

»vzamemo nazaj« in se glede Jugoslavije suvereno odločimo na novo. Ob nastanku zaupen dokument je ZK zavrnila, ker bi sicer Beograd ponorel, ko je bil po Klopčičevi smrti leta 1987 objavljen v Zlobčevi Sodobnosti, pa je postalo očitno, da so njegovi pisci dobro premislili, kaj zahteva zgodovinski trenutek. No, namesto Klopčičevega je leta 1987 zaokrožil slovenski nacionalni program iz 57. številke Nove revije, odpadel pa je seveda dostavek v naslovu »med graditvijo socializma«.

V pismu z datumom 7. september 1993 se Vanek zanima za moje počutje »sredi gužve ob pripravi nove preureditve univerze in kolobocije v zvezi z bodočim rektorjem. Želim, da bi bilo vse dobro in bi se naša univerza uspešno razvijala.« Omenja še »neugodno početje otroško zaletave politike«. Univerza, njeno ustanavljanje, organizacija in razvoj so bile teme, o katerih sva se pogovarjala najpogosteje, saj sva imela za to nešteto razlogov – on kot direktor – dekan šole, jaz kot glavni tajnik univerze. Najina izmenjava pogledov na visokošolski študij je trajala od najinega prvega srečanja pri Rudiju Kyovskyju sredi šestdesetih, še posebej od mojega prihoda na Združenje visokošolskih zavodov Maribor leta 1970, pa do konca leta 1993, ko se je moja »univerzitetna zgodba« končala. Morda je Vanek celo prej od mene samega zaslužil, da se mi obeta »kolobocija«, saj je njene protagoniste poznal bolje kot jaz. »Otroško zaletava politika« je tisto jesen sprejela odločitev, da bo tri slovenske javne univerze razdelila po političnih blokih, kar je svetovni unikum. Levi so dobili Koper, sredinska LDS Ljubljano in desni Maribor. Da si lahko kaj takega izmisli strankarsko zamaknjena pamet, ni kakšno veliko presenečenje, ampak da kaj takega brez resnega ugovora sprejme akademska srenja, je pa nenavadno in zelo zaskrbljujoče. Toda zgodilo se je in moja pričakovanja, da se bom lahko po izstopu iz politike spet posvetil strokovnemu delu, za katerega sem bil tudi kar dobro usposobljen, so padla v vodo. Neskladen s strankarsko barvo mariborske univerze sem do konca leta »spakiral kovčke« in odšel drugam. Vaneka s svojo prizadetostjo nisem nikoli obremenjeval.

10. oktobra 1993 me je Vanek še prosil, naj mu priskrbim disertacijo Zdenka Čepiča o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji 1945–1948, ker tudi sam raziskuje spreminjanje socialne strukture v Prekmurju. Ob tem mi piše, da sta z Zdenkom sodelovala pri pripravi Šnuderlovega Dnevnika 1941–1945 za natis. Makso Šnuderl je bil rektor ob mojem vpisu na univerzo in je bil zame primer človeka z izrazito karizmo, za Vaneka pa še veliko več od tega – bil mu je vzornik v stroki. Ciril Ribičič je opredelil »slovensko ustavnopravno šolo«, ki se opira na

Šnuderla in v katero prišteva Stroblovo, Kristana, Šiftarja, Grada in Kaučiča ter seveda sebe. Šnuderlov Dnevnik v dveh knjigah je izšel pri Obzorjih v letih 1993 in 1994 ter je bil za poznavalce medvojnih in povojnih razmer iskano branje. Kot zastopnik »štajerskih beguncev« v Osvobodilni fronti je spadal v najožje odporniško vodstvo, vendar je bil med redkimi, ki niso nikoli vstopili v komunistično partijo. Kot preporodovec, triglavan, sokol, maistrovec, publicist, književnik in prevajalec, ugleden odvetnik, znanstvenik itd. je bil »trofej« osvobodilnega gibanja, a je ohranjal tudi neodvisno mišljenje. Vanek mi je povedal, da se je Dnevnik, potem ko ga je Šnuderl sam dešifriral iz stenograma, večkrat »izgubil«, in mi napisal: »Minila so že dolga leta, ko sem začel akcijo iskanja tistega rokopisa – tipkopisa.« Med drugim je bilo v njem navedeno Šnuderlovo in Prežihovo skupno zavračanje Vosovih likvidacij, ki so se potem tudi končale. Za december 1945 pa je v njem zapis o številki 12.000 pobitih domobrancev, ki da mu jo je Kardelj na njegovo zahtevo po pojasnilu zmanjšal na dvajsetino. Že to dvoje je bilo dovolj, da je besedilo težko našlo pot do tiskarne.

Naj še zapišem, da je bila naveza Šnuderl, Goričar, Kyovsky in Šiftar odločilna za razvoj pravnishkega študija v Mariboru, kar mi je zagotavljal moj sosed v bloku dr. Drago Tribnik, tudi triglavan, ki sem ga večkrat, že skoraj čisto slepega, spremljal na sprehodih po Tomšičevem drevoredu. Makso Šnuderl se ni nikoli odrekel Maistru, o katerem je napisal roman Izgubljena zemlja (1932), eno njegovih zadnjih del pa je bilo obsežno besedilo Naš general, ki je bilo natisnjeno v nadaljevanjih v Prostoru in času leta 1974 in mi ga je po odstavkih bral prijatelj Janko Kuster, tedaj predsednik še izvirnega »Maistrovega društva«, kjer je nasledil svojega očeta, legendarnega »Korošca«. Vanek je še posebej poudarjal Šnuderlovo nasprotovanje podcenjevanju mariborskega antifašističnega gibanja v zgodovinopisju in opozarjanje na razlike od ljubljanske sheme upora. »Zadnja leta pred vojno smo v Mariboru skušali na neki skupni osnovi najti enotnost ne glede na politično pripadnost zaradi velikega vplivanja nacionalnega socializma, ki ga je bilo ob meji zelo močno čutiti. Organizirane so bile skupne akcije in izvedene zlasti tedaj, ko so začeli zažigati kresove ob Hitlerjevem rojstnem dnevu. Takrat smo se Mariborčani dogovorili, da bomo tako skupno osnovo ustanovili nadstrankarsko,« za kar pa ljubljanske centrale niso imele nobenega razumevanja. To je povedal na posvetovanju ob 25-letnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda.

Glede Zdenkovega doktorata mi je še napisal: »Ako ga srečaš: prosim pozdravi (ga) z mojimi čestitkami. Vesel sem vsakega uspeha mladega znanstvenika, posebej še Čepičevih, ker sem se z njihovo babico srečeval že pred letom 1941 v Soboti in kasneje tudi v Mariboru.« O tem mi je pripovedoval nekoliko zavito, da je kot kurir prekmurskega odporniškega jedra hodil k Mari Čepičevi v Maribor, še posebej rad pa k Slavki Klavorovi v njihovo stanovanje pri Vodnem stolpu na Lentu, in da je imela Slavka v tistem zadnjem poletju 1941 dogovorjeno javko s Prekmurci na petanjskemrodu ob Muri, kjer je bilo zmeraj mnogo kopalcev. Pomislil sem na dvoje mladih ljudi – ona dvajset, on dvaindvajset – razmere pa uničujoče. Zato je mariborski zbor Slava Klavora »hišni zbor« v Šiftarjevem spominskem parku, kamor pride vsakega maja zapet Kajuhovo in Simonitijevo »Bosa pojdiva, dekle, obsorej«, ki je bila Vaneku najljubša.

Moja srečanja z dr. Vanekom Šiftarjem

ANDREJ GERENČER

Leta 1986 sem bili izvoljen za predsednika Skupščine občine Murska Sobota. Takrat je bila to ena izmed večjih občin v Sloveniji, po podatkih šesta po obsegu in številu prebivalcev. Naslednji dan po izvolitvi me je z obiskom presenetil dr. Vanek Šiftar. Poznala sva že dalj časa, še posebej sva se srečevala, ko sem prevzel vodenje Podjetja za PTT promet Murska Sobota. S sodelavci sem takrat začel z večjimi aktivnostmi pri izgradnji telefonije s ciljem, da zagotovimo hitrejši dostop do telefonskih priključkov v naši pokrajini. Težav ni manjkalo. Pri tem smo se srečevali z velikim povpraševanjem po teh storitvah in pomanjkanjem finančnih sredstev tako v podjetju kot pri občanih. Bila pa je velika želja, da odpravimo zaostalost Pomurja v primerjavi z drugimi regijami v Sloveniji.

V zvezi s tem smo opravili številne pogovore v vseh štirih pomurskih občinah in sprejeli določene usmeritve, saj je bila modernizacija telefonije pomemben infrastrukturni pogoj za hitrejšo vključevanje našega gospodarstva v širši slovenski in jugoslovanski prostor. Iskali smo rešitve, med drugim tudi, kako bi občani poleg finančnega prispevka s svojim delom pocenili vlaganja. Ko sem tudi dr. Vaneku predstavil to našo idejo, me je takoj podprl, rekoč, da bodo občani sprejeli to odločitev kot skupni uspeh države in državljanov.

Kljub mnogim težavam zaradi pomanjkanja kablov, prenosnih sistemov in druge opreme smo s skupnimi močmi storili velik korak pri modernizaciji telefonije. Dr. Vanek je z zanimanjem spremljal te aktivnosti, ob srečanjih pa nas je vedno pohvalil. To nam je bilo v veliko zadovoljstvo, saj je to prihajalo od človeka, ki je veliko prispeval k razvoju naše pokrajine.

Na tem najinem prvem srečanju po moji izvolitvi mi je dr. Vanek dal številne napotke. Predvsem v smislu, da moram s svojimi sodelavci delati v dobro vseh prebivalcev, ne glede na to, ali gre za občane mesta Murska Sobota ali podeželja, in da ne smemo bežati pred problemi ali pa jih reševati površno. Posebej je poudaril, da se moramo zavzemati za večjo enakopravnost in strpnost med ljudmi, drugačnost pa nas bo krepila, zato se moramo truditi, da bomo človeško bolj solidarni, strpni in si prizadevali za spoštovanje človekovih pravic.

V tem pogovoru sva spregovorila o problematiki Romov v občini. Predvsem o tem, kako reševati težave pri njihovem vključevanju v okolje in družbo kot celoto. Ta pogovor mi je veliko pomenil, saj sem imel priložnost slišati tehtne misli človeka, ki je pomenil veliko avtoriteto tako na področju znanosti kot pozitivnega pogleda na razvoj regije, velikega humanista, kulturnika in romologa.

Že v naslednjih mesecih sem se srečal z romsko problematiko. Številne težave, ki so jih imeli naši sodržavljani Romi, je bilo treba reševati. Poleg urejanja naselij, stanovanjske problematike in zaposlovanja so bili tu tudi odnosi med naselji. V občini je po razvitosti oziroma urejenosti izstopalo naselje Pušča, druga naselja so zaostajala. Zaradi tega je prihajalo do težav v odnosih, med vodilnimi, še posebej iz Borejcev, ki so velikokrat nasprotovali tudi dobrim predlogom, ki smo jih pripravili.

Pri reševanju težav Romov smo ugotovili, da bi marsikatero lažje rešili, če bi vključili njih same, da bi prek svojega predstavnika začeli sodelovati. Zavedali pa smo se, da bi ta predstavnik, ki bi imel to nalogo, moral biti demokratično izvoljen. Nanj bi se občani obračali s svojimi problemi, s tem pa bi bil neke vrste posrednik med občani Romi in občino.

O tem smo se z dr. Vanekom veliko pogovarjali. Zadeva je dozorela v letu 1989, ko so se v tej smeri začele razprave v SZDL in ZSMS. Na njih je sodeloval tudi dr. Vanek. Spomnim se njegove razprave, v kateri je opozoril, da brez izobražene, ozaveščene in samoupravno organizirane romske skupnosti ni mogoče

pričakovati večjih rezultatov pri urejanju položaja Romov v družbi. Pomagal nam je pri oblikovanju stališč, ki so bila podlaga za vključitev predstavnika Romov v samoupravno strukturo občine. Ob tem je treba poudariti, da je bilo v naši občini vedno, bolj kot v drugih okoljih, dovolj razumevanja z Romi, zato je bila ideja za uvedbo njihovega stalnega predstavnika dobro sprejeta v vseh strukturah občine.

Razgovore smo nadaljevali tudi v naslednjih letih. Pomembna prelomnica je bila na začetku leta 1991, ko smo začeli razpravo v zborih skupščine v zvezi z informacijo o položaju Romov v Sloveniji, ki je bila na dnevnem redu Skupščine Republike Slovenije. Dogovorili smo se, da morajo naši delegati v skupščini predstaviti naša stališča glede reševanje problemov Romov, saj smo bili pri tem daleč pred drugimi. Naš predlog je bil, da morajo imeti Romi svojega predstavnika v organih občin.

Naslednje leto smo obravnavali tudi gradivo Romska problematika v občini Murska Sobota, ki ga je na osnovi analize pripravil Sekretariat za družbene dejavnosti občine Murska Sobota. Med drugim je bilo ugotovljeno, da je bila v letu 1992 romska populacija najbolj socialno ogrožena skupina prebivalcev v občini. Od vseh prejemnikov socialnih pomoči je bilo kar 60 % Romov, med iskalci zaposlitve pa jih je bilo 17 %, od tega 77 % takih, ki niso končali osnovne šole.

Med sprejetimi sklepi je bilo posebej poudarjeno, da je treba v Republiki Sloveniji čim prej sprejeti zakon, ki bo urejal položaj in posebne pravice pripadnikov romske skupnosti, ter proučiti možnosti njihove vključitve v samoupravne organe občin.

Vse navedeno in razgovori z dr. Vanekom so nas dodatno spodbudili k temu, da smo se v občini v naslednjih letih odločili, da v organe upravljanja vključimo predstavnika Romov. K temu so nas spodbudile tudi aktivnosti na državnem nivoju, saj smo videli, da so bile naše pobude sprejete.

3. oktobra 1994 je bil sprejet Zakon o ustanovitvi občin ter določitvi njihovih območij, ki je določal, da pripadniki Romov na podlagi posebne volilne pravice izvolijo enega predstavnika v občinski svet.

Na podlagi odloka o določitvi volilnih enot za volitve članov Občinskega sveta Mestne občine Murska Sobota z dne 13. 10. 1994 je bila kot peta volilna enota določena za pripadnike romske skupnosti. Volilna enota je obsegala območje cele občine, voli pa se en član pripadnik romske skupnosti.

Tako je bila podana zakonska osnova za volitve predstavnika romske skupnosti v Mestni občini Murska Sobota, ki je bila na osnovi prej navedenega zakona ustanovljena in je začela delovati 1. 1. 1995. Na prvih volitvah je bil kot predstavnik romske skupnosti izvoljen Janez Šarkezi, na naslednjih pa Drago Rudaš. Prvi v Sloveniji smo volili romskega predstavnika, drugod je to z velikimi težavami potekalo nekaj let.

Zaradi tega pomembnega koraka slovenske demokracije smo bili večkrat omenjeni kot primer dobre prakse, od nekaterih pa bili deležni tudi kritik, predvsem od tistih, ki v svoji samoupravi niso želeli imeti predstavnika Romov.

V občini vsa leta ugotavljamo, da je bila ideja o predstavniku Romov v lokalni samoupravi dobra. Marsikateri problem je bil rešen tudi s pomočjo ali posredovanjem romskega svetnika, vodstvo in organi občine pa so bili zato manj obremenjeni in hkrati uspešnejši.

Dr. Vanek se je zavzemal tudi za kulturno in znanstveno sodelovanje s tujino. Njegov velik prispevek je bil v sodelovanju s Slovenci v radgonskem kotu in ustanavljanju mednarodnega kulturnozgodovinskega simpozija Modinci v Avstriji. S tem je povezal Panonski raziskovalni center na Gradiščanskem s Pokrajinskim muzejem in knjižnico v Murski Soboti. Hvaležni smo mu tudi, da nam je pomagal pri utrjevanju naših prijateljskih odnosov z okrajema Radkersburg in Jenersdorf.

Nekajkrat sem dr. Vaneka obiskal na njegovem domu na Petanjcih. Razkazal mi je svojo bogato knjižnico, arhiv, zbirko dokumentov in njegovih objavljenih del. To sem si ogledal z velikim zanimanjem. Videl sem, da je cenil moje zanimanje za njegovo bogato zbirko, njegovo delo in njegov prispevek k razvoju gospodarskega in političnega življenja v Prekmurju.

Na najinih večkratnih srečanjih sva govorila o marsičem, tudi o vinu, ker je vedel, da se s tem ukvarjam. Podučil pa me je, da je zelo zdravo jesti grozdje prekmurskega klitona, otila, jurke in tudi šmarnice. Po vsem tem, koliko poudarka se zadnje čase daje samorodnim trtam, mislim, da je imel dr. Vanek prav.

Na kraju najinega prvega srečanja mi je dr. Vanek med drugim naročil, da moram vsak dan pisati, kaj sem delal, kdo me je obiskal in kaj sem doživel. Žal ga nisem ubogal, kar je bila moja velika napaka. Dnevnik bi bil danes zanimivo branje, saj se je v občini Murska Sobota glede na njeno velikost veliko dogajalo. Zanimiv bi bil zapis o spremembah sistema v državi, delitvi velike soboške občine ter še posebej o dogodkih ob osamosvojitvi in s tem povezanimi dogodki v naši takratni občini.

Ko danes ob stoletnici rojstva razmišljam o dr. Vaneku Šiftarju, lahko zaključim, da sem imel v življenju srečo sodelovati in se srečevati z velikim Prekmurcem, človekom ustvarjalnega znanja in bogatih življenjskih izkušenj. Njegovi napotki so mi bili vodilo pri mojem nadaljnjem delu. Za vse sem mu hvaležen. Spominjal se ga bom tako, kot se ga bodo mnogi drugi: z velikim spoštovanjem in hvaležnostjo.

“Kliče te Vanek!”

ERNEST RUŽIČ

Stavek, ki sem ga pogosto, vsaj dvakrat tedensko, slišal od Olge, ki ni preslišala telefona. Kdo me kliče, je vedela po tem, da mi med deseto in enajsto uro zvečer ni telefoniral nihče drug kot Vanek (Šiftar) ali Tone (Partljič, posebno tedaj, ko je bil predsednik Društva slovenskih pisateljev, sicer pa študijski in literarni kolega). Saj ne, da bi imeli kakšne zaupne pogovore, le malo smo poklepetali, se morda za kakšno zadevo dogovorili in si zaželeli »lahko noč«!

Profesor dr. Vanek Šiftar je predaval tudi na Pravni fakulteti v Zagrebu, kjer sem bil vojak – novinar v vojaškem štirinajstdnevniku. Skupaj smo se z različnih koncev znašli trije RTV-jevski novinarji (Tone Vahen, Boštjan Pirc in jaz), en Rečan in en Sarajlija. V prostem času, ki smo ga imeli toliko, da bi z njim zgradili most čez Savo, je beseda nanesele na profesorja Šiftarja. Ob tem mi je Rečan, ki je prešel s filozofske fakultete neposredno v vojsko, dejal, da je profesor, o katerem govorim, ta čas najpriljubljenejši profesor na zagrebški univerzi – čeprav strog in natančen, nikomur ne stori krivice. »Zasvetile« so se mi oči od ponosa, ker sem vedel, kdo je profesor Vanek Šiftar.

Sicer pa sva se z Vanekom spoznala na avtobusu, ko sva se sorazmerno zgodaj vozila na seje ljutomerske občine, on kot zvezni poslanec, jaz pa v vlogi dopisnika Radia Ljubljana, da napišem, o čem se bodo pogovarjali ljutomerski odborniki in za kaj novega se bodo morda v tej prleški občini dogovorili. Takrat občinske seje niso bile tako (politično) polarizirane kot zdaj, vendar so se znali in se upali odborniki zavzeti za marsikatero pametno zadevo ter jo pomagali uresničiti. Ali pa tudi za manj pametno, kakor se zgodi večkrat v življenju. Ena izmed takih tem v Ljutomeru je bila razprava o pobudi za ustanovitev splošne gimnazije. Odborniki so zagovarjali ustanovitev gimnazije, pri čemer so se zlasti sklicevali na pomembne prednike (Franca Miklošiča in druge), medtem ko so v Murski Soboti v še eni gimnaziji v Pomurju videli nepotrebno konkurenco in zapravljanje denarja. Kakorkoli že, po dokaj skromnih začetkih je zdaj Gimnazija Franca Miklošiča ena izmed prepoznavnejših (po odličnih rezultatih) v Sloveniji.

No, jaz sem Vaneka poznal iz časopisov in videl na različnih sestankih, ali je poznal on mene, pa ga nisem nikoli spraševal. »Dolžan« sem (še) pojasnilo, zakaj sva potovala v Ljutomer z avtobusom in zakaj tako zgodaj. Z avtobusom sva potovala zato, ker nisva imela druge možnosti, kajti tudi zvezni poslanci niso imeli avtomobilov, novinarji še manj, tako zgodaj pa zato, ker je v Ljutomer avtobus vozil bolj poredko. Pri tem bi mi bilo še kako všeč, če bi ta zapis prebral kateri izmed poslancev v državnem zboru, ki bi se na sejo ali dogodek peljal z avtobusom ali vlakom samo tedaj, če bi snemala televizija, pa ne za katerokoli oddajo, temveč za osrednji večerni dnevnik.

Najine osrednje teme, ki sva jim namenjala največ pozornosti in pri katerih sva sodelovala, on kot strokovnjak, jaz kot novinar, so bili dogodki v mejnem prostoru Madžarske in Avstrije, pri čemer so bili v ospredju tako manjšine kot drugi dogodki. Kar veliko pozornosti sva namenjala tudi kulturi, zlasti literaturi, medtem ko se v politiko nisva vtikala, kot da bi bila tako dogovorjena. Tedaj smo sicer manj govorili o panonskem prostoru in več o konkretnih dogodkih, pri katerih je Vanek sodeloval že prej. Kot pravnik je bil eden izmed pobudnikov za vsakoletna srečanja panonskih pravnikov, enako pri organizaciji vsakoletnih kulturnozgodovinskih simpozijev Modinci, izhajajočih iz zmagovite bitke med krščansko vojsko in Turki v dolini Rabe, ki je potekala leta 1664, prvi simpozij pa ob njeni 300. obletnici.

Sodelovanje v panonskem prostoru je imelo poseben čar predvsem zaradi politične različnosti, ki je prihajala do izraza predvsem v uvodnem delu simpozija Modinci. Na začetek so prišli politiki iz Avstrije, Madžarske in Slovenije (Jugoslavije) ter imeli pozdravne govore, ki so se še v osemdesetih letih prejšnjega stoletja vsebinsko močno razlikovali.

Avstrijci so suvereno nastopali kot predstavniki demokratičnega zahodnega sveta, Madžari so hvalili svoj socializem, slovenski politiki pa niso bili nekje vmes, ampak bliže avstrijskim. Spomnim se tedanjega podpredsednika slovenske vlade Rudija Čačinoviča, ki se je v govoru na začetku simpozija v Kőzsegu odločno zavzel za več sproščenega sodelovanja med državami, kar je izzvenelo kot kritika partijskega sistema na Madžarskem. Čačinovičeve pozdravne besede sem povzel v poročilu v Delu, kar pomeni, da so preverljive iz dokumentacije tega časopisa. Nasploh sem imel občutek, čeprav nisem spremljal vseh simpozijev v celoti, da so madžarski zgodovinarji z zadovoljstvom sprejemali kolege iz Avstrije in Slovenije; nikogar ni motila politična raznolikost, temveč so jih družili stroka in prijateljski medsebojni odnosi. Ker je kulturnozgodovinski simpozij Modinci nastal na avstrijsko pobudo, so mu posvečali tudi največ pozornosti. Na otvoritev simpozija v Modincih (vasi, kjer je na vrhu velik spomenik v obliki križa) je recimo prišel tudi avstrijski zvezni predsednik. Ker so bili začetki simpozija najpogosteje okoli sedemnajste ali osemnajste ure, je na hrib nad vasjo ekipa avstrijske televizije priletela s helikopterjem, da so lahko že čez kakšno uro in pol objavili prispevek v osrednjem televizijskem dnevniku. Mi smo imeli dogovor, da prispevek objavimo med simpozijem, ker nismo imeli druge tehnične možnosti, helikopter pa je RTV Slovenija začela uporabljati pozneje in po njihovi oceni za pomembnejše dogodke, kot so bili kulturnozgodovinski simpoziji Modinci.

Zgodbo o kulturnozgodovinskem simpoziju sem opisal nekoliko podrobneje, ker je imel pri izbiri vsakoletne teme in med simpozijem pomembno vlogo tudi dr. Vanek Šiftar kot referent. In čeprav so s tematiko posegali v preteklost, so bile razprave pogosto aktualizirane s svežimi podatki, zlasti zaradi primerjav.

S tem sem želel izpostaviti vpetost dr. Vaneka Šiftarja v dogajanje čez mejo, v svet, ki nam je blizu in pogosto daleč od nas, kot je v svoji pesmi Daleč je napisal Jože Olaj. Zlasti veliko časa sva namenila štajerskim Slovencem, ki so bili dolgo časa zamolčevani tako v Avstriji kot v Sloveniji. V Gradcu, na deželni ravni, so trdili, da so štajerske Slovence vključili v 7. člen Avstrijske državne pogodbe po pomoti, zato jim ne pripadajo enake pravice kot Slovencem na Koroškem in

Hrvatom na Gradiščanskem. Od tedaj se je marsikaj spremenilo, tako v razmišljanjih v Gradcu kot na Dunaju, enakih pravic pa kljub velikemu napredku štajerski Slovenci še zmeraj nimajo. Denimo nimajo svojega tiskanega medija, in kar je še pomembnejše, tudi narodnostnega šolstva ne, slovenščino pa se učijo kot jezik sosedov.

Naj si za konec zapisa »privoščim« skok v svet literature, fikcije, kar je bila zelo pogosta tema najinih pogovorov, tudi zelo »vročih«, a nikoli kričavih. Zlasti ob izidu mojih pesniških zbirk, recimo Privida, in njegove zbirke Pobiram orumenele liste (1998). Tu sem izzval debato kakšen teden ali deset dni po tem, ko sem pesmi prebral, in Vaneka resno vprašal, zakaj je moral toliko časa zavlačevati z natisom svojih pesmi. Do skupnega imenovalca nisva prišla, zgolj strinjala sva se, da se ne strinjava. Ostal sem pri svojem mnenju, da bi jih lahko objavil prej, ker so zagotovo bile primerne za natis, on pa pri svojem, da so se morale »mediti«, dozorevati in dozoreti, zapisano poenostavljeno. Ob predstavitvi zbirke 7. julija 1998 v Radinu v Radencih sem v Vrtu spominov in tovarštva na Petanjcih posnel za Televizijo Slovenija krajši pogovor z Vanekom in prispevek objavil isti večer. Daljši pogovor sem objavil v radijski oddaji Sotočje.

V svet literature bom zdaj »vstopil« s prvim in najnovejšim romanom, med katerima je blizu petindvajset let časovnega razpona. V prvem romanu ERD – tudi o ljudeh kockastih glav (Franc – Franc, 1998) in najnovejšem ANKA in Kugyjev pogled (Mariborska literarna družba, december 2017) sem se skozi literarni lik »pogovarjak« s pokojnim prednikom, možem očetove sestre, v zadnjem pa s pokojno prijateljico (seveda literarno, fiktivno) Veroniko, ki je umrla v prometni nesreči med tramvajskimi tiri v Zagrebu, pri čemer je k smrti prispeval največ kar oče, ki se ni mogel sprijazniti z njeno ljubeznijo do sosedovega sina (nobene zveze z mojim priljubljenim Josipom Jurčičem in njegovim Sosedovim sinom).

S pokojnim Šandorjem (Aleksandrom) sem se »pogovarjak« večkrat, z Veroniko le enkrat (kot njen literarni prijatelj), in sicer z vsakim kakšne pol ure. Zdaj pa bom po spominu zapisal, o čem sva se »pogovarjala« s pokojnim Vanekom in kaj sem mu obljubil. Obljuba je dala povod za pogovor. Še prej pa iz »spomina« resnična zgodba: zgodilo se je tedaj, ko so travnike še kosili s koso, posušeno seno pa z dolgim kmečkim vozom po makadamski cesti pripeljali na hrambo v skedenj oziroma »parmo«, da je bilo za živali dovolj hrane skozi zimo. Pelje »mojk

Šandor pretirano naložen voz, ker bi ga sicer moral dvakrat, kar po sredi ceste. Voz dohiti z odprtim mercedesovim kabrioletom križevski zdravnik Milič in zatrobi, naj se mu kmet in voz umakmeta, da ju prehiti. Ko hupa zastonj, vštric dohiti mojo teto, ki je šla za vozom, in vpraša: »A je ta star gluhi, da se ne umakne?« Dobi sočen odgovor: »Nej nej, gospod doktor, stari je ne glupi liki nori...« Zdravnik ni vedel, ali je res, kar pravi kmetica, ali se norčuje, zato mirno pusti avto v prvi prestavi in čez kakšnih sto metrov, ko se voz umakne na stransko cesto proti domu, odpelje naprej in v pozdrav obema še nekajkrat zahupa.

Dragi Vanek, vem, da bom zdaj ravnal kot pri sorodniku, s katerim sem se pogovarjal na peskovskem pokopališču, prvič kakšnih trideset let po njegovi smrti, nihče ti pa ne more povedati, ali sem gluhi ali nor ali malo enega, malo drugega. Kar naj bi bilo potrebno za pogovor s pokojnimi.

»No, zdaj mi pa povej, ali dovolj dobro skrbimo za tvojo množico knjig, med katerimi sva se ure in ure pogovarjala, za drevje, cvetje in skulpture, za Vrt spominov in tovarištva, ki si ga s takšnim žarom, rekel bi rahlo erotičnim odnosom, ustvarjal? Saj vem, da boš najprej rekel, da me moraš malo okregati, jaz pa bom vedel, da je v teh besedah več prijateljstva in ljubezni kot česarkoli drugega.«

Kar hitro me je slišal: »Da, res te moram ošteti, ker sam vidiš, da se kar uspešno trudite pri vsem, le moj Marjan pogosto pretirava, se žene, in bojim se za njegovo zdravje.«

»Tudi meni se zdi, da ne samo včasih, temveč pogosto pretirava, kar sem mu že nekajkrat namignil, pa noče slišati. Bom pa še ponovil in mu povedal, kar si rekel meni.«

»Nikakor, samo tega ne, vsaj ne tako naravnost, bolj mimogrede, le opomni ga, da tudi zdravje odhaja, kot smo odšli in boste odšli vsi.«

»Če je tako, pa, saj veš, da se je meni zmeraj mudilo, in tako je tudi zdaj, ko sem »stari püklavi peskovski ded«. Želim ti le povedati, da končno poskušam uresničiti najin dogovor oziroma tvojo pobudo. Začel sem pisati neke vrste spomine, a ne v klasičnem smislu o temi, za katero si mi zabičal, da jo moram obdelati in objaviti v knjigi. Saj se spomniš, da si pogosto dejal, da sem edini novinar, ki ga zanimajo

Slovinci na Madžarskem in tu čez Muro v Avstriji, pa še za gradišćanske Hrvate v Avstriji, še posebej za našega prijatelja Roberta?»

»Lepo, lepo, ampak zakaj si tako dolgo zavlačeval? Ti ni večina »ušla« iz spomina?»

»Ne, ni se mi razkadilo vedenje o vsem najpomembnejšem, pa tudi pisnih dokumentov in fotografij imam precej. Imam izbran tudi naslov, ki bo všeč marsikomu, tudi tebi: Na bregu (brejgi) trnina. Polovica knjige je že napisana, drugi del pa resno nastaja v računalniški obliki. Naslov je, kot si ugotovil, povzet po ljudski pesmi, ki je zelo znana v Porabju, po mnenju poznavalcev pa sega tudi v sosednje države. Tako kot nama tudi pesmim državne meje niso ovira, jih ne ograjujejo. Tvoje »naročilo« in svojo »obljubo« bom, tako je zdaj videti, vendarle izpolnil. Knjiga naj bi izšla prihodnje leto, torej ob tvoji 101. obletnici rojstva. Prosim, preberi jo in mi »sporoči« svoje pripombe!«

Že pri prejšnjem odgovoru sem začutil, da mi Vanek nekako težko, z zamikom odgovarja, zato se poslovim: »Bodi v svojem svetu in ne daj si tam zapovedovati!« rečem, a žal odgovora ne razumem. Besede so bile pretihe, moja ušesa pa prestara.

Čisto za konec »obvestilo«: pogovor bova z Vanekom nadaljevala čez sto let pod brajdo, kjer sva si nazadnje nazdravila s kozarcem rdečega. Seveda bom povedal, da se mi mudi, on pa meni, da se mi zmeraj mudi – tako v prejšnjem kot v zdajšnjem »svetu«.

Vanek Šiftar – pesnik

TATJANA RADONJIČ KRANJEC

Slovenski javnosti in širše je bil dr. Vanek Šiftar znan kot vrhunski pravnik, sočasno pa tudi kot velik humanist. Manj znan pa je kot pesnik, ki je svoja pesniška čustva izpovedoval na način, kot ga lahko izpoveduje samo človek širokih dimenzij, blizu človeku in blizu ljubljanim, ki jim je tudi sam pripadal. Pričujoči prispevek prikazuje dr. Vaneka Šiftarja samo v obrisih tistih njegovih misli in videnj, ki jih je izpovedoval kot pesnik. Iz njegovih pesniških izrazov sem izbrala samo nekatere, ki sem jih črpala iz knjige Pajla – Pogovor s tremi, ki sem jo posvetila svojemu očetu, prav tako pesniku, mami, prav tako pesnici, in družinskemu prijatelju Vaneku, prav tako pesniku. V omenjeni knjigi je celoten opus njegovih pesmi.

Pisati o Vaneku kot pesniku ni preprosto. Vanek si je upal biti človek, umetnik, poet, vizionar, iskalec resnice.

Vanekove pesmi so odraz njegovega notranjega čustvenega popotovanja skozi čas, »od zanosnega mladeniškega sprejemanja življenja, lepotnih stvari pokrajine in veselja do duhovnih in socialnih zapletov v sebi in družbi (Forstnerič v Pernek, 2001: 4). Bil je humanist, zagovornik in izvajalec »dejavnega«, ustvarjalnega

humanizma, ki ne pozna ošabnosti in sprenevedanja – človekovo stisko, trpljenje in ponižanje spreminja v lastno nasprotje.

Verjel je, da specifična zgodovinska situacija narekuje umetnosti dodaten etični prizvok, kajti duhovna podoba človeka v času velike moralne krize, to je v času druge svetovne vojne in po njej, je bila skrivenčena. In prav za ta čas se je čutil soodgovornega, hkrati pa je verjel, da je mogoče razklanost sveta povezati v novo celoto.

Vanekova poezija je svojevrsten in dragocen kontrapunkt njegovemu znanstvenoraziskovalnemu delu ter njegovemu družbenemu in publicističnemu udejstvovanju.

Bil je poet, pesnik ponižanih in razžaljenih, iskalec moralnih vrednot, vizionar, človek, na katerega ramo si se lahko naslonil in zjokal.

*Pesem moja
in zven lepib, srečnih dni,
je le odmev lastnega boja ...*

Zavedanje, da svet ni pregleden, celovit, ravno obratno, razdrobljen je na številnih področjih sodobnega bivanja, je rodilo verze:

*Razni vetrovi
nametli
velike in male črke.
Pomešali in zmešali:
smisel, pomen in jasnost besede –
pravice in resnice!
Z vseh vetrov nametane črke ...
Kot kaos?
Kaos kot podoba sveta ...*

(Zakonodaja, 1995)

Smisli bivanja in spoštovanja besede, pravice in resnice so temeljne komponente Vanekove notranjosti, njegovega pesniškega sveta, tudi njegovega znanstvenoraziskovalnega dela. Poimenovali bi jih lahko »Vanekov program«. In prav zato bi jih lahko simbolično zapisali z velikimi tiskanimi črkami: BESEDA, PRAVICA, RESNICA.

Svoje prve tri pesmi je mladi Vanek objavil leta 1937 v Mladem Prekmurcu, ki ga je tudi urejal. Vlogo in pomen Mladega Prekmurca je pojasnil sam: »Okrog Mladega Prekmurca je zaživela nova mlada prekmurska generacija. Vsi so izpovedovali svoj odločen odnos do takratne družbene ureditve, do krivic in težav, ki jih je moral prenašati mali človek v Prekmurju in drugod.« (Večer, 1. 10. 1964)

Prav v Mladem Prekmurcu je Vanek načel temo sezonskega delavca:

*Jaz – sezonski delavec romam,
s tisoči romam.
Jaz židal sem plavže
in hiše ljubljanske,
v temnih rovih sem židal,
a zase – niti kočje ciganske.*

*Jaz židar
garam za denar,
s tisoči romam,
se betežen vračam.*

*Vanekova pesniška beseda ostaja kritična tudi po drugi svetovni vojni, ko je spregovoril o razdeljenosti ljudi »po socialni vlogi«. Pesem je aktualna še danes:
... napredovanja in svetla odlikovanja.*

*Nagrada spodrseljavev
in pesem večnih stremljenj!*

*Izpraznitev raztrganih žepov,
iztepanje votlega srca.*

(Obračun, 1962)

V areno življenja je Vanek vstopil tudi kot romolog, spregovoril je o »črni pravljici včerajšnjih in naših dni«, ki jo je sodoživljal v rodnem Prekmurju. V »romsko areno« ga je vodila njegova intelektualna in pesniška pozornost do tistih, ki so bili pogosto odrinjeni in oropani človečnosti.

*Šla sva,
po poljski, blatni poti
sva šla. Deževalo je.
Pripovedoval mi je s črnimi očmi,
črno pravljico
včerajšnjih in naših dni.*

*Za nama dve bosji sledi.
Leva – močnejše vdrtla palca:
kašipot rodu in zgodovine.
Resnica brez praznine
iz včeraj, danes ... in pojutrišnjem?
Kaplje zalile so sledi.
V črni pravljici nekdo igra na struno,
na eno struno tenko.
Na blatni poljski poti
drhtela je struna sončnih dni!*

V »črni pravljici včerajšnjih in naših dni« nam pesnik pretresljivo in doživeto pripoveduje o tistih, ki molčijo in se opotekajo zaradi drugačnosti. Z vso svojo energijo si je prizadeval, da jih poveže v prerojenje, v novo, drugačno skupnost. Zdi se, kot da je pesnik želel svoj elegični lirizem poudariti, nadgraditi s črmino, simbolom osamljenosti, izgubljenosti.

Odmik od socialnega realizma je vodil Vanekovo pesem v novo senzibilnost, poudarjeno z metaforo o »črnih rutah«, »črnih cestah« ...

*Črni robci,
robci na sklonjenih glavah ...
otopeli koraki,
po svetu, na črnih cestah ...*

(Zamudil sem, 1975)

Nastajanje in minevanje, poslavljanje in samost, glas zibelke, ki je nekoč zvenel, je zdaj zajokal:

*... dve mesti ob mizi sta prazni ...
Dve žlici na mizi
dve mesti prazni.
Kje sina hodita ...*

Vanekova pesem je postala izraz najglobljih potez njegove osebnosti.

Vanek je bil iskalec – iskalec resnice, iskalec človeške skupnosti, ki bo temeljila na dostojanstvu, svobodi, iskalec mnogovrstnih prvin življenja, iskalec znanja, iskalec človekovega dostojanstva.

Zavedal se je, da se mora kot človek neprestano izpopolnjevati in presegati sam sebe.

*Čujem,
razločno pod oknom
svoje ime.*

*Kdo me kliče,
kdo kliče iz teme
bladne noči?*

Kdo kliče?

*Čujem sebe, kličeta
iščeta se razklani polovici:
raztrgani v vetru ...*

Lovim sebe ...!

Loviti sebe oziroma spoznavati in spoznati sebe je najvišja modrost, ki je bila Vaneku globoko v zavesti.

Literatura

- Pernek, F. (2001) Prof. Vanek Šiftar – oris življenja in dela, V: Holcman, B. & Ramšak, F. (ur.) *Šiftarjev zbornik. Pravo – narod – kultura* (Maribor: Pravna fakulteta ; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija).
- Radonjič Kranjec, T. (2013) *Pajla – Pogovor s tremi* (Velenje: Založba Pozoj).

Dr. Vanek Šiftar – človek izjemnih kakovosti

FERENC HAJÓS

Ko sem v naslovu prispevka za ta zbornik zapisal, da je bil dr. Vanek Šiftar človek izjemnih kakovosti, tega nisem storil iz vljudnosti ali prijateljstva, temveč iz iskrenega in globokega prepričanja, da to drži in da je res. Vem, da to ni samo moje prepričanje, je tudi prepričanje mnogih mojih kolegov, prijateljev in znancev. Zgodba, kako sem prišel do tega prepričanja, bi lahko bila dolga, zato bom navedel le nekaj razlogov, zakaj sem o tem prepričan.

Najprej sem ga spoznal prek njegovih del o Romih in že takrat sem ugotovil, da je človek, ki se zavzema za enakopravnost med ljudmi ne glede na njihovo etnično ali narodnostno pripadnost. O tem sem se med kasnejšim sodelovanjem z njim nešteto krat prepričal.

Pobljže sem ga spoznal, ko sem začel svoj sodniški pripravniški staž na Okrožnem sodišču v Murski Soboti, in to prav pri dr. Vaneku Šiftarju, ki je bil takrat preiskovalni sodnik. Od njega sem se veliko naučil, pa ne samo na področju prava, temveč tudi poštenosti in korektnega odnosa do ljudi in dela. Spodbujal nas je z diskretno pohvalo in na enak način je znal opozarjati na morebitne napake. Posebej pomembno je bilo, da nam je pri delu dovoljeval veliko samostojnosti in na ta način vplival na naš čut odgovornosti za opravljeno delo.

Kasneje je s svojimi deli in aktivnostmi veliko prispeval k zagotovitvi enakopravnega položaja madžarske narodnosti v Sloveniji in porabskih Slovencev na Madžarskem. Sodeloval je na veliko srečanjih in bil eden izmed glavnih akterjev zgodovinskega simpozija Mogensdorf v Avstriji. V tem kontekstu moram poudariti, da je vodil eno izmed prvih slovenskih sindikalnih delegacij v Zalsko županijo, v kateri sem sodeloval kot prevajalec. Povedati je treba, da je bila izmenjava delegacij v času, ko so nas ločevala minska polja in ograje iz bodeče žice, redka izjema, še posebej takšnih, ki so se dogovarjale o prijateljskem sodelovanju. Ti stiki so se od tedaj tudi plodno razvijali in so bili pomemben prispevek k razvoju dobrososedskih odnosov med Slovenijo in Madžarsko.

O njegovem delu, ki ga je opravljal kot profesor na Pravni fakulteti v Mariboru, pričajo visoka priznanja, ki jih je prejel, pa tudi mnogi kolegi, ki so pri njem študirali, o njem govorijo s spoštovanjem in priznanjem. Moja osebna izkušnja iz tega obdobja je, da je bil s profesorico dr. Majdo Strobl mentor pri pripravi diplomske naloge moje žene Marije z naslovom Uresničevanje posebnih pravic pripadnikov madžarske narodnosti v občini Lendava, za katero je dobila visoko univerzitetno priznanje.

Kadarkoli sem ga obiskal na domu na Petanjcih, sem ga našel pri delu v njegovi bogati knjižnici ali pa s predpasnikom v njegovem vrtu spominov, za katerega je skrbel z veliko ljubeznijo. Sam je kahal celo žganje in še danes ponosno hranim stekleničko žganja, ki sem jo dobil od njega leta 1974, ko sem ga obiskal prav med kuhanjem žganja.

Ko sem bil imenovan za prvega veleposlanika Slovenije na Madžarskem, sem ga prav tako obiskal in dobil veliko koristnih nasvetov. Še danes obžalujem, da mu nisem prisluhnil v delu, ko mi je svetoval, naj si vsak dan zapisujem vse pomembnejše dogodke.

Človek, ki je sposoben svoje prepričanje, da moramo sodelovati in se spoštovati, živeti v miru, tovarištvu in prijateljstvu, sporočiti svetu tudi v jeziku narave, z jezikom dreves in rastlin, kar je storil z Vrtom spominov in tovarišta, je velik in zares izjemen. Zaradi tega moramo spomin nanj ohraniti in smo dolžni njegovo sporočilo z našo aktivnostjo in prek Vrta spominov in tovarišta posredovati čim večjemu številu ljudi.

Izveštajno pismo prof. dr. Vaneku Šiftaru uz 100. rođendan

ROBERT HAJSZAN

1 **Dragi moj duhovni oče!**

Otkada si ti otišao u zagrobni svijet (možda si u nirvani?) mnogo toga se dogodilo u i oko Panonskog instituta koji si ti suosnovao prije 25 godina.

Sigurno se još dobro sjećaš kako sam te 1979. godine upoznao. U tiskari „Pomurski tisk“ u Murskoj Suboti, gdje se tiskala moja brošura o Ignacu Horvatu, raspitivao sam se za nekoga istraživača, publicista, što znači čovjeka u Prekmurju, koji bi mi mogao pomoći oko mog rada o naseljavanju gradišćanskih Hrvata. Predložili su mi da odem k tebi jer si ti vrlo obrazovan, načitan i inteligentan, zapravo živi leksikon i da ćeš mi rado pomoći.

I zaista, nisam se prevario. Bio si veoma ljubazan, priskočan i pun radosti kad si saznao čime se zapravo bavim i što od tebe tražim i očekujem. Odmah si počeo pričati o svojim kontaktima, odnosno, vezama koje si već imao s kolegama u Gradišću, s dr. Hansom Mikschem i s drugim pravnicima, naravno i s gradišćanskim Hrvatima poput dr. Seedocha i dr. Toblera, ali još nisi imao priliku

potpomagati čovjeka koji se intenzivno bavi poviješću, podrijetlom i naseljavanjem gradišćanskih Hrvata.

Otvorio si nekoliko knjiga i studija, odnosno, otkrio bogatu literaturu i podsjetio me da moram ići u Budimpeštu gdje ću u MOL-u (Magyar Országos levéltár=Mađarski državni arhiv) pronaći arhivalije koje bih morao koristiti želim li temeljno istražiti cjelokupnu problematiku oko toga pitanja. Upozorio si me da bih morao pregledati urbare za vlastelinstva Novi Grad/Németújvár/Güssing, Rohunac-Solunak/Rechnitz-Schlaining i Kiseg/Kőszeg/Güns.

Kad sam se, nekoliko tjedana kasnije, pojavio s urbarima u rukama, pokazao si mi kako trebam analizirati takav dokument i na što moram staviti akcent. Savjetovao si mi da za svako selo ustanovim hrvatski imenovane sesionaliste te da ih usporedim s ostalim kmetovima. Tako ću dobiti broj novonaseljenih Hrvata, odnosno, broj osoba koje su već bile u nekom naselju prije useljenja došljaka iz hrvatskih krajeva. Rekao si mi da je riječ o novoizgrađenom hrvatskom naselju samo onda ako su u urbaru podložnici s hrvatskim imenima.

Što se tiče podrijetla gradišćanskih Hrvata, inzistirao si na tome da pokušam naći urbar prije dolaska bjegunaca u novu domovinu. U slučaju da takav popis postoji, trebalo je usporediti prezimena prijašnjeg urbara s onim što ga je dao napraviti veleposjednik za dotično vlastelinstvo poslije naseljavanja kolonista.

U našem se slučaju radi o urbarima za vlastelinstvo Steničnjak (južno od Karlovca u geografskom trokutu Sava-Kupa-Una) iz 1519. godine i za Batthyányevo vlastelinstvo Németújvár/Novi Grad/Güssing iz 1576. godine. Kad usporedimo prezimena, možemo ustanoviti da se veliki dio tih antroponima poklapa.

2 Utemeljenje Panonskog instituta

Posjeti „Vrtu spominov in tovarištva“ u Petanjcima bili su sve češći, a diskusije i razgovori s tobom, dragi moj profesore, sve plodniji.

Jednoga dana si me suočio s tematikom - utemeljenje udruge za panonsku regiju koja bi morala imati sljedeće zadatke i ciljeve:

- društvo mora biti sastajalište i okupljalište, odnosno forum prijateljstva za sve osobe koje su voljne i pripravne djelovati na

- području „panonske“ kulture, baštine, tradicije, pismenosti i književnosti;
- društvo mora biti otvoreno i za ljude koji žele samo pasivno „konzimirati“ pisanu riječ ili kulturne aktivnosti;
 - udruga mora imati svoje prostore za kulturne priredbe: za pjesničke i literarne večeri, za predstavljanje knjiga, za postavljanje izložbi, za tamburaške nastupe, za folklor i za zabavnu glazbu;
 - udruga mora izdavati informativni list, časopis, kalendar/godišnjak/ljetopis, zbornik za poeziju i prozu, odnosno, beletristiku, za povijesne priloge i za lingvistička pitanja;
 - društvo treba suradnike koji imaju volju, snagu i vremena ostvariti gore spomenute zadatke i ciljeve;
 - predsjedatelj društva mora motivirati i tražiti suradnike u mlađoj generaciji, osobito kod đaka „Dvojezične gimnazije u Borti“ (Oberwart/Felsőőr), koji bi se pri tome osposobljavali za kulturno djelovanje nakon završenog školovanja;
 - udruga mora ići modernim putem da bi se mogla pridobiti omladina, što znači da treba za ured nabaviti takve strojeve i aparate koji bi privukli mlade ljude na suradnju;
 - udruga mora aktivirati pomagače, što znači koordinate i povjerenike na raznim mjestima u panonskoj regiji;
 - utemeljitelji društva moraju sakupljati članove koji će moralno, ali i financijski podupirati organizaciju;
 - utemeljitelji trebaju sastaviti odbor koji se sastoji od suradnika iz različitih slojeva;
 - proponenti institucije moraju birati predstojnika, koji će postupati u svojoj funkciji kao „primus inter pares“;
 - društvo treba naziv koji je prikladan, atraktivan i suvremen;

Dragi moj profesore, znaš da smo se relativno brzo odlučili za naslov PANONSKI INSTITUT!

3 Panonska ljetna knjiga

Za idući sastanak pripremio sam koncept za tiskovinu koja bi bila platforma za narode i narodnosti u cijeloj panonskoj regiji. Mislio sam na neki kvartalni list ili višejezični dvomjesečnik koji bi stajao svim zainteresiranim na raspolaganju.

Ideja ti se svidjela, ali upozorio si me na to da takvo izdanje mora biti puno opširnije, jer će biti dosta materijala i suradnika. I zaista, imao si pravo! Rekao si mi da moram zamoliti za suradnju prave „panonce“.

Na primjer: dr. Hansa Mikscha iz Jennersdorfa (Ženavci), koji se odmah pojavio s trilogijom „Grillparzer – Jelačić - Petőfi“ (Panonska ljetna knjiga, 1994.); dr. Istvana Barisku („A kőszegi uradalom a 15-16. században“); mr. Apoloniju Veraszto („Die Mundart von Schandorf“); dr. Tomislava Jelića („Geographische Angaben über die Republik Kroatien“); Kemala Mahmutefendića („Plač star četirestopedeset ljet“); Franza Glasera („Vom Sterben der Wiesen und ihrer hoffentlichen Rettung“); Franju Ostovića („Vlahi su malo drugačiji“) ili župnika Ivana Matulića („Iz dnevnika jednog svećenika“). Ti, dragi profesore, napisao si za prvi broj *Panonske ljetne knjige 1994.* prinos „Srečevanje - sodelovanje“.

Za Panonsku ljetnu knjigu 1995. godine predložio si neku središnju temu koju bi se trebalo prikazati malo opširnije. Odlučili smo se za stoti rođendan Ignaca Horvata (rođen 1895.), utemeljitelja gradišćansko-hrvatske proze i najuglednijega pisca među gradišćanskim Hrvatima poslije Mate Meršića Miloradića.

Ti, poštovani profesore, nisi htio ništa objelodaniti, ali si organizirao tri odlična priloga na slovenskom jeziku: A. Vratuša, „Obisk na Gradišćanskem v Austriji“; J. Vugrinec, „Ivana Baše življenje in delo“; A. Gaberšček, „Mate Meršić Miloradić - buditelj, učenjak in pesnik“.

Za naredni broj našega zbornika (1996.) pobrinuo si se ponovno za tri članka: Branko Zunec, „Kaj bo z vrtom spominov v Petanjih“; Ladislav Vörös, „Slovenci med Muro in Rabo in Hrvati na Gradišćanskem v pesmi nekoč možno povezani“; Koloman Cigüt, „Pomurje, slovenska pokrajina ob reki Muri (Predstavitev gospodarstva, z ozirom na možnost sodelovanja s sosednjimi regijami)“.

Kada je neki tvoj znanac otkazao suradnju za Panonsku ljetnu knjigu 1997. godine, napisao si za nju prilog „Izziv raziskovalcem“. U tom si se članku bavio problematikom Slovenaca u Prekmurju i Porabju te s problematikom Hrvata u Gradišću, s vremenskim opsegom od naseljavanja u 16. stoljeću do kraja Prvoga svjetskoga rata. Druga dva slovenska teksta u tom panonskom godišnjaku za koja si se ti pobrinuo jesu: Ernest Ružič, „Zgodbe iz Porabja“; F. Obal, „Sodelovanje med Pomurjem in Gradiščanskim na likovno galerijskem področju od 1967 do danes“. Osobito nam je bilo drago što ti je uspjelo, zajedno sa svojim sinom gosp. Marjanom Šiftarom, ondašnjim generalnim sekretarom predsjednika Kučana, dobiti predgovor za naš almanah od prvoga čovjeka Republike Slovenije. Predsjednik Milan Kučan izrazio je između ostalog sljedeće:

Upravičeno lahko zapišem, da sta »Panonska ljetna knjiga« in Panonski institut dve ustanovi, ki ob svojem temeljnem poslanstvu in pomenu za hrvaško manjšino v prijateljski Republiki Avstriji postajata pomembna dejavnika čezmejnega sodelovanja v tem delu Srednje Evrope, kamor sodita tudi obe prijateljski sosedni Republiki Avstrija in Republika Slovenija, in s tem tudi aktivna soustvarjalca nove družbene in kulturno-civilizacijske podobe Evrope.

Godine 1998. inzistirao si na tome da treba zamoliti predsjednika Republike Mađarske da napiše predgovor za naš godišnjak; u prvom redu radi toga što smo se odlučili za udarnu temu u knjizi „Revolucija 1848./49. godine“. Jasno da je predsjednik Göncz Arpad pristao i tematizirao spomenuti važan povijesni događaj sljedećim riječima:

Kell-e szebb, ekesebb bizonyíték arra, mint hogy 1848 tanulságá, a késleltetett jövő mara valóságá érett. Azzal, hogy a Pannon Évkönyv mostani 1848-as száma -a mi József Attilánk szavaival - az elmúlt évszázad, ha úgy tetszik, az elmúlt évezred békévé oldott emlékezetét idézi. Köszönet érte!

Kao povjerenik Panonskog instituta za Republiku Sloveniju u 1998. godini pobrinuo za tri slovenska priloga: F. Gomboc, „Sodelovanje gasilcev Prekmurja in Gradiščanske“; M. Križman, „Črna reka (pjesma)“; a ti, poštovani profesore, bavio si se u svojem tekstu „Kdaj imam god?“ s antroponimijom i onomastikom.

Kao bivšem pedagogu bilo ti je bitno i pitanje školstva. Radi toga si nagovorio dvije učiteljice, odnosno nadzornice, da napišu priloge za narednu Panonsku ljetnu knjigu 1999. godine: Zinka Zorko, „Sodelovanje Pedagoške fakultete z Visoko učiteljsko šolo v Szombathelyu“; Valerija Perger, „Pomen obmejnega sodelovanja osnovnih šol in vrtcev“.

Kao urednik našega panonskog almanaha smatrao sam dužnošću počastiti tebe, dragi idejni oče, prilikom tvog osamdesetog rođendana time što sam stavio tvoju sliku na treću stranicu omota u znak zahvalnosti!

Ovu spomenutu „Panonsku ljetnu knjigu 1999.“, koja se pojavila u lipnju te godine, predstavio si ti, dragi suradniče, na austrijsko-mađarskoj granici Eberava/Petrovo Selo u subotu, 26. lipnja 1999. godine. Nitko od prisutnih nije ni slutio da će to biti tvoj posljednji javni nastup. Ubrzo, nakon povratka kući u Petanjce s direktorom Jožom Vugrincem, obolio si na srcu od čega se više nisi oporavio.

"Panonska ljetna knjiga 2000." za koju više nisi dospio organizirati priloge, posvećena je tebi, dragi naš profesore, a priloge je pripremio prof. dir. Jože Vugrinec, kojega si pripremao za svog nasljednika što se tiče suradnje s Panonskim institutom u Austriji (Gradišće, Pinkovac).

4 Panonski institut od 2000. godine

Poštovani profesore, dozvoli da ti ispričam o djelovanju u Panonskom institutu i za Panonsku ljetnu knjigu koju smo od 2001. godine nazvali „Panonski ljetopis“. Nakon tvog odlaska s ovoga svijeta, preuzeo je tvoje poslanstvo takozvani TRIUMVIRAT, Slovenci u Prekmurju, koji su te i zastupali na proslavi 2003. godine u Pinkovcu, prigodom desete godišnjice osnutka PAIN-a: KUZMIČ – RUŽIČ – VUGRINEC (po alfabetu).

No, od triumvirata najmarljiviji „člankopisac“ za Panonski ljetopis postao je sada već pokojni Franc Kuzmič koji je godinama slao mnoge priloge (izbor):

2017:

- „Dr. Franc Ivanocy - budil in branil je narod svo“j
- „Rodovina Berke“

- „Poet Jožef Baša – Miroslav“
- „Cerkvena uprava zagrebske škofije v Prekmurju in njen vpliv na Prekmurje“
- „Stiki matičnega naroda z ogrskimi Slovenci“

2016:

- „Panonec zaslovel s Triglavom“
- „Anton Vratuša – stoletnik“
- „Publicistična dejavnost Ivana Baše“
- „Judovski vojaki avstro-ogrske vojske na Soški fronti“
- „Življenjska pot buditelja in graditelja Jožefa Sakoviča“
- „Kakšni so Venci?“
- „Pesem padlemu vojaku“

2015:

- „Avgust Pavel in domovina“
- „Petanjci skozi čas“
- „Simon Gregorčič kot prevajalec Stare zaveze“
- „Pismo Mariji Tereziji“

2014:

- „Pokončni rodoljub Ivan Jerič“
- „Ustvarjalnost Janoša Kardoša“
- „Prevajalska dejavnost Janoša Kardoša“

2010:

- „Anton Kreml (1790-1844)“

2009:

- „Gradiščansko-prekmurski odnosi v zgodovini“

2008:

- „Protestanti v Pomurju“

2007:

- „Pomembno kulturno, duhovno in narodnostno poslanstvo Jožefa Sakoviča“
- „Literarna dejavnost Lojzeta Novaka“

2006:

- „Glasbeni virtuoz Vladimir Skerlak“
- „Zelko kot raziskovalec cerkvene zgodovine“
- „Drobec iz zgodovine gornjeslavečke cerkve“
- „Profesor Aleksander Mikola“

2005:

- „Andrej Gutman“
- „Stenograf Ivan Vinkovič“

2004:

- „Izdajateljska in tiskarska dejavnost prekmurskih Židov“
- „Vezi med Gradiščansko in Prekmurjem“
- „Med eksponati soboškega muzeja“

2003:

- „Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva“

Drugi od triumvirata, Ernest Ružič, piše redovito u tjedniku PORABJE o djelovanju naše kulturne udruge, s time da i malo pretjeruje. Jednom je o našem zborniku izjavio: „S maršičem edinstvena publikacija srednje Evrope“, a 10. siječnja 2019. kaže o najnovijem broju naše knjige te o 25. godišnjici, odnosno srebrnom jubileju Panonskog instituta pod naslovom „Edinstven jubilej edinstvene publikacije“ sljedeće:

„Riječ je o zborniku koji je neprekidno objavljen 25 puta, a izdavač je Panonski institut u Pinkovcu u Austriji, koji je 8. rujna prošle godine slavio 25. jubilej postojanja. Događaj na tom slavlju, na kojem je govorio i Marjan Šiftar, potpredsjednik dr. Šiftarjeve fundacije i dugogodišnji suradnik Panonskog instituta i Roberta Hajszana Panonskog, predstavljen je u zadnjem dvobrojnom Panonskom LIST-u.

Inicijator i urednik panonskoga ljetopisa je RHP koji je zajedno sa svojim suradnicima odgovoran za izdanje tog opsežnog zbornika na dobrim 600 kartica. Autori knjige su iz Austrije, Mađarske, Hrvatske i Slovenije i svaki od njih piše na svojem jeziku. Što se tiče hrvatskog jezika prilozi u godišnjaku otisnuti su na gradišćanskohrvatskoj i standardnoj varijanti, a i zbog drugih karakteristika je Panonski ljetopis jedinstvena publikacija na tom prostoru Europe, ako ne i šire. Prepletanje raznih jezika i sadržaj knjige su mnogostruki da bolje ne bi moglo biti. U osnovi se u zborniku razastiru i prošlost i sadašnjost panonskog prostora s tim da je težište na kulturnom i umjetničkom zbivanju. Panonska je revija bogato opremljena fotografijama odnosno slikama - kad bismo ih prebrojili, nabrojili bismo oko 300, a u svakom je godišnjaku predstavljen i jedan likovni umjetnik sa svojim umjetničkim reprodukcijama.“

Mi smo sa strane naše institucije veoma zahvalni što Ernest Ružič redovito prati naše djelovanje. Već smo u dva navrata pokušali vratiti uslugu pa smo preveli njegove pjesme na hrvatski, odnosno njemački jezik:

Ernest Ružič

UTISNJENKE

Prepjev na hrvatski jezik (RHP):

UTISCI

Prvi put nas dvoje (*Prvič sva*)

Sunce prvi put izlazi

zvijezda sja

u zimski večer.

Jutro rascvjeta,

jedna se zvijezda rasprši

u srpanj i Debrecen.

Sunce prvi put izlazi,

ako se upre

utka na tkalačkom stanu

pješćani lan u sonet.

Na rubu puste

misao do Hortobágya;

pod egrskim zvijezdama,

na grobu Géze Gárdonyija.

Prvi put smo tu

gdje se pogled gubi

u beskonačnost.

Prvi put smo tu

gdje poljubac isijava ljubičast san

i nečujno se prikrade:

Nas dvoje i danas i prvi put ...

Zmijaste riječi (*Kačaste besede*)

I.

Zaglavljenoš riječi u imenu,

kraj početka, ispleten iz sjena,

zastrtoga sunca
i ljubičastih kristala
zeleno naklonjene ljubavi.
Svijet uzlaznih zvijezda,
prizelenjenih u tople podneve
i dopadljiv zvuk na zvoniku.
Rubni putovi izbočenih slova
prokuhani koracima.
Ništica je luk
pod kojom se crni udaljenost
z m i j a s t i h r i j e č i.

II.

Pšenično zrno

plavi u modrom različku (*Kornblume*).
Srpanjski vjetar kovrčavo cvrči
u suncima goričkih brežuljaka -
dolina je spokojna,
i dan se nagiba u koracima ...
Raž crveni bez maka -
noćni cvijet otvoreno sanja -
preko potočnoga brvna šulja se
l j u b i č a s t a z m i j a.

III.

Sanjarsko jutro ljubičaste noći - oči.

Presanjan dan prije nagiba dana - oči.
Satkane riječi,
protkane rečenice
moć nemoći.
Na kraju kazaljke -
z m i j a s t e o č i.

IV.

Zamrežen trokraki krug.

Zaleđena noć.
Devet puta izgovoreni slog.
u nebesima ugniježdjena moć.

Zelenkasto ražaren gavran.
 Lebdeća sunca noći.
 U tišinu utisnuta pjesma.
 Poker zabludjenih zvukova.
 Prasak zarećenih koraka.
 Ništavni snovi.
 Iza prosanjanih.
 Z m i j s k i o r a o slijeće
 koracima prosjaka ...

V.

Kroz prosinački sunčani ljubičasti krug

bisernih rečenica zatvorenih školjki -
 talasanje mora u iscurene riječi,
 na procrnjen list.
 Čas prebrojenih slova, i kockasto:
 je li Kaštel predalek za korak
 iz svemira pješčane ograde?
 Praizveden let -
 prelet galebova u sonetu cikada,
 odjek tolmunastih htijenja
 i ispis u krugolik mit,
 namijenjen u Svijet!

Najnoviji prijevod spomenutog pjesnika pojavio se u brošuri koju je objelodanio Panonski institut: „E V A“

IZKOCKAN

Kockam pogled,
 izklesavam spomine,
 rišem
 črke v vijolično - zatkane.

V spomin
 se vtira trkajoča noć.
 Najdevam
 najdeno ljubezen.

Kot privid-delibáb.

Odrekam
se vrhovom,
drsim v zadolino - miru.

Zaljubljeni
pesmi srkata sončni
cvet.
Poet.
V daljavi - za-svet.

ISKOCKAN

Kockam pogledom,
klešem uspomene,
crtam
slova u ljubičasto - utkane.

U uspomene
se utire kucajuća noć.
Pronalazim

nađenu ljubav.
Kao priviđenje-fatamorgana.

Odričem
se vrhova,
klizim u dolinu - mira.

Zaljubljene -
pjesme srču sunčani
cvijet.
Poet.
U daljini - za-svijet.

(prijevod: Sanja Benković-Marković)

AUSGETRICKST

Ich spiele mich mit dem Blick,
meiße Gedanken,
skizziere
Buchstaben ins eingewebte Violet.

In die Erinnerungen ebnet sich
den Weg die schlagende Nacht.
Ich entdecke die gefundene Liebe
als Vision - Fata Morgana.

Ich entsage den Gipfeln,
und steige ins friedliche
Tal hinab.

Verliebte -
Verse schlürfen sonnige
Blüten.
Der Dichter
in der Ferne - für die Welt.

(Nachdichtung: RHP)

Treći od triumvirata, Jože Vugrinec, nije stigao doći na slavlje u Sambotel. Napisao i poslao nam je sljedeću ispriku, odnosno poruku:

Spoštovani in dragi prijatelj dr. Robert Hajszan - Panonski,

res iz srca vam čestitam (Vam in Vašim sodelavcem) za tako lepo obletnico, kot je 25-letnica obstoja in delovanja Panonskega instituta! Čestitam in hkrati želim, da bi bil vsaj še toliko let uspešen, ustvarjalen in v ponos Gradiščanskim Hrvatom.

Ob čestitki pa tudi opravičujem svojo odsotnost s slovesnosti v Sombotelu, saj istega dne imam praznik Občine Moravske Toplice, kjer moram biti obvezno navzoč (sem predsednik Komisije za nagrade in priznanja, ki se bodo ob tej priložnosti podeljevala).

Lep pozdrav in vse dobro,

Jože Vugrinec, slavist in bibliotekar

5 Zanimljiv tjednik PORABJE

Dragi moj profesore, moram ti kazati da sam se zaljubio u tjednik Slovenaca u Mađarskoj PORABJE koji bi bio pravi uzor i za naš bulevar „Hrvatske novine“. U slovenskom časopisu naći ćemo priloge na visokom standardnom jeziku (Ernest Ružič), ali i u narječju. A ovi su tekstovi vrlo zanimljivi za lingviste. Već sam u nekoliko navrata spomenuo neka jezična obilježja iz tjednika:

- Prefiksalne glagolske složenice po njemačkom uzoru (npr.: dolapokausiti - heruntermähen, 9.8.2018.; nutrazvoziti - hineintransportieren, 8.9.2018.; prejkpofarbatu - darüberweißnen, 8.9.2018.; gorrasti - aufwachsen, 17.5.2018.; vödržati - aushalten, 5.4.2018.; vöspucati - ausputzen, 5.4.2018.; nutrapripelati - hineinführen, 10.5.2018.
- Objašnjenja na mađarskom jeziku (npr.: trgovec - kereskedő, 17.5.2018.; razsvetljenstvo - felvilágosodás (Aufklärung), 22.2.2018.; gazdaság - posestvo, 19.4.2018.

- U leksiku ima puno posuđenica iz njemačkog i mađarskog jezika: fajn – fein, 21.2.2019.; furt - fortan, 8.9.2018.; fejest – fest/sehr, 8.9.2018.; šejft - Geschäft, 17.5.2018.; fertik - fertig, 5.4.2018; sodaki - Soldaten, 21.6.2018; špilati - spielen, 3.5.2018; rejklin - Rock, 19.4.2018.; ...kad smo na bučo odli... - búcsú, (kiritof/Kirchweih), 13.12.2018.; ...gobe brati... – gomba (vrganj/Pilz), 13.12.2018.; falat - falat, 21.6.2018.; rosag - ország, 3.5.2018.

Jeles/sremza u „Vrtu spominov in tovarništva“

Skoro sam ti zaboravio spomenuti razvitak našega drvca što smo ga posadili u kasnu jesen 1992. godine. Na početku si se ti brinuo za zalijevanje tog grbavog stabla, a sada to rade mladići iz Pinkovca koji redovito posjećuju naše drvo. U vezi s njim napisao sam i prigodne stihove s kojima želim i završiti svoj izvještaj, dragi moj profesore. Tvoj veoma zahvalni RHP

Jeles/Sremza u Šiftarovom vrtu

Posadili smo sremzu prije dvadeset ljet,
bila je nekad malena biljka -
omiljen cvijet.
Brižno ju uzgajali prof. Vanek i
gospa Zita.
Naraslo je stablo, a bila nekad samo
skromna kita.
Danas se pruža u širinu, u visinu gore.
Iako je grbava, oduševljava nas
ipak more.
Zato što raste u „Vrtu spominov
in tovarništva“ -
ovjekovječeni smo do neba - kraljevstva.
Ponosni smo na drivo u vrtu Šiftarovom
dičeći se našom krasnom
panonskom raslinom,
koja povezuje Prekmurja Slovence
i Pinkovac - Hrvate Gradišćance,
ki se boru za opstanak i identitet svoj,
podučavajući svoju dicu i mladi roj.
Zagrlimo se u Šiftarovom vrtu bratski
Za jezik slovenski i gradišćanskohrvatski.

Bilo nas je sedmero

Odlučili smo se posaditi sremzu
koju mi gradišćanski Hrvati
nazivamo jeles
u vrtu Šiftarovom u Petanjcima.

Bilo nas je sedmero
koji su se otpravili na put
u »Vrt spominov in tovarništva«.

Prvi nas je napustio »Iko«,
drvodjeljac i muzičar.

Potom je otišao Adolf,
pjevač i prvi pomagač u selu.

Konačno je nas ostavio i Luka,
kojemu je bilo važno da bude baš jeles!

Drvo je naraslo, iako grbavo,
a poslije dvadeset godina uvenulo.

Kakvo čudo!

Pojavila se sadnica-mladica
koja će opet postati drvo visoko.

Tako će i naša tri pokojnika uskrsnuti
i bit ćemo združeni
u »Raju spominov in tovarništva«!

Vaneku ob stoletnici njegovega rojstva

ŠIME IVANJKO

Na profesorja dr. Vaneka Šiftarja me osebno vežejo številni spomini od leta 1970 pa vse do njegove smrti leta 1999. Kot pogodbeni zunanji asistent Višje pravne šole (VPŠ) v Mariboru sem sodeloval v pedagoškem procesu od leta 1967 do leta 1970, ko sem se redno zaposlil. Vaneka, kot smo ga klicali, sem pogosto srečeval ob svojem pedagoškem delu tudi pred redno zaposlitvijo. Ker je bil v obdobju 1970–1974 direktor VPŠ, me je povabil na razgovor in mi predlagal redno zaposlitev, kar se je tudi uresničilo 1. 10. 1970. On je bil prvi, ki je začel razmišljati o preoblikovanju VPŠ v pravno fakulteto in zagnan za nove ideje je veliko energije vlagal v prizadevanje, da zagotovi mlade predavatelje z obeti, da bodo v krajšem času magistrirali oziroma doktorirali. Vabilo me je sicer veselilo, vendar glede na to, da sem v Metalni Maribor opravljal funkcijo direktorja splošnega kadrovskega sektorja in je bil prehod na VPŠ povezan z bistveno nižjim osebnim dohodkom, me je prav on prepričal, da sem zamenjal zaposlitev.

Sodelovanje z njim ter njegova prijaznost in njegovo navdušenje za razvoj študija prava v Mariboru so me navduševali. Spomnim se, da me je pogosto povabil v svoj kabinet, kjer smo se pogovarjali o zelo različnih zadevah. Manj je znano njegovo pesništvo, s katerim nas je presenetil ob koncu svojega življenja, ko je bila leta 1998 izdana njegova pesniška zbirka »Pobiram orumenele liste«.

Zanimivo je, da je bil Vanek zelo aktiven družbenopolitični delavec in je imel ogromno izkušenj prav v družbenopolitičnem delovanju. Bil je prepričan o pozitivni viziji socializma, vendar me nikoli ni vabil ali pa nagovarjal, da bi vstopil v Zvezo komunistov Slovenije. To želim posebej poudariti zaradi tega, ker se je takrat članstvo v Zvezi komunistov Slovenije praktično pričakovalo od visokošolskega učitelja. Vprašanje o članstvu se je pojavljalo tudi, ko je Vanek leta 1974 zapustil direktorsko mesto na VPŠ zaradi preobremenitve z raziskovalnim in družbenopolitičnim delom kot poslanec v Zvezni skupščini Socialistične federativne republike Jugoslavije in v Skupščini Socialistične republike Slovenije. Takrat me je nagovoril, da prevzamem funkcijo direktorja. Leta 1974 sem tudi doktoriral in spomnim se njegovega navdušenja in iskrenega veselja nad mojim doktoratom, saj je to bil prvi doktorat sodelavca VPŠ in dokaz, da bi lahko v Mariboru na VPŠ zaživela mlada skupina doktorjev znanosti, ki bi omogočila razvoj te šole na višjo stopnjo. Za mojo izvolitev za docenta na Pravni fakulteti v Ljubljani se je Vanek še posebej zavzel, saj do izvolitve ne bi prišlo brez te njegove zavzetosti.¹

Odnosi med VPŠ in drugimi višjimi šolami v Mariboru so bili v okviru Združenja visokošolskih zavodov Maribor zelo korektni in vzajemni, k čemur je zlasti veliko prispeval prav Vanek kot član raznih organov pri Združenju visokošolskih zavodov Maribor. V času njegovega vodenja se je VPŠ odprla javnosti in zaživela ter postala prepoznavna po organiziranju študija ob delu. Njemu ni bilo težko pripotovati zjutraj z nočnim vlakom iz Beograda in nadaljevati s predavanji, popoldan pa oditi na predavanja v Celje, Ljubljano, Postojno in podobno. Njegova energija je pritegnila vse sodelavce na VPŠ in vsi smo živeli v eni prijateljski povezanosti z idejo, da moramo ustvariti pogoje za razvoj VPŠ. Napori v zvezi z zagotavljanjem pogojev za razvoj študija prava v Mariboru so bili usmerjeni zlasti na zagotavljanje usposobljenega pedagoškega osebja, kar je takrat bil zelo težek zalogaj. Maribor ni bil preveč zaželena destinacija zelo malega

¹ VPŠ in Združenje visokošolskih zavodov Maribor nista imela pravice voliti pedagoških delavcev v univerzitetne nazive. Ko sem na predlog mentorja prof. dr. Stojana Čigoja vložil vlogo pri Pravni fakulteti v Ljubljani za izvolitev v naziv docenta, je Univerzitetni komite Zveze komunistov Slovenije podal negativno mnenje o moji družbenopolitični primernosti. Pozitivno mnenje je takrat bilo pogoj za izvolitev. V osnovi je bil problem dejstvo, da nisem bil član Zveze komunistov Slovenije. Svet Pravne fakultete ni zavrnil moje vloge, vendar pa je dekanu naložil, naj me prepriča, da umaknem svojo vlogo. Ko mi je bilo sporočeno, da naj bi umaknil vlogo, sem se najprej obrnil na Vaneka, ki mi je brez pomisleka svetoval, naj nikakor ne umikam svoje vloge. Osebnostno je opravil več razgovorov s pristojnimi v Ljubljani in Svet Pravne fakultete je kljub negativnemu mnenju Univerzitetnega komiteja Zveze komunistov Slovenije izvedel postopek izvolitve. Vanek mi je pozneje povedal, da je to bil v Ljubljani prvi primer izvolitve mimo negativnega mnenja omenjenega političnega organa. Za to izvolitev sem posebej hvaležen Vaneku in takratnemu pogumnemu dekanu Pravne fakultete prof. dr. Rupku Godcu, ki je prepričal člane sveta Pravne fakultete o utemeljenosti pozitivne odločitve.

število pravnikov iz prestolnice, ki so se pripravljali na doktorate.² Pogoji so predvsem bili usposobljeni kadri, biblioteka in prostori, glede na to, da smo bili nekaj časa v času njegovega direktorskega mandata v Žitni ulici, kjer smo imeli prostorsko stisko, saj smo imeli samo dve predavalnici in smo v kabinetih delali trije profesorji. Vanek se je veliko zavzemal za razvoj in zlasti za pravico do raziskovalnega dela, do katerega so na višjih šolah mnogi, zlasti v Ljubljani, imeli odpor. Čeprav VŠP ni bila nosilka raziskovalnega dela in ga tudi ni mogla opravljati, je Vanek kot oseba izvajal številne raziskovalne projekte, še zlasti je raziskoval življenje Romov v Pomurju.

Kot človek je bil zelo prisrčen, s poslušom do drugih, zlasti do mladih, študentov, nas sodelavcev, kajti v času njegovega direktovanja se je na VPŠ zaposlilo več mladih asistentov. Vsakega, ki se je pojavil na Štajerskem kot znanstvenik in pokazal prizadevanje za akademski poklic, je povabil na VPŠ. Prizadeval si je za reševanje stanovanjskih problemov v skladu s takratnimi možnostmi. S tem želim pokazati, v kakšnem vzdušju in okolju smo delovali v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Čeprav je bilo od sredine šestdesetih let do približno sredine sedemdesetih let vedno govora, kako je treba racionalizirati visokošolski študij v Sloveniji in ukiniti višje šole, se je ta proces začel z ukinitvijo Višje stomatološke šole in s poskusom ukinitve Višje agronomske šole. Določene strukture v Ljubljani, pa tudi v Mariboru, so si prizadevale, da se tudi VPŠ ukine. Prepričan sem, da je prav Vanek s svojim angažiranjem in delovanjem v okviru takratnih družbenopolitičnih sfer to preprečil.

Njegove izkušnje iz poslov, ki jih je opravljal pred prihodom na VPŠ, so bile številne, heterogene in zaradi tega razgovori z njim o teh izkušnjah, zlasti na področju družbenopolitičnega delovanja, za nas mlajše dragoceni. Bil je iskren in zelo kritičen do določenih negativnih pojavov v takratni družbi, pri čemer se nikoli ni obnašal kot velik zagovornik političnih idej. Pri svojem delovanju se je ukvarjal z malim človekom. Njemu funkcije niso bile pomembne. Dejstvo je, da se je z raziskovalnim delom takrat ukvarjal na področju življenja romske skupnosti, kar v vseh slovenskih strukturah ni bilo sprejeto z navdušenjem in je

² Kot dokaz težav z zagotavljanja pedagoškega kadra v Mariboru v tistem času naj omenim določen nesporazum z mladim nadobudnim pravnikom iz okolice Maribora, ki je končal študij prava z visokimi ocenami in ga je ob priliki Vanek povabil k sodelovanju z VPŠ. To je tudi javno omenil ob neki priložnosti in je Večer objavil ime omenjenega kandidata. Ker se je ta zaposlil v Ljubljani, je poslal Vaneku dokaj nenavadno in nič kaj prijazno pismo, v katerem mu je sporočal, da naj ne omenja njegovega imena kot sodelavca VPŠ, ker s tem ogroža njegovo poklicno pot (ime nesojenega kandidata je znano nam, starejšim sodelavcem Vaneka, vendar upoštevam načelo *nomina sunt odiosa*).

opozorilo, kako je ta skupnost odrinjena na rob družbe. Pogosto nam je svetoval, naj za raziskovalno delo in za pisanje strokovnih člankov izberemo praktične probleme, in nas usmerjal v določena področja. Spomnim se našega skupnega potovanja s takrat odprto železniško progo Beograd–Bar, ker smo v Črni gori imeli »pravijado«.³ VPŠ je bila edina v Jugoslaviji, ki je izobraževala pravnike na prvi stopnji, vendar so nas vse pravne fakultete v Jugoslaviji takrat obravnavale kot fakulteto. V času njegovega direktovanja, pa tudi v času, ko je odšel v pokoj, smo dvakrat poskušali pripraviti elaborat in analizirati odziv na možnost organiziranja visokošolskega študija prava v Mariboru. Žal nam to v sedemdesetih in osemdesetih letih ni uspelo. Vanek je bil razočaran, ker nas niso podprle določene družbenopolitične organizacije, v katerih je bil ali s katerimi je sodeloval.

Po njegovi upokojitvi smo Vaneka predlagali za zaslužnega profesorja na takrat že ustanovljeni Univerzi v Mariboru. Ponovno se je zapletlo, ker predlog, ki sva ga podala skupaj s prof. dr. Dalijem Đonlagićem, takratnim rektorjem Univerze v Mariboru, ni bil predhodno obravnavan na Osnovni organizaciji Zveze komunistov Slovenije na VPŠ. V skladu s takratnimi pravili je takšen predlog v vsakem primeru morala obravnavati omenjena politična organizacija. Ker je bil predlog podan mimo nje, je predsednik Osnovne organizacije Zveze komunistov Slovenije, Vanekov naslednik, ki je prevzel njegova predavanja iz ustavnega prava, zavrnil podpis poročila o izpolnjevanju pogojev za Vanekovo izvolitev v naziv zaslužni profesor. Ob podpisu dr. Đonlagića in podpisanega se je kot tretji član podpisal profesor Pravne fakultete v Ljubljani dr. Rupko Godec.

Vanek je bil človek z veliko začetnico, prijatelj z ljubeznijo do sočloveka, vedno pripravljen pomagati drugemu v njegovih težavah. Potrjeval je v praksi znano resnico, da razdajanje znanja bogati človeka. Bil je dosleden svojemu v prepričanju in zagovarjanju človeške pravičnosti in humanizma. Njegov način življenja in dela je pogosto izzival reakcije sredine, ki mu ni mogla slediti ali pa ga ni razumela oziroma ga ni želela razumeti. Bil je dober profesor, ki je znal pritegniti študente k razmišljanju pri iskanju odgovorov na takratne izzive v slovenski družbi.

³ »Pravijado« je bila v bivši Socialistični federativni republiki Jugoslaviji najmožičnejša manifestacija jugoslovanskih študentov prava, na kateri se je zlasti razpravljalo o vlogi prava in pravnikov v samoupravni družbi. »Pravijado« so organizirali študenti vsako leto v drugi republiki. Prav po zaslugi Vaneka so pravne fakultete v drugih republika sprejele VPŠ kot fakulteto.

Kot starejši sodelavec nas je znal kritično opozoriti na napake, hkrati pa pokazati, kam in kako naj usmerimo svoja prizadevanja za uresničitev osebnih in skupnih ciljev.

Bil je dober človek, ki se je zavedal svoje človečnosti, in ni dovoljeval, da se ga povabi za mizo, če je zaradi odpovedi povabljenega gosta stol ostal prazen.

Nam, ki smo ga poznali, bo vedno ostal v lepem spominu kot vzor pokončnega, humanizmu odprtega človeka. Počaščen sem, da sem z njim sodeloval in ga poznal več kot dvajset let.

Dr. Vanek Šiftar bi bil član Pomurske akademije – PAZU

MITJA SLAVINEC

Prof. dr. Vanek Šiftar je eden izmed največjih prekmurskih intelektualcev svojega časa. Bil je velik strokovnjak na pravnem področju, imel pa je tudi vizijo. Zato ni naključje, da je sodeloval pri nastajanju študija prava v Mariboru in je postal tudi dekan Višje pravne šole v Mariboru, predhodnice današnje Pravne fakultete Univerze v Mariboru. Pri tem velja spomniti, da ni bil iz mariborskega lokalnega območja, temveč je prihajal iz Prekmurja.

Vizionarska je bila tudi njegova odločitev za Vrt spominov in tovarštva kot svojevrstnega živega spomenika mrtvim borcem proti fašizmu, vsem drugim pa v opomin. S tem vrtom je izkazal tudi svoje svetovljanstvo, saj je z rastlinami, pridobljenimi s celotnega sveta, rodne Petanjce in Prekmurje povezal z najpomembnejšimi svetovnimi institucijami, pomembnimi posamezniki in državami sveta.

Navedeni sta le dve izmed številnih aktivnosti dr. Šiftarja, ki lepo potrjujeta, kako je prav, da ena izmed najpomembnejših prekmurskih fundacij nosi prav njegovo ime. Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija poslanstvo in prizadevanja dr. Vaneka Šiftarja nadaljuje in jih tudi nadgrajuje. V fundaciji skoraj vsak teden opozarjajo

na aktualno problematiko sodobne družbe. Pa ne le opozarjajo, temveč na okroglih mizah, predavanjih, v publikacijah in z drugimi aktivnostmi ponujajo tudi odgovore na zastavljena razvojna vprašanja.

V duhu bogatega publicističnega dela dr. Vaneka Šiftarja ima tudi Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija tako impresiven založniški opus, s kakršnim se ne more pohvaliti marsikatera profesionalna založba, kaj šele institucija, ki deluje na prostovoljni osnovi. Verjetno pa je prav zaradi prostovoljnega dela v vseh izdajah vneseno toliko več osebne note in iskrenih misli. To je značilnost tudi pričujočega zbornika, ki je pomemben prispevek k strokovni zakladnici pravne stroke, saj v celoti opravičuje svoje poslanstvo obeležiti stoto obletnico rojstva dr. Šiftarja.

V PAZU nas veseli, da smo lahko pri marsikaterem projektu sodelovali z Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija, saj nas je to krepilo in nam odpiralo tudi nova obzorja ter kazalo primere dobre prakse. Od samega začetka je bil najpomembnejši povezovalac akad. pom. akad. dr. Anton Vratuša, častni član obeh institucij in prijatelj dr. Šiftarja iz mladostnih let. Povezanost obeh institucij se kaže tako v skupnih aktivnostih kot tudi po mnogih posameznikih, ki so vpeti v delo in organe Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija in PAZU. Ne nazadnje smo prepričani, da bi bil tudi dr. Vanek Šiftar pomemben in aktiven član PAZU, če bi jo prej ustanovili.

Pomen posameznika se lahko vrednoti po prijateljih, ki jih ima. Če to prezrcalimo na institucije, se pomen neke institucije lahko vrednoti po partnerjih, s katerimi sodeluje. Zaradi tega smo v PAZU hvaležni, da je med našimi partnerji tudi Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, kar PAZU pomembno krepí tako pomen kot ugled. Povezovalni pristoip je bila tudi ena izmed velikih vrlin dr. Vaneka Šiftarja, zato zborniku, ki obeležuje in časti ta jubilej, želimo, da doseže čim več bralcev in pri njih spodbudi tiste vrednote, ki so odlikovale dr. Vaneka Šiftarja.

Srečanja z dr. Vanekom Šiftarjem

JOŽEK HORVAT MUC

Z romsko tematiko sem se začel ukvarjati okoli leta 1985. Dogodek, ki sem ga v tem letu doživel kot brigadir v delovni brigadi, me je nekako usmeril k razmišljanju o Romih. Poleg mene je bilo takrat v brigadi še nekaj Romov. V brigadirsko naselje je prišla policija (takrat milicija) in rekla, da so brigadirji Romi poškodovali osebni avtomobil. Kot komandant brigade Štefan Kovač Marko iz Murske Sobote sem bil odgovoren za brigadirje in njihovo početje. A kot se je pokazalo kasneje, brigadirji romskega porekla niso bili nič krivi. Policija je našla prave krivce. Takrat sem pomislil, da ni pošteno, da je krivda takoj padla na Rome. Brigadirji Romi so bili hvaležni, ker sem se postavil na njihovo stran in jih branil.

Nekaj mesecev kasneje so me mladi Romi iz romskega naselja Pušča izvolili za predsednika osnovne organizacije mladine (ZSMS). Bil sem tudi član predsedstva OK ZSMS Murska Sobota. Kot predsednik OO ZSMS Pušča sem začel aktivno delovati pri reševanju romske tematike.

Romsko tematiko v občini Murska Sobota so obravnavale vse pristojne institucije (Skupščina občine, SZDL, CSD, Zavod za šolstvo itd.) in na mnogih je sodeloval tudi dr. Vanek Šiftar. Njegova beseda je na teh obravnavah imela veliko težo. Pravzaprav je velikokrat bila glavna. Vsi so ga spoštovali in cenili. Morem reči, da v teh zgodbah v zvezi z Romi takrat kot romski aktivist nisem bil edini s strani Romov. Zelo aktivna sta bila tudi Vlado Rozman iz Pušče in Bela Cener iz Vanče vasi. Jaz sem bil najmlajši med njimi. Vendar pa sta me Cener in Rozman nekako vzela za vodjo. Veliko bolj kot jaz, je dr. Vaneka Šiftarja poznal Bele Cener, ki se pa z dr. Vanekom velikokrat ni strinjal glede njegovega pogleda na različne teme v zvezi z Romi.

Dr. Vanek Šiftar in dr. Pavla Štrukelj sta od leta 1980 sodelovala v sarajevski skupini, ki se je ukvarjala z romskim jezikom. Skupino je vodil dr. Rade Uhlik, poleg njega pa so v skupini delovali še eni izmed največjih mednarodnih romologov, kot na primer prof. dr. Rajko Djurić, prof. dr. Dragoljub Acković, Trifun Dimič itd. Tej skupini se je iz Slovenije priključila še dr. Vera Klopčič. Kasneje so mnogi izmed naštetih postali moji profesorji in mentorji ter dobri prijatelji. Prek njih sem veliko izvedel o dr. Vaneku Šiftarju. Med drugim tudi to, da je v Beogradu poleg Aleša Beblerja veljal za velikega zagovornika Romov.

Po modelu sarajevske skupine, ki je sprejela sklep, da je treba pripraviti standardizacijo romskega jezika za območje Jugoslavije, je dr. Vanek Šiftar skupaj s SZDL Murska Sobota leta 1986 organiziral konferenco v hotelu Dijana o romskem jeziku. Dogovorili naj bi se, da naj bi tudi pri nas pripravili nekakšen romski slovar. K sodelovanju so bili povabljeni Romi iz Pušče, in sicer D. R, V. H. in N. H. Vsi trije so sodelovanje odklonili, češ da se v Pušči romski jezik ne uporablja in da pri nas romske kulture ni.

Poleg Rozmana in Cenerja se nam je pridružil še Rajko Šajnovič iz Novega mesta. Začeli smo govoriti o pravicah Romov, infrastrukturi in izobraževanju. Bili smo vse bolj prepoznavni. Leta 1988 je Pedagoška fakulteta Maribor organizirala predavanje o romoloških študijih. Na predavanje sem bil povabljen tudi jaz (edini s strani Romov). Veliko so pri izvedbi predavanja imeli Peter Winkler iz Republiškega zavoda za šolstvo, mag. Mladen Tancer in vladni svetovalec za narodnosti Geza Bačić. Osrednji gost je bil predsednik svetovne romske organizacije prof. dr. Rajko Djurić.

Dr. Vanek Šiftar je imel veliko vlogo pri spremembi slovenske ustave oziroma pri razpravah, kako umestiti Rome v ustavo. Kot predsednik mladine iz Pušče sem bil pobudnik za umestitev Romov v slovensko ustavo. Predlagal sem njen novi 64.a člen in zapisal iste pravice, kot jih imata italijanska in madžarska skupnost v Sloveniji. Mojo aktivnost v zvezi s spremembo ustave (glede Romov) sta podprli takratna SZDL in ZSMS. Vlado Rozman, Bela Cener in Rajko Šajnovič pa so dobili podporo od Inštituta za narodnostna vprašanja. Rajka Šajnoviča je podprl še režiser Robert Dorin. V razpravah je bil dr. Vanek Šiftar mnenja, da Romi ne moremo biti v ustavi zapisani enako, kot sta madžarska in italijanska skupnost – zato ker Romi nismo bili enako organizirani kot madžarska in italijanska skupnost (samoupravne italijanske in madžarske manjšinske skupnosti), ker nimamo matične države in ker smo etnična skupnost in ne narodnostna skupnost.

Zelo pomembno je poudariti, da je bil dr. Vanek Šiftar eden izmed snovalcev vrtca v romskem naselju Pušča (vrtec je bil zgrajen leta 1961). Poleg njega in nekaterih drugih so bili zagovorniki za gradnjo vrtca na Pušči še mama prvega predsednika Milana Kučana, nato Marija Vild, Vera Flisar itd.

Vsekakor pa je dr. Vanek Šiftar v veliki meri prispeval k temu, da se je takratna družba, predvsem pa stroka in politika, začela ukvarjati z romskimi vprašanji. V slovenskem in takratnem jugoslovanskem prostoru je veljal za velikega poznavalca Romov in strokovnjaka za romska vprašanja. Na področju romologije v Sloveniji sta dr. Vanek Šiftar in dr. Pavla Štrukelj pionirja na tem področju. Tudi sam sem kot romolog ponosen, da sem ju poznal in v nekaterih primerih z njima tudi sodeloval.

Dr. Anton Vratuša (1915–2017) – Moja srečevanja z Vranom

JOŽE VUGRINEC

1 Uvod

V Vrta spominov in tovarštva na Petanjcih sem začel delati od proslavitve njegove petdesetletnice obstoja, kar se je zgodilo 24. novembra 1995 s slovesnostjo v Murskih Črncih. Na njej je dr. Vanek Šiftar (1919–1999) razodel svoj načrt o ustanovitvi Šiftarjeve fundacije. K sodelovanju me je povabil kot prijatelj in svetovalec pri mojem vodenju Pokrajinske in študijske knjižnice Murska Sobota (PiŠK).² Najbrž je bil tudi on tisti, ki me je priporočil svojemu prijatelju dr. Antonu Vratuši, da sodeluje z mano v skupno dobro, predvsem pa v dobro Vrta spominov in tovarštva, Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija (UDŠF)³ in pokrajine – Prekmurja.

¹ Vran je bil Vratušev psevdonim, sestavljen iz prvih dveh črk njegovega priimka in imena.

² Vanek Šiftar je bil v šestdesetih in sedemdesetih letih minulega stoletja precej časa predstavnik javnosti v organih Študijske knjižnice Murska Sobota, pobudnik sodelovanja le-te z madžarskimi knjižnicami, kasneje, ko se je ta združila z Ljudsko knjižnico v PiŠK, pa njen redni član oziroma obiskovalec, njen dobrotnik v podarjanju gradiva ter podpornik v njenem stremljenju po novi knjižnični stavbi, česar pa žal ni dočkal (nova stavba knjižnice je bila uradno odprta za javnost pet let po njegovi smrti – 5. februarja 2004).

³ UDŠF je bila ustanovljena 5. julija 1996 s posebno Listino o ustanovitvi.

In res: v mojem nekaj več kot sedemnajstletnem sodelovanju z akademikom Vratušo sva na več področjih zavzeto delala in prijateljevala. Ob njem sem se marsikaj novega naučil, a tudi postoril precej stvari zanj, za Vrt, Fundacijo in širše. Za sugestije, ki mi jih je dajal, za vse, kar je načrtoval za svojo in mojo pokrajino, za skupno delo na Šiftarjevini in z njo sem mu zelo hvaležen. Zato tudi ta moj zapis, za koga morda preveč oseben, a drugačen ne more biti. Je pač spominsko pričevanje o velikem Prekmurcu, o svetovljanu, o mojem prijatelju.

2 Vračanje domov in Vanek Šiftar

Anton Vratuša je bil doktor literarnih znanosti, dolgoletni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU), človek raznih vrst dejanj in poslanstev. Tako je bil na primer slovenski, jugoslovanski in svetovni politik (OZN), še prej prvoborec v slovenskem narodnem in osvobodilnem gibanju. Bil je taboriščnik v več italijanskih taboriščih, nazadnje v enem izmed najokrutnejših – na otoku Rabu. Po zmagovitem preboju internirancev iz tega rabskega pekla, preboju, ki ga je še z nekaterimi kolegi uporniki pomagal izpeljati, je postal stalna zveza med vodstvom slovenske partizanske vojske in italijanskim gibanjem naprednih osvobodilnih sil. O taborišču na Rabu in vzpostavljanju zvez z Italijo mi je večkrat pripovedoval, na to dvojje je bil zelo ponosen – o tem je pisal sam in o tem so pisali drugi.

Po koncu druge svetovne vojne je kar dvajset let opravljal visoke vojaške funkcije, postal predavatelj Visoke šole za politične vede v Beogradu, bil kratek čas vodja Inštituta za družbene vede v glavnem mestu Jugoslavije in od leta 1967 stalni odposlanec Socialistične federativne republike Jugoslavije v OZN v New Yorku. Poleg vsega naštetega je bil tudi član Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, podpredsednik Zveznega izvršnega sveta, približno pol mandata predsednik Izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije, še pred tem pa nekaj časa vodja kabineta drugega najvplivnejšega politika v Jugoslaviji Edvarda Kardelja.

Kljub tem častnim funkcijam po končani drugi svetovni vojni ga je ves čas vleklo k tistemu, k čemur se je zapisal v mladeniških letih, torej k slavistiki, k raziskovanju slovenskega jezika in literarne zgodovine, pa tudi k domoznanstvu. To, slovenski knjižni jezik, skupaj z narečjema – prekmurskim in porabskim, ga je zanimalo do smrti.

Seveda bi le špekulirali, če bi trdili, da je k tej njegovi zagnanosti za razvoj, sodelovanje in vzajemnost Prekmurja, Porabja na Madžarskem in Radgonskega kota v Avstriji, kjer smo več ali manj povsod doma Slovenci, prispeval tudi dr. Vanek Šiftar. Morda mu je, vsaj slutiti je tako, prijatelj naložil na pleča naloge, za katere je bil prepričan, da jih on sam ne bo mogel več izpeljati, jih bo pa zmožal Vratuša. In res jih je dr. Vratuša dobro izpolnil in si zadajal vedno nove. Dela in opravila je nalagal tudi drugim, nam, mlajšim sodelavcem. Izpeljana so bila tako, da se jih je lahko resnično veselil.

3 Prekmursko narečje kot knjižni jezik

Moje delo pri Šiftarjevi fundaciji z dr. Šiftarjem in dr. Vratušo se je začelo skupaj s sorazmerno majhno skupino ljudi, katere glavni vodja je bil najprej seveda lastnik Vrta spominov in tovarštva na Petanjcih dr. Vanek Šiftar. Sredi devetdesetih let smo začeli bolj načrtno skrbeti za njegov Vrt in pripravljati prvo znanstveno srečanje z naslovom *Protestantizem – žatočišče izgnanih na Petanjcih. Nádasdyjev dvorec*. Simpozij je bil 28. in 29. oktobra 1999 v Radencih in na Tišini, zbornik z istim naslovom pa je izšel že naslednje leto. Knjiga poleg mojega predgovora kot glavnega urednika prinaša še *Uvod* takrat že predsednika programskega sveta UDŠF dr. Vratuše in referate v štirih poglavjih. Sedemnajst referentov – deset iz domovine in sedem iz tujine – v njej poroča o duhovnem profilu protestantizma na Slovenskem, o družbenoekonomskih vidikih protestantskega gibanja in protireformacije v Prekmurju, o Nádasdyjevem dvorcu na Petanjcih, o pomenu protestantizma za oblikovanje knjižnega jezika in o drugem.

Omenjeni simpozij o protestantizmu je bil naš prvi večji strokovni dosežek. Pravi znanstveni dosežek pa je pomenil v letu 2003 izveden simpozij z imenom *Prekmurska narečna slovnstvena ustvarjalnost* (skupaj seveda z zbornikom, ki mu je sledil dve leti kasneje – 2005). Ker dr. Vaneka Šiftarja ni bilo več med nami, ga je moral voditi in izpeljati dr. Vratuša. Druga nesreča pa nas je doletela, ko je sredi priprav na znanstveno srečanje, za katero je izhodišča pripravil dr. Jože Pogačnik, nenadoma preminil še on (2002, roj. 1933).

Že sam uvodni del simpozija (14. in 15. julija 2003) je bil impozanten: med drugimi so nas udeležence (dogajanje je bilo v hotelu Diana v Murski Soboti) pozdravili njegov vodja dr. Vratuša ter dva župana, murskosoboški Anton Slavic in moravskotopliški Franc Cipot, čemur sta sledili poglobljeni, splošni predavanji

dr. Jerneja Zupančiča z naslovom *Geopolitične in kulturnozgodovinske razsežnosti ozemlja med Muro in Rabo. Prekmursko narečje, regionalna zavest in narodna pripadnost* ter dr. Antona Vratuše *Živeti z mejo*. Ker so celotno dogajanje sestavljali trije tematski sklopi (v treh skupinah), so jih uvodoma predstavili tudi njihovi trije nosilci: dr. Zinka Zorko *jezik*, Franci Just *slovstvo* in dr. Marija Stanonik *narodopisje in družbeno okolje*. V prvi skupini je sodelovalo deset znanstvenikov, osem slovenskih in dva iz tujine. Deset predavanj je bilo predstavljenih tudi v drugi skupini (v tej je nastopilo osem referentov iz Slovenije – F. Kuzmič je nastopil dvakrat – in en iz Madžarske). V tretji, ki je bila vsaj zame in za Vratušo nekaj novega, posebnega, je *pri narodopisju in družbenem okolju* sodelovalo najmanj predavateljev – trije iz Slovenije in pet iz tujine.

Zbornik, ki ob svojem koncu v V. poglavju prinaša še priloge, bi nam slovenskim in prekmurskim raziskovalcem jezika, književnosti, zgodovine, etnologije in drugih znanosti lahko služil še mnogo let. A ostaja nekje ob strani. Človek obžaluje, da je sorazmerno malo citiran, čeprav je eden izmed njegovih poudarkov na stari prekmurščini kot knjižnem jeziku. Največ možnosti za vrsto nadaljnjih raziskovanj nam nudijo Pogačnikova »Izhodišča«, pa tudi poročila vodij posameznih tematskih sklopov. Zapisana so v eni izmed najbolj znanstvenih knjig prekmurskega jezika, literature in etnologije.

4 Vran in njegova rodna pokrajina

Dr. Vratuša je bil rojen 21. februarja 1915 v Prekmurju, na zahodnem Goričkem, v kraju Dolnji Slaveči. Tu se je rodil tudi največji in najpomembnejši prekmurski katoliški pisec osemnajstega stoletja Mikloš Küzmič (1737–1804), avtor sedmero knjig z versko vsebino. Oba sta bila veliki osebnosti. Seveda vsak v svojem času. Vran se je Küzmiču poklonil na slovesnosti 12. septembra 2004, ko smo na hribu Kukojca nad Dolnjimi Slaveči počastili dvestoto obletnico pisateljeve smrti. Na proslavi je nastopil s kratko izpovedjo *Moji spomini na mlada leta* in skupaj z gračkim županom Danielom Kalamarjem na Gumilarjevi hiši odkril Küzmičevo spominsko ploščo.

Ko smo Vratuši na neki prireditvi na Šiftarjevi domačiji na Petanjcih čestitali za sedemindevetdeset ali osemindeset let življenja, se je odzval približno takole: »Delati je treba, le delajte še naprej tako, kot ste doslej, ali še bolje, še več, pa bol« In res: vsi smo občudovali njegovo delavnost in zagnanost. Pa tudi govorec je bil dober. Kot tak mi je ostal v spominu predvsem z uvodnih nastopov

na dveh prej omenjenih znanstvenih srečanj, pa z Vrta spominov in tovarištva, ko smo na njegovo pobudo začeli v njem pripravljati mladinske prireditve z naslovom *Dan spominov in tovarištva*, na katerih so bili slavnostni govorniki pomembni predstavniki slovenske literature, znanosti in politike. Domači in tuji pomembneži so bili tudi na zaključkih literarnih natečajev *Živeti trajnostni razvoj*, ki je prav tako vzklik na pobudo dr. Vratuše in ki se ga udeležuje s svojimi pisnimi prispevki iz leta v leto več učencev osnovnih in srednjih šol iz Pomurja. Celo vsakoletne naslove zanje je izbiral on. Trajnostni razvoj pokrajine ob Muri, države Slovenije in širše je bil sploh središče Vratuševih stremeljenj. Kot glavne nosilce takih prizadevanj za pokrajino Prekmurje (tudi Pomurje) je videl lokalne skupnosti, torej pomurske občine. Na nekaterih njihovih geografskih področjih je snoval (skupaj z nami, svojimi somišljeniki, in skupinami, ki se zavzemajo za ohranitev reke Mure v vsej njeni bogati flori in favni) že neke vrste regionalni park širših razsežnosti, ki naj bi segal od Petanjcev na Ravénskem do Bistric na Dólinškem. Pa tega – žal – ni dočakal.

Akademika Vratuše smo bili veseli vsi, tako mi, prebivalci na meji med Dólinškim in Ravénskem, kot tudi Goričanci. Pa ne le zaradi vsega, kar je naredil za Šiftarjevo fundacijo, temveč tudi zato, ker se je tako zelo zavzemal za razvoj Krajinskega parka Goričko (KPG). Vedno bolj je namreč spoznaval, da KPG ni tisto, kar nam je država Slovenija obljubljala, sploh pa ne to, kar smo v prvih letih delovanja od njega pričakovali. Vratuša bi pri nas rad videl rasti lan in izdelke iz lanu, domače, unikatne izdelke, našo kulinariko in vse, kar spada k njej, ki je je tako dobre malo v svetu, potem naša vina idr. Pa je malo tega bil deležen že na mestu samem. Ko sem ga namreč vozil (in hkrati spremljal) po prekmurski pokrajini od občine do občine, od šole do šole, od ene ustanove do druge po včasih kar utrujajočih sestankih, sva se kar nekajkrat ustavila v kaki gostilni, da bi se okrepčala. A sva bila skoraj povsod razočarana. Spraševal je po bograču, ajdovih žgancih, »dödölih«, a malo od tega, če sploh kaj, je bilo moč dobiti. Škoda! Želel si je imeti vse to in več, tudi to, da bi njegovi rojaki bolj skrbeli za svoje okolje, da bi zemljo obdelovali bolj sonaravno, tako, kot ji to najbolj pritiče; da bi naša prst bila rodovitna, sveža, nam in posevkom prijazna, ne pa trda, izmozgana, izrabljena zemeljska gmota. Proti takim početjem se je kar nekaj desetletij boril, saj nam je hotel samo dobro.

5 Področja Vratuševega znanstvenega zanimanja

Področja Vratuševega znanstvenega zanimanja so bila naslednja: slovenski (prekmurski) jezik, literarna zgodovina, zgodovina medvojnega časa (druga svetovna vojna), delovanje OZN v New Yorku, samoupravljanje, neuvrščeni, razvoj podjetij v družbeni lasti v državah v razvoju, trajnostni razvoj, sezonstvo in izseljenstvo, narodne manjšine, Šiftarjev Vrt spominov in tovarištva na Petanjcih in še kaj.

Z jezikoslovjem, literarno zgodovino, kritiko in celo s pisanjem krajših leposlovnih spisov se je začel ukvarjati že zelo zgodaj. Posebej v študijskih letih je za ta področja pokazal veliko raziskovalne vneme, pa tudi talenta. Tako je na primer začel že v zadnjem razredu realne gimnazije proučevati delo Frana Levstika, kot študent je pisal o slovenstvu prekmurskih piscev v *Mladem Prekmurcu* (1938–1939), v reviji *Slovenski jezik* je leta 1939 objavil sestavek z naslovom *Jezikovne razmere v severnem Prekmurju in slovenskem Porabju*, za katerega je dobil svetosavsko nagrado, razpravljal o jeziku *Nouvoга zákona* Števana Küzmiča in *Szvétih evangyeliomov* Mikloša Küzmiča (nastalo leta 1940, objavljeno šele v Zborniku Štefana Küzmiča leta 1974), napisal kar nekaj literarnih in jezikovnih ocen o jeziku sebeborskega urbarja leta 1940, v *Kalendáru Srca Jezusovega* za leto 1941 je v domačem narečju napisal zgodbo z naslovom *Motovönske prijlike* itn. Zato ni čudno, da so ga kmalu po končani vojni vodilni profesorji ljubljanske slavistike zaradi njegove nadarjenosti in pridnosti vabili nazaj medse, a je žal nanoslo tako, da se je bolj kot tej za dalj časa zapisal političnemu delovanju. Tako se je k raziskovalnemu delu lahko le občasno vračal, popolnoma pa se mu je posvetil šele v zadnjih desetletjih.

Vratuša je študij slavistike končal ravno ob začetku druge svetovne vojne pri nas in ves čas sodeloval v njej. Najprej v Ljubljani, kjer so ga v eni izmed racij pozimi 1942 ujeli italijanski karabinjerji, s čimer se je začela njegova šestnajst mesecev trajajoča trnova pot po italijanskih taboriščih Gonars, Treviso, Padova, Visco in Rab. Zadnje taborišče in trpljenje taboriščnikov v njem je opisal v svoji najobsežnejši monografiji, to je v študiji z naslovom *Iz verig v svobodo* in podnaslovom *Rabska brigada*. V knjigi je to svojo zadnjo taboriščno postajo prikazal v vseh njenih razsežnostih.

Zaradi političnih funkcij, ki jih je imel, je bilo njegovo publicistično delo po vojni vsebinsko vezano na te funkcije, zato je v prvih povojnih letih najprej govoril o možnostih ekonomskega in družbenega razvoja v Jugoslaviji, torej drugim predstavljal našo takratno državo, naše ljudi pa seznanjal s političnimi sistemi in ekonomskimi odnosi v tujih državah. Kasneje je pisal o neuvrščenosti in gibanju neuvrščenih držav, o mednarodnih srečanjih na najvišji ravni ter o mnogih drugih vprašanjih. Sodeloval je na mednarodnih simpozijih, bil soustanovitelj in dolga leta predsednik sveta Mednarodnega centra za podjetja v družbeni lasti v državah v razvoju v Ljubljani, zadnja leta celo njegov častni predsednik. Tudi o delu tega je veliko pisal.

V zadnjem obdobju pa se je dr. Vratuša ob mednarodnih ekonomskih vprašanjih (proučevanje gospodarskih integracij na območju mediteranskih držav, posebej seveda tistih ob Jadranu) posvečal predvsem problemom narodnosti in narodnih manjšin. Njegove razprave o tej problematiki najdemo v več zbornikih z več mednarodnih srečanj (nekatero med njimi je tudi uredil ali souredil). Tako na primer razpravlja o značilnostih današnjega statusa Slovencev v Italiji, o položaju hrvaške, slovenske in srbske manjšine na Madžarskem, pri čemer se z veliko pozornostjo in na več mestih loteva problemov porabskih Slovencev in prikaže svoj družbenogodovinski pogled na Slovence v Avstriji – s posebno naklonjenostjo do peščice Slovencev v Radgonskem kotu.

6 Vran kot osebnost in njegov značaj

Akademika dr. Antona Vratušo so kot osebnost odlikovale predvsem delavnost, natančnost, jedrnatost izražanja in svetovljansko obnašanje. Delavnosti se je moral podvreči že kot otrok doma na kmetiji in jo sprejeti (del tega spoznamo že iz prej omenjenih *Motovünjskih prilik*, ki jih je napisal pod psevdonimom Slavečki Vran, med vojno pa se je podpisoval tudi kot profesor Urban), ko je pomagal staršem pri kmečkih opravilih. Kasneje, že kot gimnazijec v Murski Soboti, je inštruiral svoje sošolce, ki jim kakšen od predmetov ni bil priljubljen. Tako je breme šolanja jemal z očetovih ramen. Meni je večkrat omenjal, da je pomagal tudi mojemu sovaščanu Ignaciju Maučecu (1914–1978), kasneje odličnemu bogojinskemu pevovodji, organistu in skladatelju. Zelo priden je bil tudi med študijem na univerzi.

Kako natančen je bil, bi vam dosti več kot pisec tega spominskega članka o njem lahko povedali drugi, ki so z njim dlje časa sodelovali. Jaz sam imam izkušnje predvsem s tem, da sem mu nekaj časa prepisoval, lektoriral in na računalnik »spravljaj« besedila za objavo. Seveda sem mu besedila (članke, referate, poročila idr.), z moje strani pripravljene, lektorirane in računalniško natisnjene, še enkrat moral poslati v pregled in potrditev. Pa to ne priča o tem, da bi bil nezaupljiv do mojega dela, temveč o tem, da naj bo po lekturi (ki ni bila samo »poprava« jezikovnih, pravopisnih in slogovnih napak, temveč včasih celo manjših vsebinskih) njegov izdelek tudi vsebinsko verodostojen – misel ali dognanje točno táka, kakršna je hotel izraziti avtor, torej on sam.

Vratušev jezik je bil čist, jedrnat. Zelo rad je imel kratke, jasne stavke. Njegova besedila sestavljajo stavkovne enote. »Odstavki so lahko dolgi, povedi in stavki, ki jih sestavljajo, pa morajo biti čim krajši,« mi je večkrat zabičal. Ni prenesel zapletenih in zato tudi težje razumljivih povedi. To – vsaj tako si domišljam – je bila edina stvar, ki mu pri mojem pisnem izražanju ni bila všeč. Kajti – to moram ponoviti – v času najinega sodelovanja sva si bila neke vrste medsebojna recenzenta, predvsem pri prispevkih za publikacije, ki jih je izdala Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. Veliko je dal na moje mnenje, kar mi je bilo v posebno čast. Pravzaprav sem se čutil počaščenega, da je izmed mnogih ljudi izbral tudi mene za svojega sodelavca.

In še nekaj drobtin o njegovem značaju. Recimo svojega pregovorno uporabljanega balonskega plašča ni nikomur dovolil, da bi mu ga pomagal sleči ali obleči. Ko si mu ga snel na primer z obešalnika, ti ga je vzel iz rok in rekel: »Hvala, kar pusti, bom že sam.« Enako se je godilo z njegovo veliko, z vsem mogočim, največ pa s knjigami in z zapiski nabasano aktovko. Bog varuj, da bi mu jo kdo skušal vzeti iz rok in jo nesti namesto njega. »Hvala, bom že sam. Saj ni pretežka.« Pa je najbrž bila. V njej je včasih nosil za tiste, ki smo mu zvesto pomagali pri njegovem delu ali uresničevali njegove zamisli, tudi majhna darilca. Za ženske na primer čokoladice ali bombone, za moške pa običajno kaj močnega, kak liker ali kako vláko žganíco, največkrat viljamovko. Pa to le v majhnih stekleničkah, v takih, ki so premogle kake tri šilčke vsebine.

V knjigi *V svet po veliki, beli cesti*, ki smo mu jo prijatelji in sodelavci napisali ob njegovi petindevetdesetletnici življenja, mi je kot posvetilo vanjo zapisal:

Dragi Jože, vabim Te, da nadaljujema skupno pot po veliki, beli cesti. Srečno!

Petanjci, 26. III. 2010.

Vran

Članke v njej vsem, ki jih dolga, predvsem pa ustvarjalna pot Antona Vratuše zanima, priporočam, da jih preberejo. V knjigi ga prikazujejo kot značajsko močno, trdno osebnost, ki ima močan vpliv na sodelavca ali sogovorca. Njegovim prošnjam za sodelovanje pri različnih projektih, za pomoč pri njegovem delu v dobro vseh ljudi na lokalni, pa tudi širše, državni ali mednarodni ravni, se skoraj ni bilo mogoče upreti. Tako sugestiven je bil in tako prepričan v prepotrebno novo, v razvoj naravnano smer ali stvar, da mu je bilo težko oporekati. Ali pa odkloniti sodelovanje z njim in »njegovo« skupino. V skupino pa je – vsaj po moji oceni – ljudi izbiral sam. Seveda je v rojstni pokrajini iskal »pomočnike« najprej pri tistih, ki so zasedali ali vodstvena mesta ali pa bili strokovno dobro podkovani. Že po pogovoru ali dveh je spoznal, kdo je tisti, ki bi mu lahko pomagal, kaj naredil, komu bo lahko zaupal itd. In kdo to ni, noče postati ali ne more biti.

7 Sklep

Eden izmed najpomembnejših Prekmurcev je zadnja desetletja živel in največ ustvarjal v slovenskem glavnem mestu, je pa bil – kot že rečeno – zelo navezan na Petanjce in Mursko Soboto ter seveda na gorički predel svoje prekmurske pokrajine, na rojstni kraj in sedanjo občino Grad. Tu smo ga večkrat srečevali. Trudil se je, da bi na polno zaživel KPG in da bi z njim njegov gorički človek začel sonaravno živeti, začel iskati možnosti bivanja v ekološkem razvoju in čistem okolju. Zato je tudi bil pobudnik za nastanek vodnika po naravnih in kulturnih znamenitostih občin z območja KPG z naslovom *Goričko. Na zelenem otoku presahlega morja*, ki ga je izdala UDŠF leta 2008. Sestavljajo ga statistični podatki o goričkih občinah, o njihovih krajih in znamenitostih ter o pomembnejših, ki so v njih (bili) rojeni. Vratuša je vanj prispeval uvodno besedilo z naslovom *Vodniku na pot*, v katerem je posebej poudaril (str. 6): »Njegova vsebina je ideja povezovanja in sodelovanja, odprtosti in dobrega sosodstva pri

snovanju skupnega čezmejnega razvoja, ki temelji na ohranjanju narave in sonaravnih oblikah gospodarjenja.«

Ideje in vsebine torej, ki so dr. Vratušo vznemirjale nekaj zadnjih deset let in za katere se je močno trudil, da bi postale del življenja ljudi v njegovi rodni pokrajini in širše. Koliko je bil pri tem uspešen, bo pokazal čas. A že za trud, ki ga je vložil za večji napredek pokrajine ob reki Muri, si je zaslužil spoštovanje sodelavcev in prijateljev. Spoštovanje in ugled pa je užival tudi pri veliko ljudeh v večini pomurskih občin. V soboški, grački in tišinski je bil celo častni občan, izredno cenjen pa tudi v cankovski, kjer je bil rojen njegov oče.

Čisto za konec: Vratuša je umrl 30. julija 2017. Ob branju odmevov znanih Slovencev in Pomurcev na njegovo smrt sem sestavil tudi svoje slovo umrlemu prijatelju in ga poslal med druga elektronska poštna sporočila. Moje se je glasilo takole:

Dr. Vratuša je bil zvest prijatelj, pošten človek in dober znanstvenik. Zadnjih dvajset let tudi dobrotnik svoje rodne pokrajine Prekmurja in soboške knjižnice. Za vse, kar je v življenju dobrega storil, naj mu velja velika hvala in večna zabvala. Mi pa, ki še ostajamo v tem razglašenem svetu, mu skušajmo vsak po svojih močeh slediti v dobrem, v najboljšem.

Dobremu prijatelju Vranu pa naj Bog nameni nebesa!

Literatura

- Just, F., Kuzmič, F. & Vratuša, A. (ur.) (2008) *Goričko. Na zelenem otoku presablega morja* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija).
- Kuzmič, F. (ur.) (2016) *Začrtana in prebojena pot. Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija 1996–2016* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija).
- Munda, M. (ur.) (2015) *Jezikoslovna in literarna misel Antona Vratuše*. Znanstvena monografija (Petanjci: UDŠF; Murska Sobota: PAZU).
- Vugrinec, J. (2010) *Anton Vratuša – pisec in raziskovalec. V svet po veliki, beli cesti. 95 let akademika Antona Vratuše* (Murska Sobota: Franc-Franc; Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija), str. 68–77.
- Zapiski Jožeta Vugrinca o delu Pokrajinske in študijske knjižnice Murska Sobota v dveh zvezkih in v več notesnikih (vse v rokopisu).

Dr. Anton Vratuša **– legenda medvojnega sodelovanja** **slovenske Osvobodilne fronte z italijanskim** **partizanskim gibanjem**

ŠTEFAN CIGOJ

1 Uvod

Za dr. Antona Vratušo – tovariša Vrana – in njegovo vlogo v narodnoosvobodilnem boju (NOB) sem izvedel šele v letih mojega aktivnega delovanja v Zvezi socialistične mladine Slovenije (ZSMS). Že zgodaj sem opazil, da se med pogovori nekdanjih borcev NOB pogosto omenja ime »nekega« zasluznega partizana – Vrana. To zagonetno ime je najpogosteje omenjal Tine Remškar, takratni sekretar Občinskega komiteja Zveze komunistov Slovenije Nova Gorica, ki je v Goriških brdih med osvobodilno vojno opravljal funkcijo partizanskega častnika, odgovornega za koordinacijo bojnih aktivnosti slovenskih in italijanskih partizanskih enot, ki so se nahajale na našem ozemlju. Tine, kot smo ga tovariško klicali, saj je bil še pred nekaj leti predsednik Centralnega komiteja Ljudske mladine Slovenije, ni nikdar pozabil poudariti, da tovariš Vratuša – Vran ni bil »navaden« slovenski partizan, ki je bil slučajno med

italijanskimi partizani, temveč je bil pooblaščenec slovenskega političnega in vojaškega vodstva za koordinacijo med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem na območju Severne Italije. Skupni boj in zmaga nad fašizmom naj bi ustvarila pogoje za skupno življenje slovenskega in italijanskega naroda. Tine Remškar je verjel, da bomo po zmagi nad nacifašizmom živeli z Italijani v miru in dobrem sosedstvu. Večina starejšega življa na Primorskem takšni optimistični viziji prihodnosti ni verjela. Italijanski fašizem je s svojo rasistično politiko povzročil preveč trpljenja, da bi se lahko uresničile sanje o medsebojnem spoštovanju in mirnem sožitju dveh narodov različnih jezikov in kultur.

Dr. Vratušo sem imel čast nekajkrat srečati v Beogradu na sejah Odbora Skupščine Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) za zunanjepolitična vprašanja, katerega član sem bil kot neposredno izvoljen poslanec Družbenopolitičnega zbora Skupščine SFRJ. Dr. Vratuša se je občasno udeleževal sej Odbora Skupščine SFRJ v obdobju, ko je opravljal dolžnosti namestnika Zveznega sekretarja za zunanje zadeve Vlade SFRJ. Njegova udeležba na že omenjenem odboru je bila vedno sprejeta z zadovoljstvom. Njegove razlage zunanjepolitičnega položaja takratne Jugoslavije so bile realistične, brez olupšav, ki so takrat bile sicer v navadi.

2 Udeležba na proslavi petintridesete obletnice osvoboditve Vicenze

23. aprila 1980 so me poklicali iz kabineta dr. Vratuše, takratnega predsednika Izvršnega sveta Skupščine Socialistične republike Slovenije, in mi sporočili, da bi tovariš predsednik rad še istega večera govoril z menoj. Tajnico sem lepo prosil, naj mi vsaj približno pove, o čem želi predsednik govoriti z menoj. Odgovorila mi je, da ne ve, da pa sluti, da gre za nekaj »bolj zasebnega«. Ker sem takrat opravljal v Trstu službo generalnega konzula SFRJ, sem bil prepričan, da želi predsednik priti za vikend v Trst, kot se je to pogosto dogajalo s slovenskimi funkcionarji, pa ne samo s slovenskimi.

Istega večera sem se javil v kabinetu in tajnica me je hitro pospremila v predsednikovo pisarno. Dr. Vratuša se je hkrati s pozdravom opravičil za nenavadno vabilo na pogovor in dejal, da mu moram pomagati iz zadrege. Prijatelji in soborci iz Vicenze naj bi mu poslali vabilo na proslavo ob petintrideseti obletnici osvoboditve mesta (25. aprila 1980), na katerega se ne more odzvati. Zaprotil me je, naj se udeležim omenjene proslave v njegovem imenu in v imenu države, ki jo kot konzul predstavljam.

Prošnjo sem z velikim olajšanjem sprejel. Obljubil sem mu udeležbo na omenjenem dogodku, vključno s kratkim priložnostnim nagovorom in njegovimi pozdravi vsem udeležencem proslave. Dodal sem, da mi je dana naloga v ponos. Predsedniku se ni več toliko mudilo. Povedal mi je na kratko o svojem počutju in doživljajih med italijanskimi antifašisti kot pooblaščenec takratnega političnega in vojaškega vodstva Slovenije. Mimogrede mi je opisal tudi nesrečo s plinsko svetilko, zaradi katere bi kmalu umrl. Po prihodu v Vicenzo, okrašeno z državnimi in mestnimi zastavami v čast petintridesete obletnice osvoboditve mesta in Italije, sva s službenim voznikom nekaj časa kolovratila naokoli in končno našla kraj proslave. Pogled na prireditveni prostor je bil veličasten. Srečanje z organizatorji in naključnimi udeleženci proslave je bilo prisrčno. Vidno pa je bilo razočaranje, da ni prišel mednje tovariš Vratuša. Njegova priljubljenost med tamkajšnjimi ljudmi je prišla še posebej do izraza pri pozdravljanju prisotnih gostov. Gromki napovedovalčev glas je na samem začetku proslave grmel ob obvestilu, da je na prireditvi prisoten generalni konzul Jugoslavije v Trstu, ki prinaša pozdrave »nepozabnega tovariša« in prijatelja »Corvo«, »Berto«, »Umberto«. Za trenutek sem pomislil, da sem prišel na napačno proslavo. Prvič v življenju sem slišal ta imena. Šinilo pa mi je dovolj hitro, da je »compagno Corvo« nihče drugi kot tovariš Vran (v prevodu), tako da sem to simpatično ime partizana Vrana uporabljal kasneje tudi jaz.

Med proslavo in po njej sem bil deležen velike pozornosti. Nešteto je bilo vprašanj o zdravju dr. Vratuše. Veliko je bilo želja, da spet obišče Vicenzo.

Proslava na stadionu se je odvijala do popoldneva. Že ob mojem prihodu sem izrazil željo, da obiščem hišo, v kateri je med vojno prebival tovariš Vran in v kateri bi zaradi plina kmalu umrl. Do omenjene hiše nas je vodila sama lastnica. Podrobno mi je opisala okoliščine, v katerih bi tovariš Vran lahko izgubil življenje. Med nočnim pisanjem poročil in urejanjem zapiskov ob skromni plinski svetilki, kar je bila sicer njegova navada, je prišlo do letalskega napada zavezniških letal na sovražne postojanke v bližnji okolici mesta Vicenza. Da ne bi prišlo do hujše nesreče, so mestne službe zaprle plinske vode, po končanem bombnem napadu pa jih spet odprle. Ta dogodek bi lahko bil za tovariša Vrana usoden. Hitra in nesebična pomoč domačinov, zlasti domačink, mu je vrnila življenje.

Že naslednji dan sem obiskal dr. Vratušo in mu podrobno poročal o proslavi v Vicenzi, o velikem spoštovanju, ki ga osebno uživa po tolikih letih. Izročil sem mu priložnostna darila (kaseto s posnetki zadnje in prejšnjih proslav ter nekaj revij z opisom dogodkov med leti protifašističnega upora).

Dr. Vratuša je bil zadovoljen z »mojo misijo«. Še enkrat je poudaril odprtost in dobroto tamkajšnjih ljudi, ki jo je sam doživel v najtežjih in najnevarnejših časih. Izrazil je prepričanje, da je bilo med osvobodilno vojno skovano pravo prijateljstvo med slovenskimi in italijanskimi antifašisti.

3 Dr. Vratuša: »Naša dolžnost je krepitev materialne osnove slovenske manjšine v Italiji!«

Prve dni septembra 1980 so mi iz kabineta predsednika Vlade Socialistične republike Slovenije javili, da bi predsednik dr. Vratuša želel govoriti z menoj o »nekem perečem problemu« in prosi, če bi se javil pri njem v pisarni ob osmi uri zvečer. Med mojim razmišljanjem, kaj mi predsednik Vlade SFRJ želi tokrat »naloziti«, se je na vratih pojavil tovariš Milan Vižintin, takratni generalni direktor Cementarne Anhovo, nekdanji partizan, zvezni poslanec in sploh vplivna oseba. Najprej se je zanimal, ali sem povabljen na isti sestanek pri dr. Vratuši kot on. Odgovoril sem, da je to zelo verjetno, ker je ura že osem. No, predsednik nas je točno ob uri poklical v svojo pisarno in začel pogovor. Slovenska vlada naj bi pred kratkim razpravljala o problemu financiranja slovenske manjšine v Italiji. Po njegovih besedah naj bi bilo nujno poiskati drugačen način financiranja manjšine. Dodal je, da je to sicer star problem, vse od razmejitve med Italijo in Jugoslavijo. Skratka predlagal je naslednje: Milan Vižintin bo v zamejstvu ustanovil posebno izvozno-uvozno firmo Salonita Anhovo, generalni konzul Štefan Cigoj pa bo moral prepričati manjšino, da je ustanovitev take firme koristna predvsem za slovensko manjšino.

Oba s tovarišem Vižintinom sva najprej izrazila strinjanje z načrtom, da se naša narodna manjšina materialno okrepi in postane ekonomsko samostojnejša. Predsednika sva opozorila, da so podobni poskusi krepitve materialne moči Slovencev v Italiji že bili. Večina jih je propadla bodisi zaradi slabega poslovanja bodisi zaradi pritiskov Slovincem nenaklonjenih struktur. Predsednik dr. Vratuša je pospešeno zaključil sestanek z enostavnim sklepom: Vižintin prepriča »svoje« v podjetju, Cigoj pa naj prepriča manjšino, da je to edini resen in dolgoročen

način materialne krepitve skupnosti, zlasti v pogledu njene kulturne in prosvetne dejavnosti.

Predlog predsednika dr. Vratuše se je nama z Vižintinom zdel preveč »aktivistično enostaven«, a je takrat vendarle uspel.

4 Pričevanje dr. Vratuše o svoji medvojni misiji med italijanskimi partizani

Generalni konzulat SFRJ v Trstu je na prošnjo dr. Antona Vratuše – Urbana poslal 6. julija 1977 Vsedržavnemu združenju partizanov Italije (ANPI) Pokrajine Vicenza »Pričevanje« o svojem medvojnem aktivnem sodelovanju z italijanskimi partizani dežele Veneto.¹

Pričevanje dr. Vratuše v slovenskem prevodu:

Proti koncu meseca oktobra 1943 je prišla na Snežnik (Monte Nevoso), kjer so se takrat nabajale številne partizanske enote pripadnice Narodno-osvobodilne vojske Slovenije, delegacija dveh moških. Člana delegacije sta se zanimala za možnost neposredne povezave med našim gibanjem za nacionalno osvoboditev ter oboroženimi odporiški enotami pokrajine Vicenza. Ker sem osebno dokaj dobro obvladal italijanski jezik, sta me Boris Krajger – Janez, komisar Generalnega poveljstva Nacionalne osvobodilne vojske in Partizanskih enot Slovenije, ter Franc Leskošek – Luka, generalni sekretar Zveze komunistov Slovenije, predlagala, da grem v Vicenzo. Rečeno, storjeno. Isto noč sem zapustil Snežnik, z obema odposlancema iz Vicenze, v spremstvu pridnega slovenskega partizana iz Pivke (S. Pietro del Carso) in v imenu slovenskega generalnega poveljstva Komunistične partije Slovenije ter Osvobodilne fronte Slovenije – kot sestavna dela Generalnega štaba Jugoslavije – in z vsemi pooblastili, potrebnimi za vzpostavitev organiziranega sodelovanja s političnim in vojaškim vrhom, tako lokalnim kot severnoitalijanskim. Ker sta Narodno-osvobodilna vojska Slovenije in Partizanske enote Jugoslavije priznani s strani zaveznikov kot sestavni del velike demokratične koalicije antifašistov, je razumljivo, da je bila ta Misija smatrana za »zavezniško misijo«. Po dnevu potovanja z vlakom sem prispel v Vicenzo in takoj vzpostavil potrebne kontakte. Sledili so

¹ »Pričevanje« je dr. Vratuša poslal Ivanu Renku, takratnemu jugoslovanskemu generalnemu konzulu v Trstu, mojemu predhodniku, s prošnjo, da ga dostavi vodstvu ANPI v Vicenzi, kar je tudi storil. Velika pomanjkljivost tega besedila je, da na njem ni podpisa avtorja, temveč le podpis že omenjenega generalnega konzula Ivana Renka. Kljub temu so prejemniki Vranovega sporočila bili veseli. Besedilo »Pričevanja« dr. Vratuše je bilo objavljeno v 3. zvezku zbirke: QUADERNI DELLA RESISTENZA – ZVEZKI ODPORNIŠTVA.

prvi konkretni pogovori s predstavniki partizanskih enot s tistimi iz SAP (Squadre di Azione Patriottica – Ekipe za patriotsko akcijo) in GAP (Gruppi d'Azione Partigiana – Skupine za partizansko akcijo), kako voditi bojevanje proti nacistom in fašistom na primeren način.

Podrobnosti se ne spominjam. Vendar lahko rečem, da navedbe v dokumentaciji in pričevanjih, ki so mi jih nedavno predstavili, odražajo bistvo. Moram vendar dodati, da so objavljeni in meni dostopni podatki precej daleč stran, da bi lahko dal celovito sliko. Ker je bil končni cilj mojega potovanja v Italijo Milano (CLNAI, Comando dei Garibaldini, Comando del Corpo Volontari della Libertà), se takrat nisem dolgo zadržal v Vicenzi.

Toda v naslednjem obdobju sem pogosto obiskoval ne samo Vicenzo, ampak tudi Padovo, Venezijo, Bologno in druga središča Severne Italije, glavni točki pa sta še vedno ostajala Milano in Trst. Tam sem imel stike z najvišjimi voditelji protifašistične borbe Severne Italije in Furlanije Julijske krajine (Luigi Longo-Gallo, Ferruccio Parri, Leo Valiani, Rossi, Mario Lizzero in mnogi drugi). Me zelo veseli in mi je v čast, da sem s CLNAI skupaj s Francem Stoka – Rado iz Trsta podpisal sporazum (mesec julij 1944) o sodelovanju med slovenskim gibanjem za nacionalno osvoboditev in italijanskimi protifašističnimi silami.²

V bistvu je bil to po bolečih izkušnjah fašistične dobe prvi korak zблиževanja med dvema sosednjima narodoma na podlagi samoodločbe, enakosti in medsebojnega spoštovanja. Ob koncu februarja 1945 sem zapustil Italijo. Po nekajtedenskem delu v Generalnem poveljstvu Slovenije sem bil premeščen z osvobojenega ozemlja Slovenije preko Barija v Beograd z namenom nadaljevanja dela kot funkcionarja v različnih vojaških in političnih organih Jugoslovanske ljudske vlade.

Kar zadeva Vicenzo in Padovo se z iskreno hvaležnostjo spominjam veliko dobrih in pogumnih ljudi. Posebno se spominjam mladega Gina Longhetto, ki je bil uradnik pri Misiji in je služil kot spremljevalec in vodnik med mojim bivanjem v Vicenzi, Di Capannari, Romea Dalla Pozza in žene Brune, Ide Martello, Giordana Campagnolo, ki me je tudi gostil v Vicenzi v izredno težkih razmerah. V Vicenzi, Schio in Bassanu sem srečal tudi: NELLO BOSCALLI, AURELIO PIVA, VANGELISTA, LIEVORE, CERCHIO in druge. Ne dvomim, da bi podrobnejša rekonstrukcija omenjenih dogodkov lahko osvetlila tudi druga bojna imena.

Z lepimi pozdravi.

² Z navedenim podpisanim sporazumom se kasneje slovenska stran ni strinjala in ga je zavrnila.

»ZVEZKI ODPORNIŠTVA« so bili objavljeni osem mesecev po prispetju Vratuševega »Pričevanja« (marca 1978). V daljši »raziskavi« z naslovom »Jugoslovanska misija »Berto« in Pokrajinska Federacija KPI Vicenza« naj bi bila natančneje osvetljena vloga »Berta« (dr. Vratuše), posebnega pooblaščenca za sodelovanje z odporniškim gibanjem na območju Vicenze in širše. Omenjena »raziskava« je bila zasnovana na podlagi vprašanj in odgovorov širokega spektra italijanskih udeležencev protifašističnega boja. Iz dolgega besedila, v celoti objavljenega na spletu, povzemam zgolj zanimivejše, morda že znane fragmente Vranove vloge kot predstavnika slovenske Osvobodilne fronte med italijanskimi partizani.

Na začetku jeseni 1943 se je med skromnim številom lokalnih partizanov pojavila potreba po iskanju povezav z zבודnimi zavezniki in jugoslovanskimi partizani. Stik s slovenskimi partizani je bil uspešen. V Vicenzo je prišel partizanski komandant Urban – Vratuša ('Berto') s kurirjem in kurirko, ki je kasneje žal umrla.

'Berta' so ob njegovem prihodu nastanili v hišo Romea Dalla Chiesa, v starem delu Vicenze. Koncem februarja 1944 so ga preselili v hišo Lucie Campagnolo Peruffa. Po njeni aretaciji pa v hišo Ide Martello, v kateri je med pisanjem poročil doživel smrtno nevarno zastrupitev z mestnim plinom, ki je ubajal iz bišne plinske cevi. Nesreča se je pripetila med zračnim napadom na Vicenzo. Lastnica hiše in njena soseda Olimpia Menegatti sta z velikimi količinami mleka in z umetnim dibanjem uspeli 'Bertu' vrniti zavest. (Avtentični opis dogodka, ki bi se lahko tragično končal).

Za časa bivanja v Vicenzi (do prvih dni marca 1944), je 'Berta' spremljal Gino Longhetto. Iz Vicenze je Urban – Vratuša odpotoval v Slovenijo. Ponovno se je javil, ko je potoval v Milano.

Med bivanjem v Vicenzi 'Berto' ni imel neposrednih stikov z lokalnimi partizani, saj je večina njih bila že po zaporih. Zelo dobro pa je sodeloval z Romeom Dalla Pozza, odličnim risarjem, ki mu je pripravljaval odlične topografske skice o strateških sovražnikovih položajih (letališča, železniške proge in dr.). 'Berto' je skice pošiljal v Slovenijo s kurirji po železnici (Vicenza–Padova–Mestre–Trst). 'Berto' ni imel svojega radio-oddajnika, kot so imele zavezniške misije.

'Berto' je lokalnim političnim vodjem odpora posredoval informacije o poteku partizanske vojne v Sloveniji, o metodah in taktiki partizanskega bojevanja. Z njimi je tudi obiskal območje Bassano del Grappa, da bi si z lokalnim partizanskim vodstvom ogledal možne lokacije za

namestitev skupine partizanov. 'Berto' je to, kar je videl, ocenil kot neprimerno. Komentar domačinov je bil, da 'Berto' preveč primerja terenske značilnosti Veneta in Slovenije (gore in gozdovi).

V nadaljnjem tekstu Quadernov (3. poglavje) se pojavlja sledeče zanimivo vprašanje: Ali ni morda Urban – Vratuša ('Berto') med svojim prvim bivanjem v Vicenzi bil predvsem jugoslovanski vojaški opazovalec, predno je razpolagal s pooblastili za vzpostavitev uradnih stikov s CLNAI (Nacionalni komite osvoboditve Severne Italije) v Milanu, kamor je kasneje tudi šel? Ali je možna takšna teza?

Postavljena teza je mogoča, glede na to, da je imenovani ostal več mesecev v Vicenzi. Osvobodilna fronta Jugoslavije se je namreč hotela prepričati o bojnem in političnem stanju na območju Vicenze, predno bi navežala uradne stike s CNAI v Milanu. Res pa je, da je pobudo za vzpostavitev stikov s poveljstvi jugoslovanskih partizanov dala prav Vicenza že oktobra 1943. Urban – Vratuša je torej priča, da so omenjeni stiki bili postavljeni zelo hitro.

Besedilo omenjene »raziskave«, objavljene v »Quadernih«, se nadaljuje, vendar brez elementov, ki bi se nanašali na medvojno poslanstvo dr. Vratuše v Severni Italiji.

5 Sklepna misel

Odločitev vodstva Osvobodilne fronte Slovenije in Komunistične partije Slovenije, da sta na prošnjo predstavnikov italijanskih partizanov v pokrajini Vicenza imenovali dr. Vratušo za svojega predstavnika v omenjeni pokrajini in Severni Italiji, se je izkazala kot zelo modra in koristna. Med takratne maloštevilne in neizkušene italijanske partizane je prišel visoko izobražen in izkušen politik in partizan. Iz množice zapiskov je razvidno, da je dr. Vratuša v kratkem času postal nepogrešljiva vez med italijanskim partizanskim gibanjem in vojaško-političnim vodstvom Slovenije. Kljub slovensko-italijanskim nesporazumom glede povojne teritorialne razmejitev (predvsem usoda Trsta in Gorice) je bil dr. Vratuša vztrajen in dosleden ustvarjalec dobrih odnosov med sosednima narodoma, ki so še danes temelj dobrega slovensko-italijanskega sosedstva.

Zaradi pomembnosti opisanega dela naše polpretekle zgodovine bi morda bilo potrebno, da bi to obdobje profesionalni zgodovinarji dodatno strokovno osvetlili.

Literatura

- Babič, B. (1982) *Primorska ni klonila: Spomini na vojna leta* (Koper, Založba Lipa; Trst, Založništvo tržaškega tiska).
- Kacin Wohinz, M. & Pirjevec, J. (1998) *Storia degli Sloveni in Italia 1866-1998* (Venezia, Marsilio Editori).
- Oliva, G. (2002) *Foibe: Le stragi negate degli Italiani della Venezia Giulia e dell'Istria* (Milano, Arnoldo Mondadori Editore).

Nehote se sprožajo žarki življenja

MILENA MARIJA REŠČIČ

*Plujem pozabljen ker ne pripadam
nobenemu izmed kermarjev
nobenemu med veslači
in sem si vedno predstavljal skrivnosti
v katere se lahko umaknem
kot pero ki neovirano menja peruti*

*Nehote se sprožajo žarki v poetičen prostor
kjer postaja vsako
še tako zagonetno sporočilo
sčasoma razumljivo
padajoč molk poln skušnjav
še neprebujenih čarov
negotov in nevaren zaradi strasti po svobodi
željen in poželjiv v zmešnjavi
prepleta mnogih izvirov
pomešan z domotožjem in bitkami zavetja
zrelosti v močni sijoči sreči
toplem vonju neizogibnega
zapeljiv ostane prižgan še dolgo v čas*

Dominique¹

¹ Pesem je napisal moj mož Dominique Reščič, poslali smo jo kot voščilo naše družine za Vranov 102. rojstni dan – zadnji.

To je zapis o očetovem sošolcu v dijaških letih in spomin na našega prijatelja dr. Antona Vratušo. Naše prijateljstvo je bilo prijazno druženje ljudi, ki so imeli in imajo podobne poglede na sprejemanje in spreminjanje življenja. Med nami bo vedno jasna podoba človeka, ki smo ga vsi v naši družini spoštovali in imeli radi, čeprav smo se pogosteje srečevali šele v tem tisočletju. Zapis spominov začenjam z odlomkom iz pisma dr. Antone Vratuše – Vrana:

»Naj dodam: kadarkoli se spustim z vzpetine Gornje Radgone in nadaljujemo vožnjo proti Melem, Radencem, na Petanjce, se v duhu pogovarjam z dragimi znanci, tudi tistimi, ki jih ni več med nami, iz družine Šarugovih na Meleh in v Črešnjevcih. Drago mi je, ko se spomnim, da so med njimi in Vanekom Šiftarjem na Petanjcih cvetelo iskreno prijateljstvo in da se to medsebojno spoštovanje in prijateljstvo danes lahko nadaljujeta tudi v Vrtnu spominov in tovarištva.«

Njegova silna moč notranjega miru in trdnost, njegova čuječnost za vse odmeve ljudi, ki jih je srečeval, je bila vseobsežna in navdihujoča. Bila so srečanja na naši domačiji v Meleh, kjer sta z mamó Mileno imela dolge pogovore, ki niso posegali le v preteklost, temveč sta v njih iskala možnost trdnejšega povezovanja s Slovenci v avstrijskem radgonskem kotu. Mama je, dokler je lahko, bila redna obiskovalka Pavlove hiše, Vrana pa so zanimale predvsem njene povezave z ljudskimi ustvarjalci slovenske besede med zamejskimi Slovenci v tem delu Avstrije. Želja je bila vključiti zamejske ljudske pisce v literarna srečanja na naši strani Mure.

Njegove skrbi za naše ljudi v nasilno priključenih zahodnih pokrajinah ni prerasel čas. Še vedno je živo njegovo prizadevanje za osvoboditev vseh naših ljudi na zahodnem delu, ki so bili priključeni Italiji. Najini obiski pri sorodnikih ob zahodni meji so pomenili tudi izmenjavo novosti z njihove in naše strani. Branje knjige Iz verig v svobodo in nekateri njegovi intervjuji so bili tema naših pogovorov. Kakor mnogi zavedni Primorci so bili tudi stari starši mojega moža pregnanci.

Nasprotja nas delijo in hkrati združujejo. Vsak spopad ima svoje junake. Samooklicani rešitelji ljudi omrežijo, razdelijo po svojih ločevalnih pravilih, pa kljub temu vedno ostane med ljudmi tudi prepletenost podobnosti. Nekateri so po teh spopadih svobodnejši, bogatejši in svoje mirno videnje sožitja lahko delijo z vsemi.

Vsako še tako kratko srečanje je bilo dogodek, poln žara in topline. Prišel je na mamino zadnje literarno srečanje in nam govoril o lepoti naše besede in o združevanju ljudi tudi v tako malem okolju, kot je naša vas. Vsi so sprejeli njegovo preproste, velike besede. Veliko kasneje sem ob ogledu filmskega traku opazila, da smo ga posedli za mizo z drugimi literati, ob našo mamo Mileno, nad njima pa je bil na okenski polici postavljen očetov kipec sv. Urbana. Našel je čas in si ogledal moji razstavi v Murski Soboti in kasneje v Gornji Radgoni. Moje delo Življenje Alme Karlin ga je spomnilo na njeno odkritosrčnost in pogum. Pripovedoval mi je, kakor da bi bili to včerajšnji dogodki. Vsaka še tako drobna stvar ga je pritegnila tako, da je v njej našel nova jedra za razgovore.

Skromno smo se poslovili od njega in njegovega dela tudi v krogu naše družine, tako da smo v Spominski hiši Šaruga v Meleh postavili razstavo fotografij iz njegovega partizanskega življenja in fotografij z naših srečanj s kratkim orisom življenjske poti, nekaterimi starejšimi publikacijami in seveda njegovimi dosegljivimi tiskanimi deli. Posebno mesto v zakladnici spominov na očetovega sošolca imajo njegova ročno pisana pisma, ki so polna moči in prijazne bližine.

Vrt spominov in tovarištva je središče oplemenitene človeške moči, ki je premagala neznansko gorje ter našla lepoto in dobro v miru. Tu so vsi, ki se ne bodo nikoli srečali, in tisti, ki se najdejo v spominih. Kakor se izgublajo in obnavljajo pripovedi dreves, tako se izgublamo ljudje v spominih, živimo z njimi in v njih. Menjavajo se generacije in prav je, da nam tisto, kar se je dogajalo nekoč, ne spolzi skozi prste v jalovo praznino.

Dr. Vanek Šiftar in naš oče sta imela vedno dolge, tehtne pogovore o novostih na različnih področjih tehnike in medicine. Srečanja pri nas doma v Meleh in Črešnjevcih ter na Petanjcih so prinesla nova iskanja in delo na kulturnem področju v naši mali obmejni vasi, ki je bila še kako povezana s slovenskimi družinami na avstrijski strani, v radgonskem kotu. Kmetje v naši vasi so bili dvolastniki in so se vozili obdelovat zemljo na avstrijsko stran, najprej čez radgonski most. Nato so si sami zgradili brod čez Muro in si tako skrajšali pot do svojih posestev v radgonskem kotu. Občina jim je uredila majhno stavbo s carinikom in miličnikom, tako da je potekalo vse po predpisih. Kako kakovostno se je razvijalo dvolastniško kmetijstvo, je bilo odvisno od ljudi, ki so sodelovali v verigi oblasti, in želje kmetov, da bi obdelovali svojo zemljo. Vanek je mami veliko pomagal s svojimi zvezami v Ljubljani in Gradcu pri zbiranju dokumentacije za njeno knjigo Mele: kronika 1944–1998.

Spomin na Vaneka Šiftarja in Antona Vratušo je tudi spomin na moja starša, ki sta do obeh, Vaneka in Vrana, gojila prijateljstvo in spoštovanje.

»Pozdravljam vse prijatelje na Meleh. Drago mi je, ker tako bogato nadaljujete delo mojih prijateljev Milene in Ferija.«

(Odlomek iz pisma dr. Antona Vratuše)

Mama Milena Šaruga (1921–2010) je razdajala ljubezen do slovenskega jezika in našega folklornega ljudskega izročila, pisala pesmi in igrice ter napisala kroniko vasi Mele. Franc Feri Šaruga (1917–1995) je bil Vratušev sošolec in prijatelj na realki v Murski Soboti. Po poklicu je bil mlinar in oljar, v lesu je ustvarjal velike plastike in manjša reliefna dela. Mama in oče sta bila oba tesno vpeta v ohranjanje in razvijanje kulture na naši strani Mure, v mali obmejni vasi Mele pri Gornji Radgoni.

Slika 1: Doma – Milena Šaruga in dr. Anton Vratuša

Slika 2: Literarno srečanje Mele – za mizo Milena Šaruga in dr. Anton Vratuša, na okenski polici pa leseni sv. Urban – Ferijevo delo

Slika 3: Oglad razstave Stvari so lahko bele v galeriji KD v Gornji Radgoni – Vran, njegova hči Vera in Milena

Odšel, a ostaja z nami: mag. Franc Kuzmič (1952–2018)

KLAUDIJA SEDAR

1 Uvod

Še včeraj smo klepetali z velikim strokovnjakom prekmurske krajine, ki je s svojim raznolikim znanjem, strokovnim delom in zgledom kot bibliotekar, (cerkveni) zgodovinar, muzejski svetovalec, kustos pedagog, duhovnik in pastor Binkoštna cerkve ter nasploh kot javni kulturni delavec vidno zaznamoval več področij kulturne dediščine pokrajine ob Muri in prizadevanja za njeno ohranjanje. Po prihodu iz njegovega spomladanskega popotovanja po Izraelu leta 2018 je bila ta vez komunikacije za vselej pretrgana, a ostali so dragoceni spomini in široko znanje, ki ga je vrsto let skrbno zbiral, zapisoval in nam ga tistega dne tudi predal – predal svoji ljubljeni pokrajini. S svojim znanjem, modrostjo in ustvarjalnim duhom je stopal po številnih poteh in prav na vseh pustil izjemen pečat in dosežke tako na lokalni kot globalni ravni. Prav te poti in hkrati praznino, ki je ostala za njim, želim na tem mestu poudariti.

2 Posebna vez s Petanji in Ustanovo dr. Šiftarjeve fundacije

Petanji s tamkajšnjim Vrtom spominov in tovarištva, kamor se je vedno znova zelo rad vračal, so bili prav gotovo ena izmed njegovih posebnih poti. Prihajal je k dr. Vaneku Šiftarju, v Vrt spominov in tovarištva, še tesneje pa je s Petanji postal povezan z ustanovitvijo Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije, v kateri je bil član Programskega sveta od leta 1999, med letoma 2012 in 2014 podpredsednik Uprave, od leta 2016 pa predsednik Programskega sveta. V vseh funkcijah je s premnogimi idejami in pobudami vselej nastopal strokovno, odgovorno in razvojno. Ob vsakokratnem prihodu na Petanjske v času delovanja Raziskovalne postaje Prekmurje (2008–2013) ga je pot zmeraj zanesla tudi v njene zgornje prostore, kjer sva si delovno pisarno, skozi katero je segal pogled na prostrana polja in mogočna drevesa, na katerih so se pogosto igrale veverice, kot mladi raziskovalki delili s sodelavko Ivanko Huber.

Ob prihodu se je njegov pogled venomer najprej ustavil na knjižnični zbirki, ki sva jo gradili, pri tem pa nama je vestno z darovi pomagal tudi sam. Vsakokrat je obvezno postregel s kakšno zanimivostjo o preteklosti naše pokrajine, dal nasvet ali napotek kot izhodišče za nadaljnje preučevanje in raziskovanje najinega raziskovalnega področja. Sama sem se posvečala kulturni podobi Prekmurja v sedemnajstem in osemnajstem stoletju, ki je tedaj spadalo še pod zagrebško škofijo v beksinski arhidiakonot in v Zalsko županijo. To je bila ena od najinih skupnih točk, pri kateri me je tudi budno spremljal in z mano kot somentor reševal uganke preteklega prostora in časa. Odtlej so bila najina srečanja vse pogostejša in povezovalo naju je vse več poti, tudi v Ustanovi dr. Šiftarjeve fundacije, kjer sem bila v času njegovega predsedovanja podpredsednica Programskega sveta, po njegovem odhodu pa sem prevzela njegovo vlogo in funkcijo.

3 Ustvarjalna pot mag. Franca Kuzmiča

Franc Kuzmič se je rodil 3. novembra 1952 v Murski Soboti, v času, ko je bil usodni udarec za judovsko skupnost v Prekmurju, katere vnet in prodoren raziskovalec je bil, še zelo živ. Njegovo zgodnje zanimanje za to skupnost dokazuje že diplomska naloga na temo *Židje v Prekmurju*, kar je zatem postalo tudi eno izmed njegovih življenjskih raziskovalnih področij. Veliko pozornost mu je vzbujala soboška sinagoga, njena notranjost, ki jo je proučeval na podlagi le redkih ohranjenih fotografij, saj je bila leta 1954 porušena, kar je zelo obžaloval.

Odraščal je v Veščici, v bližini Murske Sobote, kjer so tudi začetki binškošnega gibanja v Prekmurju. Tej veji protestantizma je posvetil svojo magistrsko nalogo z naslovom *Zgodovinski prikaz publicistične, versko-literarne in izdajateljske dejavnosti Binškošne Cerkve v Jugoslaviji v obdobju 1936–1991*. Z binškošnim gibanjem in cerkvijo je ostal tesno povezan, tudi kot predavatelj na Teološki fakulteti v Osijeku in kot pastor v več cerkvah Binškošne cerkve. Pripravljati je začel tudi doktorsko tezo o protestantizmu v Sloveniji v obdobju od jožefinskih reform do razpada Avstro-Ogrske, a je ta zgodba ostala nedokončana. S tem temeljitim in poglobljenim delom bi zagotovo znatno pripomogel k podrobnejšemu poznavanju tega pomembnega obdobja v luči protestantizma na slovenskih tleh. Tudi protestantizem je predstavljal eno izmed njegovih raziskovalnih strasti, razvoju in pomenu katerega se je temeljito posvečal vse življenje. Sadove reformacije, kot jih je rad poimenoval, je predstavljal in približeval skozi različne aktivnosti na premnogih dogodkih, tudi v obliki razstavne dejavnosti, na katerih so njegove interpretacije in približevanje slabo poznanih reformacijskih zakladov naravnost navduševali. Spomnimo se samo razstave *Reformacija v Prekmurju*, ki jo je leta 2011 pripravil v sodelovanju z Muzejem krščanstva na Slovenskem in jo je predstavljal po vsej Sloveniji, s tem pa seveda ljudem približeval tudi samo Prekmurje.

Slika 1: Odprtje razstave *Reformacija v Prekmurju* v dvorani Raziskovalne postaje na Petanjcih, 5. 5. 2017

(vir: F. M. Ficko)

4 Prizadevnost za ohranjanje kulturne dediščine

Rezultate svojega znanstvenoraziskovalnega dela je predstavljal na številnih konferencah, okroglih mizah, simpozijih, strokovnih posvetih in premnogih predavanjih doma in v tujini, kjer je približeval kulturno dediščino Prekmurja in nasploh Pomurja v vsej svoji razsežnosti, raznolikosti in specifičnosti. Prav tako je svoje delo predstavljal tudi skozi prispevke v različnih in številnih publikacijah, zbornikih, ki jih je celo vrsto tudi urejal. Tudi v publikacijah, ki jih je izdala ali soizdala Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, se je podpisal pod vrsto le-teh, bodisi kot urednik, sourednik ali avtor prispevkov. Na tem mestu naj omenim publikacije Ustanove, ki jih je bodisi uredil ali souredil, in publikacije, v katerih je pripravil bibliografije in biografijo dr. Vaneka Šiftarja.

4.1 Uredništvo ali souredništvo publikacij Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije:

- *Bančništvo in branilništvo v Pomurju* / Vanek Šiftar et al. Murska Sobota: LB Pomurska banka d. d., 1993 (urednik);
- *Goričko – na zelenem otoku presablega morja: vodnik po znamenitostih občin z območja Krajinskega parka Goričko*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2008 (sourednik s Franci Just in Anton Vratuša);
- *Protestantizem včeraj, danes in jutri: zbornik [referatov mednarodnega simpozija, Radenci, 16.–17. 10. 2014]*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar; Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center SAZU: Prekmurska [i. e. Pomurska] akademsko znanstvena unija, 2015 (sourednik s Polonca Šek - Mertük);
- *Začrtana in prebojena pot: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija: 1996–2016: jubilejni zbornik: [20 let]*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2016 (urednik).

4.2 Bibliografije in biografija dr. Vaneka Šiftarja:

- Bibliografija Vaneka Šiftarja. *Zbornik soboškega muzeja*. Št. 1 (1990/91), str. 141–155;
- Bibliografija Vaneka Šiftarja. V: Holcman, Borut (ur.), Ramšak, Franci (ur.). *Šiftarjev zbornik: pravo – narod – kultura*. V Mariboru: Pravna fakulteta; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. 2001, str. 411–439.
- Šiftar Vanek – bibliografija. Splet: Pomurski muzej Murska Sobota / Gradiva / Osebne in tematske bibliografije / Osebne / Šiftar Vanek;
- Biografski portret dr. Vaneka Šiftarja. V: Kuzmič, Franc (ur.). *Začrtana in prehojena pot: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija: 1996–2016: jubilejni zbornik: [20 let]*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. 2016, str. 15–19.

Seveda tudi noben Šiftarjev zbornik doslej (2001, 2010) ni izšel brez njegovega prispevka, kjer je bodisi podal pomemben zgodovinski zapis¹ bodisi predstavil delo dr. Vaneka Šiftarja². Da pa je bil nasploh velik bibliograf, tako osebnih kot tematskih bibliografij, predan delu in svojemu poslanstvu, dokazuje njegova obsežna osebna bibliografija, v kateri skorajda ni področja, ki se ga ne bi lotil, ga raziskal in zapisal. Ob njegovem osebnem prazniku v mesecu novembru 2018 so mu jo posthumno v zahvalo in spomin za njegovo prizadevnost in življenjsko delo izdale tri ustanove, v katerih je s svojo strokovnostjo in dosežki pustil trajne sledi: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, v kateri je bil zaposlen med letoma 1980 in 1992, in Pomurski muzej Murska Sobota, kamor ga je vsakodnevno pot vodila od leta 1992 pa vse do upokojitve v letu 2012. Z vsemi ustanovami, v katerih je bil zaposlen, je ostal vseskozi tesno povezan, *še naprej izjemno dejaven in prizadeven na neštetih področjih*, bodisi kot zunanji sodelavec bodisi kot član v organih upravljanja in svetovalec. Pa ne le v teh, kot vesten sodelavec in član je deloval v številnih organizacijah, komisijah in različnih organih upravljanja, sodeloval z lokalnimi skupnostmi, verskimi organizacijami in skupnostmi, šolami, društvi, posamezniki. Znal je prisluhniti vsakomur in vedno, posebno skrb pa je namenjal dijakom in študentom pri njihovih raziskovalnih diplomskih, magistrskih in doktorskih

¹ Kuzmič, 2001: 179–189.

² Kuzmič, 2010: 35–43.

nalogah. S pedagoškim pristopom, ki si ga je izostril s svojo prvo zaposlitvijo na Ekonomski šoli v Murski Soboti v letih 1975–1980, in s širokim spektrom znanj je znal usmeriti vsakega vedoželjnega na pravo pot, tudi mene, ko sem stopala na znanstveno pot. Pri tem je treba izpostaviti tudi njegovo zanimanje za prekmurski jezik³ in skrb za njegovo ohranjanje, za približevanje lepote in posebnosti te dediščine, ki so jo vestno negovali in zapisovali prekmurski izobraženci od osemnajstega stoletja naprej. Sam jim je sledil, bil pa je tudi velik poznavalec in proučevalec njihovega življenja in dela.

5 Zaključek

Ob spominih na mag. Franca Kuzmiča je bilo in je večkrat slišati, da je bilo njegovo življenje med knjigami, kar je še kako resnično. Hkrati pa je svoje raziskave in nova spoznanja skrbno zapisoval in jih v tiskani obliki predajal naprej. Številna področja preteklosti pokrajine in Prekmurja, ki je bilo šele pred stotimi leti priključeno k sedanjemu slovenskemu ozemlju, so bila jedro njegovega zanimanja. A brez prekmurske slovenske besede, ki se je gojila in ohranjala pod tujo oblastjo, brez narodne zavesti in premnogih knjižnih edicij, ki so Prekmurce naučile brati in pisati ter jim bile navsezadnje tudi dokazno gradivo o pripadnosti slovenstvu v ključnih letih 1918–1919, bi se lahko izšlo drugače. Na ta pomembni segment je mag. Franc Kuzmič rad opozarjal in opominjal v svojih znanstvenih izsledkih.

Vsi, ki smo ga spoznali in poznali, ga bomo ohranili v spominu na svoj način, kot Ferija, ki je znal potešiti vsa naša radovedna vprašanja, kot neumornega poznavalca in raziskovalca pokrajine ob Muri, kot nadvse prijetnega sodelavca, prijatelja, kot voditelja po številnih poteh naše dediščine. Mnogi smo skozi njegove zgodbe in prispevke spoznavali zgodovino naših krajev in pomembne osebnosti, odkrivali zanimivosti in tako na osnovi poznavanja preteklih dogodkov začeli bolje razumeti sedanji utrip pokrajine. Čas njegovega odhoda je prišel, ko smo najmanj pričakovali, a Feri ostaja z nami.

³ Na podlagi pisnih spomenikov in kulturnozgodovinske preteklosti Prekmurja je opozarjal, da je prekmurščina jezik in ne narečje ter da ima le prekmurščina pravo dvojino. V: Toš, V. Dvojina, na katero je ponosna slovenščina, izvira iz prekmurščine: o prekmurščini, ki ni narečje, ampak jezik. *Vestnik*, 68/8 (25. februar 2016), 8.

Literatura

- Kuzmič, F. (2001) Dileme in težave glede prekmurščine in knjižne slovenščine pri integracijskem procesu v Prekmurju, V: Holcman, B. & Ramšak, F. (ur.) *Šiftarjev zbornik. Pravo – narod – kultura*, str. 179–189.
- Kuzmič, F. (2010) Vanek Šiftar kot urednik, V: Korpič Horvat, E. (ur.), *Bosa pojdiva, dekle, obsorej: drugi Šiftarjev zbornik*, str. 35–43.
- Sedar, K. (2018) *Bibliografija mag. Franca Kuzmiča: 1952–2018* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica in Pomurski muzej).
- Sedar, K. (2018) Franc Kuzmič (1952–2018), V: *Stati inu obstatu: revija za vprašanja protestantizma*, 14(27), str.201–206.

Mag. Francu Kuzmiču, pastorju, v spomin

DANIEL GRABAR

*Mag. Franc Kuzmič, pastor
(3. 11. 1952–6. 4. 2018)*

V prebujanju pomladnega jutra, 6. aprila 2018, se je povsem nepričakovano razširila vest, da je v 66. letu starosti umrl naš dragi Feri, mag. Franc Kuzmič, pedagog, bibliotekar, slavist, sodelavec Murskega vala, muzejski svetovalec, teolog in pastor Binkoštna cerkve. V minevanju dni brez njega, komaj dojemamo, kako velik človek nas je zapustil. Človek, zmeraj pripravljen podpreti, stati ob strani, dati nasvet ali primerno pojasnilo. Z njim je odšlo ogromno znanja – o naši prekmurski pokrajini, prekmurščini, židovski zgodovini, predvsem pa poglobljenost v binkoštno teologijo, pastoralno delo in stalna pripravljenost na nesebično osebno podporo.

Neverjetno, s kako veliko željo si je Feri želel še enkrat ogledati izraelske kraje delovanja Jezusa Kristusa, v katerega je položil svojo vero. Odpotoval je na pot, s katere se ni več vrnil; v resnici je odšel v obljubljeno počivališče svojega verovanja. Če bi nam Feri lahko danes kaj prebral iz Svetega pisma, bi to zagotovo bilo: »Dober boj sem izbojeval, tek dokončal, vero ohranil. Odslej je zame pripravljen venec pravičnosti.« Po zaslužen počitek je odšel daleč od nas,

veliko prežgodaj, zato pa toliko bolj globoko v srca reže zavest, da smo srečni, ker smo smeli živeti ob njem, da je bogatil naša življenja in nas s svojim nedokončanim delom še toliko bolj spodbuja k osebni zavzetosti po njegovem zgledu.

Franc Kuzmič se je rodil 3. novembra 1952 v Murski Soboti. Odraščal je na Veščici ter osnovno šolo obiskoval v Kupšincih in Murski Soboti, kjer je leta 1979 končal srednjo ekonomsko šolo. Študiral je na Pedagoški akademiji v Ljubljani, in sicer administracijo in slovenski jezik za srednje strokovne šole, ter diplomiral leta 1974. Nato je na isti ustanovi študiral slovenski jezik in knjižničarstvom, ki mu je sledil enopredmetni študij pedagogike s psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Študij je nadaljeval na Biblijskem teološkem inštitutu v Zagrebu in Evangelijski teološki fakulteti v Osijeku, kjer je študiral humanistično teologijo, smer Cerkevna zgodovina, in diplomiral leta 1991. Leta 2001 je na isti fakulteti tudi magistriral s področja cerkvene zgodovine.

Svojo prvo zaposlitev je našel kot profesor na srednji ekonomski šoli v Murski Soboti, kjer je leta 1975 opravil svoj prvi strokovni izpit za učitelja. Čeprav je poklic učitelja leta 1980 zapustil, je delo z učenci, dijaki in študenti ostalo stalnica njegove poklicne kariere. V Pokrajinski in študijski knjižnici Murska Sobota je ostal zaposlen do leta 1992, ko se je zaposlil v Pokrajinskem muzeju Murska Sobota in leto pozneje opravil strokovni izpit za kustosa. Kot muzejski svetovalec, kustos pedagog, knjižničar in raziskovalec mnogih zgodovinskih področij je deloval vse do svoje upokojitve leta 2012.

Tudi po upokojitvi je Feri vestno nadaljeval svoje delo podpiranja, izgrajevanja in pomoči. V vsej njegovi dejavnosti gre v neskončnost število ur, ki jih je namenil predavanjem, svetovanjem, pomoči pri različnih raziskovalnih nalogah, od seminarских nalog do doktorskih disertacij. V Pomurju skorajda ni človeka, ki se pri svojem delu na področju družboslovnih ved ne bi kdaj obrnil po nasvet k Francu Kuzmiču. Ob tem je več desetletij vsestransko pomagal mladim raziskovalcem in vsem, ki so se lotevali raziskovanja lokalne zgodovine. Prizadevno se je vključeval in sodeloval tudi z Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija, kjer je predvsem kot dober poznavalec prekmurske zgodovine in jezika pustil svoj neizbrisni pečat.

Izredno plodna in ustvarjalna dejavnost Franca Kuzmiča se poleg pripravljenih razstav in pečata, ki ga je pustil v muzeju, kaže tudi v njegovem ustvarjalnem opusu, saj njegova bibliografija obsega 470 enot, od tega je 350 avtorskih del, znanstvenih, strokovnih in poljudnih člankov. Težko je povzeti številna področja in teme, ki se jim je Feri brez predaha posvečal. Za sodelavce je bil on tisti, ki je vedel o vsem vse in ki nikoli nikomur ni rekel ne.

Kot takega smo ga poznali tudi vsi, ki smo bili ob njem pri njegovih organizacijskih, družbenih in društvenih aktivnostih na vseh koncih, še posebej v njegovi Binkoštni cerkvi, ki ji je pripadal vse življenje. Že v mladosti si je prizadeval s preprostim ciklostiranjem širiti znanja, bil je pobudnik in izvajalec več izobraževalnih programov v cerkveni dejavnosti. Na njemu svojstven način je prevzemal vodenje cerkva, kjer ni bilo domačih vodij, in njegov neizbrisni pečat marljivega pastora ostaja po binkoštnih cerkvah Prekmurja, Štajerske, Gorenjske in praktično celotne Slovenije. Poldrugo desetletje je bil predstojnik pomursko-štajerskih cerkva, dolgoletni član predstojništva Binkoštna cerkve. Verniki po vseh cerkvah so z izrednim zanimanjem sprejemali njegova poučevanja, pevke in pevci pevskega zbora Maranatha so ga imeli za stalnega spremljevalca njihovih nastopov, s posebnim zanosom pa je širil prevedene in lastne zapise verskega izgrajevanja in spodbude.

Ob hvaležnosti vernikov so dela Franca Kuzmiča prejela več priznanj in nagrad, leta 2012 pa je za življenjsko delo prejel plaketo Mestne občine Murska Sobota in v letu 2017 plaketo ob praznovanju 500. obletnice reformacije.

Kot tak je bil Feri zmeraj zanimiv sogovornik, s posebno vedrino in zmeraj novimi presenečenji posredovanja svojega znanja smo ga radi poslušali. Njegov glas sogovornika v številnih oddajah in rubrikah Murskega vala bo še dolgo ostal v spominu mnogih poslušalcev.

Vse, kar smo z dragim Ferijem skupaj doživeli, ostaja prepuščeno spominom. Prav ničesar več ne bomo mogli dodati. Feri se je zadnji večer svojega življenja veselil, da je lahko obiskal kraje smrti Jezusa Kristusa. Svoji družbi je še povedal, da zdaj samo še čaka na Kristusov prihod. In nihče niti slutil ni, da se je Feri že naslednje jutro preselil v to večnost, v katero je veroval, ki jo je pričakoval ... Za njim ostajajo njegova dela, sadovi njegovih prizadevanj. Nova pomlad je drevesom, ki jih je Feri pred svojim odhodom negoval, dala še poseben razcvet,

ostajajo nam listi njegovih zapisov. Kljub pretečenemu času še zmeraj težko dojamemo, da našega Ferija ne bo več med nas.

Ferijevo delo, njegova toplina, njegov veliki duh in njegovo zlato srce pa ne morejo ostati le prepuščeni spominom. Tako kot njegovi nedokončani projekti, saj je kar sredi nenehnih snovanj in vse smelejših načrtov ugasnil v svojih aktivnostih, nas tudi misel nanj spodbuja k sledenju njegovemu zgledu. Ferijevo veliko srce, raziskovalni duh ter predvsem topla odprtost in brezmejna sprejemljivost nas vabijo, da bi po zgledu njegove žive vere v Boga in neomajnega zaupanja svojim idealom tudi sami znali po njegovem zgledu odpirati poti drug do drugega, z iskro odkritosti v očeh graditi iskrena prijateljstva ter s toplim stiskom rok zmeraj zagotavljati pomoč in oporo bližnjemu.

Na tak način bo tudi Feri v svojem večnem domovanju mirno počival v Gospodu, na zasluženem počitku po dobro opravljenem njemu zaupanem delu. Z bibličnim sporočilom mu želimo: dragi Feri, odpočij se od svojih naporov, kajti tvoja dela gredo s tabo. Neizmerna hvala za ogromno opravljenega dela, ki je spomine nate opremilo z nesmrtnostjo!

Vanek in njegov velik prijatelj, akad. dr. Anton Vratuša, v enem izmed mnogih delovnih in prijateljskih srečanj na Petanjcih.

Vanek in Miško Kranjec sta sodelovala in prijateljevala desetletja - od Mladega Prekmurca pred 2. svetovno vojno do zadnjih dni prijatelja Miška.

V 50-tih letih je bil Vanek Šiftar tudi poslanec Zvezne skupščine FLRJ in aktiven član njenih delovnih teles; tudi Zakonodajnopravne komisije

Vanek Šiftar je doktoriral na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, 1965 leta; svečana razglasitev in podelitev diplome o doktoratu družbenopolitičnih znanosti v zbornični dvorani ljubljanske univerze.

Dr. Vanek Šiftar je soustvarjal temelje sedanje Univerze v Mariboru; 15. januarja 1966. leta je bila konstitutivna seja 2. Sveta Združenja visokošolskih zavodov Maribor.

Vanek Šiftar je bil aktivno prisoten v javnem življenju na številnih področjih in govornik na znanstvenih, strokovnih, kulturnih in drugih prireditvah in dogodkih.

V začetku julija 1996. leta je bil ustanovni zbor Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija: dr. Vanek Šiftar, pobudnik njene ustanovitve, dr. Oto Luthar, direktor ZRC SAZU in prvi predsednik njene uprave (levo) in dr. Aleksander Šiftar, dolgoletni strokovni sodelavec Vaneka in Ustanove za urejanje Vrta (desno).

Vanek je z veseljem sprejemal obiskovalce iz vseh vetrov in jih tudi sam popeljal skozi Vrt spominov in tovarištva.

Mag. Feri Kuzmič, prekmurški enciklopedist, je bil odličen in nepogrešljiv sodelavec Vaneka in Ustanove do zadnjega (2018.);dal je neizbrisen prispevek v pripravah in izvedbi prvega mednarodnega simpozija Ustanove, 1999. leta: "Protestantizem-zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nadasdyjev dvorec)".

Priznanje, na katerega je bil dr. Vanek Šiftar še posebej ponosen: 16. septembra 1983. leta je prejel listino častnega profesorja Pravne fakultete Univerze v Mariboru; na levi: dr. Šime Ivanjko, listino podeljuje rektor Univerze v Mariboru, prof. dr. Dali Đonlagić.

Le redki so vedeli, da je Vanek tudi pesnil; ob bližajoči 80-letnici je Pravna fakulteta izdala njegov pesniški opus, ki je nastajal več desetletij; iz svečane predstavitve pesniške zbirke "Pobiram orumenele liste", v Radencih, 7. julija 1998; na desni: dekan PF, dr. Franci Pernek.

Zadnja postaja - Vanek je želel ostati in je ostal povezan z Vrtom spominov in tovarištva.

2. *del*

Podobe Prekmurja z Judi ali brez njih

MARJAN TOŠ

Povzetek Po srednjeveških izgonih Judov iz slovenskih dežel zasledimo na zdajšnjem slovenskem ozemlju vnovično močnejšo prisotnost Judov v drugi polovici osemnajstega stoletja v Prekmurju. Tretjina jih je živela v Murski Soboti, tretjina v Lendavi in tretjina po vaseh, kjer so delovali predvsem kot trgovci, mesarji in krčmarji. Imeli so tri sinagoge, ki so bile pomembna središča judovskega verskega, kulturnega in družbenega življenja. Leta 1889 je bilo na območju Prekmurja skupaj 1107 Judov. Pospeševali so razvoj mnogih panog in s finančnimi vložki omogočili izgradnjo in razvoj industrijskih obratov, trgovine in veletrgovine ter tiskarstva v Murski Soboti in Lendavi. Ustanavljali so tudi denarne zavode. Nekaj se jih je ukvarjalo tudi s svobodnimi, intelektualnimi poklici. Bili so nosilci mnogih kulturnih pobud in kulturno-družabnega življenja ter so pripomogli k napredku pokrajine ob Muri. V politično življenje in aktivno politiko se v glavnem niso vključevali. Z večinskim katoliškim in evangeličanskim prebivalstvom so živeli v sožitju in brez omembe vrednih konfliktov.

Ključne besede: • Prekmurje • Judje • Lendava • Murska Sobotna • Avstro-Ogrska • sinagoga • holokavst • antisemitizem •

Images of Prekmurje With or Without the Jewish People

MARJAN TOŠ

Abstract After the medieval expulsion of the Jewish people from the Slovene lands, there was a recurring growing presence of the Jewish in the second half of the eighteenth century, in Prekmurje. A third lived in Murska Sobota, one third in Lendava, and another third spread out in the villages, where they mainly operated as traders, butchers and innkeepers. They had three synagogues, which were important centers of the Jewish religious, cultural and social life. In the year of 1889 there was a total of 1107 Jewish people in the area of Prekmurje. They promoted the development of many branches and enabled the construction and development of industrial plants, shops, wholesales and printing with financial contributions. They also established monetary institutions. Jewish people were bearers of many cultural initiatives and the cultural social life, while also contributing to the progress of the Mura region. Meanwhile, they did usually not engage in political life and active politics. They lived in coexistence with the majorities of Catholic and Evangelical people without the appearance of any significant conflicts.

Keywords: • Prekmurje • Jewish people • Lendava • Austro-Hungarian Empire • synagogue • Holocaust • Antisemitism •

1 Uvod

V času pospešenega razvoja trgovine, gospodarstva in prometa v drugi polovici osemnajstega stoletja v Habsburški monarhiji se je judovsko prebivalstvo začelo naseljevati tudi v Prekmurju. Prišli so iz Madžarske oziroma Ogrske, kjer je bilo 7 odstotkov prebivalstva judovskega, predvsem iz mesta Zalaegerszeg. Mesti Lendava in Murska Sobota sta imeli predvsem zaradi pomembne geografske lege in ugodnih prometnih povezav dobre pogoje za nastanek in razvoj trgovine, tovarništva in gostinstva. Prav zato so se Judje najprej nastanili v Lendavi, kjer jih je leta 1778 prebivalo že 14. V istem obdobju so se prvi Judje naselili še v Murski Soboti in Beltincih (Kuzmič, 1989: str. 172–178).¹ V Doljno Lendavo, kakor se je današnja Lendava imenovala do sredine dvajsetega stoletja, so prvi Judje prišli iz avstrijskega Rechnitz, ki je pripadal plemiški družini Batthyany (Gašpar in Lazar, 1997, str. 33).² Dolnjelendavska posest je bila na začetku osemnajstega stoletja last madžarske plemiške družine Eszterhazy in je spadala v županijo Zala. V tej upravni enoti so v osemnajstem stoletju izvedli štiri popise prebivalstva. Iz njih je razvidno, da je bilo leta 1793 v Prekmurju 60 Judov, leta 1831 pa že 207, največ v Murski Soboti, in sicer 98. Po dvajsetih letih, torej leta 1853, se je število skoraj podvojilo in Judov je bilo 383, od tega v Murski Soboti 180 in v Dolnji Lendavi 120, preostali so živeli v devetih vaseh. Med temi vasmi so pomembnejša naselbina tudi že omenjeni Beltinci (Zadravec, 2006).³ Judje so v Prekmurju vse od začetkov naseljevanja tega prostora konec osemnajstega stoletja in predvsem celotno devetnajsto stoletje venomer iskali nova tržišča in ekonomske priložnosti.

2 Judovsko prebivalstvo v Prekmurju narašča

Število Judov v pokrajini ob Muri je postopoma naraščalo, zlasti v Murski Soboti in Lendavi, kjer so postavili tudi sinagogi. Večina je živela od trgovine in kramarstva, trgovali so z medom, tobakom, usnjem, perjem, grobim suknom in volno, ki so jih zbirali in odkupovali po vaseh. Več kot očitno je, da so se Judje znašli na dobrem terenu in se vse bolj uveljavljali kot izvrstni trgovci, mesarji,

¹ Avtor uporablja izraz Žid in ne Jud. Izraz Žid se je nasploh uporabljal v širšem panonskem prostoru, zlasti na Madžarskem in Hrvaškem. Tudi slovenski pisatelj Miško Kranjec v svojih delih piše o Židih in ne o Judih.

² Doslej najstarejši podatek z omembo Judov v Prekmurju je iz leta 1700. Tedaj so bili v sombotelskem škofjskem šematizmu v vasi Domanjševci omenjeni štirje Judje. Leta 1773 je v Lendavi živel Jud Sandor Notl, čigar družina je štela šest članov.

³ Ob današnji Mladinski ulici v Beltincih so zgradili tudi sinagogo, najverjetneje leta 1859. V Beltincih je z družino živel tudi rabin.

krčmarji in kasneje tudi kot uspešni obrtniki, kasnejši industrialci in posojilodajalci v denarnih zavodih. V Habsburški monarhiji niso smeli biti člani državnih in političnih organov ter so bili potisnjeni v družbenopolitično ozadje, saj so jih še vedno omejevali srednjeveški predpisi. Izključeni so bili z določenih gospodarskih področij, in sicer iz poljedelstva, nekaterih vej industrije ter šol in fakultet. Nalagali so jim tudi plačilo posebnih davkov. Jožef II. je med letoma 1781 in 1789 izdal vrsto patentov, ki so prinesli spremembe. Nekatero omejitve je odpravil in uvedel nekaj novih. Ponekod so morali Judje prevzeti nemška imena, spodbujali so jih tudi k rabi nemškega jezika. Osnovna šola je tudi zanje postala obvezna, odprla pa so se jim še vrata srednjih šol in univerz. Zanje so uvedli vojaško obveznost. (Gašpar in Lazar, 1997: str. 34) Vzporedno z gospodarskim sta se torej spreminjala pravni in družbeni položaj judovskega prebivalstva. V tem pogledu so pomenile znaten napredek prav versko-politične reforme cesarja Jožefa II., ki so bile korak k enakosti veroizpovedi v državi in enakosti državljanskih pravic za njihove pripadnike. Tolerančni patent z dne 13. oktobra 1781 je priznal svobodo vere in bogoslužja pravoslavcem, luterancem in kalvincem. Že prej, 16. maja 1781, so bile s cesarskim ukazom odpravljene razne omejitve glede gospodarske in politične dejavnosti Judov. Namen predpisov iz leta 1781 je bil napraviti Jude »koristnejše« za državo, odpraviti njihov »posebni status« in jih v večji meri vključiti med drugo prebivalstvo.

3 Ustavne pridobitve iz leta 1848 veljajo tudi za Jude

Za Jude na območju Habsburške monarhije so bile zlasti pomembne spremembe, ki jih je prineslo leto 1848. Ustava z dne 15. aprila 1848 je državljanom zagotovila svobodo vere, vesti in bogoslužja. Kristjanom in Judom, živečim v dednih habsburških deželah, je prinesla enakost pred zakonom, pravico do pridobivanja zemljiške posesti in opravljanja obrti, dostop do vseh služb in časti, enake vojaške in davčne dolžnosti (Marolt, 2002: str. 5). Cesarski patent z dne 4. marca 1848 je Jude glede političnih pravic izenačeval z drugimi prebivalci Avstrije, vključno s pravico do svobode izbire stalnega bivališča. »Judovsko vprašanje« v Avstriji je celoviteje rešila šele ustava iz leta 1867, ki je s 4. in 6. členom odpravila omejitve glede naseljevanja, preseljevanja in priseljevanja, posesti nepremičnin in opravljanja pridobitnih dejavnosti. 14. člen je določal svobodo vere in bogoslužja, politične in državljanske pravice pa so bile neodvisne od veroizpovedi. Iz matičnih knjig soboške judovske občine je mogoče razbrati, da so se Judje v drugi polovici devetnajstega stoletja v Prekmurje še vedno priseljevali iz sosednje Avstrije, predvsem iz Štajerske in današnjega Gradiščanskega, delno tudi iz

Madžarske, kar velja predvsem za lendavsko območje oziroma kraje ob meji z današnjo Madžarsko.

4 Judje v Lendavi

V šestdesetih letih devetnajstega stoletja se je judovska verska skupnost v Lendavi občutno povečala. Potrebe po stalni sinagogi so bile vse večje. Verska skupnost je najela hišo Janosa Gazdaga in jo opremila s tridesetimi sedeži za moške in dvajsetimi za ženske. Leta 1880 je v Lendavi živel 231 pripadnikov judovske verske skupnosti, zato tedanja sinagoga ni več zadoščala njenim potrebam. Leta 1866 so se lotili gradnje nove sinagoge, ki se je v svoji zasnovi ohranila do danes. V njej je bilo osemdeset sedežev za moške in šestdeset za ženske. O notranjosti sinagoge v Lendavi ni ohranjenih fotografskih dokumentov, njene podobe pa so se preživeli lendavski Judje spominjali bolj kot zunanosti objekta. Od leta 1932 je bila v sinagogi tudi električna razsvetljava. (Gašpar in Lazar, 1997: str. 36–37)⁴

Slika 1: Sinagoga v Lendavi
foto: ZIMN Lendava – MNTI Lendava

⁴ Konec devetdesetih let prejšnjega stoletja je bila zgradba nekdanje sinagoge v Lendavi obnovljena, uradno odprta in predana v uporabo pa leta 2002. Zdaj je zelo dobro obiskano kulturno prizorišče z raznolikimi vrhunskimi likovnimi in glasbenimi dogodki.

Do prve svetovne vojne je bila Lendava gospodarsko, politično in kulturno središče jugovzhodnega Prekmurja. Tamkajšnji Judje so se ukvarjali predvsem s trgovino. Pomembno pa so prispevali tudi h kulturnemu razvoju mesta in nastanku meščanstva. Najbolj znani judovski trgovci v Lendavi so bili Bernhard Arvay, Bela Berger, Albert Fürst, Samuel in David Weiss. Bela Wortman je ustanovil lendavsko dežnikarno, Ludvik Blau in Bela Eppinger pa trikotazno tovarno Lendava. Judje so bili tudi ustanovitelji prvega denarnega zavoda v Lendavi, to je dolnjelendavske hranilnice. Ustanovna skupščina je bila 1. marca 1873, poslovati pa so začeli z ustanovnim kapitalom 40.000 forintov. Njihov cilj je bil povečati kapital, s katerim bi pritegnili varčevalce in zagotavljali posojila okoliškim prebivalcem. Med vplivnimi člani dolnjelendavske hranilnice so bili zastopani zdravnik dr. Mor Kiraly, veletrgovec Lazar Pollak, odvetnik Adolf Wollak in knjigovodja Emil Pollak. V lasti Judov so bili tudi dva mlina in dve opekarni. Lendavski mlin in opekarno je imela v lasti družine Eppinger, dolgovaški mlin in opekarno pa družina Schwarz. V mlinu je bilo zaposlenih okoli pet mlinarjev, v opekarni pa okrog deset delavk. (Gašpar in Lazar, 1997: str. 69-70)

5 Judje v Murski Soboti

Iz matičnih knjig soboške judovske občine lahko razberemo, da so se Judje v to mesto priseljevali zlasti od druge polovice devetnajstega stoletja dalje, in to največ iz avstrijske Štajerske in Gradiščanskega ter v manjšem številu tudi iz Madžarske. Leta 1846 jih je bilo v mestu 180, leta 1880 pa že 311. Z Judi v Prekmurju je povezana tudi tiskarska dejavnost. Prvi tiskar v Murski Soboti je bil Jud Marko Grunbaum. Bil je tiskar in uslužbenec okrajnega sodišča v Murski Soboti. Iz madžarskega Kesztheya se je priselil proti koncu leta 1884 in še istega leta začel izdajati časopis z naslovom *Muraszombat es videke* (Murska Sobota in njena okolica), natisnjen na ročnem tiskarskem stroju. Tiskarno je imel najprej v svojem stanovanju, čez sedem let pa jo je preselil in imel zraven še papirnico. Poleg tega je postal celo izdajatelj, v letih 1890 in 1891 pa še urednik časopisa *Muraszombat es videke*. Tiskal je tudi razna pravila, cenike in druge tiskovine, in sicer v madžarščini in nemščini. Kot zanimivost velja omeniti, da je tiskal tudi nabožne krščanske knjige. (Kuzmič, 1989: str. 174)

Judje v Murski Soboti so bili nosilci razvoja trgovine. Najbolj znane trgovske družine so bile Ebenšpanger, Press, Kohn, Heimer, Weis, Trautman in Hahn. Tudi v tem mestu so Judje ustanovili hranilnico, ki jo je vodil Friedl Hirschl. Pongrac Posfoj je v Murski Soboti ustanovil tudi kazino. Judovske družine Arvay, Berger, Fürst, Weiss in Koblencer so vodile živilsko-predelovalno industrijo v mestu in njegovi okolici.

V Murski Soboti se omenja sinagoga leta 1853, novo pa so postavili leta 1908 in jo 31. avgusta 1908 svečano blagoslovili. To je bil verski, kulturni in tudi politični dogodek, o katerem so poročali po vsej Ogrski. Časopis *Muraszombat es videke* je o otvoritvi zapisal: »Na mestu stare razpadajoče sinagoge v Lendavski ulici je mogočna palača. Ni še dve leti, odkar so se odločili, da na mestu stare molilnice sezidajo novo. Moramo se razumeti. Dandanes se v primerjavi s srednjim vekom versko življenje odvija le v cerkvah. In ta izrazitost je občutljiva stvar, posebno pri Židih, ki negujejo večtisočletno tradicijo v cerkvi, kjer živijo.«

Tako je Murska Sobota dobila svoj prvi pravi tempelj, katerega zunanja podoba je potrjevala že tako opazno raznolikost »prekmurske metropole« in predstave o Murski Soboti kot enem izmed multikonfesionalnih in multinacionalnih krajev v stari Jugoslaviji. Murskosoboška sinagoga je bila porušena leta 1954, na njenem mestu pa so povojne mestne oblasti zgradile tako imenovani »židovski blok«. (Kerec, 2000: str. 512, 593)

Slika 2: Nekdanja sinagoga v Murski Soboti
(arhiv Judovske skupnosti Slovenije, Ljubljana)

Judje so se zavedali pomena dobre izobrazbe. V devetnajstem stoletju so verske skupnosti same vzdrževale osnovnošolske izobraževalne ustanove. Cesar Franc Jožef je 20. septembra 1850 izdal odlok, po katerem se je tudi v ogrskem delu monarhije ustanovil tako imenovani *Israelitischer Schulfond*, namenjen za izboljšanje možnosti šolanja judovskih otrok. Denar iz sklada je omogočil ustanavljanje in ureditev judovskih šol ter pospešil njihov razvoj (Halász, 1984: str. 227). V Lendavi je judovska šola obstajala že leta 1843. Leta 1851 je v Dolnji Lendavi delovala zasebna judovska šola z dvema oddelkoma. Med pripadniki verske skupnosti je bilo 18 otrok, starih 6–13 let, in vsi so obiskovali šolo, v kateri je poučeval Emmanuel Lustig, učitelj iz Nagykanizse, ki je na tem delovnem mestu ostal do leta 1856. Po njegovem odhodu je postal glavni učitelj Benjamin Wolf, verska skupnost pa je najela še pomožnega učitelja, ki je poučeval le madžarski jezik. V šolskem letu 1895/1896 je judovsko šolo prevzel Arnold Weisz in jo vodil do leta 1910. Veliko pozornost je posvečal tudi verski vzgoji otrok. Poleti 1908 je bila šola obnovljena. Leta 1910 je vodenje prevzela Hermina Brünner, rojena Löwenstein. Uspešno je poučevala do ukinitve šole leta 1921. Bila je zadnja učiteljica judovske šole v Lendavi (Gašpar in Lazar, 1997: str. 43). Judovsko šolo so v tem obdobju organizirali tudi v Murski Soboti.

6 Začetki antisemitizma v Prekmurju

Po uradnih statističnih podatkih je bilo Judov v Prekmurju največ leta 1889, in sicer 1107, največ v Murski Soboti, Lendavi in Beltincih. Prirast judovskega življa na tem prostoru so poleg priseljevanja povečevali še poroke in naraščaj v družinah. Po letu 1889 je začelo število judovskih prebivalcev v Prekmurju upadati, leta 1910 jih je bilo samo še 1000 (Kuzmič, 1989: str. 172).

Tabela 1: Podatki o verski pripadnosti prebivalstva v Prekmurju v letih 1836, 1880 in 1910

Leto	Prebivalstvo skupaj	Katoličani	Evangelikičani	Kalvinci	Judje	Ostali
1836	47.603	35.186	11.630	569	211	7
%		73,92	24,43	1,2	0,44	0,01
1880	73.796	51.159	20.707	845	1.082	3
%		69,33	28,06	1,14	1,46	0,01
1910	90.513	64.418	24.050	1.038	978	29
%		71,17	26,57	1,15	1,08	0,03

vir: Prekmurje, Seznam občin, Murska Sobotna 1921

V madžarski družbi so Judje skupaj z meščani tvorili liberalni element. Glavni nasprotnik liberalizma je bil madžarski katolicizem, tudi v Prekmurju. Antisemitizem je torej na Ogrskem oziroma Madžarskem vzniknil predvsem iz verskih konfliktov in družbene represije, ki so jo najbolj občutili revni sloji (Kerec, 2000: str. 592). Kronisti takratnega časa so Mursko Soboto označevali za »židovsko gnezdo« in komentirali, da je Slovencem z obeh bregov Mure predstavljala vse tisto, kar je že bila Budimpešta »evropskim nacijam« v drugi polovici devetnajstega stoletja. Franc Ivanocy (1857–1913) je glavno mesto Ogrske imenoval celo »Judapešta« ali »ostudna Sodoma« (Trstenjak, 1909).⁵ Duhovnik Anton Trstenjak je leta 1885 ob svojem obisku v Murski Soboti zapisal: »V Soboti se začenja in od tod dalje sega gospostvo Židov. Židi so tu jedini vladarji. V samem trgu jih je 315, a v bližnji Dolnji Lendavi pa še več, namreč čez 400 duš. V Soboti je le jeden katoličan trgovec, katerega Židi še niso mogli uničiti. Tako ima trg res Židovsko ulico.« Trstenjakove opazke o Murski

⁵ Anton Trstenjak (1853–1917) se je rodil v župniji Miklavž pri Ormožu. Na Dunaju je študiral klasične jezike in slavistiko. Kot domači učitelj je služboval pri poznejšem madžarskem ministru grofu Csakiju, zatem na ljubljanski trgovski šoli ter pri trgovski in obrtni zbornici. Prve dni avgusta 1883 je odšel v Prekmurje in tako dodatno spoznal življenje in navade ljudi čez Muro. Omenjeni rokopis je označil kot »narodopisno in knjižno črtico, spisano v 9 poglavjih«.

Soboti z verskega stališča, to je judovskega profila, odražajo duh časa, v katerem je pisec živel, torej v duhu »evropskega mesijanstva« in ne nazadnje prebujanja slovenskega naroda – versko in jezikovno opredeljenega po volji narodne – protimadžarske ali protinemeške – večine.

Slika 3: Spomenik na judovskem pokopališču v Murski Soboti

Foto: Marjan Toš

7 Prekmurški Judje v prvi polovici dvajsetega stoletja

V takšnih razmerah so Judje v Prekmurju dočakali začetek prve svetovne vojne. Po njej so doživeli kar nekaj grenkega razočaranja, saj je bila njihova lastnina tarča uničevanja in plenjenja v revolucionarnih mesecih po koncu vojne leta 1918. Mnogi so se tudi odločili za odhod iz Prekmurja, saj so ocenili, da je njihova domovina vendarle Madžarska in da jim bo v madžarski državi lažje živeti in

delati. Med vojno so bili prekmurški Judje politično občutno navezani na Madžarsko in niso bili podporniki ustanovitve nove jugoslovanske države. (Kokolj, 1984: str. 41)

Tisti Judje, ki so ostali v Prekmurju tudi po priključitvi te pokrajine k novi Kraljevini SHS, so še naprej razvijali svojo gospodarsko dejavnost in bili pomembni nosilci razvoja pokrajine. Bili so lastniki vseh večjih trgovin v Murski Soboti in Lendavi, gostiln, industrijskih obratov in bank. Z razvojem gospodarstva so največ pripomogli, da sta se v Prekmurju izoblikovala meščanstvo in meščanski način življenja. Živeli so po svojih verskih postavah in v skladu z judovsko tradicijo, a ne izolirano od večinskega prebivalstva, s katerim so sodelovali na različnih področjih. Murska Sobota je v tem času postala celo sedež izraelske verske občine za celotno takratno slovensko nacionalno ozemlje. Med obema svetovnjima vojnama so se Judje iz Prekmurja povezovali z Judi v Medžimurju. Med seboj so veliko trgovali in se celo iz Prekmurja selili v Medžimurje, največ v Čakovec, pa tudi obratno, iz Čakovca v Mursko Soboto. Znana je družina Legenstein, ki je prišla iz Prekmurja in obogatila življenje v Medžimurju na mnogih področjih.⁶ Svoj gospodarski vpliv v Prekmurju so Judje med obema vojnama na veliko krepili tudi skozi nekontrolirano akumulacijo kapitala v judovskih bankah. Zaradi tega so postali med obema svetovnjima vojnama precej nezaželeni. To je bilo po svoje usodno tudi med drugo svetovno vojno, ko so jim takoj po okupaciji aprila 1941 pokradli veliko premoženja, po množičnih aretacijah aprila 1944 pa so jim povsem izropali trgovine in domove, tako da so tisti redki preživeli po vrnitvi iz taborišč našli prazne domove in niso imeli nobenih sredstev za preživljanje.⁷ Za nameček so doživeli še odvzem premoženja in druge ukrepe komunističnih oblasti, s čimer je postalo uničenje judovske skupnosti v Prekmurju skoraj popolno.

Od prekmurskih Judov, ki so preživeli holokavst, se jih je veliko izselilo v ZDA in celo v Madžarsko, še več pa jih je leta 1948 odšlo v novoustanovljeno judovsko državo Izrael. V pokrajini ob Muri so tako ostali samo še ostanki ostankov.

⁶ Prim. prispevek: Ana Šestak, Muzej Medžimurja, Čakovec, 11. 1. 2019, RTV Slovenija.

⁷ Pri izdelavi seznamov za deportacije so sodelovali tudi domačini iz Lendave in Murske Sobote, ki so Jude dobro poznali. Zanimivo je, da so prekmurški Judje med okupacijo 1941–1945 ohranili precejšnjo »lojalnost« do Madžarske in se v narodnoosvobodilni boj niso vključevali. V Madžarih so kljub nevarnosti za pregon videli svojevrstnega »mesijo« in se hkrati zavedali grozeče nevarnosti madžarskih antisemitov in brutalnih nacističnih sadistov (prim. Bojan Zadravec, Kaj bi bilo, če ne bi bilo holokavsta, pismo z dne 8. 3. 2019).

8 Sklepna misel

Zgodovinarju je težko odgovoriti na vprašanje, kako bi se razvijalo Prekmurje po letu 1945, če bi v pokrajini ostali Judje kot nekdanji nosilci gospodarskega razvoja. Nova komunistična oblast se z njimi ni posebej ukvarjala in jih več kot desetletje sploh ni obravnavala kot žrtve vojnega nasilja. Prav tako je vse bolj zavračala dejstvo, da so ravno Judje v pokrajini sestavljali tisti sloj prebivalstva, ki ima nemalo zaslug za gospodarski in socialni razvoj Murske Sobote in Lendave ter za postopno odmikanje teh krajev od velikanske družbene in socialne zaostalosti ter duhovne revščine. Nerazumno je celo dovolila, da so porušili nekdanjo sinagogo v Murski Soboti, na katero je med meščani ohranjen pozitiven spomin, njeno rušenje leta 1954 pa so doživljali kot nerazumno potezo političnih oblasti in celo spomeniškovarstvene stroke. Očitno je novodobne komunistične oblastnike motilo že to, da v mestu stoji judovski verski objekt, ki nikomur ne služi, saj judovskih vernikov praktično več ni bilo in s tem tudi ne ljudi, ki bi objekt vzdrževali. Lendavske sinagoge sicer niso porušili, so pa jo nacionalizirali in spremenili v trgovsko skladišče. Medtem ko so uničili judovsko pokopališče v Murski Soboti, se je pokopališče v Dolgi vasi kot osrednji preostanek tovrstne judovske dediščine na Slovenskem ohranilo, toda vse do slovenske osamosvojitve 1990 ni bilo deležno primerne pozornosti ne lokalnih ne državnih oblasti. Nerazumljivo je tudi dopuščanje lokalnih oblasti v samostojni slovenski državi, da so porušili zgradbo nekdanje judovske šole v Lendavi. Vse to govori o odnosu socialistične družbe in države do ostanka ostankov nekdanjega judovskega življa v Prekmurju ter na Slovenskem nasploh.

Slika 4: Spominsko obeležje na mestu nekdanje sinagoge v Murski Soboti

Foto: Marjan Toš

Omenjena dogajanja se aktualizirajo tudi zaradi nerešenih vprašanj v zvezi z vračanjem odvzetega oziroma zaplenjenega judovskega premoženja po letu 1945. To je poglavje, ki ga je še treba temeljito in celovito raziskati, še zlasti, ker je šlo pri odvzemu judovskega premoženja za izrazito ideološko-razredni pristop. Judje so bili po vojni pravzaprav razlaščeni že drugič, saj so jim prvič premoženje zaplenile nacistične okupacijske oblasti ob množičnih deportacijah leta 1944, deloma pa so jim premoženje ob začetku okupacije aprila 1941 pokradli tudi domačini. Antisemitski značaj okupacijskih oblasti so na nek način zadržale tudi povojne komunistične oblasti. Vprašamo se lahko, ali niso bili »tudi komunisti ravno toliko antisemiti kot njihovi okupatorski predhodniki med letoma 1941–

1945»⁸ Povojna oblast je judovsko premoženje zaplenila zelo na hitro. Odseljeni Judje v Izrael so se po letu 1948 sami odpovedali jugoslovanskemu državljanstvu in vsemu premoženju zase in za morebitne potomce. To je po letu 1991 povzročalo veliko težav pri denacionalizaciji judovskega vprašanja, ki razen zelo redkih primerov vse do danes še ni rešena. V lokalnem okolju pokrajine ob Muri odvzemu judovskega premoženja ni nihče nasprotoval, sploh ker so najprej nacionalizirali premoženje Judov, ki so umrli ali bili ubiti v taboriščih. Socialno šibko prebivalstvo je te ukrepe celo pozdravilo in jim je bil ta radikalni ideološko-razredni ukrep oblasti po volji, saj so odvzeli premoženje nekdanjim bogatim someščanom oziroma sovaščanom. S tem smo tudi v Prekmurju priče podedovanim predsodkom in negativnim stereotipom, da so bili Judje bogataši, ki so prišli do premoženja na račun izkoriščanja revnih ljudi, in da je zato prav, da se jim je premoženje odvzelo, vključno s sakralnimi objekti v Lendavi in Murski Soboti. V Prekmurju smo po letu 1945 tudi priče porokam med judovskimi dekleti in nejudovskimi političnimi funkcionarji in moškimi, ki so bili blizu komunistične oblasti. Pri tem dekleta svojega judovskega porekla niso omenjala, saj jim je bilo prej v napoto kot v korist, še manj v ponos. Judovska vera, kolikor je je sploh še ostalo, je (p)ostala izključno zasebna stvar.⁹

Socialistične jugoslovanske oblasti so ravnale tako kot komunistične oblasti v Vzhodni Evropi: šlo je za politično motivirano nasilje. Judovska skupnost v Prekmurju je torej doživljala podobno usodo kot druge skupnosti v povojni Evropi. Za Jude je bila še posebej bridka vrnitev v prazne, izropane in zapuščene domove. Zato lahko tudi Prekmurje prištejemo k tistim delom povojne Evrope, v katerih sta bili uničeni edinstvena kultura in identiteta, ki sta nastajali več stoletij (Lowe, 2014: str. 41). Zaradi majhnosti judovske skupnosti v Prekmurju so bile te posledice zanjo toliko večje in usodnejše. Peščica preživelih prekmurskih Judov torej ni mogla v nobenem pogledu nadaljevati vloge predvojnih nosilcev gospodarskih pobud in razvoja. Bila je dobesedno prepuščena sama sebi in odvisna izključno od dobre volje posameznikov, ki so svojim judovskim sosedom pomagali preživeti v novi jugoslovanski državi.

⁸ Pismo Darje Kerec Marjanu Tošu z dne 28. 2. 2019 – hrani avtor.

⁹ Pismo Bojana Zadravca Marjanu Tošu z dne 8. 3. 2019 – hrani avtor.

Literatura

- Brumen, B. (1995) *Na robu zgodovine in spomina – Urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941* (Murska Sobota: Pomurska založba).
- Čačinovič, R. (1961) Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama. V: Grafenauer, B. (ur.), *Prekmurški Slovenci v zgodovini: Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja* (Murska Sobota: Pomurska založba), str. 117–129.
- Čačinovič, R. (1998) *Časi preizkušenj: Prispevki k zgodovini Prekmurja* (Murska Sobota: Pomurska založba).
- Ferguson, N. (1997) *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London: Papermac).
- Fujš, M. (1997) Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju. V: Čepič, Z. in Guštin, D. (ur.), *Ferenčev zbornik*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 175–186.
- Gašpar, M. in Lazar, B. (1997) *Židje v Lendavi* (Lendava: Lindplast, Pince).
- Halász, I. (1984) *Zala megye izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben* (Zalaegerszeg).
- Jelinčič Boeta, K. (2009) *Kratka zgodovina Judov* (Celovec/Dunaj/Ljubljana: Mohorjeva založba).
- Kerec, D. (2000) Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954. *ČZN*, 71(4), str. 591–613 (Maribor).
- Kokolj, M. (1984) *Prekmurški Slovenci 1919–1945* (Murska Sobota: Pomurska založba).
- Kožar - Beck, A. (2000) Ob vstopu v leto 5761. B: Killer, K. (ur.), *Judovski koledar 5761*. Ljubljana, 1.
- Kuzmič, F. (1989) Podjetnost prekmurskih Židov. *Znamenje. Revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*, 19(2), str. 172–178 (Celje: Mohorjeva družba).
- Kuzmič, F. (1989) Pregled cerkvene uprave v Prekmurju v obdobju nastajanja kraljevine SHS. *ČZN*, 25(2), str. 140–159 (Maribor).
- Kuzmič, F. (2003) Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva. *Zbornik Sezonsko in izseljenstvo*, str. 137–142 (Ljubljana).
- Kuzmič, F. (2005) Judje v Prekmurju. *Signal. Letni zbornik Parlove hiše, zima 2004/2005*, 112–117. Potrna.
- Lowe, K. (2014) *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Modrijan založba).
- Marolt, J. (2002) *History of Jews in Slovenia*. Rokopis (Maribor: CJKD Sinagoga Maribor).
- Repe, B. (2005) Odnos do dogodkov ob koncu vojne v zavesti Slovencev. *ČZN*, 76 (3–4), str. 385–397 (Maribor).
- Sinagoga v Lendavi – predlog vsebinske zasnove in nekaterih rešitev obnove*. 2002 (Lendava: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, Arhiv ZKD Lendava).
- Stumpf, P. (2006) *Jožef Klekl st. (1874–1948) kot publicist v prizadevanju za obranitev katoliške vere v Slovenski krajini (Prekmurje)* (Ljubljana: Salve).
- Sušnik, F. (1929) *Prekmurški profili*. Rokopis. Domoznanski oddelek UKM, Maribor.
- Toš, M. (2003) *Sinagoga Maribor*. Maribor, Informacijska mapa KC Sinagoga.
- Toš, M. (2004) Naj ne bo pozabljeno in naj se nikoli več ne ponovi. *Holokaust 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*. Katalog razstave (Maribor: Pokrajinski muzej Maribor – Sinagoga Maribor).
- Toš, M. (2008) Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude. V: Ferenc, M. in Branka Petkovšek, B. (ur.), *Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*. Kranj, 19.–21. oktober 2006. Ljubljana, str. 209–219.
- Toš, M. (2012) *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude* (Ljubljana: ZRC SAZU).
- Trstenjak, A. (1909) *Slovenci na Ogrskem*. NUK, Rokopisni oddelek, stari fond 193. Ljubljana.
- Unterman, A. (2001) *Judonstvo (Mali leksikon)* (Ljubljana: MK).

Valenčič, V. (1992) *Židje v preteklosti Ljubljane* (Ljubljana: Park).

Zadavec, B. (2006) *Židje v Beltincih*. Rokopis. Beltinci.

Zadavec, B. (2019) *Kaj bi bilo, če ne bi bilo holokavsta?*. Rokopis. Beltinci.

Romi v ustavnem pravu od Šiftarja do danes

JURIJ TOPLAK

Povzetek V prispevku je skozi več kot osemdeset sodnih odločb izveden prvi celovit pregled prakse Ustavnega sodišča Republike Slovenije in Evropskega sodišča za človekove pravice o ustavnem položaju Romov in romske skupnosti. Slovenija je edina država, ki v svoji ustavi namenja romski skupnosti poseben člen in ji z njim zagotavlja posebne pravice. V Evropski konvenciji o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin Romi niso izrecno omenjeni, a jim Evropsko sodišče človekovih pravic priznava posebno zaščito. V prispevku so v prvem delu povzeta dela Vaneka Šiftarja, nakar sledi še predstavitev položaja Romov v njegovem času. V nadaljevanju sta predstavljeni novejša literatura in praksa Ustavnega sodišča Republike Slovenije in Evropskega sodišča človekovih pravic o romski skupnosti in Romih ter njihovih pravicah.

Ključne besede: • Romi • pravice manjšin • ustavno pravo • diskriminacija • Ustavno sodišče Republike Slovenije • Evropsko sodišče za človekove pravice • Vanek Šiftar •

The Roma in the Constitutional Law from Šiftar to These Days

JURIJ TOPLAK

Abstract This paper reviews over 80 decisions of the Constitutional Court and of the European Court of Human Rights on the rights of Roma and the Roma community. Slovenia is the only country that devotes an article of the Constitution to the Roma and guarantees special rights for the Roma community. The European Convention on Human Rights does not explicitly mention Roma, but the European Court of Human Rights protects them and its jurisprudence on discrimination of Roma is abundant. This paper first presents the work by Vanek Šiftar on Roma and the position of Roma under the Slovenia law during his times. It then overviews the literature on the subject, and then it presents the case-law of the Constitutional Court of Slovenia as well as the European Court of Human Rights on Roma community and their rights.

Keywords: • Roma • minority rights • constitutional law • discrimination • constitutional court • European Court of Human Rights • Vanek Šiftar •

1 **Uvod: položaj Romov pred sprejetjem Ustave Republike Slovenije**

Položaj Romov v dvajsetem stoletju je v svojih številnih delih (Šiftar, 1970, 1973, 1984, 1988, 1989, 1994; v Tancer, 2011) najlepše opisal Vanek Šiftar.¹ Njegova zavzemanja za ustrezen položaj Romov v ustavnem pravu so najboljše vidna v njegovem predlogu ustavne določbe iz oktobra 1990:

»Pomembneje kot mrtva ustavno-pravna črka pri uresničevanju romske narodnostne skupnosti, mora biti zavest večinskega naroda in manjšine, da je vzpon manjšine pogoj vsestranskega razvoja vsakogar in vseh skupaj. Prepričan sem, da po dosedanjih izkušnjah ne želimo ustave kot utopične deklaracije in zato moramo izhajati iz uresničljivosti v naši sedanjosti, in kot predhodno predlagam besedilo: status in tudi pravice romske narodnostne skupnosti se ureja z ustavnim zakonom.« (Šiftar, 1990, v Vratuša, 2011: str. 9)

V času, ko je Šiftar predlagal to besedilo, v osnutkih prihodnje ustave romska skupnost še ni bila omenjena.² Dva meseca kasneje je v osnutek bilo vneseno besedilo, ki je še danes 65. člen Ustave Republike Slovenije, in sicer pod naslovom Položaj in posebne pravice romske skupnosti: »Položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, ureja zakon.«

Slovenija je leta 1989³ in nato decembra 1991 postala prva evropska država, ki je romski skupnosti ali Romom z ustavo zagotovila posebne pravice. Literatura (Gynther, 2007: str. 238) navaja le tri ustave, ki omenjajo Rome, in sicer ustave Makedonije, Slovenije in Finske. Makedonska ustava iz novembra 1991 Rome našteva med skupnostmi, ki sodelujejo v Svetu za medetnične odnose.⁴ Finska je štiri leta kasneje v ustavo dodala določbo, po kateri imajo Romi enako kot druge skupine pravico vzdrževati in razvijati svoj jezik in kulturo.⁵ A medtem ko obe

¹ Zaslužni profesor dr. Vanek Šiftar je bil profesor ustavnega prava na Višji pravni šoli v Mariboru. Profesorji Rupnik, Cijan in Grafenauer so predmet po njem nasledili in mu posvetili prvi učbenik ustavnega prava samostojne Slovenije (1994). Hvaležen sem, da lahko izkažem poklon velikemu raziskovalcu položaja Romov in dodam majhen prispevek k izboljšanju položaja pripadnikov romske skupnosti v Sloveniji. Zato sem za temo prispevka v zborniku, posvečenem dr. Šiftarju, izbral temo, ki mu je bila najljubša.

² Glej Delovni osnutek Ustave RS z dne 31. avgusta 1990 in Osnutek Ustave RS, ki ga je Skupščina RS določila 12. oktobra 1990, oba objavljena v Državni zbor 2011, prvi zvezek, str. 69 in 103. Razpravo ob oblikovanju 65. člena Ustave Republike Slovenije glej v Državni zbor 2011, drugi zvezek, str. 712–723.

³ Romi so bili na ustavnih ravni prvič omenjeni z ustavnim amandmajem LXVII k ustavi SR Slovenije (Uradni list SRS, št. 32/89). Ta je med drugimi pristojnostmi Skupščine SR Slovenije določal, da se z zakonom uredi »tudi način uresničevanja posebnih pravic Romov«, a tak zakon ni bil sprejet.

⁴ Člen 78.2 Ustave Makedonije iz leta 1991 (danes Ustava Severne Makedonije).

⁵ »Sami, kot avtohtono ljudstvo, pa tudi Romi in ostale skupine, imajo pravico vzdrževati in razvijati svoj jezik in kulturo.« (Ustava Finske, člen 17)

ustavi naštevata romsko skupnost skupaj z drugimi in še to v povezavi z ozko omejeno pravico, Slovenija edina omenja posebne pravice, ki jih druge skupnosti nimajo, in je edina, ki romski skupnosti posveča poseben člen ustave.

Prizadevanja Vaneka Šiftarja, »borca za ustavno ureditev položaja romske narodnostne skupnosti v Republiki Sloveniji in v svetu« (Vratuša, 2011: str. 9), so utelešena v geslu, ki ga je Šiftar zapisal leta 1994 in ga je Vratuša (Vratuša, 2011: str. 9) označil za njegov »življenjski cilj«:

Naj v pravicah in svoboščinah romske skupnosti odseva veličina pravic in svoboščin večinskega naroda! (Šiftar, 1994)

V prispevku je skozi več kot osemdeset sodnih odločb izveden prvi celovit pregled prakse Ustavnega sodišča Republike Slovenije in Evropskega sodišča za človekove pravice (ESČP) v povezavi s pravicami Romov in romske skupnosti. V nadaljevanju sta najprej predstavljeni novejša literatura in nato še praksa Ustavnega sodišča Republike Slovenije in ESČP o Romih in njihovih pravicah.

2 Ustavni člen o posebnih pravicah romske skupnosti

Določba 65. člena Ustave Republike Slovenije pooblašča Državni zbor Republike Slovenije, da romski skupnosti z zakonom zagotovi posebne pravice. Gre za tako imenovano pozitivno diskriminacijo. Ustavodajalec je sprejel koncept, po katerem se ustavno posebej varujeta italijanska in madžarska narodna skupnost kot celota in tudi vsak njun pripadnik, medtem ko pri romski skupnosti omenja le skupnost, njenih posameznikov pa izrecno ne omenja. (Grad, Kaučič in Zagorc, 2018: str. 823)

Nekateri avtorji poudarjajo, da po Ustavi Republike Slovenije posebnih pravic nimajo Romi kot posamezniki, temveč le romska skupnost kot skupina, zato gre le za kolektivno pravico, drugi avtorji pa te distinkcije ne delajo in so označeni kot »Romska skupnost (ali Romi, kot se imenujejo sami in so tudi poimenovani v mednarodnih dokumentih ter v domači in tuji strokovni literaturi)«. (Zakrajšek, 2002, str. 630–633)

V času po sprejemu Ustave Republike Slovenije so bile posebne pravice romske skupnosti urejene v zakonih s področja vzgoje in izobraževanja ter z zakonom s področja lokalne samouprave in volitev, s takim parcialnim urejanjem posebnih pravic Romov pa ni bil uresničen namen ustavodajalca (Zakrajšek, 2002, str. 631). Državni zbor je na podlagi pooblastila iz 65. člena Ustave Republike Slovenije sprejel Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji⁶ šele leta 2007. Zakon v 2. členu ne priznava posebnih pravic le romski skupnosti (kolektivne pravice), temveč tudi njenim pripadnikom.

Zakrajšek (Zakrajšek, 2002, str. 632) navaja, da čeprav je Ustava Republike Slovenije zagotovitev posebnih pravic romske skupnosti uvrstila v poglavje o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah, to ne pomeni, da so posebne pravice romske skupnosti, ki jih določajo posamezni zakoni, ustavne pravice. Ne glede na zapisano bi ustavno sodišče z zakonom podeljene posebne pravice v primeru njihove kršitve ali odvzema zelo verjetno priznalo kot ustavne pravice.

Na pomembno razliko v namenu ustavnih določb o pravicah narodnih manjšin in pravicah romske skupnosti opozarja Valentincič (Valentincič, 2019: str. 541), ki pojasnjuje, da italijanska in madžarska narodna skupnost, ki sta že integrirani v slovensko družbo, posebne pravice potrebujeta, da se s tem prepreči njuna asimilacija, medtem ko jih romska skupnost potrebuje, da bi se lažje integrirala. Teršek poudarja, da je ustavno pravilna in zakonsko kakovostna ureditev družbenega položaja Romov na sistemski ravni ena od pomembnih pozitivnih ustavnopravnih obveznosti države. (Teršek, 2017: str. 105)

Ustavnega okvira ureditve položaja Romov v Sloveniji ne določa le Ustava Republike Slovenije, temveč predvsem mednarodni dokumenti, s pomočjo katerih se slovenska ustava razlaga. Najučinkovitejši dokument, ki v Evropi varuje pravice pripadnikov romskih skupnosti, je zagotovo Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (EKČP), ki ji bo posvečeno zadnje poglavje prispevka. Med mednarodnimi dokumenti, usmerjenimi k preprečevanju diskriminacije Romov ali k izboljšanju njihovega položaja, velja omeniti tudi Deklaracijo o pravicah pripadnikov narodnih ali etničnih, verskih in jezikovnih manjšin (OZN 1992), Kopenhagenski dokument OVSE iz leta 1990 in vrsto priporočil Sveta Evrope.⁷

⁶ Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji (ZRomS-1), Uradni list RS, št. 33/07.

⁷ Priporočila in resolucije parlamentarne skupščine Sveta Evrope št. 563 (1969), 1203 (1993), 1557 (2002), 1633 (2003), 1740 (2010), 1760 (2010), 1768 (2010), 1924 (2010), 1941 (2010), 2003 (2012), 1927 (2013) in 2153

Med novejšo literaturo velja opozoriti na O’Nionsov (2016) celovit pregled varstva manjšin v mednarodnem pravu, najpomembnejše študije o pravicah Romov v Srednji in Vzhodni Evropi pa so objavili Pogány (2006), Galston (2010), Kostadinova (2011), McGarry (2012) ter Brüggemann in Friedman (2017). Najtemeljitejšo študijo nešteti rešitev za zastopanje manjšin v organih oblasti v svetu je objavil Lublin (2014), medtem ko je Bochslar (2006, 2010) analiziral zastopstvo manjšin v Srednji in Vzhodni Evropi.⁸Težave pri implementaciji mednarodnih standardov za varstvo manjšin v državah Balkana sta predstavila Engl in Harzl (2009).⁹

3 Romi v praksi Ustavnega sodišča Republike Slovenije

Prvič se romska skupnost pojavi v praksi Ustavnega sodišča Republike Slovenije v pritrdilnem ločenem mnenju sodnika Krivica v zadevi, ki je obravnavala pravice italijanske in madžarske manjšine.¹⁰ V seriji odločb med letoma 2001 in 2010 je Ustavno sodišče uredilo zastopstvo romske skupnosti v občinskih svetih. V prvi odločbi¹¹ je poudarilo, da »ustava v primerjavi z ustavno ureditvijo položaja in posebnih pravic italijanske in madžarske narodne skupnosti (64. člen Ustave) ne določa kolektivnih in individualnih pravic, ki naj bi pripadale romski skupnosti in njenim pripadnikom, temveč njihovo urejanje v celoti prepušča zakonu«, da zakonodajalec pri urejanju posebnega položaja in posebnih pravic romske skupnosti »ni omejen z načelom enakosti« ter da romski skupnosti in njenim pripadnikom pripada »posebno (dodatno) varstvo, ki je v teoriji prava znano kot t. i. ‘pozitivna diskriminacija’«, to pozitivno varstvo pa je Ustavno sodišče utemeljilo z mednarodnimi dokumenti. Ustavno sodišče se je izognilo umeščanju romske skupnosti med manjšine in je opozorilo na pomanjkanje enotne definicije tega pojma,¹² je pa opredelilo romsko skupnost kot avtohtono.¹³ Ena izmed pravic romske skupnosti je pravica do zastopanja v predstavniških organih lokalne samouprave. Zakonodajala, ki je to pravico sicer podelila, ni pa vsebovala

(2017) ter priporočila in resolucije Komiteja ministrov št. Res(75)13, Rec(83)1, Rec(2000)4, Rec(2001)17, Rec(2004)14, Rec(2005)4, Rec(2005)4, Rec(2006)10, CM/Rec(2008)5, CM/Rec(2009)4, CM/Rec(2012)9 in CM/Rec(2017)10.

⁸ Glej tudi literaturo, navedeno v (Valentiničič, 2019: str. 540–541).

⁹ Za izčrpno poročilo o varstvu manjšin v Sloveniji v času pristopanja k Evropski uniji glej Perić in Zaviršek, 2001.

¹⁰ Odločba Ustavnega sodišča RS U-I-283/94 z dne 12. 2. 1998, pritrdilno ločeno mnenje sodnika Krivica.

¹¹ Odločba Ustavnega sodišča RS U-I-416/98 z dne 22. 3. 2001.

¹² Ker največje etnične skupine nimajo ustavne zaščite, majhne pa jo imajo, Ribičič (2004) imenuje ustavno zaščito manjšin v Sloveniji »asimetrično«.

¹³ O podobnih sporih na Ustavnem sodišču Hrvaške ter za primerjavo slovenskih in hrvaških odločitev glej (Toplak in Gardašević, 2017).

ukrepov, ki bi predstavništvo res omogočili, je neskladna z ustavo: »Dolžnost zakonodajalca ni bila zgolj to, da je določil posebno pravico romske skupnosti, temveč je bila njegova pristojnost tudi ureditev njenega izvrševanja na način, ki bo zagotavljal romski skupnosti, ki živi v Republiki Sloveniji, dejansko izvrševanje te posebne pravice.« Neskladen z ustavo je tudi občinski statut, ki romski skupnosti ni zagotovil zastopanja v mestnem svetu.¹⁴

Državni zbor Republike Slovenije je uveljavil odločbo tako, da je v Zakonu o lokalni samoupravi naštel občine, ki morajo zagotoviti zastopstvo romske skupnosti v občinskih svetih. Tri občine so pred Ustavnim sodiščem zatrjevale, da bi zakon moral vsebovati objektivna merila za zastopanje in ne naštevati občine, a je sodišče zahtevo zavrnilo.¹⁵ Isti dan je zavrnilo tudi pobudo dveh občinskih svetnikov, ki sta zatrjevala, da romsko zastopstvo posega v njune ustavne pravice. Ustavno sodišče jima ni priznalo pravnega interesa.¹⁶ Tudi Občina Grosuplje, ki se je pred Ustavnim sodiščem sklicevala na maloštevilčnost pripadnikov romske skupnosti v občini, s pobudo ni uspela.¹⁷ Uspela pa prav tako ni varuhinja človekovih pravic z zatrjevanjem, da diskriminira ureditev, ki ne zagotavlja zastopanja v občinskih svetih občin tudi neavtohtonim romskim skupnostim.¹⁸

Šest občin na lokalnih volitvah 2002 ni zagotovilo mest v občinskih svetih romski skupnosti. Ustavno sodišče je ugotovilo protiustavnost občinskih statotov in naložilo občinam, da v nekaj mesecih prilagodijo statute in razpišejo volitve članov občinskih svetov, predstavnikov romske skupnosti.^{19, 20}

Ustavno sodišče je Zakon o romski skupnosti presojalo v treh odločitvah. Zveza društev gorenjskih Sintov je zatrjevala, da zakon diskriminira Sinte, saj ne vključuje vseh skupin, ki so se do leta 1971 imenovala Cigani, mednje pa spadajo tudi Sinti in ne le Romi. Ustavno sodišče je pojasnilo, da besedna zveza »romska

¹⁴ O zastopnosti manjšin glej predvsem (Lublin, 2014), o volilnih sistemih v Sloveniji (Toplak, 2006), o učinkih različnih sistemov na zastopnost manjšin pa (Toplak, 2017).

¹⁵ Odločba U-I-315/02 z dne 3. 10. 2002.

¹⁶ Sklep U-I-305/02 z dne 3. 10. 2002. Glede na maloštevilčnost romske skupnosti v občini bi pobudnika imela največ možnosti za uspeh, če bi zatrjevala poseg v načelo enake volilne pravice (glej Toplak, 2000 in 2019), a sklep tega ne navaja.

¹⁷ Odločba U-I-267/09 z dne 11. 2. 2010. Občina tudi ni bila uspešna s sklicevanjem na ustavno načelo avtonomnosti lokalne skupnosti. Širše o avtonomiji lokalnih skupnosti glej v (Haček in Kukovič, 2016).

¹⁸ Odločba U-I-176/08 z dne 7. 10. 2010.

¹⁹ Odločba U-I-345/02 z dne 14. 11. 2002.

²⁰ Podrobno so učinke zastopanja romskih skupnosti v občinskih svetih analizirali (Bačlija in Haček, 2007, 2012) ter (Bačlija, Brezovšek in Haček, 2008).

skupnost« vključuje tudi Sinte.²¹ V drugih dveh odločitvah je Ustavno sodišče odločalo o zapostavljanju oziroma diskriminaciji dela romske skupnosti glede možnosti udeležbe v 21-članskem Svetu romske skupnosti, ki predstavlja interese romske skupnosti v Sloveniji v razmerju do državnih organov. Po zakonu je namreč dve tretjini članov Sveta predlagala Zveza Romov Slovenije. En postopek pred Ustavnim sodiščem je sprožila ena izmed romskih organizacij, ki združuje tri društva, ki niso članice Zveze Romov Slovenije, drugega varuhinja človekovih pravic. Ustavno sodišče je pobudi zavrnilo kot očitno neutemeljeni, saj da ima zakonodajalec pri določitvi načina sodelovanja romske skupnosti z državo »široko polje proste presoje«. V Zvezo Romov Slovenije je vključena večina romskih društev in ureditev, po kateri Zveza Romov Slovenije v reprezentativno telo romske skupnosti predlaga dve tretjini članov, je »razumen ukrep za doseglo zasledovanega cilja – ustrezne ureditve oziroma izboljšanja položaja romske skupnosti«. Ustavno sodišče je kot očitno neutemeljene zavrnilo tudi očitke o kršitvi mednarodnih dokumentov. Prvo pobudo je zavrnilo soglasno, drugo pa s šestimi glasovi proti dvema.²²

Ustavno sodišče je v dveh odločitvah definiralo romsko skupnost in se pri tem ni opredelilo, ali gre za manjšino ali ne: »Romska skupnost v Republiki Sloveniji je posebna skupnost ali manjšina, ki ima posebne antropološke, etnične in kulturne značilnosti. Zaradi zgodovinske usode in drugih okoliščin so med pripadniki romske skupnosti v Sloveniji velike razlike, ki temeljijo na tradiciji, posebnem načinu življenja, pa tudi stopnji socializacije in vključenosti v okolje.«²³

Pripadnik romske skupnosti, ki je zatrjeval diskriminacijo s strani policije, sodišč in davčnih organov, saj naj bi ga v prekrškovnih postopkih neenakopravno obravnavali zaradi pripadnosti romski skupnosti, s pobudo na Ustavnem sodišču ni uspel. Obrazložitev razočara: »Izpodbijane odločbe se na to, da je pritožnik pripadnik romske skupnosti, ne opirajo.«²⁴

²¹ Sklep U-I-134/07 z dne 2. 10. 2008.

²² Sklep U-I-166/07 z dne 26. 3. 2009 in odločba U-I-15/10 z dne 16. 6. 2010. Glej odklonilno ločeno mnenje sodnice Sovdat in sodnika Mozetiča.

²³ Sklep U-I-166/07 z dne 26. 3. 2009 in odločba U-I-15/10 z dne 16. 6. 2010. Stavka sta povzeta z obrazložitve predloga ZRS (Poročevalec DZ 135/06). V več odločitvah je Ustavno sodišče ponovilo, da je »namen ustavnega varstva v ohranitvi etničnih posebnosti romske skupnosti, ki živi v Sloveniji«, prvič v odločbi U-I-267/09 z dne 11. 2. 2010.

²⁴ Sklep Up-270/00 z dne 18. 3. 2003. Z istim stavkom obrazloži Ustavno sodišče tudi nesprejetje ustavne pritožbe v sklepih Up-845/06 z dne 3. 7. 2006 in Up-1363/06 z dne 22. 9. 2006.

Romska družina, živeča v Sloveniji od leta 1978 in z veljavnimi potnimi listi, izdanimi v Sloveniji, je leta 1991 odpotovala v Nemčijo, in ko se je želela vrniti, je slovenski obmejni organi niso spustili domov, saj so medtem bili izbrisani iz registra stalnih prebivalcev. Po pridobitvi statusa beguncev v Nemčiji in večkratnih neuspelih poskusih vrnitve v Slovenijo je družina v Slovenijo prišla ilegalno in zaprosila za azil, a so slovenske oblasti odločile, da jo deportirajo v tujino. Ustavno sodišče ustavne pritožbe ni sprejelo v obravnavo.²⁵

Ustavno sodišče ni odločalo o pravici do uporabe romskega jezika v sodnem postopku, ker pritožnik očitka protiuustavnosti ni zatrjeval že v pravnih sredstvih rednih sodišč.²⁶

V primeru odvzema mladoletnega otroka družini in posledično romski skupnosti so starši zatrjevali diskriminacijo in kršitev pravic staršev in otrok, saj naj bi otroka odvzeli predvsem zaradi njihove pripadnosti romski skupnosti. Tudi tu je Ustavno sodišče zavrnilo ustavno pritožbo z obrazložitvijo, ki žalosti: »Izpodbijane odločbe se na to, da je pritožnik pripadnik romske skupnosti, ne opirajo.«²⁷

Ustavno sodišče tudi ni sprejelo v obravnavo pritožbe pripadnikov romske skupnosti, ki so zatrjevali kršitev ustavnih pravic, ker jim je bil v azilnem postopku dodeljen prevajalec albanskega jezika, ki je po rodu Albanec, v matični deželi pa naj bi jih preganjali ravno Albanci, prav tako naj bi v prevodu na več mestih napačno prevedel izjave pritožnikov in zmanjšal obtožbe pritožnikov o albanskem nasilju nad Romi.²⁸

Leta 2012 je Ustavno sodišče ugotovilo kršitev pravice do osebne svobode, ko pritožniku ni bil odpravljen pripor, medtem ko je drugim v podobnem položaju bil. Pritožnik je med drugim zatrjeval tudi diskriminacijo na podlagi romske pripadnosti, a se sodišče o tem ni izreklo, saj je kršitev obrazložilo že z drugimi razlogi.²⁹

²⁵ Sklep Up-376/04 z dne 17. 11. 2004.

²⁶ Sklep Up-209/05 z dne 20. 4. 2005. O pravici do uporabe jezika glej pomembno odklonilno ločeno mnenje sodnice dr. Škrkove in dr. Ribičiča k odločbi Up-404/05 z dne 29. 6. 2007, o različnih rešitvah za uporabo jezika manjšin v postopkih pa glej Drnovšek, 2015, 237–264.

²⁷ Sklep Up-1223/05 z dne 7. 2. 2006.

²⁸ Sklep Up-1118/05 z dne 7. 2. 2006.

²⁹ Odločba Up-834/12 z dne 19. 12. 2012.

Pravico pripadnikov romske skupnosti do spoštovanja doma prva omenja Sovdatova v ločenem mnenju leta 2014.³⁰ Leta 2016 je Ustavno sodišče kot nepopolno zavrglo pobudo Romov, ki so zatrjevali, da bo načrtovana gradnja stanovanjske soseske na lokaciji, kjer živijo že od leta 1955, kršila pravico do doma, pri tem pa so se sklicevali na prakso ESČP.³¹

V odločbi, s katero je Ustavno sodišče definiralo ustavno pravico do spoštovanja doma,³² je priznalo pravico dostopa do sodišča še pred rušenjem doma.³³ Za presojno sodišča je bilo pomembno, da se ruši dom Romom, to je pripadnikom deprivilegirane in ranljive družbene skupine.³⁴

4 Romi v praksi ESČP

Ustavni okvir za varstvo pravic Romov in tudi vseh drugih oseb postavlja poleg Ustave Republike Slovenije tudi EKČP. ESČP je priznalo Romom posebno zaščito, saj je zapisalo, da »so kot rezultat turbulentne zgodovine in nenehnega preseljevanja Romi postali specifična vrsta ranljive in prikrajšane manjšine, ki zahtevajo posebno zaščito«.³⁵

ESČP je z mnogimi sodbami ugotovilo diskriminacijo Romov v ravnanju oblasti različnih držav.³⁶ V več primerih je obravnavalo neaktivnost oblasti v primerih napadov na domove Romov ali v primerih njihovega premoženja. V zadevi *Moldovan (no. 2) in ostali proti Romuniji*³⁷ je na primer ugotovilo, da je bila etnična pripadnost pritožnikov Romov odločilna za pretirano trajanje in izid

³⁰ Odločba U-I-313/13 z dne 25. 3. 2014, pritrnilno ločeno mnenje dr. Sovdatove.

³¹ Sklep U-I-138/16 z dne 7. 12. 2016.

³² Odločba U-I-64/14 z dne 12. 10. 2017.

³³ Pravico do spoštovanja doma celovito predstavi ustavna sodnica Mežnarjeva v pritrnilnem ločenem mnenju k odločbi Up-619/17 z dne 4. 3. 2019.

³⁴ Sodnik Knez v pritrnilnem ločenem mnenju pojasni, da »ni prepričan«, da bi omogočil dostop do sodišča v primeru, ki ne zadeva ranljivih skupin. Kot sem zapisal drugje: »Standarde Evropskega sodišča za človekove pravice, ki so evropski minimum, vidi kot »visoke meje«, spoštovanje teh pravic, v kar nas evropsko sodišče »sili«, se mu ne zdi »najboljša rešitev«, saj je Slovenija tako »posebna«, »da bi bilo treba vzpostaviti dialog z ESČP«. In to zapiše pri tako osnovni pravici, kot je pravica imeti dostop do sodnika, preden ti država želi porušiti stanovanje. Zaskrbljen je, da bodo sodišča »obremenjena« zaradi ljudi, ki se bodo obrnili na sodišče, naj pred rušenjem preveri, ali bo rušenje stanovanja zakonito. Pred sodniki ni bilo vprašanje, ali črne gradnje rušiti ali ne, ampak ali naj imajo ljudje možnost preveriti zakonitost rušenja že pred njim ali šele po njem. Ali naj bodo vrata sodišča pravočasno odprta, da nas sodnik posluša. Saj se vendar lahko zgodi, da se je inšpektor zmotil in je odredil rušenje hiše, ki je ne bi smel. In če se lahko obrnem na sodišče šele po rušenju, bo prepozno. Ustavni sodnik Knez ni bil zaskrbljen za družine, ki bi protipravno ostale brez doma, zaskrbljen je bil za sodišče, ki ga bodo morda te družine obremenile.« (Toplak, 2018).

³⁵ *D. H. in ostali proti Češki*, 57325/00 z dne 13. novembra 2007, veliki senat, 182.

³⁶ Tu omenjeni primeri so povzeti po bazi HUDOC in seznamu: Evropsko sodišče za človekove pravice (2019). Factsheet - Roma and Travellers. ECHR Press Unit. Strasbourg.

³⁷ *Moldovan (no. 2) in ostali proti Romuniji*, 41138/98 z dne 12. julija 2005.

sodnega postopka. V tej zadevi je ESČP ugotovilo kršitev 3. (nečloveško in ponižujoče ravnanje), 8. (pravica do spoštovanja zasebnega in družinskega življenja in doma), 6. (pošten postopek) in 14. člena (prepoved diskriminacije) EKČP. Sodišče je obravnavalo primere, ko so lokalni prebivalci zažgali domove Romov, oblasti pa napadov niso preprečile in ne raziskale, a je Romunija s priznanjem kršitve preprečila ugotovitev kršitve s strani ESČP.³⁸ V zadevi Burlya in ostali proti Ukrajini³⁹ je ESČP ugotovilo kršitev konvencijskih pravic, ko oblasti niso zaščitile Romov pred napovedanimi napadi na njihove domove. V zadevi Fedorchenko in Lozenko proti Ukrajini⁴⁰ je sodišče ugotovilo kršitev konvencijskih pravic, saj je pet družinskih članov pritožnikov umrlo v požaru, oblasti pa niso ustrezno raziskale okoliščin požara. Pred sodiščem je odprta še najmanj ena podobna zadeva, ko Ukrajina ni raziskala uničenja bivališča Romov.⁴¹

Praksa ESČP potrjuje, da so oblasti, predvsem policija, grobo kršile pravice Romov ob odvzemih prostosti in med policijskimi zasliševanji. Sodišče je obravnavalo več primerov, ko so Romi med odvzemi prostosti, zasliševanji ali v zaporih umrli.⁴² V teh primerih je ESČP ugotovilo kršitev pravice do življenja, zagotovljene z drugim členom EKČP. ESČP je ugotovilo kršitev pravice do življenja tudi v primeru Roma, okuženega z virusom HIV, ki je umrl v psihiatrični bolnišnici brez prave diagnoze, zdravljenja, ob pomanjkanju hrane in ogrevanja ter brez preiskave okoliščin smrti.⁴³ Črna gora je kršila pravice romske družine, ko po več kot desetih letih in pol še vedno ni preiskala okoliščin pomorske nesreče, v kateri je umrlo ali izginilo več Romov.⁴⁴ V sodbah zoper različne države je ESČP ugotovilo brutalnost policije do Romov, domača sodišča teh držav pa zatrjevanih kršitev niso preiskala ali pa so odločila, da kršitev ni bilo.⁴⁵

³⁸ *Gergely proti Romuniji*, 57885/00, *Kalanyos in ostali proti Romuniji*, 57884/00, oboje z dne 26. aprila 2007.

³⁹ *Burlya in ostali proti Ukrajini*, 3289/10 z dne 6. novembra 2018.

⁴⁰ *Fedorchenko in Lozenko proti Ukrajini*, 387/03 z dne 20. septembra 2012.

⁴¹ *Patrama proti Ukrajini*, 54476/14, glej komunikacijo z dne 17. decembra 2015.

⁴² *Nachova in ostali proti Bolgariji*, 43577/98 z dne 6. julija 2005, veliki senat, *Guerdner in ostali proti Franciji*, 68780/10 z dne 17. aprila 2014, *Vasil Sashov Petrov proti Bolgariji*, 63106/00 z dne 10. junija 2010, *Soare in ostali proti Romuniji*, 24329/02 z dne 22. februarja 2011, *Angelova proti Bolgariji*, 38361/97 z dne 13. junija 2002, *Ognyanova in Choban proti Bolgariji*, 46317/99 z dne 23. februarja 2006, *Mižigarova proti Slovaški*, 74832/01 z dne 14. decembra 2010, *Ion Balasoiu proti Romuniji*, 70555/10 z dne 17. februarja 2015, *Velikova proti Bolgariji*, 41488/98 z dne 18. maja 2000 in *Kleyin in Aleksandrovich proti Rusiji*, 40657/04 z dne 3. maja 2012.

⁴³ *Center of Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu proti Romuniji*, 47848/08 z dne 17. julija 2014, veliki senat.

⁴⁴ *Randelović in ostali proti Črni gori*, 66641/10 z dne 19. septembra 2017.

⁴⁵ *Bekos in Kontropoulos proti Grčiji*, 15250/02 z dne 13. decembra 2005, *Jašar proti Makedoniji*, 69908/01 z dne 15. februarja 2007, *Dželadinov in ostali proti Makedoniji*, 13252/02 z dne 10. aprila 2008, *Sulejmanov proti Makedoniji*, 69875/01 z dne 24. aprila 2008, *Cobzaru proti Romuniji*, 48254/99 z dne 26. julija 2007, *Petropoulos-Tsakiris proti Grčiji*, 44803/04 z dne 6. decembra 2007, *Stoica proti Romuniji*, 42722/02 z dne 4. marca 2008, *Adam proti Slovaški*, 68066/12 z dne 26. julija 2016, *Lingurar in ostali proti Romuniji*, 5886/15 z dne 16. oktobra 2018, *Borbala Kiss proti Madžarski*, 59214/11 z dne 26. junija 2012, in *M. F. proti Madžarski*, 45855/12 z dne 31. oktobra 2017.

V večjem številu sodb, predvsem proti Hrvaški, je ESČP ugotovilo kršitev prepovedi mučenja, ko so Romi bili deležni nasilja s strani državljanov, torej ne predstavnikov oblasti, a oblasti kljub prijavam niso nasilja preiskale ali niso preganjale storilcev.⁴⁶ Romski par iz Bolgarije je uspel s pritožbo v zadevi M in ostali proti Italiji in Bolgariji, kjer je sodišče ugotovilo kršitev prepovedi mučenja, ko državi nista raziskali očitkov o spolni in fizični zlorabi njune hčere v Italiji.⁴⁷

Zanimiv je primer skupine Romov proti Italiji, v katerem so zatrjevali, da jih bo izgon v Bosno in Hercegovino izpostavil tveganju kazenskega pregona. Pred sodiščem je pritožnikom uspelo skleniti poravnavo, s katero se je Italija zavezala, da bo preklcala deportacijo, dovolila pritožnikom, da ostanejo v Italiji s svojimi družinami, jim uredila začasen dom in za otroka z Downovim sindromom uredila potrebno zdravstveno oskrbo.⁴⁸

Sodišče je v več primerih ugotovilo diskriminacijo Romov pri sodnih postopkih, ko so jih sodišča obravnavala slabše kot obravnavajo druge stranke, tako v kazenskih⁴⁹ kot civilnih⁵⁰ postopkih.

Za najmanj pet pripadnic romske skupnosti je ESČP ugotovilo, da jih je Slovaška sterilizirala, ne da bi jih ustrezno informirala, obrazec s soglasjem pa so nekaterim izmed njih dali uslužbenci bolnišnic med porodom in jih zavedli, da podpisujejo nekaj drugega.⁵¹ Še osem pripadnic Romov je uspelo s pritožbo proti Slovaški, ko po porodu v porodnišnici niso več mogle zanositi in so sumile, da so bile sterilizirane brez soglasja, bolnišnica pa jim ni želela posredovati medicinske dokumentacije.⁵² Sodišče je ugotovilo kršitev pravice do zasebnega in družinskega življenja iz 8. člena in kršitev dostopa do sodišča iz 6. člena EKČP, saj jim je bil zaradi nedostopa do dokumentacije posledično onemogočen tudi učinkovit dostop do sodišča.

⁴⁶ *Šečić proti Hrvaški*, 40116/02 z dne 31. maja 2007, *Beganović proti Hrvaški*, 46423/06 z dne 25. junija 2009, *Škorjanec proti Hrvaški*, 25536/14 z dne 28. marca 2017, *Seidova in ostali proti Bolgariji*, 310/04 z dne 18. novembra 2010, *Dimitrova in ostali proti Bolgariji*, 44862/04 z dne 27. januarja 2011, *Balázs proti Madžarski*, 15529/12 z dne 20. oktobra 2015, *Alković proti Črni gori*, 66895/10 z dne 5. decembra 2017, *Kokoy in ostali proti Slovaški*, 13624/03 z dne 12. junija 2012, in *Angelova in Iliev proti Bolgariji*, 55523/00 z dne 26. julija 2007.

⁴⁷ *M. in ostali proti Italiji in Bolgariji*, 40020/03 z dne 31. julija 2012.

⁴⁸ *Sulejmanović in ostali proti Italiji*, 57574/00 z dne 8. novembra 2002, prijateljska poravnava.

⁴⁹ *Paraskeva Todorova proti Bolgariji*, 37193/07 z dne 25. marca 2010.

⁵⁰ *Negrea in ostali proti Romuniji*, 53183/07 z dne 24. julija 2018.

⁵¹ *V. C. proti Slovaški*, 18968/07 z dne 8. novembra 2011, *N. B. proti Slovaški*, 29518/10 z dne 12. junija 2012, in *I. G., M. K. in R. H. proti Slovaški*, 15966/04 z dne 13. novembra 2012.

⁵² *K. H. in ostali proti Slovaški*, 32881/04 z dne 28. aprila 2009.

Z odvzemom dveletnega otroka romski družini, živeči v kampu, in njegovo oddajo v rejništvo je bila kršena pravica do zasebnega in družinskega življenja, saj se država ni potrudila z ukrepi, s katerimi bi otroku omogočila življenje s starši, prekinitev stikov otroka in staršev pa je po stališču ESČP dovoljeno le v »zelo izjemnih« okoljih.⁵³ V začasnem odvzemu sedmih otrok romske družine sodišče ni ugotovilo kršitev.⁵⁴ Norveška je kršila pravice mami, ko ji po odvzemu otroka ni omogočila stikov, in je to opravičevala s strahom, da bi mama lahko otroka ugrabila, saj ima dolgotrajna ločitev otroka od mame hude posledice, lahko pa tudi povzroči odtujitev otroka od romske identitete.⁵⁵

ESČP ni ugotovilo kršitev v ravnanju Združenega kraljestva, ki skladno z lokalno zakonodajo ni dovolilo Romom živeti v bivalnikih na svoji zemlji.⁵⁶ Je pa ugotovilo kršitev pravice do zasebnega in družinskega življenja ter doma v izselitvi romske družine iz lokacije, kjer je ta živela trinajst let, z obrazložitvijo, da se neprimerno vedejo. Sodišče je poudarilo ranljiv položaj »gypsies« kot manjšine in njihovo potrebo po drugačnem življenjskem stilu, kar zahteva drugačno ureditev v pravu in drugačne odločitve v obravnavi posameznih primerov. Država ima pozitivno obveznost olajšati »the gypsy way of life«. Kršitev je ESČP ugotovilo tudi v izselitvah, načrtovanih izselitvah ali uničenju domov v drugih državah.⁵⁷

Jean-Marie Le Pen ni uspel s pritožbo pred ESČP, ko je zatrjeval kršitev pravice do svobode izražanja zaradi obsodbe zaradi javnih žalitev pripadnikov etnične skupine.⁵⁸ Tudi madžarsko društvo, ki je organiziralo protiromske shode in so ga oblasti ukinile, ni uspelo s pritožbo, s katero je zatrjevalo kršitev svobode zbiranja in združevanja.⁵⁹ Je pa Romom Madžarska kršila pravico do zasebnega življenja, ko ni preprečila in preiskala rasističnih zlorab med protiromskimi protesti.⁶⁰

⁵³ *Barnea in Caldararu proti Italiji*, 37931/15 z dne 22. junija 2017.

⁵⁴ *Achim proti Romuniji*, 45959/11 z dne 24. oktobra 2017.

⁵⁵ *Jansen proti Norveški*, 2822/16 z dne 6. septembra 2018.

⁵⁶ *Buckley proti ZK*, 20348/92 z dne 25. septembra 1996, in *Chapman proti ZK*, 27238/95 z dne 18. januarja 2001, veliki senat.

⁵⁷ *Winterstein in ostali proti Franciji*, 27013/07 z dne 17. oktobra 2013, *Yordanova in ostali proti Bolgariji*, 25446/06 z dne 24. aprila 2012, in *Bagdonavicius in ostali proti Rusiji*, 19841/06 z dne 11. oktobra 2016.

⁵⁸ *Le Pen proti Franciji*, 45416/16 z dne 28. februarja 2017.

⁵⁹ *Vona proti Madžarski*, 35943/10 z dne 9. julija 2013.

⁶⁰ *Király in Dömötör proti Madžarski*, 10851/13 z dne 17. januarja 2017, in *R. B. proti Madžarski*, 64602/12 z dne 12. aprila 2016.

Češka, Madžarska in Grčija so diskriminirale Rome, saj so romske otroke vpisovale v posebne šole, četudi so bili intelektualno povprečni ali celo nadpovprečni.⁶¹ Kršitev je prisotna tudi v praksi, ko se romskim otrokom omogoči le vpis v šolo, v kateri so sami romski otroci.⁶² Hrvaška je v šolah romske otroke ločevala od drugih in jih nameščala v razrede, v katerih so bili le romski otroci, in ESČP je tudi v tej praksi prepoznala kršitev EKČP.⁶³

V mednarodno odmevni in še vedno neizvršeni sodbi Sejdić in Finci proti Bosni in Hercegovini⁶⁴ je ESČP odločilo, da ureditev, po kateri so sedeži v parlamentu in predsedstvu namenjeni le predstavnikom treh narodov – bošnjaškega, srbskega in hrvaškega –, krši pravice pritožnikoma, pripadnikoma romske in židovske skupnosti.

Velja poudariti, da le majhen delček kršitev pride do ESČP in da ESČP obravnava le primere, ko domača sodišča niso že sama ugotovila in sanirala kršitev.

Pred ESČP sta še v teku postopka pritožb proti Sloveniji. Pripadniki romske skupnosti zatrjujejo kršitev 3. (ponižujoče ravnanje), 8. (pravica do zasebnega in družinskega življenja) in 14. (diskriminacija) člena EKČP, ker država ne uredi vodovoda in osnovnih storitev do stavb, v katerih živijo že desetletja.⁶⁵ V zanimivem postopku državljana Romunije proti Švici bo ESČP odločalo o skladnosti prepovedi beračenja z EKČP, pritožnik pa zatrjuje kršitev svobode izražanja, diskriminacijo in pravico do zasebnega življenja.⁶⁶

Literatura

- Avbelj, M. (2019) *Komentar Ustave Republike Slovenije* (Nova Gorica: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta).
- Bačlija, I. & Haček, M. (2007) Limited opportunities for political participation: A case-study of Roma local councillors in Slovenia, *Romani Studies*, 17(2), str. 155–179.
- Bačlija, I. & Haček, M. (2012) Minority Political Participation at the Local Level: The Roma, *International Journal on Minority and Group Rights*, 19(1), str. 53–68.

⁶¹ D. H. in ostali proti Češki, 57325/00 z dne 13. novembra 2007, veliki senat, *Hornáth in Kiss proti Madžarski*, 11146/11 z dne 29. januarja 2013, in *Samparis in ostali proti Grčiji*, 32526/05 z dne 5. junija 2008.

⁶² *Lavida in ostali proti Grčiji*, 7973/10 z dne 30. maja 2013.

⁶³ *Oršuš in ostali proti Hrvaški*, 15766/03 z dne 16. marca 2010, veliki senat.

⁶⁴ *Sejdić in Finci proti Bosni in Hercegovini*, 27996/06 z dne 22. decembra 2009, veliki senat. O težavah izvršitve te sodbe glej Graziadei, 2017.

⁶⁵ *Hudorovič proti Sloveniji in Novak in ostali proti Sloveniji*, 24816/14 in 25140/14, glej komunikacijo z dne 8. aprila 2015.

⁶⁶ *Lacatus proti Švici*, 14065/15, glej komunikacijo z dne 11. februarja 2016.

- Bačlija, I., Brezovšek, M. & Haček, M. (2008) Positive discrimination of the Roma minority: The case of Roma local councillors in Slovenia, *Ethnicities*, 8(2), str. 227–250.
- Bochsler, D. (2006) *Electoral engineering and inclusion of ethnic groups: Ethnic minorities in parliaments of Central and Eastern European countries*. SSEES Postgraduate Conference.
- Bochsler, D. (2010) Electoral Rules and the Representation of Ethnic Minorities in Post-Communist Democracies, *European Yearbook of Minority Issues*, 7(1), str. 153–180.
- Brüggemann, C. & Friedman, F. (2017) *The decade of Roma inclusion: Origins, actors, and legacies* (Taylor and Francis).
- Drnovšek, K. (2015) Language Obstacles in the Search for Effective and Fair Fact-Finding, V: Rijavec, V., Ivanc, T. in Kerestes, T. (ur.), *Dimensions of Evidence in European Civil Procedure* (Kluwer: Alphen aan den Rijn), str. 237–264.
- Državni zbor (2011) *Nastajanje slovenske ustave: izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)* (Ljubljana: Državni zbor).
- Engl, A. in Harzl, B. (2009) The Inter-relationship between International and National Minority-Rights Law in Selected Western Balkan States, *Review of Central and East European Law*, 34(4), str. 307–355.
- Evropsko sodišče za človekove pravice (2019) *Factsheet - Roma and Travellers* (Strasbourg, ECHR Press Unit).
- Galston, J. A. (2010) The struggle for Roma rights: arguments that have worked, *Human Rights Quarterly*, 32, str. 311.
- Grad, F., Kaučič, I. & Zagorc, S. (2018) *Ustavno pravo* (2. izdaja) (Ljubljana: Pravna fakulteta UL).
- Graziadei, S. (2017) The Strasbourg Court and Challenges to the Constitutional Architecture of Post-Conflict Federalism in Bosnia-Herzegovina and Beyond, *Review of Central and East European Law*, 42(2-3), str. 169–214.
- Gynther, P. (2007) *Beyond Systemic Discrimination: Educational Rights, Skills Acquisition and the Case of Roma* (Brill).
- Haček, M. & Kukovič, S. (2016) The Issue of Local Autonomy in the Slovenian Local Government System, *Lex Localis - Journal of Local Self-Government*, 14(3), str. 303–320.
- Kostadinova, G. (2011) Minority rights as a normative framework for addressing the situation of Roma in Europe, *Oxford Development Studies*, 39(02), str. 163–183.
- Lublin, D. (2014) *Minority Rules: Electoral Systems, Decentralization, and Ethnoregional Party Success* (Oxford: Oxford University Press).
- McGarry, A (2012) The dilemma of the European Union's Roma policy, *Critical Social Policy*, 32(1), str. 126–136.
- O'Nions, H. (2016) *Minority rights protection in international law: The Roma of Europe* (Routledge).
- Perić, T. & Zaviršek, D. (2001) Minority Protection in Slovenia. *Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection* (Open Society Institute).
- Pogány, I. (2006) Minority rights and the Roma of Central and Eastern Europe, *Human Rights Law Review*, 6(1), str. 1–25.
- Ribičič, C. (2004) Ustavnopravno varstvo manjšinskih narodnih skupnosti v Sloveniji, *Revus*, 2(2), str. 29–43.
- Rijavec, V., Ivanc, T. & Keresteš, T. (ur.) (2015) *Dimensions of Evidence in European Civil Procedure* (Kluwer: Alphen aan den Rijn), str. 237–264.

- Rupnik, J., Cijan, R. & Grafenauer, B. (1994) *Ustavno pravo Republike Slovenije – posebni del*. (Maribor: Pravna fakulteta UM).
- Šiftar, V. (1970) *Cigani: Minulost v sedanjosti* (Murska Sobota: Pomurska založba).
- Šiftar, V. (1973) Jugoslavija: Ciganom vse prepovedano, *Delo*, št. 223 (18. 8.), str. 21.
- Šiftar, V. (1984) Romi u Sloveniji 1941-1945, *Naše teme*, 28, str. 1324–1334.
- Šiftar, V. (1988) Že dolgo so med nami – a smo še daleč vsaksebi, *Znamenje*, 4, str. 329–337.
- Šiftar, V. (1989) Romi včeraj ... pojutrišnjem?, *Znamenje*, 2, str. 122–137.
- Šiftar, V. (1994) Knjigi na pot. V: Tancer, M., *Vzgoja in izobraževanje Romov v Sloveniji* (Maribor: Založba Obzorja), str. 9–14.
- Šturm, L. idr. (2002) *Komentar Ustave RS* (Brdo: FDS).
- Tancer, M. (1994) *Vzgoja in izobraževanje Romov v Sloveniji* (Maribor: Založba Obzorja).
- Tancer, M. (ur.) (2011) *Dr. Vaneke Šiftar – slovenski romolog: Ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919 – 1999 – 2009)* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, Ustanova Dr. Šiftarjeva fundacija, Svet romske skupnosti RS).
- Teršek, A. (2017) *Socialna ustavna demokracija. Iz filozofije in teorije v prakso* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, Ludus).
- Toplak, J. (2000) *Volilni sistem in oblikovanje volilnih enot* (Ljubljana: Nova revija).
- Toplak, J. (2006) The parliamentary election in Slovenia, October 2004, *Electoral Studies*, 25(4), str. 825–831.
- Toplak, J. (2017) Preferential Voting: Definition and Classification, *Lex Localis - Journal of Local Self-Government*, 15(4), str. 737–761.
- Toplak, J. (2018) Ko nad sodnikom ni nikogar, *Delo*, 14. 4. 2018.
- Toplak, J. (2019) 43. člen (volilna pravica), V: Avbelj, M. idr., *Komentar Ustave Republike Slovenije* (Nova Gorica: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta), str. 415–424.
- Toplak, J. & Gardašević, D. (2017) Concepts of National and Constitutional Identity in Croatian Constitutional Law, *Review of Central and East European Law*, 42(4), str. 263–293.
- Valentincič, D. (2019) 65. člen (položaj in posebne pravice romske skupnosti v Sloveniji). V: Avbelj, M. idr., *Komentar Ustave Republike Slovenije* (Nova Gorica: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta), str. 539–543.
- Vratuša, A. (2011) Dr. Vaneke Šiftar – slovenski romolog. V: Tancer, M., *Dr. Vaneke Šiftar – slovenski romolog: Ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919 – 1999 – 2009)*. (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, Ustanova Dr. Šiftarjeva fundacija, Svet romske skupnosti RS), str. 8–10.
- Zakrajšek, F. (2002) 65. člen (položaj in posebne pravice romske skupnosti v Sloveniji), V: Šturm, L. idr., *Komentar Ustave RS* (Brdo: FDS), str. 630–633.

Pomen dela dr. Vaneka Šiftarja za proučevanje in izboljšanje položaja Romov v Sloveniji

VERA KLOPČIČ

Povzetek V prispevku je poudarjen pomemben prispevek dr. Vaneka Šiftarja kot pionirja zavzemanja za priznanje pravic Romov, spoštovanja njihovega dostojanstva in vseh človekovih pravic. Izpostavljen je njegov izjemen prispevek v procesu izoblikovanja pravnega varstva romske skupnosti kot posebne etnične skupnosti v Sloveniji ter iztočnice za graditev medkulturnega dialoga med Romi in večinsko populacijo. V začetnem obdobju obravnave položaja romske skupnosti v šestdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo v ospredju vprašanje izboljšanja socialno-ekonomskih življenjskih pogojev Romov, vprašanja ohranjanja identitete, kulture in jezika pa so bila obravnavana bolj obrobno. Dr. Vanek Šiftar je neprecenljivo prispeval h kakovostno drugačnemu razmisleku o tem, kako zasnovati posebne ukrepe za pomoč Romom pri njihovi integraciji ter hkrati ohranjati in razvijati jezik in kulturo romske skupnosti ter kot cilj pravnega varstva postaviti medkulturni dialog in učinkovito participacijo Romov v življenju celotne družbe. V prilogi 1 je objavljen povzetek razprave na okrogli mizi v okviru ciklusa dogodkov Spominjanja v počastitev stoletnice rojstva dr. Vaneka Šiftarja.

Ključne besede: • Romi • manjšinsko varstvo • dr. Vanek Šiftar • romologija • etična identiteta •

The Importance of the Work of dr. Vanek Šiftar for the Research and Improvement of the Situation of Roma in Slovenia

VERA KLOPČIČ

Abstract The author emphasized the important contribution of Dr. Vanek Šiftar as a pioneer in promoting the rights of the Roma, respect for their dignity, identity and human rights. Author highlighted his exceptional contribution in the process of establishing the model of legal protection of the Roma community as a special ethnic community in Slovenia, and underlined that he was the initiator for building intercultural dialogue between the Roma and the majority population. In the sixties of the last century, the issue of improving the socio-economic conditions of the Roma was treated as a priority, while issues of preserving identity, culture and language were discussed more marginally. Dr. Vanek Šiftar has made an invaluable contribution to a qualitatively different reflection on how to design specific measures to help Roma to integrate, while preserving and developing their language and culture. A summary of the discussion at the round table in the course of the cycle of events of Spominjanja/Remembrance, devoted to the celebration of the 100 years from the birth of Dr Vanek Šiftar is published in Annex 1.

Keywords: • Roma • protection of minorities • dr. Vanek Šiftar • romology • ethnic identity •

*Vsakdo sam stoji na srcu zemlje,
s sončnim žarkom preboden
in je takoj večer.*

(Salvatore Quasimodo)

1 Uvod

V poetičnih in hkrati presunljivih verzih pesnika Quasimoda se zrcali usoda vseh nas, izjemoma pa nekaterim redkim posameznikom življenje nakloni priložnosti za spoznavanje razsežnosti zunaj prostorske in časovne determiniranosti ter jim podari možnost preseganja minljivosti z ohranjanjem spominjanja njihovih dosežkov, dela in osebnosti.¹ To se zgodi, ko se v posamezniku združijo talenti za poezijo, vizionarstvo, znanstveno in strokovno-analitično delo s sposobnostjo praktičnega dela in udejanja dosežkov v konkretnem okolju. Dr. Vanek Šiftar je v svojem življenju in delovanju združil na videz nasprotujoče si dimenzije akademskega proučevanja, zbiranja, dokumentiranja in arhiviranja dragocenih dokumentov ter posredovanja svojih dognanj strokovni in splošni javnosti.

Sodeloval je z vsemi, ki so že v šestdesetih letih prejšnjega stoletja začeli ukvarjati s snovanjem ukrepov za izboljšanje položaja Romov ter so potrebovali strokovno oporo in poznavalce romskega življenja. Dr. Vanek Šiftar je zbiral podatke o načinu življenja Romov in o njihovem dejanskem položaju ter na podlagi teh ugotovitev predlagal ukrepe in delovanje za izboljšanje njihovega položaja. Zato bo ostal zapisan v slovenski romologiji in pravni znanosti kot pionir zavzemanja za urejanje pravnega položaja in priznanje posebnih pravic Romov, spoštovanje njihovega dostojanstva in vseh človekovih pravic.

Na področju zavzemanja za pravice Romov je na začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja napisal znano monografijo *Cigani – minulost v sedanosti*. Izsledke raziskovanja in proučevanja položaja Romov je posredoval tudi na številnih mednarodnih in domačih konferencah ter v znanstvenih prispevkih in člankih z različnih področij, ki so bili objavljeni v zborniku *Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog: ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919–1999–*

¹ V prilogi 1 je objavljen povzetek okrogle mize, ki je potekala 20. maja 2019 v Mariboru v okviru ciklusa dogodkov *Spominjanja*, ki je bil organiziran v počastitev stoletnice rojstva dr. Vaneka Šiftarja.

2009), ki je izšel pred desetimi leti.² V teh prispevkih je obravnaval še vedno zelo aktualne in zanimive tematike, na primer položaj romske ženske v družini, položaj Romov v Sloveniji v času druge svetovne vojne in značilnosti romskega jezika.

Iz bogatega gradiva o Romih in izjemnega prispevka dr. Vaneka Šiftarja k izboljšanju njihovega položaja je težko izluščiti le nekatere najpomembnejše teme, saj se je vestno posvečal proučevanju številnih področij njihovega življenja. Ukvarjal se je z njihovimi problemi v vsakdanjem življenju in predlagal možnosti nadaljnjega razvoja pravnega varstva romske skupnosti ter prispeval k oblikovanju pravnih podlag na vseh ravneh varstva za izboljšanje položaja Romov.

V začetnem obdobju obravnave je bilo v ospredju vprašanje izboljšanja socialno-ekonomskih življenjskih pogojev Romov, medtem ko so bila vprašanja ohranjanja identitete, kulture in jezika obravnavana bolj obrobno.³ Neprecenljiv je prispevek dr. Šiftarja k razmisleku, kako zasnovati posebne ukrepe za pomoč Romom pri njihovi integraciji ter hkrati ohranjati in razvijati jezik in kulturo romske skupnosti ter kot cilj pravnega varstva postaviti medkulturni dialog in učinkovito participacijo Romov v življenju cele družbe. Pri svojem delu je analiziral demografske podatke o njihovem življenju, številu romskih učencev in zaposlenih Romih ter orisal njihove življenjske navade, običaje, jezik in kulturo. Še posebej pomembno je, da je navezoval stike z drugimi strokovnjaki v Sloveniji in tujini, ki so se ukvarjali s posameznimi področji iz romskega življenja, ter z njimi kontinuirano in vsestransko sodeloval. Dopisoval si je s priznanimi romskimi intelektualci, tudi s Slobodanom Berberskim, ki je bil prvi predsednik Svetovnega romskega kongresa v letu 1971.

Strokovni javnosti je ponudil nove iztočnice za razmislek, kako premostiti ovire v medsebojni komunikaciji, kot pobudnik in začetnik snovanja in oblikovanja pravnega varstva na temelju spoštovanja identitete romske skupnosti. Šele s pogledom nazaj, na okoliščine, ki so določale položaj romske skupnosti pred več kot pol stoletja, se pokaže, kako velik vsebinski preskok v dojemanju posebnosti identitete te skupnosti se je zgodil v relativno kratkem časovnem obdobju. Cilj

² Zbornik so skupaj izdali: Inštitut za narodnostna vprašanja, Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija in Svet romske skupnosti Republike Slovenije.

³ V skladu s sklepi prvega Svetovnega romskega kongresa (1971) in ustavno terminologijo v Sloveniji v besedilu uporabljam izraz *Romi*, v primeru citiranja zgodovinskih dokumentov pa navajam izvorno terminologijo dokumentov.

sodobnega pristopa je medkulturni dialog na temelju medsebojnega spoštovanja in partnerstva, ki spodbuja vključevanje v življenje celotne družbe, ne da bi se morali Romi ob tem odpovedati svoji kulturni in jezikovni identiteti. To so področja, ki odločilno zaznamujejo sodobne romološke študije, s katerimi se tudi sama ukvarjam, zato sem se v tem prispevku usmerila na področje razvoja pravnega varstva romske skupnosti ter na vzpostavljanje in spodbujanje medkulturnega dialoga s ciljem nadaljnjega vključevanja Romov in preprečevanja nestrpnosti med različnimi narodi, kulturami in verami.⁴ Interdisciplinarni pristop in prispevek strokovnjakov, kot je dr. Vanek Šiftar, je v sodobnem času še posebej aktualen, ko v številnih evropskih državah narašča število rasističnih in sovražnih dejanj ter nasilja proti Romom, hkrati pa se zanikajo zgodovinske krivice, ki so jih doživljali Romi.⁵

1.1 Romi – narod, manjšina ali etnična skupnost

V primerjalnem in zgodovinskem kontekstu je sodobno proučevanje romske identitete, kulture in jezika povezano s spremembami pristopa in percepcije pomena spoštovanja večkulturnosti in posebnosti posameznih skupnosti kot vrednote celotne družbe.⁶ Ta proces je povezan z delovanjem mednarodnega romskega gibanja in tudi s politično prepoznavnostjo Romov na vseh ravneh, ki se je začela izoblikovati šele v drugi polovici dvajsetega stoletja. Korenite spremembe v razumevanju kulturne raznolikosti kot skupne evropske vrednote in bogastva celotnega kontinenta, ki se zrcali v sodobnem evropskem normativnem in političnem konceptu varstva manjšin, so omogočile postopno vključevanje varstva Romov v pravni okvir manjšinskega varstva. V zadnjem desetletju dvajsetega stoletja je prišlo do mednarodnega konsenza o pomenu

⁴ O teh tematikah sem veliko razmišljala in zapisala izsledke raziskovanj v številnih znanstvenih in strokovnih prispevkih, nadvse pa sem vesela, da sem imela priložnost o teh vprašanih izčrpo razpravljati tudi z Vanekom Šiftarjem, Pavlo Štrukelj in Jožekom Horvatom Mucem ter z drugimi najvidnejšimi predstavniki romske skupnosti v Sloveniji in tujini.

⁵ Zoltan Barany v svoji znani monografiji o politični mobilizaciji Romov v Srednji Evropi *inter alia* ugotavlja, da se lahko hitro zgodi, da tisti, ki proučujejo Rome, »zaradi resnično bednega položaja, v katerem živi večina Romov, izgubijo objektivnost in postanejo *de facto* romski aktivisti« (Barany, 2002: 18). Naprej v tekstu pojasni, da se pri svojem delu trudi biti predvsem objektivni raziskovalec, za razliko od omenjene skupine »*de facto* romskih aktivistov«, in da želi kot avtor študije podati čim bolj objektivno sliko o položaju Romov v Srednji Evropi.

Ob branju teh vrstic sem se seveda vprašala, ali spadam tudi jaz v to skupino »*de facto*« romskih aktivistov. Odgovor je lahko le delno pritrdilen, saj se že vrsto let ukvarjam s pravnim varstvom človekovih in manjšinskih pravic ter se s strokovnimi argumenti in pravnim znanjem zavzemam tudi za izboljšanje položaja Romov, tako *de iure* kot *de facto*.

⁶ Rome je v preteklosti v očeh večinskih narodov označevala drugačnost, predvsem nomadski način življenja, ki so ga povezovali s kriminalom in asocialnim vedenjem, in ne etnična identiteta. Podrobneje glej Klopčič, 2007: 60.

varstva posebnih pravic manjšin, ki se je izrazil s sprejemom prvega pravno obvezujočega instrumenta Okvirne konvencije Sveta Evrope za varstvo narodnih manjšin (1995) in posledično tudi v notranji zakonodaji posameznih držav glede varstva manjšin.

Romski intelektualci in voditelji mednarodnega romskega gibanja so kot pobudniki ideje o posebni etnični in politični identiteti Romov v Evropi načeli bistvena vprašanja romske zgodovine in poprave zgodovinskih krivic. V skladu s prevladujočim konceptom o varstvu »klasičnih narodnih manjšin«, ki praviloma morajo imeti in imajo svojo matično državo, so se v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, v nastajajočem romskem gibanju, začele iskati poti za uveljavitev Indije kot matične države na mednarodnem prizorišču. Pozitivno razreševanje uradnega priznanja Indije kot matične države Romov bi po mnenju romskih predstavnikov na začetkih romskega gibanja pomenilo tudi izpolnjevanje »formalnih« pogojev za priznanje statusa narodne manjšine.⁷

2 Pravni položaj Romov v Sloveniji

Pravno urejanje položaja romske skupnosti v Sloveniji izhaja iz 65. člena Ustave Republike Slovenije kot temeljne pravne podlage za nadaljnje urejanje v zakonskih in podzakonskih aktih. Obveznosti za izboljšanje položaja Romov nalagajo Sloveniji tudi ratificirani mednarodni dokumenti. Republika Slovenija je ob deponiranju instrumenta o ratifikaciji Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin v letu 1998 podala deklaracijo, v kateri med drugim navaja, da se bodo v skladu z Ustavo Republike Slovenije in notranjo zakonodajo Republike Slovenije določbe Okvirne konvencije uporabljale tudi za romsko skupnost, ki živi v Sloveniji. V sodobnem času je za varstvo romske skupnosti zelo pomembna antidiskriminacijska zakonodaja, ki je bila sprejeta na mednarodni ravni in razčlenjena v notranji zakonodaji držav članic Evropske unije.⁸

⁷ Znani diplomat Aleš Bebler v svojih zapisih iz leta 1978 med drugim omenja pomen mednarodne dimenzije emancipacije Romov in navaja, da sta se predsednik Indije Nehru in predsednica Indira Gandhi večkrat srečala s predstavniki Romov, razvili pa so tudi institucionalne oblike kulturnega povezovanja Romov z Indijo (Acković, 2001: 117).

⁸ Enako obravnavo Romom zagotavlja pravni okvir Evropske unije za boj proti diskriminaciji, ki temelji na Pogodbi o Evropski skupnosti (13. člen), Direktivi 2000/43/ES o enakem obravnavanju ne glede na rasno ali etnično poreklo in Direktivi 2000/78/ES, ki prepoveduje diskriminacijo pri zaposlovanju in poklicnem usposabljanju. Države članice Evropske unije imajo dolžnost, da prevedejo te direktive v svojo nacionalno zakonodajo. Mandat Evropske komisije vključuje tudi spodbujanje uporabe strukturnih skladov Evropske unije, ki jih države članice namenjajo za podporo vključevanju Romov. Evropska unija je sprejela ukrepe za spodbujanje vključevanja Romov in zagotavlja sredstva za izvajanje politik in projektov, ki so pomembni za vključevanje Romov (izobraževanje, zaposlovanje, zdravje, boj proti diskriminaciji, socialni vključenosti itd.).

Določbe o pravnem položaju in varstvu romske skupnosti imajo značaj konstitutivnih obveznosti za Republiko Slovenijo na različnih ravneh varstva, ki so med seboj komplementarne:

- zagotavljanje splošnih človekovih pravic in nediskriminacije;
- uresničevanje posebnih pravic romske skupnosti kot etnične skupnosti;
- pozitivno varstvo in ukrepi za doseg dejanske enakopravnosti in vključevanje romske skupnosti v Sloveniji.

V Ustavi Republike Slovenije je zagotovitev posebnih pravic romske skupnosti uvrščena v poglavje o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah. 65. člen Ustave Republike Slovenije določa: »Položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, ureja zakon.«⁹

V primerjavi z ustavno ureditvijo statusa, položaja in posebnih pravic italijanske in madžarske narodne skupnosti, ki jih taksativno našteva 64. člen Ustave Republike Slovenije, je določba skromna, saj ne določa kolektivnih in individualnih pravic romske skupnosti in njenih pripadnikov, temveč nadaljnje urejanje v celoti prepušča zakonodajalcu. Ta ustavna določba se je vse do leta 2007 v pravni stroki tolmačila na dva načina: kot pooblastilo, da se sprejme poseben zakon o romski skupnosti, ali pa kot možnost, da se položaj ureja s posameznimi členi v področnih zakonih. Določbe o pravnem varstvu in organiziranju Romov so zajete v sistemskem Zakonu o romski skupnosti (2007), ki opredeljuje naloge državnih organov in organov samoupravnih lokalnih skupnosti pri uresničevanju in financiranju posebnih pravic romske skupnosti ter ureja organiziranost romske skupnosti na državni in lokalni ravni. V drugem členu isti zakon navaja, da imajo pripadniki oziroma pripadnice romske skupnosti zaradi posebnega položaja romske skupnosti v Republiki Sloveniji za uspešno vključevanje v slovensko družbo poleg pravic in obveznosti, ki pripadajo vsem državljanom oziroma državljankam Republike Slovenije, zagotovljene še posebne pravice, določene z zakonom.¹⁰

⁹ Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33/1991.

¹⁰ Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji (ZRomS-1), ki ga je Državni zbor RS sprejel 30. 3. 2007 (objavljen v Uradnem listu RS, št. 33/07), je stopil v veljavo 28. 4. 2007.

Določbe o posameznih segmentih varstva so zajete v štirinajstih zakonih, ki urejajo področje izobraževanja, kulture, politične participacije itd.¹¹ Varstvo narodnih manjšin v Sloveniji temelji na teritorialnem načelu, kar pomeni, da so posebne pravice zagotovljene narodnim manjšinam le na območjih, ki ga tradicionalno naseljujejo. To načelo se smiselno uporablja tudi v konceptu varstva romske skupnosti, ki ima pravni status etnične skupnosti.

Čeprav ustavna določba v 65. členu ne razlikuje med avtohtonimi in neavtohtonimi Romi v Sloveniji, se zaradi uveljavitve teritorialnega načela v pravnem urejanju in v praksi v nekaterih segmentih varstva diferencirano obravnava pravno varstvo za avtohtone in neavtohtone Rome, ki živijo v Sloveniji. To velja zlasti za normativno urejanje posebnih kolektivnih pravic, to je politične participacije Romov na lokalni ravni in institucionalnega sodelovanja predstavnikov romske skupnosti, ki je vezano na območje tradicionalne poselitve. S sprejetjem sprememb in dopolnitev k Zakonu o lokalni samoupravi v maju 2002 je bila uresničena Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije iz leta 2001 o politični participaciji romske skupnosti na lokalni ravni in pravici pripadnikov romske skupnosti do vsaj enega predstavnika v občinskem svetu v občinah, kjer Romi tradicionalno živijo.¹² Poseben položaj romske skupnosti na posameznih območjih omenja in opredeli tudi Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja (Uradni list RS, št. 20/2011), ki v členu 14 določa: »Pri pripravi regionalnih razvojnih programov, dogovorov za razvoj regij in ukrepov regionalne politike se upoštevajo specifične potrebe za razvoj območij, kjer živijo pripadniki avtohtonih narodnih skupnosti in romske skupnosti v Republiki Sloveniji.«

Koncept pozitivne manjšinske zaščite se zrcali tako v sprejemanju zakonodaje kot v pripravi in izvajanju vladnih ukrepov in strategij za izboljšanje položaja Romov na različnih področjih družbenega življenja. Vlada Republike Slovenije je že v letu 1995 sprejela prvi Program ukrepov za pomoč Romom, ki zajema dejavnosti različnih državnih organov in javnih služb na tem področju. Zaradi

¹¹ To so: Zakon o lokalni samoupravi, Zakon o lokalnih volitvah, Zakon o evidenci volilne pravice, Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja, Zakon o vrtcih, Zakon o osnovni šoli, Zakon o medijih, Zakon o knjižničarstvu, Zakon o uresničevanju javnega interesa za kulturo, Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja, Zakon o Radioteleviziji Slovenija, Zakon o financiranju občin, Zakon o varstvu kulturne dediščine in Kazenski zakonik Republike Slovenije.

¹² Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o lokalni samoupravi (ZLS-L), Uradni list RS, št. 51/2002, v novem 101.a členu določa: »Občine Beltinci, Cankova, Črenšovci, Črnomelj, Dobrovnik, Grosuplje, Kočevje, Krško, Kuzma, Lendava, Metlika, Murska Sobota, Novo mesto, Puconci, Rogašovci, Semič, Šentjernej, Tišina, Trebnje in Turnišče so dolžne zagotoviti pravico v občini naseljene romske skupnosti do enega predstavnika v občinskem svetu do rednih lokalnih volitev v letu 2002.«

socialne ogroženosti večjega dela romske skupnosti in neustreznih življenjskih pogojev so bili ukrepi za izboljšanje položaja Romov v programu iz leta 1995 usmerjeni predvsem v izboljšanje življenjskih razmer – urejanje bivalnih pogojev, zaposlovanje in v izobraževanje.

V letu 2010 je bil sprejet Nacionalni program ukrepov za Rome 2010–2015, ki je opredelil obveznosti ministrstev in uradov ter določil ukrepe na področju izboljšanja položaja Romov, odprave nestrpnosti in dviga socialnega in kulturnega kapitala v romskih naseljih. V letu 2017 je bil sprejet Nacionalni program ukrepov za Rome 2017–2021, ki povzema dolgoročne cilje programa za obdobje 2010–2015 in kot prednostno nalogo določi vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje.

Poleg tega so za izboljšanje položaja Romov pomembni tudi drugi vladni programi socialnega vključevanja in celoten sklop antidiskriminacijske zakonodaje.

V primerjalnem kontekstu je pomembno poudariti, da urejanje pravnega položaja romske skupnosti v Sloveniji zajema obe vsebinski dimenziji: pravno varstvo Romov kot posebne etnične skupnosti in varstvo Romov kot socialno ogrožene ranljive skupnosti.

2.1 Izobraževanje, medkulturni dialog in spoznavanje kulture romske skupnosti

Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja med splošnimi cilji izobraževanja *inter alia* navaja:

- zagotavljanje optimalnega razvoja posameznika ne glede na spol, socialno in kulturno poreklo, veroizpoved, narodno pripadnost ter telesno in duševno konstitucijo,
- vzgajanje za medsebojno strpnost, razvijanje zavesti o enakopravnosti spolov, spoštovanje drugačnosti in sodelovanje z drugimi, spoštovanje otrokovih in človekovih pravic in temeljnih svoboščin, razvijanje enakih možnosti obeh spolov ter s tem razvijanje sposobnosti za življenje v demokratični družbi,

- zagotavljanje enakih možnosti za vzgojo in izobraževanje otrok iz socialno manj spodbudnih okolij.¹³

Navedeni cilji so izrednega pomena za vzpostavljanje medkulturnega dialoga in spoštovanje kulturne raznolikosti v Sloveniji. Določbe Nacionalnega programa ukrepov za Rome 2017–2021 (NPUR 2017–2021) in Strategija za vključevanje Romov na področju izobraževanja vsebujejo podrobnejši nabor in opis ukrepov za izboljšanje položaja in vključevanje Romov na področju izobraževanja.¹⁴

Vsi učenci se v okviru rednega kurikula seznanjajo z značilnostmi narodnih manjšin in romske skupnosti. V učbeniku za predmet *Državljska in domovinska kultura in etika* za osmi razred osnovne šole (Bezjak idr, 2013) je zapisano:

S posebnim zakonom je Republika Slovenija leta 2007 zaščitila tudi Rome na ozemlju Slovenije (65. člen Ustave RS). Romi in Sinti so se na slovenskem ozemlju začeli naseljevati v 17. stoletju. Popis prebivalstva leta 2002 je izkazal več kot 3000 pripadnikov Romov. Verjetno pa jih je precej več: vendar je javno izrekanje za Roma v Sloveniji še vedno podvrženo mnogim predsodkom. Največ Romov živi v Prekmurju in na Dolenjskem. Med seboj so romske skupnosti kulturno in jezikovno precej različne. Slovenija si aktivno prizadeva za izboljšanje življenjskih razmer v romskih naseljih, za dostop izobraževanja in zaposlovanja za vse Rome in za njihovo politično zastopanost v lokalnih oblasteh (romski svetniki v občinskih svetih).

Za uspešno vključevanje pripadnikov romske skupnosti so poleg splošnih ciljev izobraževanja v področni zakonodaji izrecno določene posebne obveznosti države za pokrivanje dodatnih stroškov, ki nastajajo zaradi zagotavljanja čim boljših pogojev za izobraževanje romskih otrok na vseh stopnjah izobraževanja. Tako Zakon o vrtcih v 29. členu med drugim določa, da se iz državnega proračuna zagotavljajo sredstva za plačilo višjih stroškov za oddelke, kjer se pri

¹³ Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja (uradno prečiščeno besedilo) (ZOFVI-UPB5), str. 1830, Uradni list RS, št. 16/2007 z dne 23. 2. 2007.

¹⁴ Strategija je dostopna na:

http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/projekti/Strategija_Romi_dopolnitev_2011.pdf.

Pomembno je opozoriti na dejstvo, da NPUR 2017–2021 predvideva posodobitev in dopolnitev strategije tudi na podlagi rezultatov mednarodnih projektov, ki so se v Sloveniji izvajali v zadnjem desetletju, tako da bo posodobitev utemeljena tudi na ugotovitvah iz prakse izvajanja ukrepov za vključevanje Romov na področju izobraževanja. V tem pogledu je bila posebna pozornost namenjena izvajanju zunajšolskih dejavnosti, izobraževanju romskih pomočnikov in dodatnemu usposabljanju pedagoškega osebja.

vzgojnem delu uporablja italijanski jezik oziroma kjer vzgojno delo poteka dvojezično, v slovenskem in madžarskem jeziku, ter za oddelke otrok Romov.¹⁵

V okviru programov izobraževanja in opismenjevanja odraslih v Sloveniji potekajo posebni izobraževalni programi za Rome, ki potrebujejo tečaje za opismenjevanje, osnovnošolsko izobraževanje in ustrezno poklicno usposabljanje. V to skupino so vključeni tudi romski učenci, ki niso dokončali rednega osnovnošolskega izobraževanja, saj se brez dokončane osnovnošolske izobrazbe ne morejo vključiti v redno zaposlitev.

Na področju vključevanja pripadnikov romske skupnosti v izobraževanje so bile v Sloveniji že v letu 1996 sprejete pravne podlage za izvajanje posebnih ukrepov glede izobraževanja romskih otrok. Ukrepi izhajajo iz spoznanja, da gre za zelo občutljivo področje, saj pogosto prihaja do prvega stika z večinsko kulturo šele ob vstopu romskega otroka v šolo ali vrtec in težave ob srečanju z zahtevami in odklanjanjem novega okolja lahko odločilno vplivajo na negativen odnos otroka do nadaljnjega šolanja.¹⁶

Dolgoročno gledano so ukrepi za vključevanje Romov na področju izobraževanja, ki se izvajajo v Sloveniji, že dosegli vsebinske rezultate. Zajemajo modele za zgodnejše vključevanje romskih otrok v predšolske ustanove in različne oblike pomoči romskim otrokom pri premagovanju učnih težav ter dejavnosti, ki potekajo v romskih naseljih.

V teh ukrepih so Romi obravnavani kot ogrožena in ranljiva skupina, ki ji mora družba zagotoviti možnosti za vključevanje v družbo, ter kot etnična skupina, ki sama oblikuje in izraža svoje cilje. Doseženi rezultati so: strokovno izobraževanje

¹⁵ Za individualno ali skupinsko delo z romskimi učenci so v šolskem procesu namenjena dodatna finančna sredstva iz proračuna. Ministrstvo za šolstvo šolam priznava ugodnosti za vzgojo in izobraževanje romskih učencev, ima ugodnejše normative za oddelke z Romi, posebej sofinancira stroške za prehrano, učbenike, ekskurzije itd. Mesečno nakazuje šolam sredstva za učence Rome za nakup učnih pripomočkov in za nekatere stroške v zvezi z dnevnimi dejavnostmi in ekskurzijami ter osnovnim šolam z učenci Romi zagotavlja dodatne pedagoške ure za izvedbo pouka v majhnih skupinah.

¹⁶ Izobraževanje in zaposljivost Romov sta bila med prednostnimi področji Nacionalnega programa ukrepov za Rome za obdobje 2010–2015. Te temeljne cilje je povzel tudi NPUR 2017–2021 z obrazložitvijo, da cilji novega dokumenta v naslednjem obdobju ostajajo večinoma enaki ciljem NPUR 2010–2015, ki ga je Vlada Republike Slovenije sprejela 18. 3. 2010 in se je končal konec leta 2015, saj so izzivi še vedno pretežno enaki. NPUR 2017–2021 vsebuje naslednje strateške cilje na področju vključevanja v vzgojo in izobraževanje: izboljšati izobrazbeno strukturo Romov in udeležbo romskih otrok v programih predšolske vzgoje in šoloobveznih romskih otrok v rednem izobraževanju ter povečati vključenost mladih in odraslih v nadaljevanje izobraževalnega procesa v skladu z načelom vseživljenjskega učenja.

romskih pomočnikov/asistentov, dodatno usposabljanje učiteljev za delo v večkulturnem okolju in odpravo predsodkov in preprečevanje nestrpnosti, vključevanje novih vsebin o romskem jeziku, kulturi in zgodovini Romov v redni kurikulum ter spodbuda inovativnim pristopom z interaktivnimi metodami za sodelovanje učiteljev, učencev in staršev za doseganje boljših učnih uspehov.

3 Trend(i) razvoja

Za veliko večino državljanov Evrope se zdi danes samoumevno, da spadata spoštovanje človekovih pravic posameznika in enakost pred zakonom v sklop civilizacijskih pridobitev človeštva. Vendar pa zaradi slabih izkušenj iz preteklosti in sedanjosti v primeru varstva pripadnikov romske skupnosti, številni politični dokumenti na mednarodni ravni na prvo mesto postavijo uveljavitev in uresničevanje splošnih človekovih pravic Romov kot še nedokončano nalogo. Zaradi zgodovinskih okoliščin in odklanjanja večinskega prebivalstva Romi živijo v neugodnih socialnih razmerah in so še vedno marginalizirani in izpostavljeni predsodkom. Zato jim mora družba tudi na pravnem področju zagotoviti nediskriminatorno obravnavo in dodatne možnosti za vključevanje v družbo.

Strokovni krogi, nevladne organizacije in predstavniki Romov opozarjajo, da ne glede na pozitivne premike v razumevanju manjšinskih identitet in sprejem nediskriminacijske zakonodaje predsodki do drugačnega načina življenja še danes ovirajo integracijo pripadnikov romske skupnosti v Evropi. Čeprav sta kulturna raznolikost in pluralizem deklarirana kot del skupne vizije sodobnih družb, ki temeljijo na spoštovanju človekovih pravic, etnične identitete in osebnega dostojanstva vsakega posameznika, stereotipi in predsodki do Romov še vedno ustvarjajo konflikte in nasprotovanja v skoraj vseh evropskih državah ter vodijo celo v nasilne rasistične napade na Rome.

Teoretična refleksija razvoja pravnega varstva romske skupnosti v sodobni družbi posega v sfero interpretacije konceptualnih vprašanj identitete romskega naroda. Kljub nasprotujočim si mnenjem v posameznih segmentih romoloških študij se je nedvomno že izoblikovala nova kakovost razprav o vlogi Romov v družbenem, humanističnem in političnem prostoru v Evropi. Z začetki samorefleksije romske intelektualne elite o simbolnem pomenu romske kulture in jezika so postavljeni temelji za nadaljnje pravno urejanje v skladu z njihovimi potrebami in predlogi. Nedvomno je že prišlo do vsebinskega premika na področju politične participacije Romov, saj so emancipacijske ideje na področju

človekovih pravic, ki so prevladovali v drugi polovici dvajsetega stoletja, spodbudile tudi oblikovanje in delovanje gibanj za narodnostno prebujanje in povezovanje Romov. Nastala je nova politična in intelektualna elita Romov, ki deluje na mednarodni in nacionalni ravni. Osnovno vodilo gibanja o etnični sorodnosti, skupnem poreklu in zgodovini Romov je postalo čvrsto ogrodje v procesu izoblikovanja romske narodnostne samobitnosti, čeprav so se v obdobju skoraj petdesetih let od prvega Svetovnega romskega kongresa (London, 1971) spreminjale oblike delovanja in predstavnštva Romov na mednarodnem prizorišču.

Sodobni instrumenti o varstvu manjšin so omogočili vključevanje in obravnavo varstva kulture, jezika in zgodovine Romov v korpusu evropskega izročila kulturne raznolikosti. Specifičnost položaja romske skupnosti v odnosu do drugih narodnih ali etničnih skupin se zrcali v dejstvu, da so Romi v sodobni Evropi na mednarodni ravni istočasno obravnavani kot narod, narodna ali etnična manjšina ter socialno ogrožena skupina.

Pravno urejanje statusa, položaja in posebnih pravic romske skupnosti v Sloveniji temelji na opredelitvi romske skupnosti kot ustavno priznane etnične skupnosti v Sloveniji. V tem statusu se zrcalita tudi simbolno priznanje zgodovinske prisotnosti in spoštovanje etnične identitete romske skupnosti v Sloveniji, kar je rezultat dolgoletnega procesa in vloženega truda pravnikov, ki so tak pristop uvajali že v času sprejemanja ustavnih amandmajev pred osamosvojitvijo Slovenije. Med njimi je na častnem mestu dr. Vanek Šiftar kot pobudnik in pionir takega pristopa.

Čeprav je temeljni cilj pravne obravnave Romov izboljšanje položaja Romov kot socialno ranljive skupine in njihovo uspešnejše vključevanje v družbo, citirane pravne podlage v Sloveniji podpirajo možnosti za uresničevanje narodnomanjšinskih pravic Romov v Sloveniji, ohranjanje in razvoj narodne kulture in jezika ter povezovanje z romskimi skupnostmi v drugih državah za nadaljnjo uresničitev vizije romskega gibanja in za razvoj etnične samobitnosti Romov. Torej lahko v analizi konteksta pravnega urejanja ugotovimo, da pravni red v Republiki Sloveniji – dodatno k zagotovitvi spoštovanja individualnih človekovih pravic in varstva pred diskriminacijo vsakega posameznika – zagotavlja romski skupnosti v Sloveniji posebne kolektivne pravice kot etnični skupini, ki ima svojo narodnostno identiteto, bogato zgodovinsko izročilo, jezik in kulturo.

Pravni viri

- Ustava Republike Slovenije. *Uradni list RS*, št. 33/1991.
Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja. *Uradni list RS*, št. 16/2007.
Zakon o osnovni šoli. *Uradni list RS*, št. 12/1996.
Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji. *Uradni list RS*, št. 33/07.
Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja. *Uradni list RS*, št. 20/2011.
Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o lokalni samoupravi (ZLS-L). *Uradni list RS*, št. 51/2002.
Zakon o vrtcih. *Uradni list RS*, št. 100/05.

Literatura

- Acković, D. (2001) *Nacija smo a ne cigani* (Beograd: Rrominterpress).
- Barany, Z. (2002) *The East European Gypsies/Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics* (Cambridge, New York: Cambridge University Press).
- Bezjak, S. [et al.] (2013) *Državljska in domovinska kultura ter etika*, učbenik za 8. razred osnovne šole (Ljubljana: i2)
- Klopčič, V. (2007) *Položaj Romov v Sloveniji: Romi in Gadžje* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja).
- Nacionalni program ukrepov Vlade Republike Slovenije za Rome za obdobje 2017–2021* (NPUR 2017–2021) Dostopno na: http://www.un.gov.si/fileadmin/un.gov.si/pageuploads/NPUR_2017_2021.pdf (22. 7. 2019).
- Nacionalni program ukrepov Vlade RS za Rome 2010–2015*. Dostopno na: http://www.un.gov.si/fileadmin/un.gov.si/pageuploads/Program_ukrepov.pdf (22. 7. 2019)
- Strategija za vključevanje Romov v izobraževanje*. Dostopno na: http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_olstva/projekti/Strategija_Romi_dopolnitev_2011.pdf (22. 7. 2019).
- Šiftar, V. (1970) *Cigani: minulosť v sedanjosti* (Murska Sobota: Pomurska založba).
- Tancer, M. (ur.) (2011) *Dr. Vaneke Šiftar – slovenski romolog: ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919–1999–2009)* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Svet romske skupnosti Republike Slovenije).

Priloga 1

Spominjanja - stota obletnica rojstva prof. dr. Vaneka Šiftarja

Zveza kulturnih društev Maribor in Javni sklad za kulturne dejavnosti Maribor sta 20. maja 2019 v okviru ciklusa dogodkov *Spominjanja* pripravila okroglo mizo, posvečeno stoti obletnici rojstva prof. dr. Vaneka Šiftarja, s fokusom na tematiki o prizadevanjih za razvoj romske skupnosti v Prekmurju. Na tem omizju so spregovorili: Marjan Šiftar, ki je orisal pomen delovanja dr. Vaneka Šiftarja za oblikovanje in začetke pravnega študija v Mariboru ter drobce iz več kot petdesetletne skupne življenjske poti z očetom Vanekom Šiftarjem, mag. Mladen Tancer, ki se je spominjal začetkov proučevanja Romov v Prekmurju in poudaril pionirsko vlogo Vaneka Šiftarja pri tem, mag. Jože Horvat Muc, ki je govoril o povezavah romskih organizacij z dr. Šiftarjem in predstavil svojo novo monografijo *Gramatika romskega jezika*, dr. Silvo Devetak, ki je izčrpno predstavil evropsko dimenzijo položaja Romov in prikazal odprte možnosti sofinanciranja projektov iz Evropskih skladov, ter dr. Vera Klopčič, ki je govorila o dr. Šiftarju kot izjemnem in vsestranskem romologu ter orisala nekatere vsebinske poudarke iz zbornika o Vaneku Šiftarju, ki je bil pripravljen pred desetimi leti ob devetdesetletnici njegovega rojstva (urednik Mladen Tancer). Vsi govorci so se spominjali izjemnega prispevka dr. Vaneka Šiftarja in navedli zanimive utrinke iz skupnega sodelovanja z njim. Pogovor je odlično vodil Franci Pivec.

foto: enver palalić

Slika 1: Okrogla miza, Maribor, 20. maj 2019, organizatorja:
Zveza kulturnih društev Maribor in Javni sklad za kulturne dejavnosti Maribor

foto: enver palalić

Slika 2: Okrogla miza, Maribor, 20. maj 2019, organizatorja:
Zveza kulturnih društev Maribor in Javni sklad za kulturne dejavnosti Maribor

Sto let Prekmurja kot mejne krajine – vojaškoobrambni vidik

ALOJZ ŠTEINER

Povzetek V prispevku predstavljamo geografske in zgodovinske dejavnike ter značilnosti, povezane s Slovensko krajino oziroma novodobnim Prekmurjem kot mejno krajino. Kot izhodišče uporabimo geografsko-zgodovinski okvir, analizo pa usmerimo v karakteristične pristope in posebnosti. Pri tem se osredotočimo na značilnosti z vojaškoobrambne vidika v časovnem okviru sto let. Začenjamo z obdobjem od konca prve svetovne vojne, zamislijo za slovanski koridor in pojavom tako imenovane prve železne zavesa do konca druge, nadelujemo z obdobjem obstoja socialistične Jugoslavije in druge železne zavesa ter ob njenem prelomu z obdobjem samostojne države Republike Slovenije, integrirane v Evropsko unijo. Pri tem vojaškoobrambni vidik postavljamo v kontekst sodobnih ekonomskih, komunikacijskih in kulturnih gibanj in pojavov. Vse v kontekstu razumevanja izzivov za prihodnost.

Ključne besede: • Prekmurje • Slovenska krajina • mejna krajina • koridor • železna zavesa •

100 Years of Prekmurje as a Boundary Region - Defence Viewpoint

ALOJZ ŠTEINER

Abstract In article, we present geographical and historical factors and characteristics associated with Prekmurje old-time Slovenian region as border region/march. As a starting point, we use the geographical-historical context and study resources, characteristic peculiarities and approaches. In doing so, we focus on the characteristics of defence point of view within the period of 100 years. The study focused to the period from the end of WW-I, and the idea for the Slavic corridor and the emergence of the so-called "first iron curtain" until the end of WW-II. The study continued, with the period of Socialist Yugoslavia and existence the "second iron curtain", and turn to the period of sovereign Republic of Slovenia integrated in the EU. In this aspect, we are setting defence view in context of modern economic, communications and cultural trends and phenomena. All with an intention to understand challenges for the future.

Keywords: • Prekmurje • Slovenian region • border region/march • corridor • iron curtain •

1 Uvod

Z izrazom **Prekmurje** označujemo pokrajino med Muro, Kučnico in Rabo, nekdanjo Slovensko krajino, ki je v današnji Republiki Sloveniji na njenem severovzhodnem delu in na levi strani Mure vključuje nižinski svet, Ravensko in Dolinsko, gričevnato Goričko in Lendavske Gorice.¹ Površina Prekmurja je 948,48 km² v njem pa po statističnih podatkih (2018) živi okoli 83.000 prebivalcev. Prekmurje na zahodu meji z Republiko Avstrijo (64 km) in na vzhodu z Republiko Madžarsko (102 km). Na jugu sega do reke Mure, ki je od Dokležovja naprej proti vzhodu mejna reka z Republiko Hrvaško (34 km). V Republiki Sloveniji Prekmurje spada v pomursko statistično regijo, ki je najbolj severovzhodna in najbolj ravninska regija med dvanajstimi regijami v Sloveniji.² Ta poleg upravnih enot Murska Sobota in Lendava na območju Prekmurja zajema še upravni enoti Ljutomer in Gornja Radgona.

Izraz Prekmurje se je uveljavil v procesu prizadevanj za priključitev pokrajine novonastali jugoslovanski državi, poimenovani Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), po koncu prve svetovne vojne pred sto leti. Od trinajstega stoletja je bil soboški dvorec Belmura središče ozemlja Notranja Mura med Kučnico, Ledavo in Muro. Območje Prekmurja v srednjem veku tako najpogosteje označujejo kot Belmura, kar je hkrati zgodovinsko ime Murske Sobote (izvirno *Szobota*, po letu 1348 pa *Muraszomba*). Belmura se uporablja vse do petnajstega stoletja in je predhodnik območja Tótság³ v ogrskem kraljestvu, ki se v osemnajstem stoletju za slovensko govoreče območje Železne in Zalske županije Ogrske posloveni v Szlovenszka okroglina. Uporablja pa se tudi izraz Slovenska krajina (madž. *Vendvidék*, *Szlovenszka krajina* ali *Szlovén krajina*).

Klemenčič navaja, da v fizično geografskem pogledu Prekmurje predstavlja prehodno območje med alpskim in panonskim svetom, ter dodaja, da Prekmurje predstavlja tipičen primer mejne krajine. Vendar pa predmet našega proučevanja ni le fizičnogeografski pomen mejne krajine. (Klemenčič, 2009: 109)

¹ Glej tudi (Klemenčič, 1991).

² V pomurski statistični regiji je v letu 2016 živelo 6 % prebivalcev Slovenije. Regija je izstopala po najnižjem naravnem prirastu (-3,5 na 1.000 prebivalcev) in najmanjšem deležu tujih državljanov med prebivalci (1,5 %). Povprečna starost prebivalcev je bila 44,5 leta, kar je največ med vsemi statističnimi regijami. Število študentov na 1.000 prebivalcev (33) je bilo v tej regiji nižje od slovenskega povprečja; število študentk na 100 študentov pa je bilo tu najvišje (152 študentk na 100 študentov). Stopnja brezposelnosti je bila v letu 2016 10,8-odstotna, še višja je bila samo med ženskami, 14,2-odstotna (<https://www.stat.si/obcine/sl/2015/Region/Index/1>).

³ Tótság (v prevodu *krajina Slovenov*) je cerkvena krajinska oznaka za gornje Prekmurje med Štajersko in Rabo. Tót v madžarščini pomeni Slovan. Miklós Küzmič (1737–1804) to sloveni kot Slovenska okroglina.

Izraz **mejna krajina** ima širok pomen in na splošno označuje mejno ozemlje kake države oziroma dežele (SSKJ – krajina). V slovenskem primeru lahko sklepamo, da pri mejni krajini in krajini gre za sopomenki. Za obravnavo v prispevku pa je pomemben tudi izraz za srednjeveško evropsko pojmovanje meje, ki je bil drugačen kot danes. Gre za širok izraz za meje, obrobja, margine oziroma krajine (nem. *Mark*, angl. *March(es)* lat. *Margo*) in izpeljanke iz tega.⁴ Široka raba je vključevala mejo, obmejno ozemlje, meje med svetovi in/ali nevtralnno varovalni pas pod skupnim nadzorom dveh oblasti, v katerem lahko uporabljajo različne zakone, pa tudi za obmejno (sporno) ozemlje. V obmejnih ozemljih je bila pomembna tudi opozorilna funkcija v primeru vojaških vdorov, pa tudi urejanje čezmejne trgovine ali oboje.

Ozemlje Prekmurja je z izjemo zadnjih sto let in časa okupacije v drugi svetovni vojni bilo pod ogrsko oblastjo. S tem je bilo deležno tudi pojmovanja, organiziranja in funkcioniranja mejne oziroma stražne krajine. Madžari so v njihovem sistemu zaščite meje obmejni prehodni pas imenovali »gyepű« oziroma »gyepűelve«, v njih vzpostavljena stražna naselja oziroma objekte pa »örség«. »Gyepű« je bil pas ozemlja, ki je bil v sistemu stražne krajine posebej fortifikacijsko urejen ali neprehoden, medtem ko »gyepűelve« predstavlja večinoma nenaseljeno ali redko naseljeno ozemlje zunaj tega.⁵ V funkcionalnem smislu je gyepűelve veliko bolj primerljiv z izrazom predhodni oziroma predhodni varovalni pas, ki ga v angleškem okolju poimenujejo tudi kot »buffer zone« ali celo nikogaršnja zemlja (angl. *no-man's-land*). V primeru Prekmurja ugotovimo oba pojava, tako stražne krajine (*gyepű*), predvsem na vzhodnem delu krajine, kot tudi prehodni pas (*gyepűelve*), ki zajema slovenska poseljena območja proti zahodu.

Temeljni orodji za pripravo prispevka sta bili vojaškozgodovinska analiza in deskriptivna metoda. Uporabljeni sta dve raziskovalni vprašanji: ali geografska in zgodovinska danost Prekmurja lahko omogočita odgovore na ključna vprašanja tako imenovanih mejnih območij ter katere so bile glavne značilnosti vojaškoobrambne vidika Prekmurja v zadnjih sto letih. Pomemben cilj obravnave v prispevku je navajanje dejstev in zaključkov, ki so uporabni za razumevanje prihodnosti in ravnanja v njej.

⁴ Prim. Cambridge Dictionary – march & border z English Oxford Living Dictionary – march & border z Etymology Dictionary - march.

⁵ Magyar Katolikus Lexikon: –gyepű; –gyepűelve.

2 Geografsko-zgodovinski okvir Prekmurja kot mejne krajine

Novodobna arheološka izkopavanja⁶ pričajo o zgodnji slovanski poselitvi Prekmurja, in sicer od konca šestega do osmega stoletja. Ker je predmet obravnave organizirana mejna krajina po slovanski poselitvi na primeru Prekmurja, lahko o tem govorimo veliko kasneje.

2.1 Ozemlje Prekmurja mejna krajina za časa Spodnje Panonije

Od sredine devetega stoletja je prostor Prekmurja mejna krajina na zahodnem delu srednjeveške dežele Spodnje Panonije, ki se je raztezala med Donavo, Dravo in Rabo. S spreminjanjem in prehajanjem oblasti sta se menjavali tudi vloga in položaj mejne krajine, ki je bila tako enkrat na vzhodu, spet drugič na zahodu takratnih kneževin.⁷ Spopadi za ozemlja in njihovo prehajanje iz ene pod drugo oblast so pomenili tudi, da so bila ta področja deležna neposrednih spopadov in izčrpavanj, posledično pa tudi manj pripravljena za odpor pred madžarsko naselitvijo.

Konec devetega stoletja (leta 895) se začnejo madžarski vpadi⁸ in njihovo osvajanje ozemlja karpatskega bazena in Panonije.⁹ Kontler (2005, stran 37) navaja, da so po letu 896 Madžari frankovsko Panonijo najprej le pustošili in se še niso pripravljali na njeno zasedbo. To pa se je spremenilo po letu 899, ko so prekoračili Donavo, vojaško porazili langobardskega kralja Berengarja in zasedli Panonijo. Zanimivo je, da so Madžari okrog svojega poselitvenega prostora do Árpádove smrti v letu 907 uspeli vzpostaviti obmejni neposeljen pas z obrambnimi posadkami in objekti za varovanje (Gönz, 2004: 14). S preseljevanjem Madžarov v zahodne predele Panonije je spreminjanje mejnoobrambnega pasu odvisno od njihovega zavzemanja in poseljevanja ozemelj.

⁶ Pri gradnji avtocestnega odseka med Mursko Soboto in Krogom ter Bakovci v letih 1999 in 2000 (glej (Guštin & Tifengraber, 2001; spletni portal Pomurski muzej Murska Sobota).

⁷ Kot primer navajamo, da je v severnem delu Spodnje Panonije vladal slovanski knez Pribina (847–861) kot frankovski vazal, v drugi polovici devetega stoletja pa njegov sin knez Kocelj (833–876), ki je uspel uveljaviti slovansko neodvisno državo (869–874). Po Koceljevi smrti je Spodnja Panonija na vzhodu Karantanskega regnuma prešla pod oblast koroškega vojvode in kasnejšega vzhodnofrankovskega kralja Arnulfa Koroškega (okoli 850–899), imenovanega tudi Arnulf Karantanski (glej tudi (Štih, 2001: 54–56; Čepič idr., 1979: 148).

⁸ Kontler (2005: 36) navaja, da je velikomoravski vladar že leta 894 Madžare sam povabil, da zasedejo njegove panonske posesti, v katere so se vpletali Franki.

⁹ Vodi jih Árpád (pribl. 845–pribl. 907), veliki knez Madžarov (pribl. 895–pribl. 907), utemeljitelj dinastije Árpádovcev, ki se je na oblasti obdržala do leta 1301.

2.2 Kraljevina Ogrska in variacije mejne krajine na ozemlju Prekmurja

Ozemlje Prekmurja je bilo v madžarsko civilno in cerkveno upravo vključeno šele v času madžarskega kralja sv. Ladislava. Ta je leta 1091 razširil madžarsko ozemlje tudi na področje Prekmurja (Štih, 2001; Čepič idr., 1979). Ozemlje med Muro in Rabo je bilo naslednjih 828 let del Kraljevine Ogrske (madž. *Magyar Királyság*, 1000–1918).

Enciklopedija Slovenije (1998, knjiga 12: 337) navaja, da je sistem obmejnih stražarskih naselbin med ogrskim kraljestvom in nemškim (svetim rimskim, op. a.) cesarstvom začel nastajati po prvi polovici enajstega stoletja oziroma po vpadih cesarja Henrika III. na Ogrsko. Sprva le na ogrski strani tedanje meje v obsežnem pasu od srednje Rabe in ob zgornji Krki do izliva Mure v Dravo. Ko se po letu 1090 ogrska meja premakne zahodno od Dobre (nem. *Neubaus*) in Radgone, pa temu sledijo obojestranski plenilski vpadi. Po sklenitvi miru leta 1132 se je tudi na območjih Svetega rimskega cesarstva začel vzpostavljati obrambni sistem, katerega glavni členi so bili utrjeni gradovi ali naselja.¹⁰ Podobno fortifikacijsko urejanje poleg stražne krajine zasledimo tudi izza mejnega obrambnega pasu na ogrski strani. Ozemlje Prekmurja je namreč ležalo na zunanji strani ogrskega obrambnega pasu. Čeprav je spadalo pod madžarsko oblast, ni imelo enakovrednega položaja z drugim madžarskim ozemljem.

Sklenemo lahko, da so se širina mejne krajine, njena poseljenost oziroma neobljudenost in varovanje vseskozi spreminjali in prilagajali. To izpostavljamo zaradi vprašanja, ali je v tem času med robom urjenega obrambnega pasu in ozemljem sosednje dežele (deželo Svetega rimskega cesarstva) bila tudi tako imenovana nikogaršnja zemlja in kako se je to spreminjalo v smislu širine, poselitve in nadzora na ozemlju Prekmurja.

Od leta 1526 je bila Ogrska del habsburške monarhije, na prestolu pa so bili Habsburžani. Navedeno pomembno spremeni vlogo mejne krajine na območju Prekmurja, saj je plenilskih pohodov na sosednja ozemlja manj – vsaj do vdora Turkov, ohrani in izpopolnjuje pa se obrambni sistem. Vojaško pomembna je tako imenovana »donavska smer«, ki vodi proti osrčju Svetega rimskega cesarstva ter se geografsko dotika ozemlja Prekmurja in so jo zaradi sorazmerno enostavne prehodnosti uporabljali tudi ob turških vpadih oziroma poskusih zavzemanja

¹⁰ Na to spominjajo številna krajevna imena v Prekmurju in tudi na Štajerskem s koreni straž-, strel- in turn-.

Dunaja. Mejna krajina, njena struktura in razmejitve med nemškimi in ogrskimi deloma tako v Prekmurju ostanejo in se ustalijo za več stoletij.

Pri obravnavi značilnosti ozemlja Prekmurja v obdobju prehoda ogrske kneževine najprej v kraljevino in zatem v monarhijo z dvojno krono v Avstro-Ogrski (1867) izpostavljam tri značilnosti. Prva so menjave v delitvi cerkvenopravnih pristojnosti.¹¹ Verska dimenzija sprememb je pomembno prispevala k ohranitvi slovenskega življa in staroslovanskega jezika, čeprav niso zanemarljivi cerkveni vplivi, da se uveljavi (hrvaška) kajkavščina. Drugo značilnost predstavlja odnos do pojava in širjenja protestantizma, saj se je ta na ozemlju Prekmurja poleg zgoraj navedenega in različnih drugih vzrokov lažje uveljavil in ohranil kot v drugih predelih Slovenije. Ti dve značilnosti, ki ju označimo kot kulturno-verski dimenziji, sta bili na ozemlju Prekmurja tisti, ki sta omogočila izraz slovenstva, prvo knjigo v slovenskem jeziku in s tem knjižni jezik. V pogledu narodnega preživetja sta povezani z vojaškoobrambno dimenzijo, čeprav se ta v primeru Prekmurja praviloma zanemarja. To se kot tretja značilnost kaže skozi obrambo in preživetje ob turških vpadih proti ostrcu Evrope po že omenjeni donavski smeri, ki so zelo zaznamovali takratno življenje in razvoj na ozemlju Prekmurja. Navedeno pa potrjuje tudi nadaljevanje zgodovinsko svojevrstnega pojava prehodnosti ali tranzicije območja.

2.3 Preizkušnje Prekmurja kot mejne krajine v času turških vpadov in osvajanj

Za obravnavo v prispevku nas v nadaljevanju zanima predvsem vojaškoobrambna dimenzija v obdobju turških vpadov. Poleg obmejne oziroma kordonske zaščite v obmejni oziroma vojni krajini so bili pomembni tudi protiturški tabori. Zapisano drugače, linijska obrambna črta, ki jo je predstavljala mejna oziroma stražna ali vojna krajina, se dopolnjuje ali celo nadomešča s sistemom točkovnih obrambnih objektov, ki so topografsko povezani v obrambne pasove tudi po globini.

¹¹ Leta 1094 je bilo ozemlje med Rabo in Muro pridruženo škofiji v Zagrebu, leta 1176 pa se to območje razdeli med škofijo v Zagrebu (Dolnje Prekmurje) in Györu (Gornje Prekmurje). Z ustanovitvijo sombotelske škofije leta 1777 Prekmurje spada pod enotno cerkvenopravno jurisdikcijo (Sedar, 2016).

Prekmursko ozemlje ima v času turških vpadov več posebnosti v obdobju po bitki pri Mohaču na Madžarskem leta 1526 pa vse do konca sedemnajstega stoletja. V tem času so turške vojaške formacije ustrahovale prekmurske vasi¹² in skušale zavzeti utrjene gradove. Izraz vojna krajina se v kraljevini Ogrski sicer uporablja za območja na Hrvaškem, kjer so živeli Uskoki – begunci pred Turki, ki so predstavljali obrambno krajino. Na ozemlju Prekmurja ni Uskokov, vendar je ta značaj pripadal krajem in prebivalstvu na območjih med Muro in Rabo,¹³ v tako imenovani strelski krajini. O tem, kako nevarni so bili »turški časi« tudi v mirnem obdobju, pričajo primeri, ko so Turki ropali in odvedli v suženjstvo mnoge ljudi. Zelko (1996) navaja, da po vzpostavitvi turške oblasti v Kaniži okoli leta 1600 in razdelitvi Ogrske vse do sredine sedemnajstega stoletja na ozemlju Prekmurja ni obstajala prava mejna črta, temveč je bil tu pas ozemlja, na katerem je o podložnosti odločala samo sila. To pomeni, da je Prekmurje bilo področje dvojne oblasti. Zaradi tega so bili prekmurški kmetje izpostavljeni dvostranskemu izkoriščanju, če so poleg ogrskih oblasti Turki mogli uveljaviti svoje zahteve. Po bitki pri Monoštru leta 1664 je nastopilo za Prekmurje delno olajšanje, saj Turki v deželi niso izvajali popolne oblasti. So pa v odsotnosti Turkov vse do leta 1711 po krajini svoj delež jemali Kruci.¹⁴ Sedar (2016: 75) navaja, da so bile posledice turške invazije po Prekmurju za pokrajino skrajno negativne, saj niso povzročile le nazadovanja na gospodarski in demografski ravni, temveč tudi na kulturni, kajti Turki na svojih pohodih niso prizanašali kulturni dediščini.

¹² Zelko (1996: 327–328) podrobneje navaja prekmurske vasi ter leta vpadov, ropanj in uničevanj s strani turške vojske od leta 1601 naprej. Leta 1636 je bil pod Turki ves vzhod Prekmurja, v letih 1640 in 1641 so Turki že vladali vsemu Prekmurju. Po bitki pri Monoštru leta 1664 je nastopilo za Prekmurje delno olajšanje. Turki v deželi niso izvajali popolne oblasti. Turška oblast se je spet uveljavila v letih 1678–1683, ko je turška vojska ponovno prodirala proti Dunaju. S turškim porazom pri Dunaju leta 1683 je bilo turške nadoblasti nad Prekmurjem nepreklicno konec (prav tam).

¹³ Ko je leta 1600 Velika Kaniža postala sedež turške oblasti, je bila v pomurskih krajih uveljavljena dvojna oblast: ogrska in turška. Zelko (1996) navaja tudi načrte za zgraditev nove mejne krajine med Rabo in Muro, ki kažejo, kako naj bi potekala nova mejna črta med območji s habsburškimi, ogrskimi in turškimi oblastmi.

¹⁴ Kruci (v prevodu križarji) so se imenovali ogrski kmečki uporniki. Iz prebežnikov pred Turki proti koncu šestnajstega stoletja postanejo njihovi zavezniki in njihova rezerva v zaledju. Viri navajajo različne vloge Krucev na mejnih območjih v Prekmurju. Poleg že omenjene podporne vloge Turkom in posledično ropanja in požiganja je še znano, da so Ogrski Slovenci podpirali Kruce, kjer so ti po odhodu Turkov zasedli večji del ozemlja, in se borili proti cesarski vojski takrat, ko jih je ta ropala. V tem času so Kruci iz Prekmurja vdirali tudi na ozemlje prek Mure in se odpravljali na roparske pohode od Ormoža do Radgone. V Prekmurju so Kruci poniknili po tem, ko jih je premagala ogrska vojska pri Rakičanu leta 1705 (glej tudi (Radovanovič, 1993: 131–142)).

Na ozemlju s slovensko govorečim življem v današnjem Prekmurju in Porabju so glavne fortifikacijske točke za obrambo pred Turki predstavljali gradovi v Dolnji in Gornji Lendavi¹⁵ (Grad), Monošter (madž. *Szentgotthárd*, nem. *St. Gotthard*) in Dobra (*Neubaus*). Ko to povežemo še z obrambnimi točkami v tako imenovani drugi liniji med Radgono (nem. *Radkesburg*) in Rigersburgom nad rabsko dolino, dobimo lažjo predstavo o položaju in značaju mejne krajine med Štajersko in Ogrsko od šestnajstega do osemnajstega stoletja ter s tem o ozemlju Prekmurja.

S porazom Turkov pri Dunaju po njegovem drugem obleganju septembra 1683 se je postopoma spremenilo vojaškostrateško razmerje sil, kar je predstavljalo pogoje za ponovni razcvet in širjenje Ogrske, saj je po tej bitki osmanski imperij vse več izžubljal svoja evropska ozemlja.¹⁶

2.4 Značilnosti Prekmurja kot mejne krajine v habsburškem cesarstvu in dvojni monarhiji od osemnajstega do devetnajstega stoletja

S prenehanjem otomanske ogroženosti se vloga obmejnih območij in mejne krajine pomembno spremeni, vendar ne ugasne.¹⁷ Ozemlju Prekmurja pripada značaj obmejne krajine naslednjih dvesto let, najprej v habsburškem cesarstvu, po letu 1867 pa pod ogrsko krono v avstro-ogrski dvojni monarhiji. Čeprav prvotna funkcija obrambne krajine ugaša, se območje Prekmurje ne more znebiti njenega značaja zaradi ekonomskega zaostajanja, odrinjenosti in prezrtosti. Pomemben del geografske razmejitve poteka na današnjih zahodnih mejah Prekmurja in reki Muri. Prekmurje tako ostaja krajina, ki ločuje Slovence na Štajerskem in Slovence v Prekmurju in Porabju. Tega ne more spremeniti niti dejstvo, da enotna habsburška država in zatem dvojnna monarhija kljub administrativnim mejam omogočata pretok dobrin, pa tudi lastniške zemljiške spremembe. Vojaško ogroženost iz časov turških osvajanj zamenjajo pomembni dogodki, povezani z religijo, kulturo in nacionalnim razvojem. Ko se na prelomu

¹⁵ Najpomembnejši uspeh proti Turkom na ozemlju današnjega Prekmurja sega v leto 1603, ko so pod vodstvom graščaka Kristófa Bánffyja obrambne enote uspešno obranile doljnelendavski grad. Čeprav je bil grad s turške strani silovito oblegan, pa nikoli ni padel v njihove roke (Kepe v: Sedar, 2016: 76).

¹⁶ Do leta 1687 na večini ozemlja Ogrske, Hrvaške in Slavonije ni bilo več turške oblasti, z bitko pri Senti leta 1697 na Tisi in mirovnim sporazumom v Sremskih Karlovcih leta 1699 pa so bili Turki dokončno potisnjeni na desno stran Donave od Beograda naprej.

¹⁷ Slovenski osamosvojitelj in major Slovenske vojske Jonaš s Hodoša navaja, da je njegov praded po materini strani imel naziv major in s tem bil vodja Őrihodos (stražne posadke – strelcev na Hodošu, op. a.) (Pismo Jonaša, 11. 4. 2019). Na obeh straneh sedanje državne meje med Slovenijo in Madžarsko je več naselij, ki po imenu spominjajo na obdobja stražne krajine, na primer Strehovci (madž. *Őrszentvid*, prekm. *Strejovci* – strelci op. a.), naselje v občini Dobrovnik.

dvajsetega stoletja okrepijo ideje in prizadevanja za nacionalne države kot odgovor na nezadovoljstvo z dvojno krono, zasledimo tudi pojave nacionalizmov ter posledično procese in oblastne ukrepe za asimilacijo narodov in narodnostnih manjšin s ciljem krepitve unitaristične države, tako ogrske kot avstrijske. Pri tem Prekmurju ni bilo prizaneseno. Proces njegovega izginjanja so zaustavila dogajanja v dvajsetem stoletju, in sicer po koncu prve svetovne vojne.

2.5 V vrtincu nove geopolitike po koncu prve velike vojne

Dogajanja po koncu prve svetovne vojne so zelo spremenila družbeno in politično ureditev v Evropi.¹⁸ Zaključek velike vojne je začetek nove geopolitike in posledično tudi geostrategije. Konec vojne prinaša razpad treh cesarstev leta 1918, kar je imelo podlago v diplomatskih in tudi vojnih dogajanjih. Četrto cesarstvo pa je bilo odstranjeno že s februarso revolucijo leta 1917 v Rusiji. Podpis premirja 11. novembra 1918 o koncu vojne prav tako ni zagotovil konca vojaških spopadov in uporabe vojaške sile, saj so se ti ponekod nadaljevali v bojih za ozemlja ali državljanskih vojnah, kot na primer na ozemlju Rusije ali Madžarske.

Evropska geopolitična slika se je v celoti spremenila. K temu so prispevali geopolitični cilji, ki so izhajali iz Wilsonovega programa in njegovih točk preureditve Evrope, boljševistična revolucija z njenim odnosom do tako imenovane kapitalistične vojne, vzpostavitev nove velesile, temelječe na oblasti sovjetov, in pojavi nacionalizmov. Geostrateško so v ospredju demokracija in procesi širjenja demokratičnih držav na eni strani ter procesi, povezani z vzpostavitvijo sovjetske (boljševiške) države in njenega širjenja tudi zunaj območja bivšega ruskega cesarskega imperija, na drugi strani. Kmalu po vojni pojavi fašizma in nacizma dokončno izostrijo geostrateško smer, ki je v naravi osvajalska in etnocidna ter genocidna. Orientirana je na nova področja in pridobivanje ozemelj ter njihovih bogastev. Žal je bil tudi odgovor na strani revolucionarnih držav osvajalski.

¹⁸ Glej (Parker, 1997).

Geopolitično zamisel o demokratičnem koridorju od Baltika do Jadranskega in Črnega morja za zaustavljanje nemškega ekspanzionizma na zahodu in hkrati vzpostavljanje protirevolucionarnega bloka proti vzhodu nekateri označujejo tudi kot prvo železno zaveso.¹⁹ Ta je zajemala nekaj sto kilometrov dolg pas novih demokratičnih držav z robovi na vzhodu proti sovjetski in na zahodu proti poraženi nemški državi. Nova evropska geopolitična ureditev je bila kmalu po vzpostavitvi zavržena in nadomeščena z novimi zamislimi, ostale pa so vzpostavljene rešitve. Te pa je, vsaj tako so takrat menili, lahko rešila le še vojna.

V tem geopolitičnem in geostrateškem vrtincu se ozemlje Prekmurja znajde na zahodnem robu omenjenega pasu.²⁰ V času Madžarske sovjetske republike (marec– avgust 1919) sta bila njegov vzhodni in zahodni rob skupaj ter sta predstavljala del prekinitve demokratičnega koridorja. S tem je bilo konec tudi zamisli o tako imenovanem slovanskem koridorju znotraj njega.²¹ Gre za zanimivo tranzicijo tega demokratičnega ali protirevolucionarnega pasu od konca vojne do Münchenskega sporazuma septembra 1938.

2.6 Mejna krajina v prvih bojih za slovenske nacionalne meje

Na tem mestu je treba poudariti vlogo generala Maistra in Štajerskega narodnega sveta pri tako imenovanih prvih bojih za slovenske nacionalne meje v novi državi (Kraljevini SHS). Čeprav so bila Maistrova prizadevanja težiščno usmerjena na področje slovenskega etničnega ozemlja na Spodnjem Štajerskem, je pomembno vplival na kasnejša dogajanja, povezana z združitvijo Prekmurja. Do vojaške zasedbe Prekmurja s strani Maistrove vojske sicer ni prišlo, so pa dogajanja na drugih slovenskih območjih imela pomemben vpliv na prizadevanja za priključitev Prekmurja. Maister se je dobro znašel v hitro spreminjajočih se geopolitičnih in geostrateških razmerah. Zaščitil je Maribor in zavaroval severno slovensko etnično mejo na Spodnjem Štajerskem. Ohranil je Podravje kot osnovo za kasnejšo priključitev Prekmurja. Obranil je tudi Radgono in Radgonski kot, a ju kasneje izgubijo zaradi zamenjave z Apaško kotlino na desni strani Mure.

¹⁹ Pojem se sicer dokončno uveljavi po drugi svetovni vojni in ga pripisujejo britanskemu ministrskemu predsedniku (glej Vehar, 2017).

²⁰ Prim. (Romsics, 1919).

²¹ Glej (Keršič - Svetel, 1995).

Generalu Maistru so vojaško zasedbo Prekmurja preprečevale slovenska narodna vlada v Ljubljani, srbska vrhovna komanda, ki je bila vezana na beograjsko premirje z dne 13. novembra 1918,²² in francoska vojaška misija, ki se je čutila vezano na prej omenjeno beograjsko premirje.

Prekmurje je dobilo meje med letoma 1919 in 1920.²³ Senžermenska mirovna pogodba je 10. septembra 1919 določila mejo z Avstrijo po reki Kučnici, meja z Madžarsko pa je bila zaradi socialistične revolucije v tej državi podpisana šele 4. junija 1920. Razmejevanje obmejnih ozemelj med Madžarsko in Kraljevino SHS je trajalo od leta 1921 do leta 1924, ko so 31. maja 1924 postavili tromejni kamen in ga kasneje poimenovali Tromejnik.

Sklenemo lahko, da se z geografskega in zgodovinskega gledišča ozemlje Prekmurja kaže kot pokrajina, ki ima značaj mejne krajine, kar je njena stalnica. Druga značilnost je prehajanje med različnimi oblastmi, bodisi kot rezultati vojaških spopadov, lastniško-zemljiških ali politično-upravnih sprememb. Dodati je treba še odrinjenost ozemlja Prekmurja od osrčja, kjerkoli je že to bilo. Pri tem je bilo zaradi omenjenih značilnosti Prekmurje vedno odmaknjeno od drugih slovenskih pokrajin. To, ali se je prav zaradi navedenega slovenstvo na teh območjih ohranilo, do sedaj še ni bilo v celoti raziskano.

3 Vojaškoobrambne značilnosti in posebnosti Prekmurja v dvajsetem stoletju

Z vojaškoobrambnega vidika je bilo v Prekmurju od dvajsetih pa do osemdesetih let dvajsetega stoletja opaziti več zanimivih značilnosti in posebnosti. To, da je bilo Prekmurje nekako naknadno pridobljeno in dodano k jugoslovanskemu ozemlju, se je kazalo na različne načine, tudi na vojaškoobrambnem področju. Nova država in njena oblast sta dobili krajino, ki je prav dobro nista poznali in ne razumeli. Poleg tega je Prekmurje pravo komunikacijsko povezavo z območji prek Mure dobilo šele leta 1922, ko je bil zgrajen prvi most čez Muro, in dve leti zatem še z železniško povezavo z Ljutomerom in Ormožem. Vojaško polni dve

²² Premirje med Ogrsko kot poraženim delom tedaj že razpadle Avstro-Ogrske, in antantnimi silami je bilo sklenjeno 7. novembra 1918, podpisano pa 13. novembra v Beogradu. Demarkacijska črta je določila, da ozemlje med Rabo in Muro pripade Ogrski.

²³ Leta 1920 s Trianonskim mirovnim sporazumom (4. junija 1920) in njegovo ratifikacijo (v madžarskem parlamentu 15. novembra 1920) ter leta 1924 z dokončno mejno razmejitvijo. Več kot leto dni od zasedbe je madžarska stran upala na preklic pariškega sklepa. Deloma se je zanašala na mnoge nasprotnike priključitve v samem Prekmurju ter na spore med slovensko in hrvaško vlado zaradi upravne razdelitve Prekmurja (Fujs, 1991: 63).

desetletji temu prostoru niso posvečali velike pozornosti. Veljalo je prepričanje, da nekdanja Slovenska okroglina nima vojaškostrateškega pomena.

3.1 Spregledan vojaškostrateški pomen Prekmurja

Potrditev vojaškostrateškega pomena Prekmurja zasledimo v drugi svetovni vojni, zlasti v aprilskem napadu na Jugoslavijo leta 1941 in njenem osvobajanju leta 1945.²⁴ Nemški vojaški načrtovalci so dobro izkoristili dejstvo, da prekmurski in pomurski prostor ni bil resno branjen.²⁵ Tudi pri osvobajanju tega dela ozemlja se je leta 1945²⁶ sledilo zgodovinskim in strateškim ločnicam glede na mejo med Madžarsko in nacistično Nemčijo.

Nadaljujmo z značilnostmi in dejstvi o tem, kako so različne jugoslovanske oblasti ta prostor vojaškostrateško obravnavale in uvrščale v vojne načrte. Če odmislimo obdobje okupacije za časa druge svetovne vojne, primerjava kaže, da polnih šest desetletij (1920–1980) ni bilo bistvene razlike, čeprav sta se medtem zamenjali dve državi in je minil pretežni del obdobja hladne vojne. Ugotavljamo, da je v jugoslovanskih obdobjih v vojaških vrhovih VKJ in kasneje Jugoslovanske ljudske armade (JLA) veljalo strateško prepričanje, da tega območja ali »žepa« ni možno učinkovito braniti, zato se temu niti ni posvečala posebna pozornost. Vojaškostrateško se je območje Prekmurja kvečjemu štelo za predpolje, ki mu je bila namenjena vloga kratkotrajnega zadrževanja nasprotnika oziroma ugotavljanja njegove moči. Ti pogledi in vojaškostrateška praksa, pa naj zveni še tako arhaično, se niso spremenili vse do konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Zanimivo pa je, da spremembe sovpadajo z oblikovanjem Pokrajinskega štaba Teritorialne obrambe Pomurja (PŠTO Pomurja) v strukturah slovenske teritorialne obrambe (TO) kot druge komponente takratnih oboroženih sil.

²⁴ Pri tem je treba upoštevati, da se je ozemlje Prekmurja med drugo svetovno vojno štelo za del Madžarske, ki je bila od 1. julija 1941 v vojni s Sovjetsko zvezo (Fujs, 1991:65).

²⁵ Del aprilskega presenečenja iz leta 1941 je zato treba pripisati tudi temu, da so Nemci Prekmurje pri napadu na Jugoslavijo s severa uporabili za nemoten in izredno hiter prodor dveh svojih divizij iz sestave 51. korpusa proti jugovzhodu, s čimer so zaščitili bok 46. nemškemu oklepemu korpusu, ki je z območja Madžarske prodiral na ozemlje Hrvaške (Savske banovine). Tako so onemogočili 4. (savsko) armado Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ), pa tudi 7. (dravsko) armado v Sloveniji oziroma Dravski banovini.

²⁶ Prekmurje je bila prva in edina slovenska pokrajina, ki so jo od 3. do 11. aprila 1945 osvobodile tuje sile, in sicer sovjetske enote. Te so v aprilskih bojih v Prekmurju izgubile 521 vojaških oseb (Godina, 1980: 120–122; Fujs v: Milanov, 2013).

3.2 Primeri iz vojaškozgodovinske prakse

Za potrditev že omenjenih trditev navajamo primere iz vojnih načrtov in vojaškozgodovinske prakse v različnih obdobjih prejšnjega stoletja. Vojni načrti Kraljevine Jugoslavije neposredno pred začetkom aprilske vojne leta 1941 obrambi v pokrajini in obmurskem prostoru glede na potek tako imenovane Rupnikove linije niso posvečali pomembne pozornosti. Kljub temu se je Mura štela za pomembno obrambno prepreko in v vojaškem pogledu predstavljala armadno, kasneje pa korpusno mejo.

Kot je bilo že navedeno, je pomurski prostor predstavljal eno izmed odločilnih točk aprila 1941 za strateško presenečenje na severu. Nemški 51. korpus iz sestave 2. nemške armade je 6. aprila 1941 napadal iz geografskega prostora Lipnica–Radgona–Sredica v smeri Maribor–Ptuj–Ormož–Varaždin in uporabil tri divizije, to je 101. in 125. pehotno divizijo s širšega območja avstrijske Radgone v smeri proti Murški Soboti in Lendavi ter 183. pehotno divizijo čez Prlekijo v smeri Gornja Radona–Ljutomer (Fujs, 1991: 65). Tem silam so se zoperstavile le mejne enote 64. mejne čete in posadkovnega bataljona ormoškega odreda, ki pa so na levem bregu Mure vzdržale le nekaj ur prvega dne napada. Pomurje je po območju odgovornosti spadalo v savsko divizijsko območje, ki je bilo v sestavi 4. savske armade s sedežem poveljstva v Zagrebu.

Nemci so Prekmurje 16. aprila 1941 predali Madžarom, vojaško ga je zasedel 2. körmendski bataljon 5. pehotnega polka iz Sombotela, zatem pa še 104. zaledni bataljon, ki je bil nastanjen v Murški Soboti. Na predvečer dvaindvajsete obletnice prevzema jugoslovanske uprave, 15. avgusta 1941, so v Prekmurju uvedli civilno upravo in obnovili teritorialno civilno ureditev izpred leta 1919. 16. decembra pa so Prekmurje anektirali k madžarski državi. (Godeša, 1994: 193; Fujs, 1991: 65)

Prekmurje je bilo med drugo svetovno vojno zaradi svoje lege in vpetosti v madžarsko državo zajeto tudi v dogajanja v dveh velikih operacijah leta 1945, ki so ju izvajale sovjetske armade 3. ukrajinske fronte, najprej pri dokončnem zavzemanju Madžarske, potem pa pri prodoru proti Dunaju. V zadnji nemški ofenzivni operaciji Spomladansko prebujanje,²⁷ ki je potekala od 6. do 16. marca

²⁷ Nemško Frühlingserwachen (imenovana tudi Balatonska operacija (nem. Plattensee Offensive) ali Balatonska obrambna operacija pri Sovjetih (Dollinger, 1997:182–198)). V Jugoslaviji sta bila s to operacijo povezana bojevanje in preboj na tako imenovani sremski fronti.

1945, sta se južno od Balatona na Madžarskem spopadli 2. oklepna nemška armada in 57. sovjetska armada. Po neuspehu nemške ofenzive in sovjetski protiofenzivi se je vojaško delovanje preneslo proti zahodu, na mejo med nacističnim rajhom in Madžarsko, ter tako doseglo tudi Prekmurje in reko Muro. Pri tem so Prekmurje, ki je bilo od septembra 1944 ponovno razglašeno za vojno območje (Fujs, 1991: 68), v vojaški operaciji, ki je sledila od 3. do 11. aprila 1945, osvobodile enote 57. armade generalpolkovnika Šarohina. Ta je v Prekmurju uporabil 61., 73. in 113. gardno strelsko divizijo ter 84. strelsko divizijo iz treh svojih korpusov (Fujs v: Milanov, 2013). Domnevamo, da so sovjetske vojaške avtoritete pri osvobajanju tega dela leta 1945 ozemlje na podlagi sporazuma s Titom v Craiovi oktobra 1944 šteje za madžarsko in enotno operativno območje. Iz navedenega lahko sklepamo, da je bil prostor vključen tudi v širši del tako imenovane dunajske operacije od 2. do 13. aprila 1945, ki so jo prav tako izvajale sile 3. ukrajinske fronte, postavitvev in uporaba sil pa sta bili taki kot pri nadaljevanju donavske operacije iz marca 1945.²⁸ Po osvoboditvi Prekmurja je večina navedenih nasprotujočih si sil vzdrževala frontno črto ali pritiskala nanjo ob reki Muri in zahodnem robu Prekmurja.

Ugotavljamo, da je bila pokrajina ob Muri kljub navideznemu obrobju del pomembnega dogajanja tako leta 1941 kot proti koncu druge svetovne vojne. Po več kot sedmih desetletjih se prebivalci na obeh straneh Mure še vedno spominjajo dogajanj, pa tudi okopov, vojaških sil in vojakov, ki so se izmenjevali na teh območjih.²⁹

Miselnost, da v Prekmurju partizanstvo ne bi moglo preživeti, je bila tudi po vojni vseskozi prisotna pri snovanju in organiziranju, pa tudi v taktiki delovanja TO, ki je bila oblikovana neposredno po nastopu češkoslovaške krize leta 1968. Omenjena miselnost je bila prisotna tudi v obdobjih, ko je TO na območju Pomurja razvijala prekmursko brigado (1974–1986). V načrtih uporabe je bilo namreč predvideno, da se brigada TO kmalu po mobilizaciji v Prekmurju premesti na desni breg Mure. Tako je od vsega začetka bilo jasno, da območje

²⁸ Območje južno od Gradca do Ormoža (Dollinger, 1997) je po umiku iz Madžarske na začetku aprila 1945 branila nemška 2. oklepna armada generala de Angelisa z 68. korpusom, 22. planinskim korpusom in 1. izvidniškim korpusom – skupno devet divizij, od teh sta bili dve SS diviziji (posebne bojne enote nacističnih zaščitnih struktur – nem. Schutzstaffel).

²⁹ Ali sta bili ob Muri in Dravi razmeščeni in delovali tudi dve diviziji 15. kozškega SS korpusa še ni povsem raziskano. Še ohranjeno ljudsko sporočilo govori o tem, da so tudi v času poskusa forsiranja Mure med Veržejem in Bistrico na začetku aprila 1945 desno obalo Mure branili kozaki, torej pripadniki kozškega SS korpusa (ukrajinskega, op. a.). Ti so se 7. maja (ali prej, op. a.) premaknili na širše območje Judenburga, kjer so jih maja zavezniki vrnili Sovjetom.

delovanja 43. brigade TO ne bo v Prekmurju, temveč nekje med Muro in Dravo ali celo za Dravo.

Omenjeno se je delno vendarle spremenilo na začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko se je začelo intenzivneje nameščati vojaške enote bliže državnim mejam zaradi stališča, da se državo kljub neugodnim topografskim značilnostim brani že od same meje. V praksi se je ta sprememba nanašala pretežno na enote TO in na vlogo obmejnih enot JLA. To stališče so v PŠTO Pomurja³⁰ izkoristili tako, da so po letu 1986 namesto manevrske brigade na območju pokrajine oblikovali več manjših, samostojnih in prostorsko vezanih enot TO.

Vojaškoobrambna značilnost, ki smo jo opisovali v zgodovinski primerjavi mejne in stražne krajine, je tako veljala šest desetletij tudi v jugoslovanski praksi, od dvajsetih do osemdesetih let prejšnjega stoletja.

Treba izpostaviti še en pojav, ki je dodobra spremenil vlogo in položaj Prekmurja kot mejne krajine v jugoslovanskih razmerah ter bil rezultat vzpostavljanja regionalizacije. V petdesetih letih prejšnjega stoletja se je za pokrajino ob Muri v nekdanji republikli skupne jugoslovanske države začel uveljavljati izraz Pomurje³¹ kot del takratne regionalizacije Slovenije. Dokončno pa je bil uveljavljen v procesih decentralizacije ob koncu sedemdesetih let, ko je bila v Sloveniji politično in administrativno oblikovana pokrajina Pomurje, ki je zajela tudi obrambno področje. Vojaškostrateška sprememba, ki je nastala na začetku osemdesetih let, je bila posledica predvsem rešitev, povezanih s TO. To pa je prišlo prav branilcem v osamosvojitveni vojni.

3.3 Države so se menjavale hitreje kot vojaške strategije

Kot zanimivost na ozemlju Prekmurja zasledimo kontinuiteto vojaške organiziranosti in pristojnosti poveljstev in enot JLA. V času obstoja armad je območje vojaško in administrativno spadalo pod 9. armado s sedežem v Ljubljani, ki je pokrivala Slovenijo. S svojo 31. divizijo (mariborsko) je 9. armada pokrivala to območje zlasti v primeru morebitnega napada članic Varšavskega pakta z vzhoda in se pri tem izognila Prekmurju, saj je prve sile postavila na

³⁰ Ta je obstajal od leta 1981 do leta 1990.

³¹ To je bilo doseženo sredi petdesetih let prejšnjega stoletja z murskosoboškim okrajem, ki naj bi povezal Prekmurje in Prlekijo. Klemenčič (2009, str. 9) glede presegevanja meje na Muri citira Ilišiča (1955), ki je bil prepričan, da je to za geografje očitno velik dosežek, saj naj bi s tem zaživela pokrajinska enotnost na obeh bregovih Mure. Očitno je za vojaškoobrambno presegevanje bilo potrebnega več časa.

prednje obrambne položaje za Ščavniško dolino, ali bolje, na črti Lenart–Savci. V primeru napada s severa in napada zveze Nato z zahoda pa bi bil prekmurski prostor dodeljen 32. diviziji (varaždinski) iz sestave 5. armade s sedežem v Zagrebu. Navedeno je skoraj povsem enako kot pri VKJ pred letom 1941. Ko so v JLA začeli preoblikovati armade in divizije ter so njihovo vlogo leta 1988 operativno prevzeli korpusi in brigade iz njihove sestave, se stanje bistveno ni spremenilo. 31. korpus (Maribor) bi bil pristojen za obrambo Pomurja pri agresiji z vzhoda oziroma Varšavskega pakta, 32. korpus (Varaždin) pa pri agresiji z zahoda oziroma Nata. Vendar bi to lahko bila zgolj arhaična šablona vojaške delitve prostora in odgovornosti zanj. Pri pošiljanju intervencijskih enot JLA na zahodne meje v junijsko-julijski vojni v Sloveniji leta 1991 je bila operativna pristojnost 32. (varaždinskega) korpusa JLA še vedno nespremenjena. Poudarjamo, da so se pri opisanem države menjavale hitreje kot vojaške strategije.

V slovenski osamosvojitveni vojni so pomurski in prekmurski teritorialci za sabo imeli desetletje in več priprav, vaj in sodelovanja z milico in civilnimi oblastnimi ter zaščitno-reševalnimi enotami za obrambo pokrajine. To so v junijsko-julijski vojni leta 1991 tudi uspešno branili in v Prekmurju prvič v zgodovini tudi učinkovito premagali nasprotnika.

Ključna rešitev, povezana z osamosvojitveno vojno leta 1991, pa je bila vendarle v že prej uveljavljeni zamisli, da pomurski teritorialci branijo pokrajino od državne meje in na njenem celotnem ozemlju. Dodajmo k temu še nauk, da se krajine ne pušča nasprotniku in ne zapušča, kar je uporabno tudi za današnje čase. Navedeno je danes v odsotnosti vojaških ogrožanj možno uporabiti le v prenesenem pomenu.

Z navedenim pa smo pri slovenskih prizadevanjih za državne meje na severovzhodu slovenskega nacionalnega ozemlja v preteklih stotih letih. Med prve poskuse štejemo dogajanja pred, na in po Pariški mirovni konferenci pred stotimi leti. Z združitvijo Prekmurcev (in Prekmurja, op. a.) z matičnim narodom (in ozemljem) je postavljena osnova, ki jo je bilo treba na vojaškoobrambnem področju večkrat potrditi. V drugem poskusu najprej z osvobajanjem izpod nacističnega primeža ob koncu druge svetovne vojne in s pogojno imenovano drugo združitvijo. Meje in prekmurska krajina v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji, kasneje Socialistični federativni republiki Jugoslaviji, pa so bile posebej izpostavljene tudi ob vojaških dogajalnih, povezanih z vzpostavljanjem

železne zavesa ali njenim ohranjanjem po blokovski razdelitvi Evrope. Izzivi so se vrstili v intervalih ter ohranjali napetosti in negotovosti ves čas obstoja železne zavesa: od 1948–1955 (Informbiro), 1956 (nasilno zatrtje tako imenovane madžarske revolucije) in okrepiteve železne zavesa, 1968 (praška pomlad in vojaška intervencija Varšavske zveze na Češkoslovaškem), 1981 (poljska kriza in grozeča vojaška intervencija s strani Sovjetske zveze) in vse do 1989 (žametna revolucija na Češkoslovaškem). Danes bi lahko izpostavili, da je bilo pri navedenem Prekmurje bolj izpostavljeno od drugih območij v Sloveniji. Seveda bi se pritiski in vojaštvo ob dogajanjih ob železni zavesi v krajini čutili še bolj, če ne bi bilo opisanega vojaškostrateškega stališča o vojaški nepomembnosti in nebranjenosti prekmurskega ozemlja. Za naslednji poskus ohranitve in ubranitve državnih mej v Prekmurju je šlo tudi v slovenski osamosvojitveni vojni leta 1991. S tem se vojaške aktivnosti, povezane z mejnimi zadevami, izčrpajo, ne pa tudi zaključijo, saj se njihovo določanje, tokrat v povezavi z južno mejo na Muri, odvija pred arbitražnim sodiščem v Haagu, ki je leta 2017 določilo morsko in kopensko mejo med državama. Ta meja sicer še ni v celoti uveljavljena v praksi. Nas zato stoletno obdobje slovenskih prizadevanj za državne meje v Prekmurju lahko skrbi še naprej?

Pojavi migrantskih valov na tako imenovani donavski in balkanski poti po letu 2015 so potrdili, da so geografske danosti in značilnosti poti dane in stalnica. Nekatero značilnost se ponavljajo, čeprav niso več vojaškoobrambne, imajo pa zelo podoben značaj in vzorce. Tudi v pogledu tako imenovanega zavarovanja meja in (ponovnega) postavljanja zaščitnih ograj na meje.

4 Zaključek

Prekmurje je slovenska krajina, ki je imela dvakrat neposredni stik s tako imenovano železno zaveso. Prvič po koncu prve svetovne vojne ob oblikovanju demokratičnih držav in vzpostavljanju demokratičnega koridorja proti Nemčiji in protirevolucionarnih držav nasproti Sovjetske zveze. Drugič pa po drugi svetovni vojni kot krajina in meja med blokoma, ko smo bili soočeni s postavljenimi ograjami in ovirami na mejnih območjih ter zavarovani s številčnimi vojaškimi enotami, pripravljenimi za napad na nasprotno ozemlje v najkrajšem možnem času. Prva zavesa se je ohranila v spominu ljudi in zgodovine polnih dvajset let, medtem ko je druga, še bolj jeklena zavesa trajala še enkrat dlje – štirideset let, dokler se ni sesula pod vplivom ekonomskih dejavnikov in pritiskom množic. Pri tem so Prekmurci imeli prvič neposredno izkušnjo s

sovjetsko republiko leta 1919, kasneje pa so v drugem primeru štirideset let poslušali hrumenje tankov Varšavskega pakta v obmejnih območjih in doživljali primere zaprtosti meja. Prva zavesa je imela demokratični plašč s povsem vojaškopolitičnimi nameni, druga pa je bila odkrito vojaškoobrambna, kjer se je vedelo, da bodo mejna območja deležna prvega udara ob morebitnem svetovnem spopadu.

Vojaškostrateška (ne)pomembnost (po)krajine ob Muri je v primerjavi z vojaškozgodovinsko pestrostjo in posebnostmi lahko tudi navidezna ali spregledana. Ta spregled ali odrinjenost v časovni dimenziji stotih let tako postaja stalnica. To pa je ob zanemarjanju vojaškoobrambnega vidika nevarno. Pri tem ne kličemo po starih grožnjah in ogrožanjih, čeprav so te, kot smo dokazovali v geografsko-zgodovinskem pregledu, predstavljale osrednji imperativ preživetja in pomembne vplivale na ohranitev in obstanek slovenskega življa na teh prostorih.

V prispevku smo predstavili vojaškoobrambne značilnosti skozi zgodovinski razvoj in nanizali dejstva za odgovore na postavljena vprašanja. Dejstva in odgovori kljub temu, da so pretežno vojaškega značaja, omogočajo lažje razumevanje ohranitve in preživetja ljudi in kulture na ozemlju Prekmurja ter so uporabni tudi za današnji čas. Značaja Prekmurja kot nekdanje obmejne in stražne krajine, ki bi jo v prekmurščini lahko označili tudi z »ničijo zemljo« ali sodobnejšo tujko »buffer cono«, ki je bila dvakrat v neposrednem stiku z železno zaveso, se enostavno ne da niti spremeniti niti pozabiti.³²

Vprašanje in izziv sta, ali to, kar je bilo, lahko prispeva k razumevanju tega, kar bi lahko bilo v negotovi prihodnosti. Ker v enaindvajsetem stoletju ne prevladujejo več vojaški in z vojaštvom povezani mehanizmi, temveč se interesi in cilji dosegajo pretežno z ekonomskimi in informacijskimi sredstvi, bodo ta prevladovala tudi pri morebitnem ponovnem doseganju ozemelj ali prevlade nad njimi. Obrambno vlogo nekdanje obrambne in stražne krajine prevzemajo gospodarstvo, komunikacije in s tem povezana dostopnost in tudi kultura, vključno z jezikom in izobraževanjem. Če bomo pri tem uspešni, ima Prekmurje ob stoletnici združitve Prekmurcev z matičnim narodom še prihodnost za naslednjo podobno obletnico.

³² V Prekmurju in tudi v mejnih območjih sosednje Madžarske danes skozi različne povezane ali posamične projekte prikazujejo položaj varovanega mejnega območja. V ospredju so primeri, povezani z madžarsko stražno krajino in drugo železno zaveso, vse s ciljem pospeševanja razvoja in dodatnega razumevanja perifernega slovensko-madžarskega obmejnega območja. Za več o tem glej Interreg Slovenija–Madžarska na <http://www.guide2visit.eu/sl/tartalom>.

Literatura

- Cambridge Dictionary*, dostopno na:
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/march> (30. 4. 2019).
- Čepič, Z. idr. (1979) *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana: Cankarjeva založba).
- Dollinger, H. (1997) *The Decline and Fall of Nazi Germany and Imperial Japan - a Pictorial History of the Final Days of World War II* (London: Chancellor).
- English Oxford Living Dictionaries*, dostopno na:
<https://en.oxforddictionaries.com/definition/march> (30. 4. 2019).
- Fujš, M. (1991) Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju, V: *Kronika*, 3(1-2). (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Sekcija za krajevno zgodovino), str. 63–69.
- Godeša, B. (1994) Madžarski okupator v Prekmurju in slovenski izobraženci. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34(2) (Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino), str. 193–201.
- Godina, F. (1980) *Prekmurje 1941–1945* (Murska Sobota: Pomurska založba).
- Göncz, L. (2004) *Madžari, kratka zgodovina Madžarov* (Murska Sobota).
- Guštin, M. in Tiefengraber, G. (2001) *Prazgodovinske najdbe z avtocestnega odseka Murska Sobota–Nova tabla*, dostopno na:
<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-E2BOY6DL/5f9a6258-5814-49c4-a8c9-17aafed7ca7d/PDF> (30. 4. 2019).
- Interreg Slovenija – Madžarska*, dostopno na: <http://www.guide2visit.eu/sl/tartalom> (30. 4. 2019).
- Jonaš, L. (11. 4. 2019) *Pismo*. Hrani avtor.
- Keršič - Svetel, M. (1995) *Češko-slovenski stiki med svetovnimi vojnami*, dostopno na:
<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-4H6XY4LU> (30. 4. 2019).
- Klemenčič, M. M. (2009) *Pomurje in regionalna identiteta Prekmurja*, dostopno na:
http://www.drustvo-geografov-pomurja.si/projekti/zborovanje/zbornik/aMarianj%20M%20Klemencic_T.pdf (30. 4. 2019).
- Klemenčič, V. (1991) *Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji*, dostopno na:
<https://revije.ff.uni-lj.si/Dela/article/view/1190/995> (30. 4. 2019).
- Kontler, L. (2005) *Madžarska zgodovina* (Ljubljana: Slovenska matica).
- Magyar Katolikus Lexikon (MKL)*, dostopno na: <http://lexikon.katolikus.hu/> (30. 4. 2019).
- Milanov, T. (2013) Zgodbe padlih vojakov Rdeče armade za zmeraj ostale pod gladino Mure. V: *Planet siol.net*, 9. 5. 13, dostopno na:
<https://siol.net/novice/slovenija/zgodbe-padlih-vojakov-rdece-armade-za-zmeraj-ostale-pod-gladino-mure-47945> (30. 4. 2019).
- Online Etymology Dictionary*, dostopno na: <https://www.etymonline.com/search?q=march> (30. 4. 2019).
- Parker G. (1997) *Zabodna geopolitična misel v 20. stoletju* (Ljubljana: FDV).
- Pomurska regija*, dostopno na: <https://www.stat.si/obcine/sl/2015/Region/Index/1> (30. 4. 2019).
- Pomurski muzej Murska Sobota*, dostopno na; <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/murska-sobota-z-okoliskimi-vasmi> (30. 4. 2019).
- Radovanovič, S. (1993) "*Ljutomer v luči matičnih knjig iz 17. stoletja*", dostopno na:
<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-000TKIFJ/4b46c9b6-f4d6-4909-b5b4-157f09442f03/PDF> (30. 4. 2019).

- Romsics, I. (1919) *Hungary's Place in German South-East European Policy, 1919–1944*, dostopno na: <https://www.e-ir.info/2019/01/30/hungarys-place-in-german-south-east-european-policy-1919-1944/> (30. 4. 2019).
- SAZU (1998) *Enciklopedija Slovenije: tom 12* (Mladinska knjiga: Ljubljana).
- Sedar, K. (2016) *Kulturnozgodovinska preteklost dolnjega Prekmurja v zgodnjem novem veku*, dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-8DVROBCX/be7bc1ac-9573-484c-b14b-285f2f6f49ac/PDF> (30. 4. 2019).
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, dostopno na: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (30. 4. 2019)
- Štüh, P. (2001) *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku: Osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. stoletja* (Ljubljana: Filozofska fakulteta).
- Vehar, M. (2017) *Winston Churchill uporabi pojem železna zavesa*, dostopno na: <http://zgodovina.si/winston-churchill-uporabi-pojem-zelezna-zavesa/> (30. 4. 2019).
- Zelko, I. (1996) *Zgodovina Prekmurja (Izbrane razprave in članki)*, dostopno na: <https://szlovenszkakrajina.wordpress.com/2011/02/10/turski-vpadi-v-prekmurje/> (30. 4. 2019).

Gorički travniki nekoč in danes

SONJA ŠKORNIK, IGOR PAUŠIČ IN MITJA KALIGARIČ

Povzetek V prispevku so obravnava naravovarstveno pomembna travnišča na Goričkem. To so polnaravni habitati, nastali na območjih, kjer je človek že pred stoletji posekal gozd. Njihov obstoj je odvisen od redne kmetijske rabe ter omogoča naslednje vrednote in aktivnosti: podoba in identiteto krajine, živinorejo ter ohranjanje biodiverzitete na vseh nivojih. Prvo poglavje prispevka je namenjeno sistematičnemu pregledu naravovarstveno pomembnih travnišč, pri čemer je poudarek na njihovi floristični sestavi, ekologiji in ustrezni kmetijski rabi. V drugem delu so prikazani rezultati študije o prostorskih spremembah kategorij rabe tal, zmanjševanju površin travnišč in njihovi fragmentaciji v zadnjih 230 letih, vse na primeru severovzhodnega dela občine Šalovci. V tretjem delu je podrobneje predstavljena naravovarstvena problematika travnišč, ki jih, tako kot drugod po Sloveniji in Evropi, tudi na Goričkem ogrožajo predvsem opuščanje in posledično zaraščanje ter intenzifikacija kmetijstva. Navedeni so ukrepi naravovarstva in kmetijsko-okoljske politike (vzpostavitev območja Natura 2000, ukrepi KOPOP) ter izbrani projekti za ponovno vzpostavitev in ohranjanje ugodnega stanja naravovarstveno pomembnih travnišč.

Ključne besede: • naravovarstveno pomembna travnišča • Natura 2000
• fragmentacija travnišč • ukrepi KOPOP • programom razvoja
podeželja •

NASLOVI AVTORJEV: Sonja Škornik, Univerza v Mariboru, Fakulteta za naravoslovje in matematiko, Oddelek za biologijo, Katedra za geobotaniko, Maribor, Slovenija, e-pošta: sonja.skornik@um.si. Igor Paušič, Univerza v Mariboru, Fakulteta za naravoslovje in matematiko, Oddelek za biologijo, Katedra za geobotaniko, Maribor, Slovenija, e-pošta: igor.pausic@um.si. Mitja Kaligarič, Univerza v Mariboru, Fakulteta za naravoslovje in matematiko, Oddelek za biologijo, Katedra za geobotaniko, Maribor, Slovenija, e-pošta: mitja.kaligalic@um.si.

Goričko Grasslands: Past and Present

SONJA ŠKORNIK, IGOR PAUŠIČ & MITJA KALIGARIČ

Abstract This paper presents high nature value (HNV) grasslands in the Goričko region. These are semi-natural habitats established in areas that have been cleared of forests already centuries ago. Their existence depends on regular agricultural use and enables the following values and activities: the image and identity of the landscape, livestock production and the conservation of biodiversity at all levels. In the first chapter of the paper a systematic review of the HNV grasslands is presented, focusing on their floristic composition, ecology and proper agricultural use. The second part presents the results of the study on spatial changes in the categories of soil use and on the reduction of grassland areas and their fragmentation over the past 230 years, all in the area of the north-eastern part of the municipality of Šalovci. In the third part, grassland conservation problems are presented in greater detail, namely like elsewhere in Slovenia and Europe, grasslands of Goričko are also threatened mainly due to (i) abandonment, and consequent overgrowing, and (ii) intensification of agriculture. Measures for nature conservation and agri-environmental policy measures are listed as well as selected projects for restoration and maintenance of the HNV grasslands at a favourable conservation status.

Keywords: • High nature value grasslands • Natura 2000 • Grassland fragmentation • Agri-environment-climate payments • Rural development programme (RDP) •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Sonja Škornik, University of Maribor, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Biology Department, Geobotany Section, Maribor, Slovenia, e-mail: sonja.skornik@um.si. Igor Paušič, University of Maribor, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Biology Department, Geobotany Section, Maribor, Slovenia, e-mail: igor.pausic@um.si. Mitja Kaligarič, University of Maribor, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Biology Department, Geobotany Section, Maribor, Slovenia, e-mail: mitja.kaligalic@um.si.

1 Uvod

V vsakdanjem življenju človeka vidimo v prvi vrsti kot zaviralca naravnih procesov in pojavov, katerega posegi v naravi pomenijo v prvi vrsti degradacijo narave. Vendar imamo v evropskih krajinah veliko polnaravnih (angl. *semi-natural*) habitatov, ki jih je ustvaril človek s kmetijsko rabo. Takšni so tudi drugotni ali polnaravni travniki, razviti na območjih, kjer je bila večina naravne vegetacije – gozda – izkrčena že pred stoletji (Bredenkamp idr., 2002). Evropski travniki vsebujejo visoko biodiverzitetno rastlin, žuželk in ptičev, prav tako pa nudijo kulturne in ekosistemske storitve za človeka s tem, da prispevajo k regionalni kulturni dediščini ter k estetski in rekreativni vrednosti krajine (Reid idr., 2005). Najvišja biodiverzitetna se skriva na travnikih, oblikovanih skozi dolgo obdobje z lokalno prilagojeno rabo tal (Küster in Keenleyside, 2009). Ko govorimo o rabi tal, mislimo na gospodarjenje, ki je nujno za ohranjanje teh površin. Predvsem za takšne habitate so potrebni tako imenovani vzdrževalni ukrepi (angl. *management-plans*).

Prvo poglavje tega prispevka bo namenjeno sistematičnemu pregledu travniških habitatnih tipov (HT), ki jih najdemo na Goričkem in predstavljajo naravovarstveno pomembna travišča. V drugem delu bodo prikazani rezultati študije o spremembah v prostorski razmestitvi kategorij rabe tal, zmanjševanju površin travišč in njihovi fragmentaciji v zadnjih 230 letih. V tretjem delu pa bodo predstavljeni naravovarstvena problematika travišč na Goričkem in izbrani projekti za ponovno vzpostavitev in ohranjanje ugodnega stanja travišč.

2 Vegetacijski okvir

2.1 Splošno

Ko je govora o naravovarstveno pomembnih goričkih travnikih, velja omeniti, da so to polnaravni habitati, ki pa jih večkrat opišemo kot »naravni«, saj gre za trajne travniške površine in niso sejani ali dosejevani. Njihov obstoj je odvisen od ustreznega upravljanja, omogoča pa naslednje vrednote in aktivnosti na območju: krajinsko podobo, identiteto krajine, živinorejo, ohranjanje biodiverzitetne in obstoj pomembnih habitatov.

2.2 Zakisani suhi travniki

Po slovenski habitatni tipologiji (Jogan idr., 2004) so to »srednjeevropska suha travišča na kisli peščeni podlagi« s Physis kodo 34.322-S3. Po tipologiji Natura 2000 imajo ti habitati kodo 6210* in opis »polnaravna suha travišča in grmiščne faze na karbonatnih tleh (*Festuco Brometalia*) (*pomembna rastišča kukavičevk)«. Fitocenološko gre za rastlinsko združbo *Hypochoerido-Festucetum rupicolae* (Škornik, 2003). V Sloveniji je razvita samo na Goričkem. Pojavlja se predvsem na toplih južnih legah. Predstavlja zakisana, bolj ali manj vlažna in vrstno revna suha travišča. Njeni sestoji so nizki in redki, travnato rušo gradi vrsta *Festuca rupicola*, pogoste pa so še *Briža media*, *Trisetum flavescens*, *Festuca rubra*. Značilne zanjo so tudi vrste *Hieracium baubini*, dve vrsti nageljčkov, poimenovani *Dianthus armeria* in *D. deltoides*, ter *Hypochoeris radicata*. Med orhidejami se redno pojavlja samo *Orchis morio* (slika 1A), redkeje tudi *Orchis ustulata*, *Spiranthes spiralis* in *Gymnadenia conopsea*.

Pogoste so vrste mezofilnih travišč, na primer *Trifolium pratense*, *Centaurea jacea*, *Leontodon hispidus* in *Lotus corniculatus*, predvsem tam, kjer so tla bolj vlažna in bogatejša s hranili. Zaradi kisle podlage najdemo tudi izrazito kisloljubne vrste, na primer *Luzula campestris*, *Potentilla erecta*, *Hieracium pilosella*, že omenjena nageljčka, vrste *Danthonia decumbens*, *Polygala vulgaris* in *Chamaespartium sagittale*. Kot fitogeografsko posebnost Goričkega naj omenimo še vrste *Muscari comosum*, *Verabsicum phoeniceum* in *Moenchia mantica* subsp. *mantica*, ki se sicer pojavljajo predvsem v submediteranu.

Osnovna kmetijska raba teh travnikov je košnja, v preteklosti pogosto v kombinaciji s pašo in požiganjem. Glede naravovarstvenega vidika, še posebej za »mikrorazmere« na Goričkem, sta najpriporočljivejši ročna košnja in uporaba manjših strižnih kosilnic. Odkošen material mora biti odstranjen, sicer povzroči povečan vnos hranil, zmanjša kalitev semen in senči mladike. V zadnjih desetih letih se je precej razširila tudi paša, kar si razlagamo s subvencijami, ki so na voljo in predstavljajo kmetom dodaten prihodek. Za ohranitev flore in favne skušamo kositi čim kasneje in dokler je ruša še sveža. Suhi travniki so zaradi abiotičnih danosti slabo produktivni travniki, zato košnja več kot 2–3-krat letno ni gospodarsko smiselna.

2.3 Volkovja

Tipologija Physis označuje ta HT s kodo 35.11: »mezofilna do kserofilna volkovja pod gozdno mejo«, Natura 2000 pa s kodo 6230*: »vrstno bogata travišča s prevladujočim navadnim volkom (*Nardus stricta*) na silikatnih tleh v montanskem pasu (in submontanskem pasu v celinskem delu Evrope)«. Vrsta, po kateri jo prepoznamo, je trava volk (*Nardus stricta*). Na Goričkem se pojavlja v glavnem v obliki združbe *Polygalo-Nardetum*. Ta tip je redek, pogosteje se tukaj pojavlja HT 35.12, ki ga označujejo vrste iz rodu *Agrostis* in *Festuca* ter ga predstavljamo v naslednjem podpoglavju. Volkovja se pojavljajo le na zelo zakisani podlagi, pogojena pa so tudi z lego (sever, vzhod) oziroma bližino gozda (sencal). Ta HT na Goričkem ni vrstno bogata združba, saj manjkajo vrste iz montanskega in submontanskega pasu. Značilne so vrste iz rodu *Genista*, *Pimpinella saxifraga*, *Agrostis capillaris*, *Anthoxanthum odoratum*, *Potentilla erecta*, *Polygala vulgaris*, *Luzula campestris*, *Viola canina*, lišaji rodu *Cladonia*. Ponekod prehajajo ta travišča v »resave« z jesensko vreso (*Calluna vulgaris*), neredko pa se zaraščajo z orlovo praprotjo (*Pteridium aquilinum*), košeničicami, trepetliko in brezo. Volkovja se ohranjajo z gospodarjenjem brez gnojenja, brez apnenja, s košnjo 1–2-krat letno, prvič ne prej kot v drugi polovici meseca maja.

2.4 Zakisani travniki s šopuljami in bilnicami

Definirani so s Physis kodo 35.12: »zakisana travišča z vrstami iz rodu *Agrostis* in *Festuca*«, po tipologiji Natura 2000 pa s kodo 6230* (kot predhodni tip). V teh sestojih je volk slabo zastopan ali ga ni. Prevladujejo šopulje (*Agrostis tenuis*, *A. stolonifera*) in rdeča bilnica, *Festuca rubra*. Pogosti so tudi *Anthoxanthum odoratum*, *Potentilla erecta*, *Luzula campestris*, *Viola canina* in mahovi. Na Goričkem je takšnih travnikov kar precej na zelo zakisani podlagi. Prav tako kot prejšnji tip so pogojeni z lego (sever, vzhod) oziroma bližino gozda. Tam je obilo mahov, vrst acidofilnega gozdnega roba ali – na nekošenih delih – kalic borovja, borovničevja, orlove praproti ali – če je zelo suho – vresja. Upravljanje predstavlja gospodarjenje brez gnojenja, brez apnenja, s košnjo 1–2-krat letno.

2.5 Mokrotni travniki s trstikasto stožko

Gre za HT, ki ima po tipologiji Physis kodo 37.313: »mezofilni do vlažni travniki s trstikasto stožko«, po tipologiji Natura 2000 pa kodo 6410: »travniki s prevladujočo stožko (*Molinia* spp.) na karbonatnih, šotnih ali glineno-muljastih tleh (*Molinion caeruleae*)«. V prekmurju tipična modra stožka ne uspeva, pač pa njena sorodnica trstikasta stožka (*Molinia arundinacea*), kar ugotavlja tudi (Bakan, 2006).

Ti travniki so pogojeni s tremi dejavniki: vlago (poplavno območje, območje zastajanja vode ali povirje), kisloto reakcije tal, oligotrofnimi talnimi razmerami. Predvsem vlažnostni režim in oligotrofne razmere so tisti rizični dejavniki, ki so v kmetijski nižinski (!) krajini najprej spremenjeni zaradi »izboljševanja« razmer: izsuševanje na eni strani (regulacija potokov, drenažni jarki itd.) in pognojitev (ali kontinuirano gnojenje) na drugi. Zato veljajo »molinetumi« za enega izmed najbolj ogroženih HT nižinske (dolinske) krajine Srednje Evrope. Na ta HT so vezani številni ptiči, dvoživke (žabe), v precejšnji meri pa tudi metulji. V večini prevladuje vrsta *Molinia arundinacea*, ponekod pa tudi *Deschampsia caespitosa*. Ostale značilne vrste teh travišč so *Succisa pratensis*, *Potentilla erecta*, *Allium suaveolens*, *Betonica officinalis*, *Gentiana pneumonanthe*, *Gratiola officinalis*, *Dianthus superbus*, *Serratula tinctoria*, *Carex pallescens*, *Galium boreale*, *Iris sibirica* (slika 1B), na Goričkem pa tudi *Hemerocallis lilio-asphodelus*.

Mokrotni travniki se ohranjajo z občasnim zastajanjem vode, negnojenjem, neapnenjem in 2–3-kratno košnjo letno. Prepovedano je vsakršno spreminjanje vodnega režima rastišča, ki bi lahko zmanjšalo vodno kapaciteto tal in vodostaj ob poplavih.

2.6 Srednje hranljivi travniki z visoko pahovko

Tipologija Physis jih združuje v kategorijo 38.222: »srednjeevropski higromezofilni nižinski travniki na srednje vlažnih tleh s prevladujočo visoko pahovko«. Koda Nature 2000 je 6510: »nižinski ekstenzivno gojeni travniki (*Alopecurus pratensis*, *Sanguisorba officinalis*)«. Ker je ta kategorija zelo široka, je bolj smiselna delitev, ki temelji na vegetacijskih združbah.

V prvo skupino štejemo mezotrofne do evtrofne nižinske travnike (predvsem združbi *Arrhenatheretum elatioris* in *Pastinaco-Arrhenatheretum*) na blagih naklonih ali na ravnem, ob hišah, v sadovnjakih ipd. So redno košeni, običajno 3-krat letno. Uspevajo na globokih rodovitnih, dovolj vlažnih tleh, z nevtralnno do zmerno kislno ali zmerno bazično kemijsko reakcijo. Vrstna pestrost je razmeroma visoka, med rastlinami pa prevladujejo: *Arrhenatherum elatius*, *Campanula patula*, *Achillea millefolium* agg., *Dactylis glomerata* agg., *Festuca pratensis*, *Holcus lanatus*, *Leontodon hispidus*, *Leucanthemum ircutianum*, *Plantago lanceolata*, *Tragopogon orientalis*, *Crepis biennis*, *Centaurea jacea*, *Pastinaca sativa*, *Taraxacum officinale* agg. V senčnih legah (npr. v visokodebelnem sadovnjaku) je več kobulnic (*Chaerophyllum* spp., *Anthriscus* spp., *Heracleum sphondylium*).

Drugi podtip so srednjeevropski higrofilni nižinski travniki na vlažnih tleh, ki so razširjeni v občasno poplavljenih dolinah večjih potokov, depresijah, kotanjah ipd. Gre za združbo plazeče zlatice in travniškega lisičjega repa (*Ranunculo repentis*–*Alopecuretum pratensis*) (sliki 1B in 1C). V Srednji Evropi so to redki travniki, vezani na košnjo, mokre (poplave, zastajanje vode) in mezotrofne ekološke razmere. Dominantne in značilne vrste so *Alopecurus pratensis*, *Ranunculus repens*, *Holcus lanatus*, *Festuca pratensis*, *Trifolium pratense*, *Poa trivialis*, *Carex hirta*, *Achillea millefolium*, *Leontodon hispidus*, *Ranunculus acris*, *Galium wirtgenii*, *Veronica chamaedrys*, *Sanguisorba officinalis*, *Cardamine mattioli* (*C. pratensis* s.l.) in druge. V nekoliko bolj oligotrofnih razmerah pa uspevajo tudi *Festuca pratensis*, *Succisa pratensis*, *Betonica officinalis*, *Gratiola officinalis*, *Serratula tinctoria* itd.

Ti floristično bogati travniki so na Goričkem del tradicionalne kulturne krajine in predstavljajo enkratno krajinski sklop skupaj z osamljenimi vrbami, skupinami vrb, dobov in depresij z močvirsko vegetacijo (sliki 1B in 1C) ter seveda na Goričkem vselej v kombinaciji z oligotrofnimi travniki z modro stožko. Normalen režim košnje za te združbe je 2–3-krat letno. Zmerno dognojevanje nima negativnega vpliva, saj letno s košnjo rastišču odvzamemo precejšen delež hranilnih snovi.

2.7 Polsuhi travniki z visoko pahovko

Tipologija Physis označuje te travnike s kodo 38.221: »srednjeevropski kseromezofilni nižinski travniki na razmeroma suhih tleh in nagnjenih legah s prevladujočo visoko pahovko«, koda Nature 2000 pa je ista kot pri predhodnem tipu travnikov – 6510. V fitocenološkem pogledu so to travniki združbe *Ranunculo*

bulbosae - *Arrhenatheretum*, ki so v Sloveniji značilni za večji del države (izven submediterana) in predstavljajo tradicionalni tip travnikov na strmi podlagi. Na Goričkem odsotnost bazične podlage delno kompenzirata suša in visoka temperatura. Biomase se razvije manj kot pri HT 38.222, kosijo jih običajno 2–3-krat letno. So floristično razmeroma bogati sestoji (slika 1D). Prevladujejo vrste *Helictotrichon pubescens*, *Anthoxanthum odoratum*, *Carex montana*, *Filipendula vulgaris*, *Arrhenatherum elatius*, *Plantago media*, *Polygala comosa*, *Lotus corniculatus*, *Briza media*, *Campanula patula*, *Veronica chamaedrys*, *Festuca rubra*, *Trifolium montanum*. Večkrat zasledimo prehod k mezobrometalnim travnikom, kjer se pojavlja tudi *Festuca rupicola*. V tem HT uspeva na Goričkem tudi navadna kukavica, saj so tla revna z minerali. Ekološko lahko tudi takšen tip travnikov označimo kot »suh travnik«, še posebej, če so primešane brometalne vrste (na Goričkem sicer brez trave pokončne stoklase) (slika 1D). Kmetijska raba je enaka kot pri prejšnji kategoriji travišč (podpoglavje 2.6).

Slika 1: Gorički travniki: A – pomladanski vidik na suhem travniku z navadno kukavico (*Orchis morio*); B – nižinski ekstenzivno gojeni travniki (*Alopecurus pratensis*, *Sanguisorba officinalis*) s sibirsko peruniko (*Iris sibirica*) v naselju Nuskova; C – gostota zdravilne strašnice (*Sanguisorba officinalis*) je lahko na vlažnih mezotrofnih traviščih zelo visoka; D – floristično bogati polsuhi travniki z visoko pahovko
Foto: A – Igor Paušič; B, C in D – Sonja Škorni

3 Travniki na Goričkem nekoč in danes

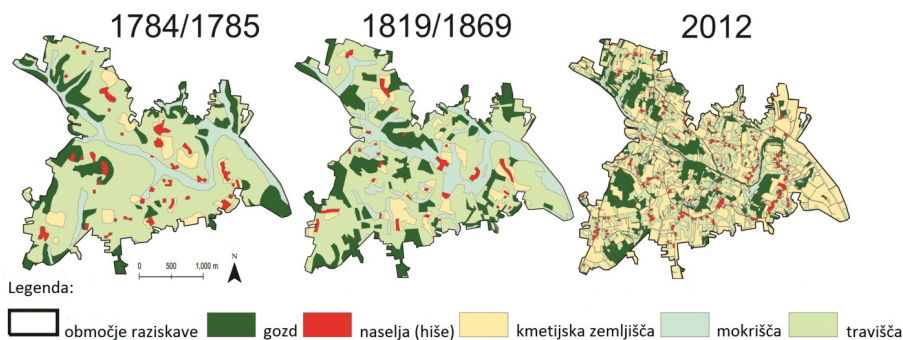
Krajinski park Goričko predstavlja mejno območje s sosednjo Avstrijo in Madžarsko, kjer so v preteklosti (do konca osemnajstega in na začetku devetnajstega stoletja) prevladovali majhne in srednje, predvsem ekstenzivne kmetije, ki niso bile izrazito tržno usmerjene. Kulturna krajina je bila podvržena hitrim spremembam od konca osemnajstega stoletja naprej, ko so se kmetje bodisi izseljevali v mesta ali pa začeli povečevati obseg svojih pridelovalnih površin na račun polnaravnih habitatov – predvsem travišč. Opuščanje redne košnje travišč in paše ter fragmentacija travišč na obravnavanem območju

severovzhodnega Goričkega sta očitni posledici spremembe političnega sistema v zadnjih sedemdesetih letih.

3.1 Zmanjševanje površin travnišč in njihova fragmentacija v zadnjih 230 letih: primer iz severovzhodnega Goričkega (občina Šalovci)

Za analizo dinamike krajin v smislu spreminjanja površin posameznih kategorij rabe tal so nam v pomoč arhaični kartografski podatki, vojaške karte, kot sta Jožefinski in Franciscejski kataster. Primerljive tipe rabe tal je pred analizo treba agregirati (generalizirati) v kategorije, kot so: gozd, naselja, kmetijska zemljišča (njive, vrtovi, intenzivni nasadi in vinogradi), mokrišča (mokrotni travniki, trstičje, rogozovje) in travnišča (travniki in pašniki). Enako smo naredili tudi v primeru karte HT (Trčak idr., 2012) severovzhodnega Goričkega.

Travnišča (travniki in pašniki) so ob koncu osemnajstega stoletja obsegala 61 % celotnega območja severovzhodnega Goričkega (občina Šalovci) (slika 2, tabela 1). Gozd je obsegal 17 %, mokrišča 13 % in naselja 4 % površine območja raziskovanja. Kmetijske površine (njive, vinogradi, vrtovi in intenzivni sadovnjaki) so bile omejene na le 6 % območja. Krajina se je v obdobju 1784–2012 drastično spremenila.

Slika 2: Spremembe v prostorski razmestitvi kategorij rabe tal v tradicionalni kulturni krajini na območju raziskovanja v zadnjih 230 letih

Površina travnišč se je do leta 2012 zmanjšala za polovico in je predstavljala le še približno 31 % površine območja. Delež kmetijskih površin se je povečal na 43 % območja. Delež gozda se v zadnjih 230 letih ni bistveno spremenil (iz 11 % na 19 %). Delež mokrišč se je zmanjšal na 3 % območja predvsem zaradi

hidromelioracijskih posegov in zaradi regulacije struge Dolenjskega potoka, ki prečka območje raziskave v smeri severozahod–jugovzhod in je v preteklosti omogočal obstoj različnim HT mokrišč, predvsem v osrednjem delu območja raziskave.

Tabela 1: Stanje deleža (v %) površin kategorij rabe tal na območju severovzhodnega Goriškega v zadnjih 230 letih

Kategorija rabe tal	Časovno obdobje		
	1784–1785	1819–1869	2012
Gozd	17	21	19
Naselja	4	2	5
Kmetijske površine	6	8	43
Mokrišča	13	18	3
Travišča	61	51	31
Skupno	100 %	100 %	100 %

Najpomembnejše spremembe v prvem tranzicijskem obdobju (1784/1785–1819/1865) so bile: 15 % izsekanih gozdnih površin – transformacija v travišča in 22 % travniških površin v zarasti – transformacija v gozd. Tako je v prvem tranzicijskem obdobju ostalo 73 % travniških površin nespremenjenih. Večje spremembe kategorij rabe tal so bile prisotne v drugem obdobju (1819/1865–2012): 33 % skupne površine travišč s konca prvega obdobja je bilo do leta 2012 spremenjenih v kmetijska zemljišča, 12 % travišč s konca prvega obdobja je bilo do leta 2012 spremenjenih v gozd, 11 % gozdnih površin s konca prvega obdobja je bilo do leta 2012 spremenjenih v kmetijska zemljišča, če omenimo zgolj najpomembnejše spremembe glede deleža površin. 87 % gozdnih površin je od konca prvega tranzicijskega obdobja do danes ostalo nespremenjenih (1819/1868–2012).

Le 9,9 % celotne površine obravnavanega območja predstavljajo travišča, katerih površina se v obdobju 230 let ni spremenila; to so edine preostale reliktnne površine travišč s konca osemnajstega stoletja. S porastom deleža površin kmetijskih zemljišč so postale nekoč obširne in predvsem sklenjene površine travišč fragmentirane, manjše in posledično vedno bolj izolirane. Pašnikov na območju raziskave danes ni več.

Fragmentacijo posamezne krajnotvorne kategorije, v našem primeru travišč, ovrednotimo z različnimi indeksi krajinske metrike. Indeks TE (angl. *total edge*) predstavlja skupno dolžino (m) meja vseh poligonov travišč. Vrednost indeksa TE za kategorijo travišča se je na območju severovzhodnega Goričkega povečala iz 86.100 m (1784–1785) na 103.660 m (1819–1869). Leta 2012 pa je znašala že 230.940 m. Indeks ED (m/ha) (angl. *edge density*), ki predstavlja dolžino vseh meja med različnimi elementi krajine (različni HT) na območju 1 ha, je pokazatelj fragmentacije posameznega HT ali pa krajine kot celote. Tudi vrednost indeksa ED je v primeru travišč naraščala: 92,89 m/ha (1784–1785), 111,85 m/ha (1819–1869) in 249,16 m/ha (2012). Indeks MPI (angl. *mean proximity index*) je merilo stopnje izolacije in fragmentacije, v našem primeru kategorije travišč. V zadnjih 230 letih so se vrednosti indeksa MPI za travišča (v opazovanem polmeru 300 m) konstantno zmanjševale: v obdobju 2713,18 (1784–1785), 1681,59 (1819–1869) in 587,88 (2012). Z indeksi lahko nazorno prikažemo, da se je skupna površina travišč na območju severovzhodnega Goričkega zmanjšala – v povprečju so se zmanjšale površine posameznih fragmentov, povečala se je oddaljenost med njimi in dolžina njihovega roba (obseg), kar pomembno vpliva na vdor – kolonizacijo drugih rastlinskih vrst kulturne krajine.

3.2 Odziv populacij rastlinskih vrst na zmanjševanje površine in fragmentacijo travišč

Številne raziskave so potrdile, da je vrstno sestavo in pestrost nekega območja moč razložiti s procesi iz preteklosti in ne zgolj z analizo trenutnega stanja krajine (Kuussaari idr., 2009). Dokazano je bilo, da obstaja precejšen časovni zamik od sprememb (npr. fragmentacije) v habitatu pa do dokončnega izginotja populacije neke vrste (Eriksson & Ehrlen, 2001). To potrjujejo študije starih zemljevidov in aeroposnetkov, ki dokazujejo povezavo med nekdanjim vzorcem krajine in današnjo vrstno pestrostjo na travnikih (Lindborg & Eriksson, 2004). Posebej dolgo živčee trajnice ostanejo v travniških fragmentih še zelo dolgo po spremembi okolja (zmanjšanju fragmenta ali spremembi rabe – opuščanju) (Lindborg, 2007). Populacije habitatnih specialistov (tipične vrste travišč) bolj prizadene izguba specifičnega HT kot generaliste (Warren idr., 2001).

Današnja prisotnost (še zmeraj) stabilnih populacij habitatnih specialistov (diagnostičnih, tipičnih vrst za posamezne tipe travišč) na analiziranih fragmentih travišč severovzhodnega Goričkega potrjuje dejstvo, da obstoječa mreža travišč še zmeraj omogoča zadostno, kritično komunikacijo med njimi v smislu

izmenjave peloda in semen, in dejstvo, da je režim upravljanja preostalih travnišč vsaj zadosten za obstoj indikatorskih vrst polnaravnih travnišč. Vendar pa je komunikacija med fragmenti (v smislu izmenjave diaspor) že danes otežena, kar bo treba upoštevati pri poskusih ohranjanja njihovega trenutnega stanja za prihodnost. Ob nadaljnjem drobljenju (fragmentaciji, izolaciji) in manjšanju površin obstoječih travnišč utegnejo biti namreč te povezave prekinjene, zaradi izolacije pa bodo nekatere vrste zagotovo izumrle.

Zaradi procesa fragmentacije nekoč strnjena (in predvsem večja), sklenjena območja travnišč danes obkrožajo oziroma neposredno mejijo na različne HT: njive, gozdni rob, visokodebelne sadovnjake, vrtove in naselja – hiše ter njim pripadajoča gospodarska poslopja. Pestrost okolice pomeni dodaten, povečan vir semen, plodov in peloda, za potencialno premeno vrst v še obstoječih fragmentih travnišč. Jonsen in Fahrning (1997) sta v svoji raziskavi dokazala, da krajinska (habitatna) pestrost generira vrstno pestrost generalistov, ne pa tudi tipičnih vrst. V praksi to pomeni, da se s časom vrstna sestava fragmentov travnišč spremeni na račun povečanega deleža neofitov in plevelnih enoletnic, značilnih za motena rastišča kmetijskih krajin, ki pa jih v večjih, sklenjenih območjih travnikov na srečamo. Travniki na Goričkem bodo v prihodnje vrstno drugačna, kot smo jim priča danes, navkljub rednemu in ugodnemu režimu upravljanja z njimi. Vzroki so njihova majhnost, povečan robni efekt in povečana heterogenost okolice.

4 Ogroženost in varovanje travnikov

Zmanjševanje površin in izginjanje travnišč sta dve izmed najočitnejših, najbolj dramatičnih sprememb srednjeevropskih krajin dvajsetega stoletja (Kiviniemi in Eriksson, 2002). Predvsem zaradi spremembe režima gospodarjenja s travnišči se je v zadnjih 100 letih njihova površina v srednjeevropskem prostoru močno zmanjšala, v nekaterih regijah tudi za 90 % (Hodgson idr., 2005). Kot odgovor na tako drastično upadanje travniških površin in biodiverzitete v Evropi so večji del teh travnišč vključili v prilogo Direktive o habitatih in jih opredelili kot travniške HT Natura 2000. Najvrednejše površine so vključili v omrežje posebnih varstvenih območij Natura 2000 in del tega omrežja je tudi Goričko. Po Uredbi o posebnih varstvenih območjih (Natura 2000) je Goričko določeno kot posebno območje varstva za 7 HT, ki se morajo prednostno ohranjati. Med njimi so trije travniški HT:

- polnaravna suha travišča in grmiščne faze na karbonatnih tleh (*Festuco-Brometalia*) (* pomembna rastišča kukavičevk) (koda Nature 2000: 6210*);
- nižinski ekstenzivno gojeni travniki (*Alopecurus pratensis*, *Sanguisorba officinalis*) (koda Nature 2000: 6510);
- travniki s prevladujočo stožko (*Molinia spp.*) na karbonatnih, šotnih ali glineno-muljastih tleh (*Molinion caeruleae*) (koda Natura 2000: 6410).

4.1 Projekti za ohranitev naravovarstveno pomembnih travišč na Goričkem

Travišča, ki jih predstavljamo v prispevku, spadajo tudi med tiste kmetijske površine, na katerih se lahko izvajajo različne operacije znotraj ukrepa kmetijsko-okoljskih-podnebnih plačil (KOPOP) iz Programa razvoja podeželja RS za obdobje 2014–2020. Evropska komisija je s temi ukrepi predvidela finančno kompenzacijo kmetom za izgubo dohodka ali dodatno delo in za spodbujanje nadstandardnih kmetijskih praks, ki prispevajo k blaženju podnebnih sprememb in k ohranjanju biodiverzitete. Slovenija je k temu pristopila s Programom razvoja podeželja RS za obdobje 2014–2020 in ukrepom kmetijsko-okoljskih plačil (KOP) v letih 2007–2013. Javni zavod Krajinski park Goričko že od leta 2008 aktivno sodeluje v tem programu in na osnovi naravovarstveno usmerjenih operacij skuša zmanjšati zaraščanje in ohranjati ekstenzivno obdelovanje travnikov in visokodebelnih sadovnjakov. V teh prizadevanjih si pomaga tudi s sredstvi, ki jih v okviru različnih projektov uspešno pridobiva iz domačih in evropskih virov financiranja. Naj omenimo zgolj dva izmed njih, ki sta se izvajala v zadnjih petih letih in sta neposredno povezana s travišči. Prvi je bil projekt z naslovom Učinkovito upravljanje z ekstenzivnimi travniki na območju Natura 2000 Goričko ali krajše Gorički travniki. Izvajal se je v letih 2015 in 2016, sofinanciran pa je bil iz sredstev programa Norveškega finančnega mehanizma EGP 2009–2014. Drugi je bil projekt Vzdrževanje kmetijske krajine za ptice in metulje na Goričkem ali krajše Gorička krajina, ki se je začel leta 2017 in bo potekal do leta 2021. Sofinancirata ga Evropska unija iz Evropskega sklada za regionalni razvoj in Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije. V povezavi s habitatami je cilj pri obeh projektih zagotovitev učinkovitejšega upravljanja treh travniških HT Natura 2000. V ta namen so izbrali 60 ha (»Gorički travniki«) oziroma 100 ha travnikov (»Gorička krajina«) po Goričkem, ki so bili

v neugodnem stanju ohranjenosti in ki jih bodo s ponovno vzpostavitvijo ustrezne rabe skušali obnoviti. Vzroka neugodnega stanja sta bila v večini opuščena raba in posledično zaraščanje travišč. Prve aktivnosti na teh traviščih so tako običajno košnja, odstranitev lesne zarasti in spravilo odkošene biomase. Ker se na Goričkem pogosto izpostavlja problematika zaraščanja opuščenih površin s tujerodnimi vrstami, so v obeh projektih beležili podatke o površinah, ki se zaraščajo s tujerodnima invazivnima vrstama orjaško zlato rozgo (*Solidago gigantea*) in kanadsko zlato rozgo (*Solidago canadensis*). Orjaška in kanadska zlata rozga sta si po videzu zelo podobni, a ugotovljeno je bilo, da na območju Goričkega prevladuje in se v večini pojavlja le orjaška zlata rozga. Spada med žužkocvetke, kjer rastline po oprašitvi in oploditvi tvorijo velike količine plodov, ki se s pomočjo vetra širijo na zelo dolge razdalje. Cveti od avgusta do oktobra (Wraber, 1999). Hitro razširjanje pa ji omogoča vegetativno razmnoževanje s pomočjo korenik. Tvori goste sestoje, ti pa ovirajo dostop do tal in kalitev semen drugih vrst na teh površinah. Skupno sta bili obe vrsti zabeleženi na več kot polovici parcel travišč, vključenih v projekta Gorički travniki (Škornik idr., 2016; Šorgo idr., 2016) in Gorička krajina.

5 Zaključek

Kljub desetletni vključenosti območja Goričkega v krajinski park, v območje Natura 2000, in kljub evropskim neposrednim plačilom za kmetijstvo iz Programa razvoja podeželja RS za obdobje 2014–2020 stanje naravovarstveno pomembnih travišč na Goričkem ni boljše, kot je bilo pred letom 2003. V mnogih pogledih je celo slabše. Med letoma 2004 in 2012 je tako izginilo 800 ha različnih tipov travnikov. V nasprotju z vzdrževalnimi ukrepi vlažnih in mokrotnih travnikov je tudi »vzdrževanje« melioracijskih jarkov, ki pomenijo izsuševanje in s tem spreminjanje ciljnega habitata. V teh primerih je za poslabšanje razmer kriva kmetijska politika. Ta je posredno kriva tudi za zaraščanje travišč, predvsem tistih najmanj produktivnih na vrhovih gričev in strmih pobočjih, saj subvencije ne omogočajo neposrednih plačil za tako majhne parcele, kjer je biodiverzitetna praviloma največja. Program razvoja podeželja RS za obdobje 2007–2013 s svojimi (zgrešenimi) ukrepi ni dosegel ciljev, saj je bila na nivoju Slovenije vključenost v ukrepe KOP za travnike le nekaj odstotna. Zaradi napačnega metodološkega pristopa ni moč oceniti učinkovitosti ukrepov, slabost pa je bila tudi to, da so lahko v ukrepe vstopali vsi travniki na območju Nature 2000, ne glede na to, ali je šlo res za naravovarstveno pomemben travnik (Kaligarič idr., 2019). Tudi v tekočem Programu razvoja podeželja RS za obdobje 2014–2020 ni

bilo preboja za doseganje ciljev ohranjanja biodiverzitete travnikov v Sloveniji. Trenutno je cilj naravovarstvenikov, da se izvedejo bistvene spremembe v prihajajoči perspektivi od leta 2023 dalje, in sicer v smeri razvoja k rezultatom usmerjenega sistema KOP v Sloveniji, ki temelji na plačilih za dosežen naravovarstveni cilj na površinah (npr. izboljšanje strukturnih značilnosti habitata, prisotnost izbranih indikatorskih vrst – tipičnih/redkih/zavarovanih ipd.) in ustreznem spremljanju stanja (monitoringu) doseganja teh ciljev.

Literatura

- Bakan, B. (2006) *Slikovni pregled višjih rastlin Prekmurja: prispevek k poznavanju flore Prekmurja* (Lendava: Razvojni center).
- Bredenkamp, G. J., Spada, F. & Kazmierczak, E. (2002) On the origin of northern and southern hemisphere grasslands, *Plant Ecology*, 163, str. 209–229.
- Eriksson, O. & Ehrlén, J. (2001) Landscape fragmentation and the viability of plant populations. V: Silvertown, J. in Antonovics, J. (ur.), *Integrating ecology and evolution in a spatial context* (Oxford: Blackwell Science), str. 157–175.
- Hodgson, J. G., Grime, J. P., Wilson, P. J., Thompson, K. & Band, S. R. (2005) The impacts of agricultural change (1963–2003) on the grassland flora of Central England: processes and prospects, *Basic and Applied Ecology*, 6, str. 107–118.
- Kiviniemi, K. & Eriksson, O. (2002) Size-related deterioration of semi-natural grassland fragments in Sweden, *Diversity and Distributions*, 8, str. 21–29.
- Kaligarič, M., Čuš, J., Škornik, S. & Ivajnsič, D. (2019). The failure of agri-environment measures to promote and conserve grassland biodiversity in Slovenia, *Land Use Policy*, 80, str. 127–134.
- Küster, H. & Keenleyside, C. (2009) The origin and use of agricultural grasslands in Europe. V: *Grasslands in Europe* (str. 8–14). KNNV Publishing.
- Jogan, N., Kaligarič, M., Leskovar, I., Seliškar, A. & Dobravec, J. (2004) *Habitatni tipi Slovenije HTS 2004* (Ljubljana, Agencija Republike Slovenije za okolje).
- Jonsen, I. D. & Fahrig, L. (1997) Response of generalist and specialist insect herbivores to landscape spatial structure, *Landscape Ecology*, 12, str. 185–197.
- Kuussaari, M. idr. (2009) Extinction debt: a challenge for biodiversity conservation, *Trends in Ecology and Evolution*, 24, str. 564–571.
- Lindborg, R. & Eriksson, O. (2004) Historical landscape connectivity affects present plant species diversity, *Ecology*, 85, str. 1840–1845.
- Lindborg, R. (2007) Evaluating the distribution of plant life-history traits in relation to current and historical landscape configurations, *Journal of Ecology*, 95, str. 555–564.
- Reid, W. V. idr. (2005) *Millennium ecosystem assessment synthesis report*.
- Škornik, S. (2003) Suha travišča reda *Brometalia erecti* Koch 1926 na Goričkem (SV Slovenija). *Hacquetia*, 2, str. 71–90.
- Škornik, S., Bakan, B., Paušič, I., Muršec, M. & Špur, N. (2016) *Poročilo o značilnostih parcel travnikov, vključenih v varstvene ukrepe na terenu (komentar k digitalizirani bazi podatkov): projekt Goriški travniki* (Maribor: Fakulteta za naravoslovje in matematiko).
- Šorgo, A., Špur, N. & Škornik, S. (2016) Public attitudes and opinions as dimensions of efficient management with extensive meadows in Natura 2000 area, *Journal of Environmental Management*, 183, str. 637–646.

- Trčak, B., Podgorelec, M., Erjavec, D., Govedič, M. & Šalamun, A. (2012) *Kartiranje negozdnih habitatnih tipov vzhodnega dela Krajinkega parka Goričko v letih 2010–2012*. Končno poročilo. Miklavž na Dravskem polju, Center za kartografijo favne in flore, 134 str., pril. [Naročnik: Javni zavod Krajinke park Goričko].
- Warren, M. S. idr. (2001) Rapid responses of British butterflies to opposing forces of climate and habitat change, *Nature*, 414, str. 65–69.
- Wraber T. (1999) Asteraceae. V: Martinčič A. idr. (ur.), *Mala Flora Slovenije: ključ za določanje praprotnic in semenk*. 3., dopolnjena in spremenjena izdaja (Ljubljana: Tehnična založba Slovenije).

Dvoživke mrtvice Zaton

ŠPELA GORIČKI IN SARA STRAH

Povzetek Mrtvica Zaton leži v območju Natura 2000 in je botanična, zoološka in ekosistemska naravna vrednota državnega pomena. Cesti R1-235 (Radenci–Petanjci) in R2-440 (Petanjci–Gederovci) potekata tik ob mrtvici in fragmentirata habitat dvoživk, saj potekata med njegovim kopenskim (gozd in njive) in vodnim delom (mrtvica in okoliške gramoznice). Od leta 2014 dalje prostovoljci spremljamo pojavljanje dvoživk ob spomladanskih migracijah, raziskavo pa smo v letu 2018 razširili tudi na inventarizacijo dvoživk v mrtvici v obdobju razmnoževanja. Ugotovili smo, da se je število migratornih dvoživk v primerjavi z letom 2008 prepolovilo. Med mrestenjem smo opazili največ 100 parov plavčka (*Rana arvalis*), velikost populacije velikega pupka (*Triturus carnifex*) v spomladanskem delu leta 2018 pa ocenjujemo na okoli 3000 osebkov. Zaključujemo, da je populacija plavčka na meji preživetja, medtem ko je populacija velikega pupka v na videz dobrem stanju. Navajamo tudi nekatere prepoznane in potencialne dejavnike ogrožanja te – še zmeraj – izjemne populacije dvoživk.

Ključne besede: • mrtvica • dvoživke • Mura • plavček • veliki pupek •

NASLOVA AVTORIC: Špela Gorički, Scriptorium biologorum – Biološka pisarna, d. o. o., Murska Sobota, Slovenija, e-pošta: spela@e-dna.si. Sara Strah, Univerza na Primorskem, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijske tehnologije, Koper, Slovenija, e-pošta: sarastrah97@gmail.com.

Amphibians of the Oxbow Lake Zaton

ŠPELA GORIČKI & SARA STRAH

Abstract The oxbow lake Zaton lies in the Natura 2000 area, and is a valuable natural feature of national importance. The roads that run along the oxbow fragment the habitat of amphibians into its terrestrial and aquatic part. Since 2014, volunteers have been monitoring amphibian spring migrations, and in 2018 we conducted an inventory of amphibians in the oxbow during the breeding period. We found that the number of migratory amphibians has halved since 2008. Whereas the size of the population of the great crested newt (*Triturus cristatus*) in spring 2018 was estimated at about 3000 individuals, fewer than 100 pairs of the moor frog (*Rana lessonae*) were observed during spawning in any one year. The population of the moor frog is therefore at the limit of survival, but the amphibian species richness is still outstanding. We also discuss factors threatening their existence, both hypothetical and actually observed during our survey.

Keywords: • oxbow lake • amphibians • Mura • moor frog • great crested newt •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Špela Gorički, Scriptorium biologorum – Biološka pisarna d.o.o., Murska Sobota, Slovenia, e-mail: spela@e-dna.si. Sara Strah, University of Primorska, Faculty of Mathematics, Natural Sciences and Information Technology, Koper, Slovenia, e-mail: sarastrah97@gmail.com.

1 Uvod

Zaton je obsežen mrtvi rokav Mure v poznem sukcesijskem stadiju. (ZRSVN, 2019) Leži v območju Natura 2000 Mura (SCI/SAC SI3000215). Nekaj čez 22 hektarjev veliko območje mrtvice z zunanjim obsegom blizu 3,5 km, ki leži zunaj visokovodnega nasipa, je botanična, zoološka in ekosistemska naravna vrednota z naslednjo obrazložitvijo: »Območje je redek in ohranjen močvirni habitat (HT 22.11, HT 37.7, HT 44.4) ogroženih in zavarovanih živalskih in rastlinskih vrst.« (ZRSVN, 2019). Močvirni habitat, ki se tam pojavljajo in po Uredbi o habitatnih tipih¹ vsi spadajo med habitatne tipe (HT), ki se na ozemlju Republike Slovenije prednostno ohranjajo v ugodnem stanju, so:

- HT 22.11: oligotrofne vode, revne s karbonati;
- HT 37.7: nitrofilni gozdni robovi in vlažno obrečno visoko steblikovje – Natura 2000, HT s kodo EU 6430;
- HT 44.4: hrastovo-jesenovo-brestovi gozdovi ob velikih rekah – Natura 2000, HT s kodo EU 91F0.

Zadnja dva HT sta za območje Natura 2000 Mura (SI3000215) tudi kvalifikacijska.

V devetdesetih letih prejšnjega stoletja so bile v mrtvici Zaton še najdene različne vrste vodnih leč (Vogrin & Vogrin, 1998), v zadnjem desetletju pa se mrtvica zelo očitno izsušuje in zarašča z lesnimi vrstami. Več kot tri četrtine mrtvice, predvsem njen zahodni široki pas, predstavlja gozd s prevladujočo črno jelšo in vrbami ter topoli. V robnem delu mrtvice, ki je bližje cesti, se vzdolž mrtvice zaradi dobre osončenosti bujno razrašča vegetacija različnih močvirskih rastlin. Mrtvica Zaton je prav tako zanimiva za kačje pastirje, vodne hrošče in polže.

V širši javnosti je mrtvica najbolj poznana po plavčkah (*Rana arvalis*). Žal pa Cipot idr. (Cipot idr., 2016) ugotavljajo, da je število prešteti modrih samcev v dobrem desetletju upadlo iz nekaj tisoč na le še nekaj deset do sto osebkov (slika 1). Podobna slika se kaže tudi na drugih mrestiščih plavčka ob reki Muri.

¹ Uradni list RS, št. 112/03, 36/09 in 33/13.

Po podatkih, dostopnih v Naravovarstvenem atlasu, ki so bili zbrani v okviru različnih projektov,² je bilo na območju mrtvice Zaton evidentiranih deset vrst dvoživk: nižinski urh (*Bombina bombina*), navadna krastača (*Bufo bufo*), zelena rega (*Hyla arborea*), česnovka (*Pelobates fuscus*), zelena žaba (*Pelophylax esculentus*), pisana žaba (*Pelophylax lessonae*), plavček (*Rana arvalis*), rosnica (*Rana dalmatina*), navadni pupek (*Lissotriton vulgaris*) in veliki/panonski pupek (*Triturus carnifex/dobrogicus*).

Slika 1: Osamljeni predstavnik znamenite populacije plavčka na Petanjcih, domnevno izumrle pred desetletjem zaradi dolgotrajnih negativnih vplivov človekovih dejavnosti

Foto: Špela Gorički

² Dvoživke – črne točke, Inventarizacija favne reke Mure (2013 in 2014), Strokovne podlage Natura 2000 – Amphibia (2003), IR dvoživke in netopirji (2007).

Globalno in tudi v Sloveniji so dvoživke danes najbolj ogrožena skupina vretenčarjev.³ Vse vrste, ki se pojavljajo na ozemlju Slovenije, so zato zakonsko zavarovane z Uredbo o zavarovanih prosto živečih živalskih vrstah⁴. Poleg tega sta dve vrsti strogo zavarovani z Bernsko konvencijo⁵, šest je kvalifikacijskih za ustanovitev posebnih varstvenih območij (Dodatek 2 Habitatne direktive⁶), dvanajst pa se jih uvršča na seznam evropsko pomembnih vrst, ki potrebujejo strogo zaščito (Dodatek 4 Habitatne direktive).

Dvoživke so vmesni člen v prehranjevalnem spletu in vektor pretoka snovi in energije v ekosistemu. Zato so izjemno pomembne za njegovo normalno delovanje, ključno prispevajo k samočistilni sposobnosti mokrišč, s tem pa vplivajo tudi na kakovost talne vode, ki je vir pitne vode. Nadaljnji pomen dvoživk za ljudi je v ekološkem varstvu posevkov, medicini in prehrani, posredno pa tudi v varstvu pred poplavami.

Življenjski prostor dvoživk je sestavljen iz več enakovrednih delov: mrestišč, poletnih bivališč in prezimovališč. V Evropi je življenjski prostor dvoživk zaradi dolgotrajne človekove dejavnosti zelo fragmentiran in se konstantno krči. Izguba življenjskega prostora zaradi (1) širjenja kmetijstva in (2) infrastrukture, (3) urbanizacije ter (4) črpanja vode je poglobitveni dejavnik ogroženosti dvoživk v Evropi (Temple in Cox, 2009). K temu v zadnjem času dodatno prispevajo tudi (5) klimatske spremembe ter (6) širjenje tujerodnih invazivnih in patogenih vrst.

Deli življenjskega prostora dvoživk so med seboj prostorsko ločeni in med njimi v različnih delih leta dvoživke potujejo po selitvenih poteh, ki so lahko pri določenih vrstah dolge tudi nekaj kilometrov. Večina dvoživk se v zgodnjem spomladanskem času, predvsem v vlažnem vremenu, množično seli od kopenskih bivališč (predvsem gozda) proti vodnim bivališčem (mrtvicam, potokom, lužam, mlakam), kjer odlagajo mreste in kjer poteka njihov razvoj do preobrazbe. Na svojih selitvah dvoživke mnogokrat naletijo na oviro v obliki prometne ceste, kjer lahko prihaja do njihovih množičnih povozov. V Srednji Evropi predstavljajo dvoživke 70–88 % vseh povoženih vretenčarskih vrst (Puky, 2003; glej tudi Rytwinski in Fahrig, 2012). Za uspešno varovanje populacij

³ The IUCN Red List of Threatened Species, IUCN, 2019; glej tudi Stuart idr., 2004; Temple in Cox, 2009.

⁴ Uradni list RS, št. 46/04, 109/04, 84/05, 115/07, 32/08 – odl. US, 96/08, 36/09, 102/11, 15/14 in 64/16.

⁵ Zakon o ratifikaciji Konvencije o varstvu prosto živečega evropskega rastlinstva in živalstva ter njihovih naravnih življenjskih prostorov, Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 17/99.

⁶ Direktiva Sveta 92/43/EGS z dne 21. maja 1992 o ohranjanju naravnih habitatov ter prosto živečih živalskih in rastlinskih vrst, Uradni list EU, št. 158/193.

dvoživk je poleg ohranjanja vseh delov njihovega življenjskega prostora treba zagotoviti tudi njihovo varstvo na selitvenih poteh.

Tik ob mrtvici Zaton potekata dve cesti, in sicer R1-235, odsek 0317 Radenci–Petanjci, in R2-440, odsek 1294 Petanjci–Gederovci. Cesti fragmentirata habitat dvoživk, saj potekata med njegovim kopenskim (gozd in njive, ki igrajo vlogo nekdanje stepe) in vodnim delom (mrtvica in okoliške gramoznice). Leta 2002 je bila v sklopu obnove ceste Radenci–Petanjci postavljena trajna zaščitna ograja v dolžini 500 m, sama postavitev ograje in obnova ceste pa sta bili izvedeni brez sodelovanja strokovnjakov za dvoživke (Poboljšaj idr., 2008, 2018). V letih 2007 in 2008 so strokovnjaki Centra za kartografijo favne in flore izvedli monitoring učinkovitosti ukrepa v času jesenskih (2007) in spomladanskih (2008) selitev dvoživk ter ugotovili zelo pomanjkljivo delovanje in vzdrževanje varoval. Tudi po tehničnem pregledu stanja varoval leta 2017 (terenske raziskave dvoživk niso bile del pregleda) se odseka cest uvrščata med trinajst najbolj kritičnih odsekov oziroma črnih točk za dvoživke (Poboljšaj idr., 2018). Številni prostovoljci vsako leto izvajamo akcije reševanja dvoživk med spomladanskimi migracijami na cestah ob mrtvici. Od leta 2014 dalje natančno spremljamo pojavljanje dvoživk ob migracijah, raziskavo pa smo v letu 2018 razširili tudi na inventarizacijo dvoživk v mrtvici v obdobju razmnoževanja.

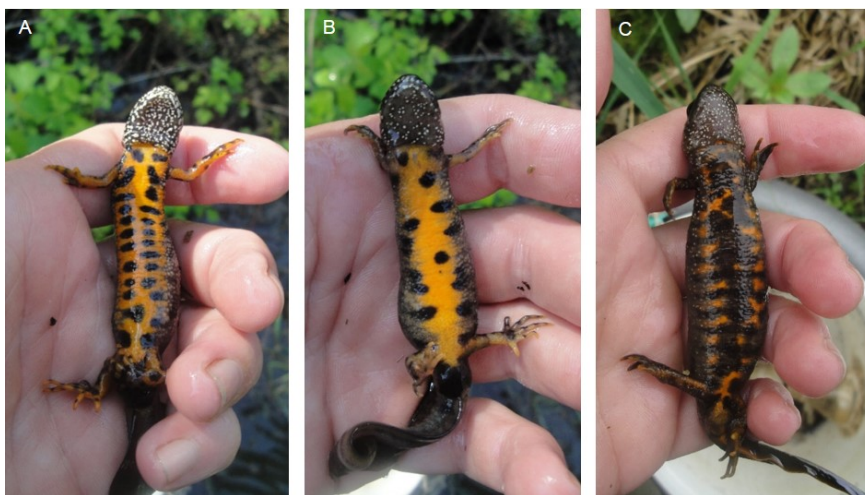
2 Metode

V času spomladanskih migracij dvoživk (od konca februarja do konca marca) med letoma 2014 in 2018 smo prostovoljci zbirali populacijske podatke na odsekih cest R1-235, odsek 0317 Radenci–Petanjci (v dolžini približno 600 m), in R2-440 Petanjci–Gederovci (v dolžini približno 800 m). V letu 2017 smo občasno pregledali tudi dodatnih 1600 m kolovozov na zahodni strani mrtvice.

Monitoring se je izvajal po standardni metodologiji: v večernih urah smo najmanj dvakrat (v vrhuncu migracij pa tudi po desetkrat) prehodili omenjeno cestišče in med odstranjevanjem živih osebkov na rob cestišča beležili vrsto in spol tako živih kot povoženih osebkov. Ko določitev vrste ni bila možna, podajamo najnižjo taksonomsko kategorijo (rod, družino, red), do katere je bila določitev še zanesljiva.

Leta 2018 smo v obdobju razmnoževanja dvoživk v mrtvici Zaton postavili Ortmannove pasti (Drechsler idr., 2010) za lov velikega pupka (*Triturus carnifex/dobrogicus*). Dovoljenje za lov št. 35601-58/2017 – 4 je Herpetološkemu društvu izdalo Ministrstvo za okolje in prostor, Agencija Republike Slovenije za okolje. Pasti smo postavili na razdalji 10–20 m vsaksebi in v globinah vode od približno 30 cm do približno 1 m. Pasti so bile postavljene v južnem delu mrtvice od 25. 4. do 28. 4., v njenem osrednjem delu od 28. 4. do 1. 5. in v severnem delu od 1. 5. do 4. 5. Za vabo smo uporabljali briketirano ribjo hrano, ki se raztaplja počasi. Pasti smo pregledovali dnevno. Zabeležili smo vse ulovljene vrste dvoživk in višje skupine ostalih ulovljenih živali (taksone). Vsem ujetim velikim pupkom smo fotografirali trebušno stran (slika 2) in jih tako na osnovi značilnega barvnega vzorca individualno »označili« (Heyer idr., 1994). Iz primerjav fotografij po dnevih in med pastmi smo po metodi ujetja, označitve in ponovnega ulova ocenili velikost populacije. Za to smo uporabili preprosto Schnablovo metodo (Larsen, 1997; Alcoy, 2013), ki se lahko uporabi za najmanj tri zaporedna ujetja in za zaprte populacije, kar je veljavna predpostavka za populacijo velikega pupka v času naše raziskave.

Karte opazanj dvoživk smo izrisali v programu ArcGis 10.4 (ESRI, 2016). Karte so izrisane v projekciji D48 Slovenia TM. Ortofoto podlago smo pridobili od Geodetske uprave Republike Slovenije.

Slika 2a–c: Osebkje velikega pupka je mogoče razlikovati po številu, obliki in razporeditvi lis na trebuhu

Foto: Špela Gorički

3 Rezultati

V letih 2014–2018 smo na območju mrtvice Zaton potrdili prisotnost in razmnoževanje enajstih vrst dvoživk. Od teh so v Prilogo 2 Habitatne direktive uvrščene naslednje vrste oziroma taksoni: veliki in donavski pupek (*Triturus carnifex* in *T. dobrogicus*, ki ju v tej raziskavi obravnavamo kot en takson) ter nižinski urh (*Bombina bombina*), v Prilogo 4 (»strogo varovanje«) pa veliki pupek (*Triturus carnifex*), nižinski urh (*Bombina bombina*), plavček (*Rana arvalis*), rosnica (*Rana dalmatina*), pisana žaba (*Pelophylax lessonae*), česnovka (*Pelobates fuscus*) in rega (*Hyla arborea*). Nova vrsta, ki doslej na območju mrtvice še ni bila evidentirana, je sekulja (*Rana temporaria*).

3.1 Migracije dvoživk

Med letoma 2014 in 2017 se je skupno število dvoživk ob spomladanskih migracijah gibalo med 138 (2014) in 256 osebkov (2015). V primerjavi z omenjenimi sezonami pa je leta 2018 število migratornih dvoživk poraslo od tri- do več kot petkrat in tako smo našli skupno kar 773 migratornih osebkov. Delež poveženih osebkov je v vseh letih ostajal dokaj nespremenjen, in sicer 42–56 %.

Med spomladanskimi migracijami smo potrdili devet vrst dvoživk (brez nižinskega urha in pisane žabe, ki smo ju potrdili v mrtvici leta 2018), vendar se vse vrste niso pojavljale vsako leto in v enakem številčnem razmerju.

Pri zastopanosti spolov smo odstopanja od razmerja 1 : 1 ugotovili predvsem pri krastači in rjavih žabah. Pri prvi je presežek samcev postopoma naraščal od 2,4-kratnega leta 2014 do 9,3-kratnega leta 2018. Nasprotno smo pri rjavih žabah med migracijami ugotovili presežek samic, vendar natančnega razmerja zaradi pomanjkljivega razlikovanja med vrstami ne podajamo.

V času naše raziskave se je prostorska razporeditev dvoživk med migracijami opazno spreminjala. Za obdobje 2014–2016 ocenjujemo približno enakomerno razporeditev dvoživk na obeh cestah (R1-235 in R2-440), kasneje, v letih 2017 in 2018, pa je večina dvoživk prečkala cesto R2-440, odsek 1294 Petanjci–Gederovci. Glavna zgoštev prehajanja dvoživk v zadnjem obdobju je bila na osrednjem območju mrtvice, medtem ko je bilo dvoživk, ki so prečkale cestišče na obeh koncih mrtvice, bistveno manj.

Večina dvoživk se je v spomladanskem obdobju v času naše raziskave v letih 2014–2016 selila v smeri proti mrtvici, le ob koncu sezone smo opazili vračajoče se osebkke, predvsem pri krastači. Pri njej smo v letih 2017 in 2018 zaznali povsem spremenjeno vedenje v času spomladanskih selitev, in sicer se je večina osebkov preusmerila v stran od mrtvice in proti drugim, trajnejšim vodnim telesom v okolici, to je gramoznicam.

3.2 Razmnoževanje dvoživk v letu 2018

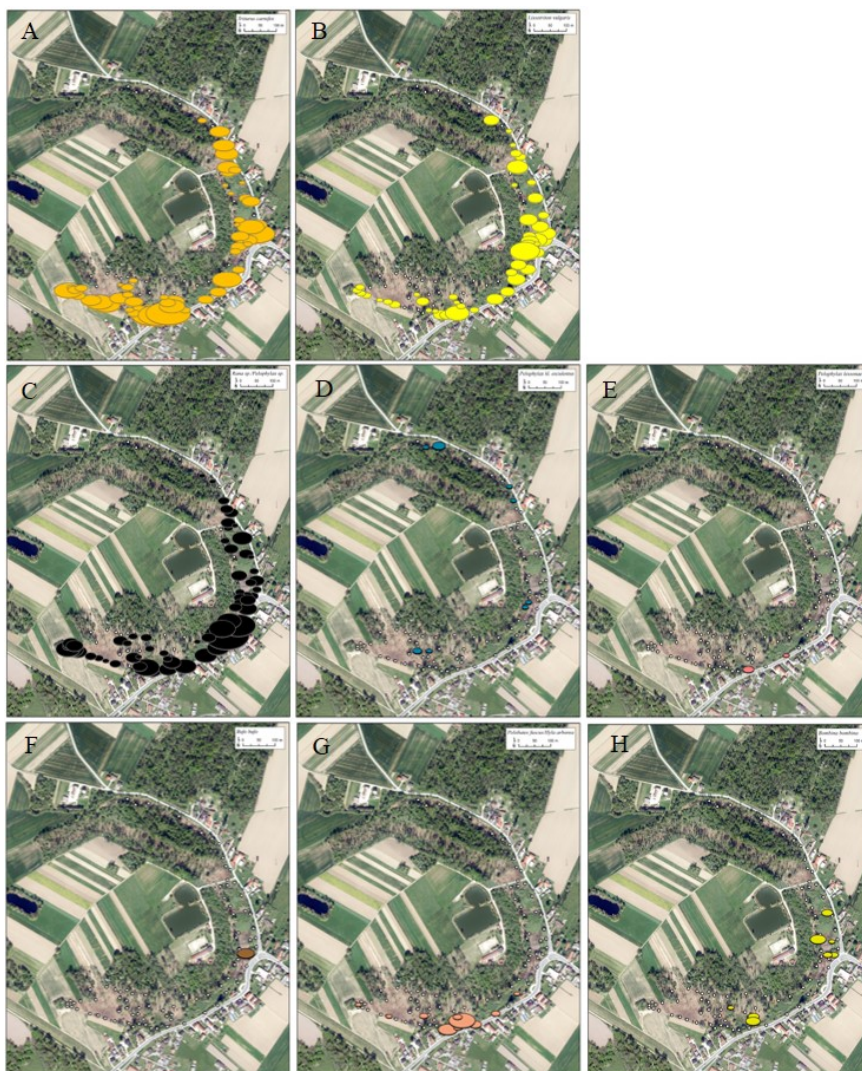
Mrtvica Zaton je pred dvema desetletjema v splošni javnosti slovela po svoji izjemni populaciji plavčka (nekaj tisoč osebkov; Cipot idr., 2016) in je zaradi svoje dostopnosti nekaj let zapored med njegovim mrestenjem privabljala številne opazovalce, fotografe in medije z različnih koncev Slovenije. Žal smo v letih našega monitoringa, z izjemo leta 2017, opazili manj kot 100 parov te vrste med mrestenjem. Pri tem smo opazili tudi očitne sledi gazenja do mesta mrestitve, domnevno z namenom fotografiranja modro obarvanih samcev. Na tem mestu smo 23. 3. 2016 izmerili pH vode približno 5. Kisla reakcija je posledica raztopljenih huminskih kislin (razpadajoč se organski material) in je bila očitno nespremenjena kljub pepelu, ki je bil nasipan nedaleč stran in kjer smo izmerili isti pH. Leta 2017 zaradi suše nismo opazili nobenega mrestečega para, smo pa opazili dva osebkka (samca in samico). Samico smo ujeli in ji odvzeli bris sluzi na ventralni strani telesa in okončin. Vzorec smo poslali na Oddelek za biologijo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani v analizo okuženosti s patogenimi glivami hitridiomycetami (projekt »Invazivke nikoli ne počivajo«). Testiran osebek ni bil okužen,⁷ žal pa večjega vzorca populacije v letu 2017, ko se je izvajal projekt, ni bilo mogoče testirati. Med našim petletnim monitoringom sicer nikoli nismo opazili niti ene dvoživke, ki bi kazala značilne simptome okužbe.

Ker leta 2017 med spomladanskim monitoringom nismo opazili nobenega velikega pupka na selitvi proti mrtvici, smo se odločili, da preverimo prisotnost te vrste v mrtvici. To istega leta zaradi nizkega vodostaja ni bilo smiselno, zato smo šele naslednje leto v mrtvici postavili pasti za ulov pupkov. Skupno število ujetih osebkov v devetih dneh lova je bilo 527, od teh smo jih 38 ujeli dvakrat (7,2 %). Le en samec se je ujel trikrat (29. 4., 30. 4. in 1. 5.). Tako ocenjujemo velikost populacije velikega pupka v mrtvici ob začetku maja 2018 na približno 3095 osebkov. Ob spomladanskih migracijah smo tega leta tako opazili le 1,6 %

⁷ Dr. Rok Kostanjšek, osebni vir.

populacije velikega pupka. V nasprotju z migratorno populacijo, ko smo našli 1,8-krat več samic kot samcev, pa smo med ocenjevanjem velikosti populacije ujeli petkrat več samcev kot samic. Tudi pri navadnem pupku je bilo razmerje med spoloma pri ujetih osebkih podobno (6,7-krat več samcev kot samic). Domnevamo, da je večina samic med našim pregledom odlagala jajčeca in so bile zato slabše ulovljive, tako da je njihovo dejansko število verjetno višje.

Zanimiva je tudi gručasta prostorska razporeditev velikih pupkov v mrtvici, ki je za zdaj v naših ocenah velikosti populacije prav tako nismo upoštevali. Skoraj vsi veliki pupki, tako kot tudi druge vrste dvoživk (slika 4), so se zadrževali ob južnem in vzhodnem robu mrtvice. Ta razporeditev se pri velikem pupku zelo razlikuje od pričakovane glede na število opaženih osebkov ob selitvah. Različne vrste dvoživk so se v mrtvici med seboj prostorsko opazno izključevale, deloma zaradi razlik v mikrohabitatu, deloma pa verjetno tudi zaradi zmanjševanja medvrstne kompeticije. Zahodnega in severnega roba mrtvice, z izjemo njenega osrednjega (in hkrati najglobljega) dela, dvoživke niso naseljevale. V teh pasteh smo ujeli predvsem pijavke in ličinke hroščev ter druge nevretenčarje ali pa so bile pasti povsem prazne. Krastače so se poleg tega razmnoževale tudi v okoliških gramoznicah, kar smo ugotovili po prisotnosti paglavcev, zato je njihova spomladanska selitev potekala v več različnih smereh. Prav nobena dvoživka pa za razmnoževanje ni uporabljala ribnikov Zaton.

Slika 4a–h: Prostorska razporeditev različnih taksonov dvoživk v mrtvici Zaton spomladi leta 2018: (a) veliki pupek, (b) navadni pupek, (c) paglavci rjavih (in zelenih) žab, (d) zelena žaba, (e) pisana žaba, (f) paglavci krastače, (g) paglavci rege in česnovke ter (h) oglašanje nižinskega urha

Vir: Sara Strah

4 Razprava

V naši petletni raziskavi dvoživk na območju mrtvice Zaton smo ugotovili, da se je populacija migratornih dvoživk v primerjavi z letom 2008 (Poboljšaj idr., 2008) prepolovila. Nadalje lahko zaključimo, da se v manj vodnatih letih na mrestišča seli (in domnevno tam razmnožuje) le petina do največ tretjina obstoječe populacije vseh dvoživk. Reševanje dvoživk s prostovoljci po letu 2008 je njihovo spomladansko mortaliteto na cestah ob mrtvici znižalo iz približno 80 % (Poboljšaj idr., 2008) na 50 %, kar pa celo ne glede na vse druge dejavnike, ki ogrožajo dvoživke na tem območju, še vedno presega teoretični prag, ki naj bi zagotavljal njihovo dolgoročno preživetje (Poboljšaj idr., 2018).

Za populaciji plavčka in velikega pupka velikostnih trendov v obravnavanem obdobju žal ne moremo podati, saj edina dosedanja sorodna raziskava iz let 2013 in 2014 (Cipot idr., 2015) zaradi majhnega števila ujetih osebkov ne podaja ocen velikosti populacije. Kljub temu pa lahko povzamemo, da je populacija plavčka na meji preživetja (viabilnosti), medtem ko je populacija velikega pupka v na videz dobrem stanju. Zaradi nerednega monitoringa vzrokov za nedavni drastičen upad populacije plavčka na manj kot desetino prejšnje velikosti ne moremo z gotovostjo ugotoviti. Za plavčka primerne mikrohabitiata je vsaj glede na globino vode in vegetacijo dovolj, medtem ko drugih parametrov pa v tej raziskavi nismo preverjali. Nasprotno pa se je z izsušitvijo severnega, gozdnatega dela mrtvice primeren habitat za razmnoževanje rosnice zelo skrčil, kar lahko v naslednjih nekaj letih povzroči izumrtje populacije te vrste na lokaciji ali izrinjanje sorodne in ekološko najbolj podobne vrste, sekulje. Zaskrbljujoč populacijski trend zaznavamo celo pri najprilagodljivejši krastači, saj se je razmerje med spoloma (*»operational sex ratio«*) v zadnjih petih letih v času migracije prevesilo v 9 : 1 v korist samcev. Tako visok delež samcev je posledica več možnih dejavnikov: samice kasneje dozorevajo, številne se ne razmnožujejo vsako sezono (Loman & Madsen, 2010) ali zaradi razlik v verjetnosti preživetja, kar je lahko povezano tudi s prometom (Gorički, 2014). V pričujoči raziskavi reprodukcijskega uspeha krastače nismo posebej preverjali, prav tako je iz naših rezultatov nemogoče zanesljivo ovrednotiti populacijsko stanje drugih, manj opaznih vrst.

Krajina v ravenskem delu Pomurja je danes povsem antropogenizirana, kar je v prvi vrsti posledica velikopoteznih regulacij reke Mure in pritokov ter agromelioracijskih in komasacijskih posegov v zemljišča po prvi in drugi svetovni vojni. Regulirana struga je zožena, kar pomeni, da je hitrost vodnega toka veliko višja, posledice pa so globinska erozija (poglabljanje struge), nižanje nivoja gladine ter spremenjen režim poplav in povezav s podtalnico, kar se v nekoliko daljšem (stoletnem) obdobju že pozna na spremenjeni fizikalno-kemični strukturi in biotski sestavi tal na celotnem vplivnem območju reke (Kondolf idr., 2006; Lesjak, 2014; Lesjak & Slatinšek, 2014). Zaradi tega in tudi neposredno zaradi sečnje je prvotni poplavni gozd ob reki danes omejen le še na ozek obrečni pas in še ta je v veliki meri spremenjen zaradi pogoždovanja z neavtohtonimi vrstami. Tudi nekdanji stepski biom, kolikor je segal na to območje z vzhoda, je povsem spremenjen v kmetijsko krajino, kjer se že nekaj desetletij izvaja skoraj izključno intenzivno kmetijstvo in je brez živalim namenjenih selitvenih koridorjev med parcelami.

Uvedba intenzivnega kmetijstva v Pomurju je v veliki meri spremenila ne le njegove krajinske značilnosti in tako povzročila množično izgubo habitatov dvoživk, temveč je na tem območju, kjer ni industrije, največji onesnaževalec tal, površinskih voda in podtalnice, povzročitelj evtrofizacije ter zaraščanja mrtvic in drugih mokrišč, prek izkoriščanja fosilnih goriv pa tudi ključno prispeva k onesnaženju zraka in klimatskim spremembam (Wuebbles & Jain, 2001; Höök & Tang, 2013). Možno je, da k zakisanju voda, ki smo ga izmerili v mrtvicah na tem območju, dodatno prispeva prekomerna raba dušika na okoliških kmetijskih površinah (Galloway, 1995; Carpenter idr., 1998; Malmqvist in Rundle, 2002), kar je še posebej problematično v sušnih letih, ko so koncentracije izcejene gnojevke, dušičnih gnojil in fitofarmaceutskih sredstev v vodnih telesih bolj koncentrirane.

Na območju mrtvice Zaton smo med našo raziskavo lahko spremljali zelo očitno zmanjševanje obsega za dvoživke primerne vodnega habitata ob najvišjem vodostaju, kar navezujemo predvsem na padavinske razmere v prispevnem območju v zimskem in spomladanskem obdobju določenega leta in nekaj let pred tem. Zaznane in predvidene klimatske spremembe celinskega podnebja vplivajo na dvoživke, ki so odvisne od mrtvice Zaton predvsem prek dveh mehanizmov. V prvi vrsti spremenjen padavinski režim prispeva k spremenjeni frekvenci in intenziteti poplav ter spremembam nivoja podtalnice. Na ta način se v kombinaciji z zgodovinskim in današnjim neposrednim uničevanjem habitatov na območju mrtvice postopoma opuščata naravno obnavljanje in ohranjanje

mrtvice in sosednjega poplavnega gozda. Drugo poglobitno nevarnost za dvoživke pa predstavlja spremenjena temperaturna slika, in sicer predvsem v zimskem in spomladanskem obdobju, ko so dvoživke najranljivejše. Vse vrste dvoživk, ki živijo v Pomurju, v zimskem obdobju hibernirajo zakopane v zemljo ali pod organski opad. V tem času poteka pri samicah v ovarijih vitelogeneza, to je odlaganje rumenjaka v jajčeca. Po daljšem obdobju toplejšega vremena se dvoživke prebudijo in se takoj začnejo razmnoževati. Če se v tem obdobju pojavi nenadna ohladitev, dvoživke prekinajo z aktivnostmi, vendar se ne povrnejo v fiziološko stanje hibernacije. Zato daljšemu obdobju mrzlega vremena lahko sledita akutna podhladitev in množični pogin. Nadalje so raziskave potrdile povezavo med povišano zimsko temperaturo, skrajšano hibernacijo in zmanjšano plodnostjo samic pri krastači (Reading, 2007). V poletnem obdobju pa lahko visoke temperature v kombinaciji s sušo povzročijo izsušitev osebkov.

Med dejavnike ogrožanja dvoživk ob mrtvici Zaton lahko uvrstimo še točkovna izsuševanja in zasipavanja mrestišč, divja odlagališča komunalnih odpadkov, svetlobno onesnaženje, tujerodne invazivne rastlinske in živalske vrste ter potencialno grožnjo prihodnosti – hidroelektrarne na Muri z vsemi spremembami habitatov, ki jih te prinašajo (Hancock, 2002; Pobiljšaj idr., 2011; Cipot idr., 2011, 2015).

5 Zaključek

Pomurska regija se s sedemnajstimi potrjenimi vrstami ponaša z največjo pestrostjo dvoživk v Sloveniji. Do danes ohranjene mrtvice in ostanki poplavnega gozda, kot jih najdemo na območju Petanjcev, predstavljajo zadnja zatočišča za številne rastlinske in živalske vrste. To dokazuje tudi v slovenskem merilu izjemno število različnih vrst dvoživk, ki se pojavljajo v mrtvici Zaton. Glede na evropski pomen navzočih vrst dvoživk ter nacionalni status in družbeni pomen mrtvice Zaton za lokalno okolje (»Plavčkova pohodniška pot«, vrtec »Plavček«) je nujno, da se (potencialni) vzroki za opažen upad populacije dvoživk na območju mrtvice nemudoma sanirajo in da se monitoring dvoživk izvaja konstantno in neprekinjeno. Upamo, da smo navedli dovolj razlogov, da se končno začneta prek vseh razpoložljivih mehanizmov (ozaveščanje, izvajanje ukrepov, sankcioniranje kršiteljev) vzpostavljati razumen in spoštljiv odnos med tukajšnjim človekom in okoljem ter integracija človeka v njegov habitat.

Literatura

- Alcoy, J. C. O. (2013) The Schnabel method: An ecological approach to productive vocabulary size estimation, *International Proceedings of Economics Development & Research*, 68, str. 19–24, doi: 10.7763/IPEDR.2013.V68.5.
- Carpenter, S. R., Caraco, N. F., Correll, D. L., Howarth, R. W., Sharpley, A. N. & Smith, V. H. (1998) Nonpoint pollution of surface waters with phosphorus and nitrogen, *Ecological Applications*, 8(3), str. 559–568, doi: 10.1890/1051-0761(1998)008[0559:NPOSWW]2.0.CO;2.
- Cipot, M., Govedič, M., Lešnik, A., Pobjlšaj, K., Skaberne, B., Sopotnik, M. & Stanković, D. (2011) *Vzpostavitev monitoringa velikega pupka (Triturus carnifex)*. Končno poročilo (Miklavž na Dravskem polju: Center za kartografijo favne in flore), 56 str.
- Cipot, M., Lešnik, A. & Govedič, M. (2015) Inventarizacija dvoživk (Amphibia) in njihovih habitatov ob reki Muri. Končno poročilo. V: Govedič, M., Kotarac, M. in Lešnik, A. (ur.), *Inventarizacija favne območja reke Mure*. Končno poročilo (Miklavž na Dravskem polju, Center za kartografijo favne in flore), str. 268–355.
- Cipot, M., Lešnik, A. & Pobjlšaj, K. (2016) Dvoživke ob reki Muri, *Proteus*, 78, str. 346–351, 381–382.
- Drechsler, A., Bock, D., Ortmann, D. in Steinfartz, S. (2010) Ortmann's funnel trap – a highly efficient tool for monitoring amphibian species, *Herpetology Notes*, 3(1), str. 13–21.
- Environmental Systems Research Institute (ESRI) (2016) *ArcGIS Release 10.4*. (Redlands, CA).
- Galloway, J. N. (1995) Acid deposition: Perspectives in time and space, *Water, Air and Soil Pollution*, 85(1), str. 15–24, doi: 10.1007/BF00483685.
- Gorički, Š. & Năpăruș, M. (2014) *Spremljanje spomladanskih selitev dvoživk ob Bukovniškem jezeru v letu 2014*. Poročilo (Herpetološko društvo – Societas herpetologica slovenica), str. 14.
- Hancock, P. J. (2002) Human impacts on the stream–groundwater exchange zone, *Environmental Management*, 29(6), str. 763–781, doi: 10.1007/s00267-001-0064-5.
- Heyer, W. R., Donnelly, M. A., McDiarmid, R. W., Hayek, L.-A. C. & Foster, M. S. (ur.) (1994) *Measuring and monitoring biological diversity: standard methods for amphibians*. Biological Diversity Handbook Series (Washington and London: Smithsonian Institution Press), 364 str.
- Höök, M. in Tang, X. (2013) Depletion of fossil fuels and anthropogenic climate change – A review. *Energy policy*, 52, str. 797–809, doi: 10.1016/j.enpol.2012.10.046.
- International Union for Conservation of Nature (IUCN) (2019) *The Red List of Threatened Species*, dostopno na: <https://www.iucnredlist.org/> (4. 4. 2019).
- Kondolf, G. M., Boulton, A. J., O'Daniel, S., Poole, G. C., Rahel, F. J., Stanley, E. H., Wohl, E., Bång, A., Carlstrom, J., Cristoni, C., Huber, H., Koljonen, S., Louhi, P. & Nakamura, K. (2006) Process-based ecological river restoration: visualizing three-dimensional connectivity and dynamic vectors to recover lost linkages *Ecology and Society*, 11(2), id 5.
- Larsen, D. R. (1997) *Natural Resources Biometrics*, dostopno na: <http://oak.snr.missouri.edu/nr3110/topics/schnabel.php> (10. 12. 2018).
- Lesjak, A. (2014) Mura skozi čas, V: 25. Mišičev vodarski dan: *Aktualni projekti s področja upravljanja z vodami in urejanje voda*, str. 183–190.
- Lesjak, A. & Slatinšek, I. (2014) *Reka Mura skozi čas: geomorfologija*, 32 str., dostopno na: http://prims.si/00_pdf_prenosi/Reka_Mura_skozi_cas_Geomorfologija.pdf (8. 12. 2018).
- Loman, J. & Madsen, T. R. (2010) Sex ratio of breeding common toads (*Bufo bufo*) – influence of survival and skipped breeding, *Amphibia-Reptilia*, 31(4), str. 509–524, doi: 10.1163/017353710X524705.
- Malmqvist, B. & Rundle, S. (2002) Threats to the running water ecosystems of the world. *Environmental Conservation*, 29(2), str. 134–153, doi: 10.1017/S0376892902000097.
- Pobjlšaj, K., Podgorelec, M., Lešnik, A. & Cipot, M. (2008) *Monitoring izvedenih ukrepov za prebajanje dvoživk ob cesti R1-235, odseki 0317 Radenci–Petanji in G1-3, odseki 1308 Radenci–Vučja vas*. Končno poročilo (Miklavž na Dravskem polju: Center za kartografijo favne in flore), 38 str.

- Poboljšaj, K., Cipot, M., Govedič, M., Grobelnik, V., Lešnik, A., Skaberne, B. & Sopotnik, M. (2011) *Vzpostavitev monitoringa bribskega (Bombina variegata) in nižinskega urba (Bombina orientalis)*. Končno poročilo (Miklavž na Dravskem polju: Center za kartografijo favne in flore), 67 str.
- Poboljšaj, K., Lešnik, A., Grobelnik, V., Šalamun, A. in Kotarac, M. (2018). *Predlog ukrepov za zaščito dvoživk na cestah v upravljanju DRSI*. Končno poročilo (Miklavž na Dravskem polju: Center za kartografijo favne in flore) 94 str.
- Puky, M. (2003) Amphibian mitigational measures in Central-Europe, V: *Proceedings of the International Conference on Ecology and Transportation* (Lake Placid, USA: North Carolina State University), str. 413–429.
- Reading, C. J. (2007) Linking global warming to amphibian declines through its effects on female body condition and survivorship, *Oecologia*, 151(1), str. 125–131, doi: 10.1007/s00442-006-0558-1.
- Rytwinski, T. & Fahrig, L. (2012) Do species life history traits explain population responses to roads? A meta-analysis, *Biological Conservation*, 147(1), str. 87–98, doi: 10.1016/j.biocon.2011.11.023.
- Stuart, S. N., Chanson, J. S., Cox, N. A., Young, B. E., Rodrigues, A. S. L., Fischman, D. L. & Waller, R. W. (2014) Status and trends of amphibian declines and extinctions worldwide, *Science*, 30(5702), str. 1783–1786.
- Temple, H. J. & Cox, N. A. 2009 *European red list of amphibians* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities), 32 str.
- Vogrin, N. & Vogrin, M. (1998) Mrtvi rokav Mure so domačini poimenovali kar Zaton. *Večer*, 54(103), str. 47.
- Wuebbles, D. J. & Jain, A. K. (2001) Concerns about climate change and the role of fossil fuel use, *Fuel Processing Technology*, 71(1/3), str. 99–119, doi: 10.1016/S0378-3820(01)00139-4.
- Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN) (2019) *Naravovarstveni atlas*, dostopno na: <https://www.naravovarstveni-atlas.si/web/profile.aspx?id=NV@ZRSVNJ> (2. 1. 2019).

Barve Trideželnega parka

STANISLAVA DEŠNIK

Povzetek Severovzhodna Slovenija na obeh bregovih Mure je žitnica Slovencev. Kmetijstvo je prevladujoča in logična raba tal. Naravni ekosistemi nižinskih gozdov so ostali le še na mokrotnih in poplavnih tleh. Raziskovanje narave, flore in favne ni bilo prepoznano kot vrednota, vse dokler je ni ogrozila ideja o energetski izrabi. Narava je bila prezrta tudi v kulturni krajini Goriškega in Slovenskih goric, kjer človek že tisočletja obdeluje zemljo. Po padcu železne zavese se začena novo obdobje sodelovanja treh dežel, ki temelji na ohranjanju narave in trajnostnem razvoju. Kakovosten, do narave in okolja odgovoren razvoj zahteva razgledane in izobražene ljudi, ki razumejo in sprejemajo medsebojno soodvisnost človeka od narave ter so strpni do ljudi drugih narodov in nazorov. Prijateljstvo ob tromeji je tisto, ki se mora začeti že v dobi otroštva in bo v prihodnje povežalo tri dežele v en barvit in raznoživ park.

Ključne besede: • Trideželni park • prijateljstvo • kulturna krajina • narava • čezmejnost •

Colors of the Trilateral Park

STANISLAVA DEŠNIK

Abstract Northeastern Slovenia is the granary of Slovenians. Agriculture is the dominant and logical use of land. Natural ecosystems of lowland forests remain only on damp and flooded soil. The exploration of nature, flora and fauna hasn't been recognized as a value until endangered by the idea of energy use. Nature has been ignored in the cultural landscape of Goričko and Slovenske gorice, where humans have been cultivating the land for centuries. A new era of cooperation between the three countries, founded on conservation of nature and sustainable development, begins after the fall of the Iron Curtain. Qualitative and environmentally friendly development requires sophisticated and educated people, who understand and accept the interdependence of man and nature and are tolerant towards people of other nations and different ideas. Friendship at the triborder should be encouraged during childhood to connect the three countries into one colorful and diverse park in the future.

Keywords: • Trilateral nature park • friendship • cultural landscape • nature • crossborder •

1 Uvod

Severovzhodna Slovenija na obeh bregovih Mure je v zavesti Slovencev vedno veljala le za žitnico. Kmetijstvo je še vedno prevladujoča raba tal najširše rečne ravnice rodovitnih tal, primernih za najlažjo obdelavo s sodobno in težko mehanizacijo. Naravni ekosistemi nižinskih gozdov so se tisočletja umikali poljem in deli narave so ostajali le še na mokrotnih in poplavnih ter suhih manjvrednih in slabše rodovitnih tleh. Raziskovanje narave, stanja flore in favne ni bilo prepoznano kot pomembna vrednota, kot je bilo na primer na področju Krasa, kjer je mikavno skrivnostno podzemlje. Vse dokler se v osemdesetih letih prejšnjega stoletja ni pojavila ideja o energetskem izkoriščanju reke Mure in so biologi in ekologi začeli odkrivati in popisovati naravo tudi v žitnici. Podobno kot na ravnici tudi narava v kulturni krajini panonskega gričevja Goriškega ni bila omembe vredna vse do leta 1988, ko je Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine izdal Inventar najpomembnejše naravne dediščine Vzhodna Slovenija, del 1 (Skoberne in Peterlin, 1988). V njem je bilo naštetih le malo lokalitet v Pomurju, na Goriškem samo ena – rastišče goriškega dišečega volčina. Razlog za takšen opis stanja lahko iščemo v oceni posledice večstoletnega obdelovanja zemlje za zemljiško gospodo in kasneje na samooskrbnih kmetijah in v prepričanju, da narave ni ali je ničvredna, saj se je ne da prodati. Drug razlog bi lahko iskali v odsotnosti strokovnjakov s področja poznavanja flore in favne, ki bi bili redno delovno aktivni v deželi ob Muri.

Do podobnega spoznanja so prišli strokovnjaki iz treh dežel pri analiziranju stanja obmejnih regij na simpoziju, ki je bil 13. junija 1992 v Neumarktu ob Rabi/Stankovci in je potekal pod naslovom *Dorflandschaften Mitteleuropas/Vaške krajine Srednje Evrope*, in sicer kot odgovor na vprašanje, kakšna bo naša prihodnost po padcu železne zavese, po letu 1989. Srečanje je obetalo spremembe v do takrat zaspani regiji ob mejah daleč od središč narodov, kjer so bile državne meje prehodne le na nekaj mestih in kjer so vojaki obeh strani štirideset let gledali drug drugega prek pušk, skozi ograjo in iz stražnih stolpov opazovali prebežnike.

2 Razvoj kulturne krajine

Nasploh je bil razvoj kulturne krajine Prekmurja še pred stoletjem drugačen od tistega na desnem bregu Mure, saj je v Ogrski veljal drugačen zakon o dedovanju kot na avstrijski strani monarhije. Stražna krajina Goričkega, Južne Gradišanske in Porabja na zahodu Madžarske se je v gričevju oblikovala v kulturno krajino strateško razpršenih hiš, kasneje zaselkov več generacij in drobnih posesti, ki so nastale z dedovanjem. Krajina je doživljala spremembe v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, predvsem v dolinah z agromelioracijskimi posegi s ciljem v ravnini pridelati lažje in več hrane. Posegi v potoke in reke so krajino precej osiromašili, vendar je zaradi lastništva in fragmentiranih delov narave ohranila mozaično strukturo in podobo, kakršne so bile še vaške krajine po koncu druge vojne v drugih državah. Razgiban gričevnat relief, sprana in slabo rodovitna tla ter ravno dovolj padavin za uspevanje vseh kmetijskih kultur so naravne danosti, ki so vplivale na razmerje in umeščenost rabe med površinami, poraslimi z gozdom in obdelanimi njivami, košenimi travniki, vinogradi in sadovnjaki v krajini. Mozaičnost drobne posesti in raznolikih kmetijskih kultur tvori krajinsko pestrost, ki jo povezujejo in hkrati členijo deli narave ob vodah, med njivami, ob cestah, med vasmi, zaselki in hišami.

Kulturna krajina je v nenehni preobrazbi v odvisnosti od družbenoekonomskega sistema in vrednot, ki jih družba namenja svojemu bivalnemu in gospodarskemu prostoru. Ob dejstvu, da je primarna dejavnost pridelave hrane za ljudi podvržena tudi tehniki obdelave, se ta po pojavu traktorja izjemno hitro spreminja. Strojna obdelava zemlje zahteva večje in prej ravne kot strme površine zato, da je delo opravljeno čim hitreje. Pri tem se krajinski vzorec spreminja v svojem merilu in vrsti rabe od polikulturnih, samooskrbnih kmetij v specializirane, enostranske kmetijske obrate velikih kmetij, farm ali velikoobsežnih kmetijskih obratov. Ob tem je ogrožen obstoj delov narave, ki so členili krajino z mejicami, posameznimi drevesi in grmišči, varovali obdelana tla pred vodno in vetrovno erozijo ter so živali, živeče na njih, brezplačno skrbele za oprraševanje posevkov in varovale pred prekomernim razmnoževanjem vrst, ki bi škodovale pridelkom. Vse večje krčenje naravi prepuščenih površin na globalni ravni dosega bivalno okolje tudi na lokalni ravni. Ohranjanje ravnovesja med rabo in nerabo tal ali med obdelanimi in naravi prepuščenimi površinami bo v prihodnje ključno za razvoj regije in ohranjanje zdravja ljudi nasploh. Upravljanje zavarovanih območij narave, vključno z estetiko kulturne krajine, je primer, kako na manjših, izbranih delih države poskušati usmeriti razvoj v sozvočje in ravnovesje obojega. Krajinski

park Goričko, ki je nastal kot del Trideželnega parka Goričko–Raab–Őrség, se v tej smeri intenzivno trudi vse od 1. septembra 2005, ko je z delom začela uprava v gradu na Goričkem. Uprava si pri svojem delu izmenjuje izkušnje ob tromeji, kjer se srečujejo tudi tri raznolike prakse upravljanja krajinskega, naravnega in narodnega parka. (Dešnik & Domanjko, 2011)

3 Prijateljstvo

Sožitje ob mejah, kjer sobivajo ljudje različnih narodov, ver in življenjskih nazorov, je pomembno za ohranjanje miru. Narava je povezovalni element, ki blaži in presega nestrpnost, ki jo povzročajo konflikti zaradi raznolikosti družbenoekonomskih in nacionalnih sistemov. Že vreme ter še posebej naravni pojavi in estetika krajine pozitivno vplivajo na počutje človeka, na njegovo telesno in duševno zdravje. K temu spada tudi radovednost pri odkrivanju sosedstva, ki se krepí v medsebojnem obiskovanju in druženju. Prijateljstvo med ljudmi in do prostoživečih ali »divjih« rastlinskih in živalskih bitij v naravi pa je najlažje spodbuditi že v otroških letih.

V Javnem zavodu Krajinski park Goričko v sodelovanju z upravama sosednjih parkov že vrsto let krepimo in iščemo nove vezi z ljudmi na obeh straneh meje, predvsem z učitelji in učenci nižjih razredov, ki so še neobremenjeni z družbenimi in eksistencialnimi problemi. Od leta 2015 jih vabimo k sodelovanju pri likovnem izražanju z nagradami najboljšim in zaključnim druženjem, ki je vsako leto v drugi državi. V šolskem letu 2018/2019 je na natečaj prispelo 84 likovnih del, od tega 33 iz Slovenije, 42 iz Avstrije in 9 iz Madžarske. Literarna predloga k likovnemu ustvarjanju je bilo delo Dese Muck z naslovom Kakšne barve je svet, ki je izšlo v založbi Mohorjeve družbe ter v prevodu v nemški in madžarski jezik. Pomenljiva zgodbica o krtkih, ki sta hrepenela po tem, da zapustita varen in temen podzemni rov zato, da si ogledata svet ob dnevu v barvah, govori prav o tem, o raznovrstnosti, o raznoživosti narave in o prijateljih, ki sta jih spoznala in ki so ju rešili pred lakoto. Srečanje mladih ustvarjalcev bo 7. junija 2019 v ljudski šoli v Sv. Martinu ob Rabi na Gradiščanskem, medtem ko bo razstava del poletí na ogled v gradu na Goričkem.

Zaposleni v Javnem zavodu Krajinski park Goričko na ta način sledimo humanističnim idejam dr. Vaneka Šiftarja, ki je prijateljstvo med narodi v »etničnem večkotniku v tem delu Evrope« vzpostavljal in krepil pri organizaciji Srečanj panonskih pravnikov in soustanoviteljstvu mednarodnega

kulturnozgodovinskega simpozija Modinci/Mogersdorf. Akademik dr. Anton Vratuša, prvi ambasador Krajinskega parka Goričko, je z delom v Ustanovi dr. Šiftarjeva fundacija prav tako stremel k nadaljevanju čezmejnega prijateljevanja.

In ker se držimo načela, da meje ločujejo in narava povezuje, se nadajamo, da bodo mlade generacije v mirni Evropi odgovorno skrbele za barve Trideželnega parka in sveta.

Literatura

- Skoberne, P. & Peterlin, S. (ur.) (1988) *Inventar najpomembnejše naravne dediščine Slovenije – 1. del: vzhodna Slovenija*, Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, dostopno na:
http://www.mop.gov.si/fileadmin/mop.gov.si/pageuploads/podrocja/narava/inventar_naravne_dediscine/inventar_1988_01_splosno_in_metodolosko.pdf (8. 7. 2019)
- Dešnik, S. & Domanjko, G. (2011) Goričko-Raab-Őrség — Developing with Nature in a Trilateral Park, V: Vasiljević, M. & Pezold, T. (ur.) *Crossing Borders for Nature. European examples of transboundary conservation. Gland, Switzerland and Belgrade* (Serbia: IUCN Programme Office for South-Eastern Europe), dostopno na:
<https://portals.iucn.org/library/node/10056> (8. 7. 2019)

Mednarodni natečaj v ustvarjanju 2018/19

KAKŠNE BARVE JE SVET

Internationaler Kunstwettbewerb 2018/19

WELCHE FARBE HAT DIE WELT

Nemzetközi kézműves-verseny a 2018/19-as tanévben

MILYEN SZÍNŰ A VILÁG?

POŠ Bodonci

Mentor: Franc Kous,

Avtorji Rok Durič, Žana Čerpnjak, Živa Čerpnjak

OŠ Cankova,

Mentorica Ivana Šadl,

Avtorji Anej Koroša, Gal Bagola, Sara Čerpnjak, Špela Vogrinčič, Kaja Trajbar

VS Minihof Liebau

Mentorin: Daniela Pfeifer,

Autoren: Sophie Schöndorfer, Rebecca Müller, Naomi Schrollenberger, Flavio Crnko

Apátistvánfalvi Kéttannyelvű Általános Iskola és Óvoda

Mentor: Horváth Piroska, Autoren: Ésik Anna, Gyórfi Vanda, Gyórfi Vanesza, Tóth Anna

Slika 1:

Vir: Fotografija in skeniranje del: Javni zavod Krajski park Goričko

Slika 2:

Vir: Javni zavod Krajinski park Goričko

Slika 3:

Vir: Javni zavod Krajinski park Goričko

Slika 4: Stran 227

Vir: Javni zavod Krajinski park Goričko

Slika 5: Stran 228

Vir: Javni zavod Krajinski park Goričko

Együttműködés
Szociális
Szervezetek

»Vranov ogravec mladih talentov« – izziv za mlade ustvarjalce

IRENA KUMER

Povzetek Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija in Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Območna enota Murska Sobota sta v šolskem letu 2009/2010 na pobudo akademika dr. Antona Vratuše prvič povabila pomurske osnovnošolce in srednješolce k udeležbi na literarnem natečaju. V šolskem letu 2018/2019 smo tako že desetič razpisali literarni natečaj, tokrat z naslovom »Jaz, mladi Prekmurec; jaz, mladi Prlek – danes in tukaj«. Vseh deset dosedanjih literarnih natečajev poleg temeljnega namena, povezanega z vsakokratno tematiko, prispeva k ozaveščanju o pomembnih obdobjih zgodovine, kulturne in naravne dediščine, aktualnih dogodkih in življenju ljudi ob reki Muri, predvsem pa znatno prispeva k razvoju vrednostnega sistema mladih, v središču katerega so temeljne občečloveške vrednote – mir, sožitje, solidarnost, enakopravnost, sobivanje z naravo. To pa so vrednote, ki so bile v središču razmišljanja in odzivanja na družbena dogajanja ustanovitelja Vrta spominov in tovarštva na Petanjicah, dr. Vaneka Šiftarja.

Ključne besede: • literarni natečaj • ustvarjalnost • vrednote • mladina • ozaveščanje •

”Vran’s Ograček (Garden) of Young Talents” – A Challenge for Young Creators

IRENA KUMER

Abstract In the school year 2018/19, the Institution Dr. Šiftar Foundation and the National Education Institute of Slovenia, Regional Unit Murska Sobota, invited pupils and students in Pomurje for the tenth time to participate in the literary contest titled "Me, Young Prekmurec; Me, Young Prlek - Today and Here." In addition to the basic purpose related to each topic, all ten previous literary competitions contribute to raising awareness of important periods of history, cultural and natural heritage, current events and the life of people along the Mura River, but above all, they contribute significantly to the development of the value system of young people focused on fundamental human values - peace, coexistence, solidarity, equality. These are the values that were at the heart of thinking and responding to social events of Vanek Šiftar, Ph.D., the founder of the Garden of Remembrance and Comradeship in Petanjci.

Keywords: • literary competition • creativity • values • youth • raising awareness •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Irena Kumer, Institute of the Republic of Slovenia for Education, Regional Unit Murska Sobota, Murska Sobota, Slovenia, e-pošta: irena.kumer@zrss.si.

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3.8>
Available at: <http://press.um.si>

ISBN 978-961-286-304-3

1 Literarni natečaj na pobudo akademika dr. Antona Vratuše

Na pobudo akademika dr. Antona Vratuše sta Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija in Zavod Republike Slovenije, Območna enota Murska Sobota v šolskem letu 2009/2010 prvič razpisala literarni natečaj za učence pomurskih osnovnih in srednjih šol. Tako se je rodil, kakor smo ga poimenovali kasneje, »Vranov ogratek mladih talentov«.

V šolskem letu 2018/2019 smo razpisali že deseti literarni natečaj, tokrat z naslovom »Jaz, mladi Prekmurec; jaz, mladi Prlek – danes in tukaj«.

Natečaj, ki je postal stalnica v programu Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, se vsebinsko navezuje na 100-letnico združitve Prekmurja in prekmurskih Slovencev z matičnim narodom, čemur je bil posvečen tudi že leto prej, hkrati pa želi poiskati vzporednice med generacijami v preteklosti in danes. V zgodovinskem dogodku so svoj navdih in energijo črpale mnoge generacije Prekmurcev in Prekmurk ter Prlekov in Prlekinj. Dogodek je vplival na zavest, miselnost in ravnanje ljudi pred drugo svetovno vojno in po njej. Ni pa pomemben samo za preteklost, temveč tudi za sedanost in prihodnost pokrajine in ljudi ob Muri, predvsem mladih.

Z dosedanjimi literarnimi natečaji je bila učencem in dijakom dana možnost, da s podporo svojih mentorjev povežejo dejanja in pojave iz preteklosti z aktualnim dogajanjem, njihov pomen in sporočilnost, jih ovrednotijo in ubesedijo ter na ta način izrazijo izvirnost, ustvarjalnost in jasen pogled ter vedenje o okolju, v katerem živijo (Vratuša, 2007).

2 Literarni natečaji v slovenskem šolskem prostoru

V slovenskem šolskem prostoru se sleherno šolsko leto zvrsti kopica različnih natečajev, med njimi so v ospredju številni literarni natečaji tako na mednarodni, nacionalni, pokrajinski kot šolski ravni. Vzgojno-izobraževalni zavodi so tako rekoč zasuti s ponudbo natečajev (Kumer v Korpič-Horvat, 2010). Odzivi nanje niso nekaj samoumevnega, saj morata biti za sodelovanje motivirana oba deležnika, tako učitelj mentor kot učenec. Odziv naših šol na posamezne natečaje kaže, da so za sodelovanje v prvi vrsti pomembni interes, pripravljenost in navdušenje mentorja. Določena področja in teme so namreč posameznim mentorjem blizu, druge ne. Zagotovo pa sezname udeležencev in nato

nagrajencev kažejo, da se sistematično in celostno mentorsko delo ter usmerjanje mladih piscev, predvsem pa razvijanje veščine ustvarjalnega pisanja, bogato obrestuje. Mladi ustvarjalci lahko na ta način kakovostno razvijajo svojo ustvarjalnost.

Vsi natečaji seveda niso usmerjeni v sodelovanje samo nadarjenih posameznikov, temveč so naravnani na celotno populacijo. Nekateri so tudi bolj ali manj povezani z mamljivimi nagradami, kar ni povsem zanemarljivo, tak pristop je ne nazadnje tudi razumljiv. Osebnostno ne podpiram natečajev z nagradami visokih vrednosti, menim, da je smiselno nagrado povezati z vsebino posameznega natečaja, kar je prav tako spodbuda in motivacija za mladega pisca ter njegov nadaljnji ustvarjalni razvoj.

Veščina ustvarjalnega pisanja za osnovnošolce in tudi srednješolce ni povsem preprosta in enostavna, še posebej to velja pri delu s celotno populacijo. Mentorji, ki se tega zavedajo, učence pred pisanjem besedil, še posebej to velja v povezavi z natečaji ali tekmovanji, primerno pripravljajo in jih usmerjajo. Veščino ustvarjalnega pisanja razvijajo z različnimi tehnikami in pristopi učenja pisanja besedil. Poleg tega je pomembno, da mentor poleg tehnik in svojega navdušenja zmore navduševati za pisanje na določeno temo tudi svoje učence. Učencem spoznanja in znanje o nekem dogodku posreduje na primeren način, pristop je mnogokrat celo individualen. V pripravi in razvoju veščine ustvarjalnega pisanja so tako smiselni skupni pogovori o temi, razprave o zbranih informacijah in prebranem ali slišnem v določenih virih, pomembni so pogovori in usmerjena navodila v povezavi s posameznimi koraki pri tvorbi besedila. Ključna je učiteljeva povratna informacija glede izboljšanja besedila v procesu razvijanja veščine. Zagotovo pa samo en izdelek še ne pomeni odličnega besedila. Mnogo bolje in tudi lažje je, če je mladi ustvarjalec za pisanje besedila motiviran, navdušen in mu predstavlja izziv. Odlične ustvarjalce, ki so nadarjeni na področju literarne ustvarjalnosti, torej vzgajamo.

3 Literarni natečaji skozi desetletje

Z zavedanjem, da sta vzgoja in izobraževanje neločljivo povezana, hkrati pa povezana z družbo v določenem prostoru in času ter na ta način odsev njenih vrednot, murskosoboška območna enota v sodelovanju z Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija že desetletje pripravlja literarne natečaje. Vsakokratna tematika je povezana s pomembnimi dogodki iz zgodovine ter aktualnim družbenim in

kulturnim dogajanjem, povezanim z življenjem ljudi v pokrajini ob Muri in širše, hkrati pa tudi z nameni široko razvejanih dejavnosti Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, kakor je opredeljeno v njeni Listini. To so: varstvo kulturne in naravne dediščine, še posebej ohranitev in razvoj Vrta spominov in tovarištva v vsej njegovi neokrnjeni substanci in simboliki; sodelovanje med narodi, še posebej sosednjih regionalnih območij na področju temeljnih dejavnosti ustanove; znanstvenoraziskovalno delo; varstvo okolja in sodelovanje pri prizadevanjih drugih organizaciji s tega področja (Kumer, 2014).

Z vsakoletnim literarnim natečajem je učencem in dijakom dana možnost, da s podporo svojih mentorjev spoznavajo in poglobljajo razmišljanja o aktualnih dogodkih in pojavih iz polpretekle zgodovine, tako v najširšem kot predvsem v ožjem regionalnem oziroma lokalnem območju, razmišljajo o njihovem pomenu, jih vrednotijo in ubesedijo. Na ta način izrazijo izvirnost, ustvarjalnost in jasen pogled ter vedenje o okolju, v katerem živijo. Natečaj tudi pomembno prispeva k razvoju vrednotnega sistema mladih, v središču katerega so temeljne občedloveške vrednote.

Oktober 2014 je Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija izdala zbornik literarnih natečajev 2009–2014, poimenovan Ogravec mladih talentov. Dr. Anton Vratuša je v uvodniku med drugim zapisal: »Nagrajeni spisi iz bogate žetve prvih pet let so zbrani v zborniku Ogravec mladih talentov. Tako smo dobili snopič odličnih leposlovnih besedil mladih duš o njihovih sanjah, hrepenenju in iskanju, pa tudi razmišljanja o družbi okrog sebe, o svojem mestu v njej in o lastni bodočnosti v sodobnem svetu. Med značilnostmi njihove obdelave prevladujejo zlasti: izvirnost, iskrenost, jasen pogled nase in na okolje, v katerem odraščajo.«

V desetih letih je krila ustvarjalnosti razprlo več sto mladih pomurskih talentov. Prebrali smo lahko 246 osnovnošolskih prispevkov in 68 srednješolskih besedil. Razveseljivo je, da nekateri avtorji sodelujejo na natečaju najprej kot osnovnošolci in nato tudi kot srednješolci. Med šolami se posamezne pojavljajo skoraj sleherno leto, druge so sodelovale enkrat ali dvakrat. Vseh deset natečajev so se udeležili učenci Osnovne šole Grad.

Mladi ustvarjalci so doslej razmišljali in raziskovali teme v okviru naslednjih, dovolj povednih naslovov: Sprehajal sem se po Vrtu spominov in tovarištva, Moj sosed, Moj ogravec, »Posadila je dve vrbi žalujki/mati ob vhodu v domači vrt«, Ali se bodo tudi v prihodnje mladi tako kot štorcklje vračali domov?, Nikoli več

vojne, Domovina je tam, kjer je dom, Živeti trajnostni razvoj, Stoletje slovenskega Prekmurja, Jaz, mladi Prekmurec; jaz, mladi Prelek – danes in tukaj.

4 Namesto zaključka

Že sami naslovi potrjujejo, da so mladi pisci v svojih besedilih lahko razmišljali o dogajanju, pojavih in odnosih, v središču katerih so temeljne občečloveške vrednote – mir, sožitje, solidarnost, pravičnost, enakopravnost, sobivanje z naravo. To pa so vrednote, ki so bile v središču razmišljanja in odzivanja na družbena dogajanja ustanovitelja Vrta spominov in tovarišva na Petanjcih, dr. Vaneka Šiftarja.

Literatura

- Kumer, I. (2010) Literarni natečaj Sprehajal sem se po Vrta spominov in tovarišva 2010, V: Korpič Horvat, E. (ur.) *Bosa pojdiva, dekle, obsorej: drugi Šiftarjev zbornik* (Ljubljana: GV Založba).
- Kumer, I. (2014) Ograček mladih talentov. V: *Zbornik literarnih natečajev 2009–2014* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija).
- Vratuša, A. (2007) *Dnevi spominov in tovarišva na Petanjcih*. Zbornik (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija).

3. del P

Odločali so o usodi nemške narodne manjšine na Slovenskem in v Evropi - Odloka predsedstva Avnoja: Beneševi dekreti: Potsdamski sporazum – »duh časa«

DUŠAN NEČAK

Povzetek V prispevku so predstavljeni razlogi za tragično usodo nemške narodne manjšine v Sloveniji in Evropi po drugi svetovni vojni. Orisana sta proces njene nacifikacije v Sloveniji med vojnama in njena vloga v okupacijskem sistemu v času vojne. Prikazan je pomen tako imenovanih odlokov predsedstva Avnoja iz leta 1944 za obračun z nemško narodno manjšino po drugi svetovni vojni. V podobnih zgodovinskih okoliščinah so podobne odločitve o Nemcih, kot jih je sprejelo predsedstvo Avnoja, v približno istem času sprejeli tudi na Češkoslovaškem. Na kratko so jih po češkoslovaškem predsedniku poimenovali Beneševi dekreti. Po črki medzavezniškega Potsdamskega sporazuma je pregon zaradi »duha časa« zadel velik del tako imenovanih »folksdojčerjev« iz vzhodnih in jugovzhodnih evropskih držav.

Ključne besede: • nemška narodna manjšina • nacifikacija • odloka predsedstva Avnoja • Beneševi dekreti • Potsdamski sporazum •

Deciding Upon the Fate of German National Minority in Slovenia and in Europe - Decrees of the AVNOY Presidency: Beneš's Decrees: Potsdam Agreement - "SPIRIT OF THE TIME"

DUŠAN NEČAK

Abstract The article investigates into the reasons which led to the tragic fate of the German national minority in Slovenia and in Europe after the WWII. The process of nazification of this group's members in Slovenia between the two WW is analysed as well as their role in the framework of the occupying system during the WWII. The significance of the so called AVNOJ (Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia) decrees in settling of accounts with the German national minority after the WWII is exposed. Almost simultaneously to those of the AVNOJ, and in the same historical constellation, decrees regarding Germans were taken in Czechoslovakia, shortly named "Beneš's decrees" after the Czechoslovak president. Namely, their exile was sanctioned immediately after the war by the allies' Potsdam agreement; carried out to the letter, in "spirit of the time", it inflicted upon the major part of the so called "Volksdeutschers" in the Eastern and Southeastern European countries.

Keywords: • German national minority • nazification • AVNOY presidency decrees • Beneš's decrees • Potsdam agreement •

1 Uvod¹

Usodo nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in »Nemcev« v Sloveniji sta v mnogočem determinirala nacizem in druga svetovna vojna. Že v času med obema vojnama ne ravno neproblematični odnosi med nemško narodno manjšino v Jugoslaviji/»Nemci« na Slovenskem in jugoslovanskimi/slovenskimi oblastmi ter tudi prebivalstvom so se zaradi nespregledljive nacističnosti manjšine (1933/1934–1941), genocidne nacistične okupacijske politike in sodelovanja slovenskih »Nemcev« v njej po vojni bistveno poslabšali oziroma dosegli ledišče.

2 O nacifikaciji nemške narodne manjšine v Sloveniji

Raziskovalci te tematike so ugotovili, da se je nemška narodna manjšina na Slovenskem začela nacističirati že zelo zgodaj. Vendar pa ni mogoče pritrditi tistim, ki to dejstvo absolutizirajo in zatrjujejo, da je nacistična miselnost zajela vse socialne sloje. Med nemško aristokracijo denimo nacizma ni zaznati, selektivno pa je treba ocenjevati tudi ideološko usmerjenost vrhov nemškega industrijskega sloja (npr. primer lastnika tekstilne tovarne v Mariboru, Huttra). To tudi ne pomeni, da so vsi postali člani Nationalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP). Ocene o nacističnosti nemške narodne manjšine v Sloveniji se niso razširile samo na slovenski/jugoslovanski strani in ne samo po drugi svetovni vojni. Jasno so prišle do izraza tudi na avstrijski strani, in to v času, ko je nacizem v Nemčiji šele začel svoj pohod.

Že spomladi 1933 so se na hišah v Kočevju in na Kočevskem začeli pojavljati kljukasti križi, kočevski Nemci pa so skupinsko v zasebnih stanovanjih redno poslušali nemška radijska poročila in Hitlerjeve govore. Mnogi Nemci v Celju in drugih spodnještajerskih mestih so se začeli pozdravljati s »Heil Hitler« in pod zavihkom nositi značke s kljukastim križem. Celjski *Deutsche Zeitung* je že 9. 3. 1933 jasno izrazil simpatijo do Hitlerja in nacističnega gibanja: »Vsi Nemci sveta se radostni in globoko pretreseni zahvaljujemo Bogu, da je nemškemu narodu [...] v najstrašnejših urah poslal pravega moža.« (Cvirn, 2002: 134) Nacifikacija nemške narodne manjšine v Sloveniji, ki je privedla do številnih protinemških izgrediv in bojkota nemških trgovcev, je postajala vse močnejša.

¹ Prispevek je napisan predvsem na osnovi avtorjevih znanstvenih in strokovnih, del navedenih v poglavju Literatura. Uporabljena dela avtorjev, objavljena v zborniku »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, so citirana v besedilu.

Tudi avstrijski generalni konzul v Ljubljani dr. Orsini - Rosenberg je v poročilu kanclerju Dolfussu 21. 12. 1933 poročal o naraščajoči nacistični propagandi v Dravski banovini, ki da jo jugoslovanske oblasti tolerirajo. Po poročilu varnostnega direktorja za Koroško avstrijskemu državnemu policijskemu uradu s konca marca 1934 naj bi poleg malih celic v različnih jezikovnih otokih delovale pomembne nacistične organizacije, zlasti v Mariboru, na Ptuju, v Celju in Ljubljani. Tudi evangeličanski župniki v Mariboru, Celju in Ljubljani naj bi razširjali nacistično propagando. Bolj radikalna kot v Ljubljani naj bi bila nacistična organizacija v Celju, še bolj pa organizaciji v Mariboru in na Ptuju.

Isti avstrijski konzul je 23. 5. 1934 v poročilu kanclerju Dolfussu zapisal, da postaja organizacija Švabsko-nemška kulturna zveza (Kulturbund) v Sloveniji vse bolj orodje nacistične propagande, dan kasneje pa je varnostni direktor za Koroško v poročilu ugotavljal, da narašča tudi nacistična propaganda v Mežiški dolini (v Meži, Prevaljah, Guštanju in Dravogradu so odkrili nacistične letake). Avstrijski konzul je po informativnem potovanju po severnih predelih Slovenije v poročilu z dne 18. junija 1934 spet ugotavljal naraščanje nacistične propagande v Sloveniji. Po njegovem mnenju naj bi bila glavna središča nacistične propagande krajevne skupine Kulturbunda v Mariboru, na Ptuju, v Celju, Ljubljani in Kočevju. Načelnik mariborske krajevne skupine dr. Mühleisen in njegov namestnik senior Baron naj bi bila izrazito nacistično usmerjena, izredno dejavni pa naj bi bili tudi veleposestnik na Pragerskem D. Glantschnigg, lastnik mariborske pivovarne Josef Tscheligi, trgovec Gustav Stiger, pastor May in odvetnik dr. Fritz Zangger iz Celja. Zelo aktivno celjsko krajevno skupino Kulturbunda, ki da je »duhovno središče nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini«, (Cvirn, 2002, str. 136) naj bi financirali industrialec Westen, veletrgovec z železnino Rakusch in lastnik šoštanjske tovarne usnja Woschnagg. Westen naj bi financiral tudi v Celju izhajajoči list Deutsche Zeitung, katerega urednik Petschauer je študiral v Leipzigu in je imel odlične zveze pri nemškem poslaniku v Beogradu. Tudi v Ljubljani in Kočevju naj bi bili krajevni organizaciji Kulturbunda nacistično usmerjeni, nacistična aktivnost pa je – po zaslugi industrialca Westna, ki je večinski lastnik Kranjske industrijske družbe – opazna tudi v Jesenicah. Po mnenju avstrijskega konzula naj bi bilo predvsem slovensko kmečko prebivalstvo odločno proti nacizmu, vendar ostaja vprašanje, ali jugoslovanske oblasti ne izrabljajo nemške manjšine, četudi je nacistično usmerjena, kot bojno sredstvo proti Avstriji.

Nacistični puč v Avstriji 25. julija 1934 je še bolj razvnel duhove, zlasti na Spodnjem Štajerskem. Avstrijski konzul v Ljubljani je na začetku septembra 1934 zunanjemu ministru Egonu Bergerju – Waldeneggu poročal, da nacističnih celic ni mogoče najti le v Mariboru, na Ptuju in v Celju, temveč tudi v manjših spodnještajerskih krajih, celo na podeželju.²

Najvidnejši predstavniki »Nemcev« na Slovenskem so sicer takoj po vojni ponujali tudi drugačno sliko, toda tej očitno niso verjeli ne zavezniki ne oblasti prizadetih držav. Ne zdržijo pa tudi temeljitejše znanstvene kritike.

Znani mariborski evangeličanski senior Johann Baron je tako na primer v »Geschichte, Wesen und Schicksal der deutschsprachigen Flüchtlinge aus Slowenien« (Nečak, 2002: 240),³ ekspezeju, ki ga je za štajersko deželno vlado napisal v Gradcu 18. 8. 1945, predstavil sebe in vso nemško narodno manjšino v Sloveniji kot žrtev nacizma. Pravzaprav naj bi bila organizacija Švabsko-nemška kulturna zveza, torej Kulturbund, ki jo je vodil, rešitev za »Nemce« na Slovenskem, saj da ni bila nacistično orientirana, temveč se je zavzemala za »krščansko, socialno in nacionalno politiko«, ki pa ni bila politika krščanskosocialne, socialdemokratske in nacionalsocialistične stranke. Kot »smešen« je zavrnil očitek, češ da so bili »Nemci« na Slovenskem »peta kolona«, organizacijo Štajerske domovinske zveze (Heimatsbund), v katero se je vključil tudi Kulturbund na Slovenskem, pa je označil za organizacijo politične prisile. S preganjanji Slovencev na Štajerskem in nacistično genocidno politiko naj člani nemške narodnostne skupine ne bi imeli niti najmanjše zveze, nacistične manifestacije v Apaški kotlini tik pred vojno pa naj bi bile le izjema in rezultat dela nekaterih pregrelih glav (Nečak, 2002: 240). Do povsem drugačnih rezultatov pa je pri svojem delu prišel dr. Marjan Žnidarič, ki je ugotovil, da so bili med tistimi, ki so imeli glavno vlogo pri germanizaciji in fašizaciji tako imenovanih Vindišarjev oziroma »domu zvestih Štajercev«, kot so med vojno nacisti imenovali Slovence, skoraj vsi bivši funkcionarji Kulturbunda. Res pa med njimi ni bilo Johanna Barona, čeprav je okupacijo pozdravil kot »osvoboditev izpod srbskega jarma« (Žnidarič, 1996: 33–43 in 77–82).

² Ta del prispevka je povzetek po: (Nečak, 1995: 51–66; Cvirn, 2002: 134–139).

³ V nemškem izvorniku glej: str. 242–252.

Zato tudi ni čudno, da je v času vojne po nekaterih podatkih kar 80 odstotkov spodnještajerskih Nemcev sodelovalo v nemškem zasedbenem aparatu in da je bilo med njimi (okoli 12.000) le 278 odkritih nasprotnikov nacizma, 507 nevtralnih in le 32 udeležencev osvobodilnega boja. Še posebej štajerski Heimatbund je bil tisti, ki je imel glavno vlogo pri protislovenski okupacijski politiki. Leta 1941 je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko predstavnikom te zveze dejal: »Izročam vam iz globine svojega srca firerjevo zahvalo za vaše delo. Vem, da je mnogo ljudi vso dolgo dobo prinašalo mnoge tihe žrtve [...] Vi, člani Švabsko-nemške kulturne zveze, boste zdaj kot prednja straža, kot kristalizacijsko jedro Štajerske domovinske zveze zasedli pomembna vodilna mesta.« (Ferenc, 2002: 148–149 in 159). Najti pa je bilo seveda tudi nekaj takih »Nemcev« na Slovenskem, ki v času vojne niso odobraval grobe, genocidne, nacistične okupacijske politike. Njihovi protesti so bili zaman.

Prepričanje o kolektivni nemški krivdi za preganjanje Slovencev se med drugo svetovno vojno na Slovenskem ni oblikovalo samo v komunističnem taboru oziroma taboru Osvobodilne fronte, temveč tudi v njej nasprotnem političnem taboru in v vodstvu jugoslovanskega odporiškega gibanja. V času vojne je tako nemška narodna manjšina v Sloveniji pri obeh taborih še utrdila vlogo narodnega sovražnika, ki jo je zaradi zgodovinskih razlogov prinesla že v prvo jugoslovansko državo. Že v času vojne sta se zato politična tabora na Slovenskem jasno zavzela za povojni obračun tudi z domačimi »Nemci«, vendar ne zato, ker so bili Nemci, temveč zato, ker so bili prepričani, da morajo plačati za storjene nacistične zločine – pač v skladu z dotedanjo zavezniško politiko do nacističnega rajha.

Na protipartizanski strani je na primer krog razumnikov okoli dr. Janka Mačkovška v elaboratu »Kolikšna je življenjska moč in kolikšne so latentne in strokovne rezerve Slovencev radi prevzema posestev in poslov, ki jih imajo tujerodci na slovenskem ozemlju« že leta 1941 zapisal, da »na našem slovenskem področju ne more ostati nikak tujerodec«. V elaboratu »Vojna škoda in nje poravnava iz zaplenjene tuje imovine« iz leta 1942 pa: »Okupatorji so nam pokazali s svojim barbarskih postopanjem pota in sredstva, s katerimi jim moramo povrniti milo za drago, in to v taki meri, da si bodo za vedno zapomnili našo osveto [...] Zato je neobhodno potrebno jih razlastiti in nato izgnati brez vsega. Z zaplembo vse tuje imovine lahko vzpostavimo fond za poravnavo realno povzročenih škod.« (Ferenc, 2002: 161)

3 Odloka predsedstva Avnoja

Podobno je bilo tudi na slovenski partizanski strani še pred sprejemom odlokov predsedstva Avnoja. Zato ni prav nič nenavadno, da je tudi najvišji jugoslovanski medvojni organ, predsedstvo Avnoja, 21. 11. 1944 sprejel (domnevno) dva odloka, na katerih sta bili zgrajeni povojna politika in zakonodaja do »Nemcev«. Oba odloka sta bila sestavni del jugoslovanske zakonodaje, ki predstavlja tudi današnjo slovensko državno kontinuiteto.

Prvi predpis, poimenovan »Odlok o prehodu sovražnega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile«, ima dvanajst členov. Za naše potrebe je najpomembnejši njegov 1. člen s tremi točkami:

»Z dnevom, ko stopi ta odlok v veljavo, preide v državno svojino:

1. vse imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, ki se nahaja na ozemlju Jugoslavije;
2. vse imetje oseb nemške narodnosti z izjemo onih Nemcev, ki so se borili v vrstah Narodno-osvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ali ki so državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedli sovražno;
3. vse imetje vojnih zločincev in njih pomagačev, ne oziraje se na njihovo državljanstvo in ne oziraje se na državljanstvo, imetje vsake osebe, ki je bila s sodbo državljanskih ali vojaških sodišč obsojena na izgubo imetja v korist države.

Odredbe tega odloka veljajo v tem primeru za imetje jugoslovanskih državljanov, ne oziraje se na to, ali se nahajajo one v zemlji ali v zamejstvu.« (Nečak, 2002: 253).

Odlok spada med najpomembnejše predpise, ki zadevajo vprašanja (vračanja/odvzemanja) premoženja »Nemcev« na Slovenskem.

Nemški viri in prizadeti pričajo še o obstoju drugega odloka, ki naj bi bil sprejet nekoliko prej istega dne, torej 21. 11. 1944. Priljubljeno naj bil poimenovan »Odlok iz Jajca« ali tudi »Mali odlok iz Jajca«, uradno pa naj bi to bil »Odlok AVNOJ-a o odvzemu državljskih pravic.« Vendar ta odlok ni bil objavljen v Uradnem listu Demokratične federativne Jugoslavije, zato nimamo avtentičnega besedila in neposrednega dokaza, da je res obstajal. Prevod iz njegovega nemškega prevoda se glasi:

1. Vse v Jugoslaviji živeče osebe nemškega izvora samodejno izgubijo jugoslovansko državljanstvo in vse državljske pravice;
2. celotno premoženje in nepremično premoženje oseb nemškega izvora velja za zaplenjeno in samodejno preide v državno last;
3. osebe nemškega izvora ne smejo zahtevati oziroma izvajati nobenih pravic, niti se ne smejo obračati na sodišča in institucije za svoje osebno pravno varstvo.« (Nečak, 2002: 253)

Mnogi jemljejo prav ta odlok za najostrejšega, prizadeti pa celo za genocidnega. Nekateri avstrijski raziskovalci tega vprašanja menijo, da naj bi »Odlok iz Jajca« napisal Moše Pijada. Domnevajo, da naj bi Pijade v okviru oblikovanja nove jugoslovanske zakonodaje dobil nalogo ustvariti nekaj, s čimer bi pripadniki nemške manjšine izgubili jugoslovansko državljanstvo. Na ta način naj bi ti v času sklepanja mirovne pogodbe bili nemški državljani in bi mogla Jugoslavija legalno zahtevati njihovo premoženje kot »nemško premoženje v tujini«. Odlok naj ne bil objavljen zaradi tega, ker naj bi ga natisnili na letak, ki naj bi ga dobili v roke bežeči jugoslovanski Nemci, in je tako mogel priti v obtok.

Na drugi strani pa uradni nemški viri dokazujejo obstoj tega odloka z njegovo posredno omembo v »Tolmačenju 2. točke v 1. členu odloka predsedstva Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. 11. 1944«.

Prvi stavek tega kratkega »Tolmačenja« se namreč glasi: »Ker lokalna oblastva pri izvajanju postopka o odvzemu državljskih pravic osebam nemške narodnosti (poudarek avtorja) v več krajih, zlasti v Vojvodini in Slavoniji ne ravna vedno po odredbah odloka Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. 11 [...]« (Nečak, 2002: 254). Poudarjeni del stavka, v katerem se omenja

odvzem državljanских pravic, naj bi dokazoval obstoj »Odloka iz Jajca«, s katerim je bilo »Nemcem« v prvi vrsti odvzeto državljanstvo.

Ne glede na to spada vsebina tega »Odloka« med najpomembnejše pri problematiki (vračanja) premoženja domačih »Nemcev«. Skupaj z vsebino prvega odloka namreč tvori temelj Zakona o konfiskaciji imovine in o izvršitvi konfiskacije z 9. junija 1945, Zakona o agrarni reformi z dne 23. avgusta 1945 in Zakona o prenosu sovražnikovega premoženja v državno lastnino, o sekvstraciji premoženja odsotnih oseb z dne 6. avgusta 1946, ki pomenijo srž zaplembe zakonodaje za premoženje Nemcev v Jugoslaviji v času do podpisa Pogodbe o Avstriji. Še posebej pomemben pri tem je na zadnje omenjeni zakon, ker je uvedel pomembno novost – poddržavil je namreč vse premoženje oseb nemške narodnosti, ne glede na njihovo državljanstvo. To je bil tudi zadnji pomembnejši predpis o problematiki premoženja oseb nemške narodnosti do podpisa »Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije« z dne 15. maja 1955. Vse dotlej namreč v Jugoslaviji, pa tudi med zavezniki, niso ločevali »nemškega« od »avstrijskega premoženja«. Naglica pri pravnem urejanju vprašanj zaplembe nemškega premoženja, pa tudi intenzivnost in doslednost pri njihovem izvajanju, je imela poleg obračuna z »narodnim in razrednim sovražnikom« tudi gospodarske razloge. Z zaplembo nemškega premoženja je bila namreč vsaj deloma nadomeščena škoda, ki so jo nemške okupacijske oblasti in vojaške enote posredno ali neposredno povzročile na slovenskem ozemlju v času vojne. Na ta način je nova oblast najhitreje prišla do nujnih sredstev za obnovo in oživitev gospodarskega življenja, v največji meri, še preden so se na mednarodni ravni začele resne razprave o vojni odškodnini. (Nečak, 2002: 255; Princič, 2002: 291–316)

4 Beneševi dekreti

V podobnih zgodovinskih okoliščinah so podobne odločitve o Nemcih, kot jih je sprejelo predsedstvo Avnoja, v približno istem času sprejeli tudi v Čehoslovaški. Na kratko so jih po čehoslovaškem predsedniku poimenovali Beneševi dekreti.

Prvi je tisti iz leta 1944 in je znan kot »Benešev načrt desetih točk«, v katerem so bila podana navodila za izselitev nemškega prebivalstva iz obnovljene Čehoslovaške. Naj omenimo samo najpomembnejše. V prvi točki se ugotavlja, da so glede na zakonodajo nemškega rajha vsi Nemci v Čehoslovaški nemški državljani. Zato si čehoslovaška vlada pridržuje pravico, da določi, kateri Nemci bodo dobili čehoslovaško državljanstvo in kateri ne. Druga točka govori o odvzemu premoženja. Določili so, da morajo Nemci, za katere bo tako sklenjeno, v petih letih zapustiti čehoslovaško ozemlje. Določili jim bodo tudi, kaj lahko vzamejo s seboj. Za vse drugo premoženje pa bodo dobili le potrdilo čehoslovaške vlade, saj bo njihovo premoženje uporabljeno v reparacijske namene za povrnitev škode, ki jo je Čehoslovaški povzročila Nemčija. Nemčijo nadalje določbe te točke zavezujejo, naj tem bivšim čehoslovaškim državljanom povrne tozadevno škodo. Tretja točka je med drugim določala, da ne sme biti v Čehoslovaški nobene občine, v kateri ne bi bilo najmanj 67 % prebivalstva češke, slovaške ali ukrajinske narodnosti. Četrta točka določa, da je Čehoslovaška nacionalna država, v kateri pripadnikom manjšin sicer pripadajo vse individualne demokratične državljanske pravice, vendar jih ne obravnavajo kot nacionalni in politični kolektiv.

Drugi izmed dekretov, ki zadevajo Nemce v Čehoslovaški, je bil sprejet na seji čehoslovaške vlade 5. aprila 1945. Imenujejo ga »Košiški program« (Košice). V VIII. razdelku vladni program namreč poudarja grozljive izkušnje, ki so jih imeli Čehi in Slovaki s pripadniki nemške in madžarske manjšine. Ugotavlja, da so postali ubogljivo orodje pri nacistični uničevalni politiki, usmerjeni zoper češki in slovaški narod. Zato je vlada prisiljena sprejeti globoke in trajne ukrepe, ki bodo zagotovili mir in varnost prihodnjim rodovom. Take ukrepe zahtevata tako vest naših narodov kot spomin na neštete mučenike, so zapisali v pro1gram. Ukrepi pa so predvideli dodelitev čehoslovaškega državljanstva in morebitno vrnitev v Čehoslovaško le določenim osebam nemške in madžarske narodnosti. Tistim, ki so imeli še pred münchenskim sporazumom leta 1938 čehoslovaško državljanstvo, so bili antinacisti in antifašisti, so se že pred Münchnom bojevali zoper Henleina in zoper madžarske iredentistične stranke ter so jih nemške ali madžarske državne oblasti zato bodisi obsodile na zapor ali koncentracijsko taborišče bodisi so morali pred nemškim ali madžarskim terorjem bežati prek meje in so se vključili v boj za ponovno vzpostavitev Čehoslovaške. Vsi drugi Nemci in Madžari so ostali brez državljanstva in so imeli možnost ponovno optirati za čehoslovaško državljanstvo. Vlada pa si je pridržala pravico, da posebej odloča o vsaki taki zahtevi. Tisti Nemci in Madžari, ki so prišli v ČSR po

letu 1938, so morali po določilih tega programa takoj zapustiti državo. Državo so morali za vedno zapustiti tudi tisti, ki so bili obsojeni pred sodiščem za zločine proti republiki ter češkemu in slovaškemu narodu, razen če so bili obsojeni na smrt.

Tretji tovrstni dekret je dekret predsednika republike z dne 21. junija 1945, ki govori o »konfiskaciji in pospešeni delitvi kmetijskega premoženja Nemcev, Madžarov, kakor tudi izdajalcev in sovražnikov češkega in slovaškega naroda«.

S takojšnjo veljavnostjo in brez odškodnine je dekret predvideval odvzem kmetijskega premoženja »vsem osebam nemške in madžarske narodnosti, ne oziraje se na državljanstvo. Razen tistim, ki so se aktivno borile za ohranitev integritete in osvoboditev ČSR.«

Ustavni dekret predsednika republike z dne 2. avgusta 1945 pa ureja vprašanje češkoslovaškega državljanstva za osebe nemške in madžarske narodnosti. V prvih točkah prvega člena je bil dekret enostaven, jasen in dokončen:

»1. Češkoslovaški državljani nemške ali madžarske narodnosti, ki so po predpisih tuje okupacijske sile pridobili nemško ali madžarsko državljanstvo, so tistega dne izgubili češkoslovaško.

2. Ostali češkoslovaški državljani nemške ali madžarske narodnosti izgubijo češkoslovaško državljanstvo z dnem, ko stopi v veljavo ta dekret.

3. Ta dekret ne zajema tistih Nemcev in Madžarov, ki so se v času, ko je bila republika ogrožena [...] uradno opredelili kot Čehi ali Slovaki.« (Nečak, 2002: 256–259)

V Češkoslovaški so sprejeli še sklep vlade z dne 15. 2. 1946 (Nečak, 2002: 256–259), s katerim so iz splošne izselitve Nemcev izvzeli tiste, ki so jih šteli za antifasiste; te problematike pa se je posredno dotaknila tudi prva češkoslovaška komunistična ustava iz 9. maja 1948.

Navedena določila so nedvoumno vsebinsko primerljiva z odloki predsedstva Avnoja, ki torej niso nič izjemnega. Tako kot iz avnojskih odlokov tudi iz Beneševih veje duh zahteve po plačilu domačih Nemcev zaradi izdaje domovine (očitek petokolonaštva) in po nacistih storjenega zla, ki naj zadene malodane vse Nemce brez razlike. Narekovala sta jih slaba izkušnja in duh časa. Ena izmed pomembnih razlik pa je v tem, da sta obe prizadeti državi, Nemčija in Češka, to

problematiko prepustili zgodovini in se z deklaracijo iz leta 1996 obrnili v prihodnost.

5 Potsdamski sporazum

Ne Jugoslavija ne Češkoslovaška (oziroma njun odnos do nemško govorečega (manjšinskega) prebivalstva) pa nista bili v takratni Evropi nobena izjema. Njihov pregon je bil takoj po vojni sankcioniran in je po črki medzavezniškega sporazuma ali zaradi »duha časa« zadel velik del tako imenovanih »folksdojčerjev« iz vzhodnih in jugovzhodnih evropskih držav. Več kot 12 milijonov pripadnikov nemške etnične skupnosti je bilo pregnanih iz Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Jugoslavije, Romunije, Bolgarije, Sovjetske zveze in baltskih držav.

Za tako imenovane »folksdojčerje« iz Poljske, Češkoslovaške in Madžarske so bila usodna določila člena XIII. Potsdamskega sporazuma z dne 2. avgusta 1945, s katerim so se Stalin, Truman in Attlee dogovorili o usodi povojne Evrope in Nemčije ter med drugim v citiranem členu tudi zapisali: »Izvedena mora biti preselitev nemškega prebivalstva ali delov nemškega prebivalstva, ki je ostalo na Poljskem, na Češkoslovaškem in na Madžarskem, v Nemčijo. So enotnega mnenja, da mora biti preselitev izvedena na človeški način.« (Nečak, 2002: 259) Že v potsdamskem dokumentu so se tri velesile zavedale, da gre za akcijo velikih razsežnosti, v kateri bo šlo za preseljevanje velikega števila ljudi, in so zato pooblastile svoje predstavnike v Zavezniškem kontrolnem svetu za Nemčijo, da pripravijo vse potrebno za sprejem in porazdelitev teh ljudi po vseh okupacijskih conah skladno z razmerami v posameznih delih Nemčije. Hkrati so o tem obvestile tudi češkoslovaško vlado, provizorično vlado Poljske in kontrolni svet za Madžarsko. Želeli so, da bi preseljevanje potekalo skladno in ob pomoči oblasti dežel, iz katerih so tako imenovani »folksdojčerji« prihajali.

Toda potsdamski sklepi niso bili le rezultat povojnega razmišljanja o usodi tako imenovanih »folksdojčerjev«, pa tudi sklepi predsedstva Avnoja in Beneševi dekreti niso v ničemer odstopali od zavezniških medvojnih predstav o odnosu do nemških narodnih manjšin v vzhodnih in jugovzhodnih evropskih državah. Že vsaj od aprila 1943 sta ZDA in Velika Britanija soglašali, da je treba vse nemške narodne manjšine v vzhodnoevropskih državah preseliti v Nemčijo. Sredi leta 1944 (26. junija) pa je britansko zunanje ministrstvo »vojnemu kabinetu« predložilo obsežen elaborat z naslovom »Transfer of German Populations«. V njem je bil do podrobnosti obdelan načrt o izgonu vseh tako

imenovanih »folksdojčerjev« iz vseh dežel Vzhodne Evrope. Z izgonom so želeli doseči homogenizacijo vzhodnoevropskih držav in zmanjšanje deleža narodnih manjšin v njih, povečano notranjo stabilnost v teh državah in multilateralno varnost ter Nemčiji enkrat za vselej preprečiti možnost, da bi lahko nemške manjšine v teh državah izkoriščala kot ekspanzijski cilj in jih uporabljala kot »peto kolono«. Nekaj prej (8. marca 1944) je isto ministrstvo predložilo tudi memorandum z naslovom »Minority transfers in South Eastern Europe« (Nečak, 2002: 259). Tudi v njem prevladuje misel, da bi s preseljevanjem manjšin in etnično homogenizacijo držav dosegli večjo varnost na tem področju. Avtor te študije je bil znameniti zgodovinar Arnold Joseph Toynbee. V njej je med drugim predvidel zamenjavo Slovencev v Avstriji za Nemce v Jugoslaviji. Tudi na zavezniški ravni je podobnih dokumentov še več.

6 Sklep

Tako se je kot posledica nekega historičnega dogajanja, politike nacistične genocidne ideologije, paranoje pred njeno ponovitvijo in evforije zaradi zmage nad njo začel »Leidenweg« Nemcev iz vzhodnih in jugovzhodnih držav Evrope. Podobna usoda je doletela tudi tiste iz vrst drugih narodov Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, ki so z nacisti simpatizirali oziroma so jim z orožjem v roki pomagali vzpostavljati »novi red« – ne glede na razloge za tako njihovo opredelitev.

Danes, ko sta v modi prevrednotenje in reinterpretacija sodobne zgodovine, vendarle ne bi smelo biti sporno, da Slovenci nismo ne načrtovali ne začeli in agresivno do drugih narodov sodelovali v drugi svetovni vojni, iz katere izhaja tragična usoda slovenskih »Nemcev«. Vojna pa je sama po sebi najhujše kršenje človekovih pravic. Zato vsaj zgodovinarji ne bi smeli zamenjevati vzrokov in posledic ter presojeti zgodovinskih dogodkov izven kraja in časa nastanka.

Literatura

- Cvirn, J. (2002) *Nemci na Slovenskem (1848–1941): »Nemci« na Slovenskem 1941–1955* (Ljubljana: Znanstveni inštitut FF).
- Ferenc, T. (2002) Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno, V: Nečak, D. (ur.), *Nemci« na Slovenskem 1941–1955* (Ljubljana, Znanstveni inštitut FF), str. 145–191.
- Nečak, D. (1993) Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnosti skupnosti v Sloveniji po letu 1945, *Zgodovinski časopis*, 3, str. 439–451.

- Nečak, D. (1995) *Avstrijska legija II* (Maribor: Založba Obzorja).
- Nečak, D. (1995) Elemente der Organisation der nationalsozialistischen Propaganda der Deutschen in Slowenien im Juli 1934, V: *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa, Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg* (Symposium, Ljubljana, 29.–31. Oktober 1990) (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete).
- Nečak, D. (1995) O usodi "Nemcev" na Slovenskem po letu 1945. V: *Koroški koledar 1996*. (Celovec: Slovenska prosvetna zveza), str. 83–92.
- Nečak, D. (1996) Nacistični julijski puč (1934) in njegova notranje ter zunanjepolitična ozadja. V: Britovškov zbornik, *Križa socialnih idej - The Crisis of social Ideas* (Ljubljana: Antrophos), str. 257–287.
- Nečak, D. (1996) O problemu "razseljenih oseb" (D.Ps) in jugoslovanskih "Volksdeutscherjev" v Avstriji ter o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945–1947). *Zgodovinski časopis*, 4, str. 561–571.
- Nečak, D. (1996) Slowenien. V: *Brennpunkt Osteuropa, Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus* (Wien-München: Verlag für Geschichte und Politik, R. Oldenbourg Verlag), str. 236–242.
- Nečak, D. (1997) Über das Schicksal der "Deutschen" in Slowenien, WAS. *Zeitschrift für Kultur und Politik*, 88, 157–171 (Mürzzuschlag: Leykam).
- Nečak, D. (1997) Waren "die Deutschen" Fremde in Slowenien nach 1945?. V: *Innsbruck-Wien Österreichischer Zeitgeschichtetag 1995, Österreich - 50 Jahre Zweite Republik* (Wien: Studien Verlag), str. 186–191.
- Nečak, D. (1998) *Die "Deutschen" in Slowenien (1918-1955), Kurzer Abriss/"Nemci" na Slovenskem (1918-1955), Kratak oris. Razprave FF* (Ljubljana: Znanstveni inštitut FF).
- Nečak, D. (1999) *Elementi zaštite narodnih manjšin v R Sloveniji/Elementite na zaštitata na nacionalnite malcinstva vo Republika Slovenija, Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji/Makedoncite i Slovincite vo Jugoslavija* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani; Skopje, Inštitut za nacionalno zgodovino), str. 155–187.
- Nečak, D. (2001) Das Schicksal der »Deutschen« in Slowenien. *Europäische Rundschau*, 1, str. 33–41.
- Nečak, D. (2001) Pogled na delo Stefana Karnerja: »Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien 1939-1996/Gutachten im Auftrag des Bundesministeriums für auswärtige Angelegenheiten. V: *Melikov zbornik*. Graz, Völkerrechtsbüro, 1997; (Ljubljana: Založba ZRC), str. 1107–1120.
- Nečak, D. (2002) »Nemci« na Slovenskem 1941–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955. Razprave FF (Ljubljana: Znanstveni inštitut FF), str. 219–191.
- Prinčič, J. (2002) *Podržavljenje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945–1955): »Nemci« na Slovenskem (1941–1955)* (Ljubljana: Znanstveni inštitut FF), str. 291–316.
- Žnidarič, M. (1996) Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru: doktorska disertacija (tipkopis) (Maribor: Univerza v Mariboru).

Zgodovina upornišтва slovenskega naroda in pomen vrednot

LADISLAV LIPIČ

Povzetek V prispevku je obravnavana zgodovina upornišтва slovenskega naroda od obdobja po prvi svetovni vojni do osamosvojitve oziroma vojne za samostojno Slovenijo. Posebno mesto v prispevku imajo vrednote, kot so čast, poštenost, pravičnost in tovarišтво, ter ugotovitev, da se uspešna družba lahko obdrži in razvija le na takšnih, pozitivnih vrednotah. Današnje razmere, povzročene z neverjetno hitrim in uspešnim razvojem znanosti in tehnologije ter ob koncu dvajsetega stoletja tudi s spremembami v družbenih in političnih sistemih, so terjale tudi popolne spremembe ali vsaj redefinicijo vrednot. Danes besedi poštenost in pravičnost ne pomenita isto, kot sta pomenili še pred kratkim. Nekoč smo besedo poštenost razumeli v smislu »ne kradi in ne laži«, danes pa besedo poštenost definira izraz »uspešnost«, ne glede na to, kako si postal uspešen. Ljudje, ki so se borili proti fašizmu v drugi svetovni vojni za našo svobodo, so bili častni ljudje, danes pa so v delu slovenske javnosti označeni kot zločinci. Zato bodo častni ljudje tudi v prihodnosti imeli pomembno, celo zgodovinsko vlogo.

Ključne besede: • zgodovina upornišтва • čast • vrednote • teritorialna obramba • milica • osamosvojitvena vojna •

The History of the Rebellion of the Slovene Nation and the Significance of Values

LADISLAV LIPIČ

Abstract The article deals with the history of the rebellion of the Slovene nation, from the time period after the First World War until the war for Slovenia's independence. The article gives special importance to values like honor, honesty, justice, and companionship as well as the conclusion that a successful society can only be retained and developed on positive values as such. Today's conditions, caused by the incredibly rapid and successful development of science and technology as well as changes brought on by the change of social and political systems, mainly at the end of the twentieth century, also required complete adaption or at least a redefinition of values. Nowadays, the words "honesty" and "justice" do not carry the same meaning they still did a while ago. The word "honesty" used to mean "do not steal and lie". However, nowadays, the term "honesty" is defined by the term "success", regardless of how success has been achieved. People, who fought against fascism, in the Second World War, for our freedom, were honorable people, yet they are marked as criminals by part of the Slovenian public today. This is why, honorable people will have a important role in the approaching future as well.

Keywords: • history of resistance • honor • values • territorial defense • army • independence war •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Ladislav Lipič, Murska Sobota, Slovenia, e-mail: ladislav.lipic@zvvs.si

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3.10>
Available at: <http://press.um.si>

ISBN 978-961-286-304-3

1 Uvod

»V anek Šiftar je verjel v zmago slanje resnice in je bil prepričan, da se je vredno boriti za svet brez krivic, da je tak svet mogoč in da je to dolžan storiti vsak časten človek.«

Milan Kučan, Petanjci, 2019

Besede prvega predsednika Republike Slovenije (RS), izrečene na slovesnosti v počastitev stoletnice rojstva ustanovitelja Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, so moje misli ponovno, kot velikokrat doslej, usmerile v razmišljanje o današnjem svetu. Svetu, v katerem živimo, katerega doživljamo, opazujemo in o katerem mnogi razmišljajo kritično ter si želijo nekaj več, nekaj boljšega in predvsem nekaj pravičnejšega. Predvsem pa si želijo miru in blagostanja za vse ljudi, ne glede na barvo kože, veroizpovedi in vse druge značilnosti, ki nas ne glede na različnost bogatijo.

Svoj prispevek pišem ravno v času spomina na konec druge svetovne vojne in zmago v njej in v teh dneh spomini, spodbujeni ob gledanju različnih televizijskih prispevkov, časopisnih poročil in poslušanju govorov na spominskih slovesnostih, oživijo. Dve svetovni vojni, ki so jih doživeli evropski narodi in posredno tudi svet, sta obeležila dvajseto stoletje kot tragično, kajti umrli so milijoni, še več ljudi pa je utrpelo razne poškodbe in so bili za vedno obeleženi. Materialna škoda je bila ogromna in prvič se je zgodilo, da je bilo v drugi svetovni vojni več civilnih žrtev kot vojakov, kar je značilno za vse sodobne vojne, ki potekajo nenehno, odkrito in globalno.

Ko je leta 1950 takratni francoski zunanji minister Robert Schuman predstavil deklaracijo nadsacionalnega gospodarskega sodelovanja v Evropi, ki pomeni začetek Evropske unije (EU), je vzbudil upanje v boljši svet.

Od takrat do danes pa so se zgodile velike, lahko zapišem tektonske spremembe. Doživeli smo izreden in hiter razvoj znanosti in tehnoloških sprememb ter ob koncu dvajsetega stoletja spremembe v družbenih in političnih sistemih, katerih posledic se še danes ne zavedamo. Padel je berlinski zid, končala se je hladna vojna, razpadla je bivša skupna država Jugoslavija in na njenem ozemlju so nastale nove samostojne države. Vzhodna Evropa je doživela velike spremembe in iz zemljevida političnih sistemov je izginila socialistična družbena ureditev. V tem globalnem geopolitičnem prostoru je prišlo do nove delitve interesnih področij,

katerega del je tudi Slovenija kot polnopravna članica EU in NATO, vendar z manjšo geopolitično težo, ki pa jo nekateri slovenski politiki delajo še manjšo.

Mednarodni red oziroma institucije tega reda izgubljajo moč ali so na poti razkroja. Razkrajajo ga nacionalizmi, liberalni populizem, odstopanje od sklenjenih meddržavnih in mednarodnih sporazumov, kibernetika in hibridna vojna, ki ustvarjata neprekinjeno stanje ne vojne ne miru. Globalna ekonomija, temelječa na liberalni deregulaciji, nenehno generira napetosti in nestabilnosti. Veča se potreba po energiji in surovinah, kar povzroča nasilja in povečuje prepad med bogatimi in revnimi. Pred vsem tem ni imuna niti Evropa.

Opisani vzroki so povzročili množično preseljevanje skorajda celih narodov. Bil bi zelo površen, če bi ostal le pri zapisanih posledicah, kajti ko govorimo in pišemo o potrebah po energiji in surovinah, ne moremo in tudi ne smemo mimo uporabe vojaške sile, ki jo uporabljajo nekatere svetovne in tudi evropske velesile za doseg svojih ciljev. Spomnimo: revolucija v Egiptu in Libiji ter »izvoz«
demokracije v navedeni državi Bližnjega vzhoda. Dolgoletne vojne v Afganistanu, vojni v Iraku in Siriji. Zgrešeno in pomanjkljivo bi bilo trditi, da so migracije posledica le ekonomskih težav posameznih držav in regij, saj so tudi posledica interesa velesil zaradi potreb po energiji in surovinah, ob tem pa jim ni škoda uničevanja človeških življenj in povzročanja destabilizacije celotnih regij. Zato je glasno opozarjati vse tiste, ki uravnavajo ta svet in krojijo človeške usode in ki v svetovnem merilu zaradi geopolitičnih in sebičnih interesov vsak dan držijo prst na sprožilcu smrtonosnega orožja in lahko z eno kretnjo rušijo politične sisteme, vse v imenu svoje in edino prave demokracije, ne zavedajoč se, da lahko s tem pahnejo v nesrečo milijone ljudi, dolžan vsak »časten človek«.

Evropa in evropske države se na begunsko in migrantsko krizo odzivajo različno, odvisno od svojih interesov. V Sloveniji je zlasti sovražni govor dosegel nove skrajnosti, pojavile so se različne oblike diskriminacij beguncev, prosilcev za azil in migrantov ter ob tem še nešteto teorij zarot o vzrokih in posledicah migracij. Sam razumem, da je tako imenovana begunska kriza posledica političnega in gospodarskega sistema, ki v gonji za dobičkom tepta v preteklosti izborjene človekove in delavske pravice.

1.1 In kako je v Sloveniji?

Skoraj vsa minula leta je bilo na dnevnem redu vprašanje razvoja tako v Evropi kot doma v Sloveniji. Gotovo drži, brez razvoja ni prihodnosti, vprašanje je le, s kakšno hitrostjo in na katerih področjih družbenega in ekonomskega življenja naj ta poteka. V Sloveniji smo navajeni pojmovanja, da sta razvoj in ekonomija sinonima, kar je grobo poenostavljanje, kajti razvoj je veliko več kot ekonomija. Vsebine, ki presegajo ekonomsko poenostavitev razvoja, se v določenih obdobjih postavijo v ospredje. Danes je takšno obdobje in vprašanja, ki si jih moramo postavljati, zadevajo kakovost Slovenije kot pravne države in odnos izvoljenih predstavnikov ljudstva do človekovih pravic.

Dogodkov v EU, sosedstvu in doma, ki nas prizadevajo, se moramo zavedati in si odgovoriti na vprašanje, kako v prihodnje. Ali bomo še pravna in socialna država ali pa bo to le zapisano načelo v naši ustavi? Tudi enakost pred zakonom je resno okrnjena. Obrambno sposobnost države so neodgovorni politični odločevalci po vstopu v EU in NATO, računajoč, da imamo zagotovljeno varnost, z nerazumnimi odločitvami onesposobili in s podcenjevalnimi izjavami o lastni vojski njeno krizo še poglobili. Skratka veliko priložnosti je, da častni ljudje govorijo, kajti »vse, kar je potrebno za zmagoslavje slabega, je, da dobri ljudje ne storijo ničesar« (Edmund Burke).

2 Kdo je časten človek in kdo so častni ljudje?

V Sloveniji že od njene osamosvojitve potekajo politične, predvsem pa politikantske razprave o narodnoosvobodilnem boju (NOB), vlogi slovenske partizanske vojske, medvojnih in še posebej povojnih pobjih, kolaboraciji z vsemi štirimi okupatorskimi vojskami, katerih sile so zasedle takratni prostor Slovenije, zanikanju vloge partizanske vojske v operaciji osvobajanja ozemlja današnje Slovenije in še marsičem. Veliko se govori o spravi, gradijo se spomeniki, ki pa bolj razdvajajo kot združujejo.

Časovno obdobje od konca NOB se povečuje, in to povzroča nova zgodovinska raziskovanja in nove poglede. Nikakor pa ne pritrjuje prirojavanju in še manj ponarejanju zgodovine in vse takšne poskuse je treba odločno zavriniti, predvsem zaradi vseh tistih, ki so padli ali kakor koli drugače umrli za svobodo naroda.

Najodgovornejši politični predstavnik države zaradi svoje všečnosti tako eni kot drugi ideološki grupaciji veliko bolj razdvaja kot pa združuje. Tako v medijskem kot političnem jeziku se je uveljavil izraz »uravnoveženost«, ki je postal nekakšno načelo in še bolj izgovor, da ima vsak pravico povedati svoje mnenje, in nato se vse to zavije v celofan svobode govora. Tako se je potegnil enačaj med resnico in lažjo, med krivico in pravico, izraz pravičnost pa seveda danes ne pomeni nič več. Naj zaključim to pomembno zgodovinsko obdobje z naslednjo ugotovitvijo:

»V današnjem času, polnem populizma, lažnih novic in medijskih manipulacij, je dobro spomniti se in ničkolikokrat ponoviti, da je NOV bila pravična vojna, da je bila osvobodilna vojna in da je slovenska partizanska vojska v sestavi takratne jugoslovanske partizanske vojske bila sestavni del velike protihitlerjevske koalicije, ki je premagala fašizem in nacizem.«¹

V pričujočem prispevku opisujem zgodovinska obdobja na slovenskih tleh, ki so jih zaznamovala vojna dogajanja, kajti takrat, ko nam grozi nevarnost, se pokaže človek v vsej svoji podobi, s svojim značajem, s svojim pogumom, pa tudi s svojimi strahovi. To so bila obdobja, ko so se zaradi številnih nevarnosti in groženj uveljavljale vrednote, kot so tovarištvo, pogum, samozavest, svobodoljubje, ljubezen do lastnega jezika in kulture. Tako se kažejo le časten človek in častni ljudje. Vse to je naša vojaška zgodovina in vojaška tradicija. Ampak ko govorimo o svoji vojaški zgodovini in svoji vojaški tradiciji, smo Slovenci zadržani in skromni, čeprav nas zgodovina uči, da so se prav s sijajnimi vojaškimi zmagami številnih narodov razvile najbolj demokratične države sedanjega sveta. Spomnimo se le bojev za severno mejo, oboroženega upora Tigrovcev ob začetku druge svetovne vojne in seveda slovenske partizanske vojske.

Po koncu druge svetovne vojne je sledil mir, ki traja še danes. Mislim na mir, ki ga ni prekinil noben spopad svetovnih razsežnosti. Zgodil pa se je za Slovence zgodovinski dogodek, ko je bilo treba ob koncu dvajsetega stoletja ponovno z orožjem braniti svojo državo, svojo domovino. Vendar je takrat Slovenija imela svojo obrambno silo, svojo teritorialno obrambo (TO) in svojo milico.

¹ Lipič, L. (2018). *Slavnostni govor ob srečanju domicilnih enot NOB in POS*. Črnomelj.

Čeprav je minilo le osemindvajset let od takratnih zgodovinskih dogodkov, borci TO in Milice doživljajo podobno usodo kot borci NOB po osamosvojitvi Slovenije. Takoj po ustanovitvi veteranske organizacije leta 1993 sta zaradi vpliva politike nastali dve veteranski organizaciji, in sicer vojaška, v kateri so bili borci TO in civilne obrambe, ter policijska s policisti in uslužbenci organov za notranje zadeve. Po letu 2012, ko je bil sprejet Zakon o uravnoteženju javnih financ (ZUJF), pa so začele nastajati organizacije, ki so se poimenovala veteranske, vendar pa imajo zelo malo skupnega z vojnimi veterani in tako je še danes.

V enem izmed zgodovinskih obdobj sem omenil TO in milico ter njuni vlogi v osamosvojitveni vojni. Zaradi dogodkov ob praznovanju petdesete obletnice ustanovitve TO RS je prav, da opišem vzroke za njeno ustanovitev in njen razvoj od ustanovitve do preimenovanja v Slovensko vojsko (SV). Tudi in predvsem zaradi častnih ljudi, ki so v njej služili in leta 1991 brez pomisleka prijeli za orožje in branili svojo domovino.

TO RS je bila ustanovljena 20. novembra 1968 in jo najpogosteje povezujemo z intervencijo takratne Sovjetske zveze na češkoslovaško v mesecu avgustu istega leta. Seveda pa so bili pri sprejemu tako pomembne odločitve v zapletenih mednarodnih okoliščinah prisotni tudi drugi razlogi, kot sta bila negotovost na Bližnjem vzhodu in celotna politika uporabe sile v mednarodni skupnosti. Vse te in tudi druge okoliščine so pomembno vplivale na vsebino in razvoj takratne obrambne politike ter razvoj in vlogo Jugoslovanske ljudske armade (JLA). Gotovo so bili dogodki na Češkoslovaškem, politično ocenjevano, v tistem obdobju tudi priložnost za krepitev notranje enotnosti in preusmeritev pozornosti iz mednacionalnih napetosti po tako imenovanem brionskem plenumu Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) na krepitev obrambne sposobnosti takratne države. Prav gotovo pa se je takrat začel rušiti mit o obrambni samozadostnosti JLA in uveljavljanje koncepta splošnega ljudske obrambe (SLO) je bil odgovor z daljnosežnimi posledicami. Še posebej so te pozitivne posledice bile izkoriščene v Sloveniji na začetku devetdesetih let minulega stoletja ob pripravah in sami vojni za Slovenijo.

Z novo doktrino SLO je zgodovina republikam ponudila priložnost za lastno organiziranost na obrambnem področju. V njej so odgovorni videli novo priložnost ponovnega zametka slovenske vojske, ki jo je Slovenija izgubila leta 1945. Tako se je, ne glede na njen celotni razvoj, vzpone in padce, prepodrejanja in številne organizacijske spremembe, TO razvila v spoštovanja vredno

oboroženo silo. Med pripadniki TO in prebivalstvom je vse bolj postajala ljudska narodna vojska in le kot taka tudi del Oboroženih sil Jugoslavije. V celotnem obdobju svojega obstoja je dosegala največje uspehe in njene brigade so bile velikokrat razglašene za najboljše v takratni skupni državi.

S tem kratkim opisom nastanka TO RS sem želel že v uvodu poudariti njen pomen in vlogo v procesu osamosvajanja Slovenije. Zakaj? Predvsem zato, ker brez oborožene podpore tako pomembni politični odločitvi, kot je bila osamosvojitve od nekdanje skupne države, ta ne bi bila mogoča. In to oboroženo podporo sta zagotavljali naši TO in milica.

V nadaljevanju želim prav tako podati kratek pregled vojaško-političnih razmer v skupni državi Jugoslaviji v času osamosvajanja Slovenije. Pri tem se seveda ne morem izogniti takratnim mednarodnim razmeram, ki so bistveno vplivale na proces osamosvajanja. Mislim, da je končno osamosvojitve Slovenije treba obravnavati v daljšem časovnem obdobju in ne samo v času, ko se je ta zgodovinski proces uspešno zaključil. Res pa je, da so takrat in v tistem obdobju potekali pomembni demokratični procesi v celotni Jugoslaviji, ki pa so bili najizrazitejši prav v Sloveniji.

Takratne mednarodne razmere so bile ugodne, saj je padel berlinski zid in je prišlo do združitve obeh Nemčij v skupno državo. Najavljala se je osamosvojitve treh baltskih držav, pojavila se je notranja kriza v Sovjetski zvezi in enote Rdeče armade se niso umikale samo iz Nemške demokratične republike, temveč tudi iz drugih držav Varšavske zveze. Nihče pa si ni upal napovedati, kako daleč bo šla Sovjetska zveza s politiko »perestrojke« in »glasnosti«. V tej luči so mnogi videli razpadanje Jugoslavije kot nevarno žarišče v Evropi in temu primerni so bili tudi prvi odzivi ZDA in nekaterih evropskih voditeljev.

Naj se vrnem k TO, ki je imela, hotel kdo to priznati ali ne, veliko atributov nacionalne vojske ter se je po dvaindvajsetih letih premeteno izvila iz primeža bivše skupne države in položila preizkus v osamosvojitveni vojni za slovensko državo. TO je ob koncu leta 1989 štela 72.600 pripadnikov in 520 pripadnikov stalne sestave, med njimi 41 iz aktivne sestave JLA. Po osamosvojitvi je ob koncu leta 1991 bilo v TO 62.100 rezervnih pripadnikov in 1660 pripadnikov stalne sestave ter še nekaj nad 700 vojaških in civilnih oseb, ki so pred tem službovale v JLA. Čeprav ni natančne analize, koliko rezervnih pripadnikov TO je sodelovalo v procesih pred in v času osamosvojitvene vojne ter po njenem

zaključku, obstaja velika verjetnost, da je bila pri tem vključena velika večina od 64.000 oseb. Največ v juniju 1991, ko je bilo vpoklicanih in mobiliziranih 30.260 oseb, in julija 1991, ko je to število znašalo skoraj 37.000 pripadnikov TO. Z izjemo tistih, ki so prestopili iz JLA ali pa bili prerazporejeni iz rezervnih enot JLA – to število ne presega 4.000 oseb, so vsi ostali bili rezervni pripadniki TO. In če želim biti natančen, tiste ta stare TO, tiste, ki je tvorila približno dvajsetisočglavo jedro Narodne zaščite (NZ), kasneje poimenovana Manevrska struktura narodne zaščite (MSNZ), in tiste, ki je bila od oktobra 1990 podrejena le še slovenski oblasti.

Zakaj tak opis TO in navajanje dovolj natančnih števil, koliko teritorialcev se je borilo v enotah TO med osamosvojitveno vojno? Najprej zaradi simbolnega sporočila: to so bili častni ljudje, ki so se z orožjem v roki odzvali klicu domovine, ko jih je ta najbolj potrebovala. V nadaljevanju pa sledi nekaj manj častnih razlag za početje še manj častnih ljudi. Pomembni posamezniki in skupine osamosvojiteljev so pred praznovanjem petdesete obletnice ustanovitve TO slovenski javnosti vsilili tezo o nekakšni diskontinuiteti, v kateri se je znašla TO v letih 1990 in 1991. Trdijo namreč, da je v pomembnih osamosvojitvenih dogodkih sodelovala neka druga TO, ustanovljena leta 1990, čeprav so ljudje, torej njeni pripadniki, bili isti. To tezo je sprejel tudi predsednik RS in vrhovni poveljnik obrambnih sil Borut Pahor, ki je v svojem slavnostnem govoru na osrednji slovesnosti povedal naslednje:

»Letos mineva petdeset let od ustanovitve TO. TO ni bila ustanovljena zato, da bi nekoč v prihodnosti vojaško zavarovala osamosvojitve Slovenije. Če bi tedanja jugoslovanska oblast samo slutila, da jo bo, bi jo prepovedala, ne pa ustanovila.

Da je TO lahko vojaško zavarovala osamosvojitve Slovenije, je morala biti v letih 1990 in 1991, v času Demosove vlade, deležna prelomnih sprememb. Te so bile ustavnopravne, organizacijske in kadrovske narave.

Mogoče jih najbolj ilustrira ustanovitev Manevrske strukture narodne zaščite kot izraz potrebe po oboroženi sili novonastajajoče države. Te spremembe so zagotovile, da je sčasoma TO začela postajati slovenska vojska. K temu sta pripomogli usposobljenost in znanje pripadnikov TO, njihova vpetost v lokalno okolje in velika podpora med ljudmi.

Te spremembe so bile tako prelomne, da TO pred njimi in po njih ni bila ne enaka ne ista. Tu ni kontinuitete. Vendar pa je ena vez, ki ju povezuje – ljudje. Drugače povedano, velika večina pripadnikov TO pred spremembami 1990 in 1991 so bili pripadniki TO kot novonastajajoče slovenske vojske, ki je poleti 1991 vojaško zavarovala osamosvojitve Slovenije.

Slovenska vojska ni neposredna naslednica TO, kot je bila ustanovljena pred petdesetimi leti. Po slovenski vojski je prvič zadišalo pred osemindvajsetimi leti. Šele po prelomnih spremembah TO v začetku devetdesetih let se je začela vzpostavljati vojaška sila nove države.

Velik del novonastajajoče slovenske vojske so sestavljali prav obvezniki TO. Fantje in možje, ki so bili in ostali zvesti svojemu narodu. V usodnih dneh niso sledili oboroženi sili, katere del so formalno bili, pač pa svojemu narodu in svojemu političnemu vodstvu.«

Slavnostni govornik je z nekaterimi trditvami globoko užalil tako prisotne udeležence slovesnosti kot tudi tiste, ki so njegove ugotovitve spremljali v različnih medijih. Gotovo bo njegov govor v prihodnosti deležen pozornega branja zgodovinarjev in različnih raziskovalcev. Enako bodo obravnavani tudi objavljeni odgovori in zapisi različnih avtorjev in tako bo ustvarjena celovita slika o opisanem zgodovinskem obdobju.

Dejstvo je, kot je zatrnil predsednik Borut Pahor na slovesnosti, da TO pred petdesetimi leti ni bila ustanovljena zato, da bi z orožjem podprla osamosvojitve Slovenije. Tega tudi ni bilo moč prebrati v nobeni izjavi organizatorjev slovesnosti. Dejstvo pa je tudi, na kar je slavnostni govornik pozabil, da je TO kljub težavam vojaško pripravljena dočakala konec osemdesetih let in se uprla enotam JLA. Tudi predsednikova razlaga vloge MSNZ je najmanj nejasna, saj je takratno politično vodstvo z modro vodeno politiko zagotovilo nadaljnje priprave za oborožen odpor in prek delovanja NZ – in takrat še ne MSNZ – omogočilo formalno in pravno organiziranje ter vodenje TO v prehodnem obdobju, ko je po odločitvi političnega vodstva Slovenije bila prekinjena linija vodenja in poveljevanja med Republiškim štabom TO (RŠTO), ki mu je poveljeval general JLA Hočevnar ter pokrajinskimi in mestnim štabom za TO Ljubljana. Po imenovanju v. d. poveljnika RŠTO in poveljnikov Pokrajinskega štaba TO (PŠTO) in Mestnega štaba TO (MŠTO) Ljubljana je NZ zaključila svoje poslanstvo in svojo zgodovinsko vlogo. Njeni člani pa so ponovno prešli pod

poveljstvo RŠTO, ki je bilo prvič neposredno podrejeno slovenskemu predsedstvu kot svojemu vrhovnemu poveljniku.

V pozdravnem nagovoru je predsednik Zveze veteranov vojne za Slovenijo, ki je bil organizator slovesnosti, ostro zavrnil trditve posameznikov o dveh TO, saj, kot je dejal, nikomur od pripadnikov TO ni bilo treba pisati prestopnih izjav iz ene TO v drugo.

3 Zaključne misli

Izhajajoč iz izrečenih besed prvega predsednika RS na slovesnosti ob stoletnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja sem opisal obdobja v zgodovini upornišтва slovenskega naroda, ko so prišle do izraza vrednote, kot so čast, odločnost, samozavest, ljubezen do domovine in skrb za prihodnost. V vseh opisanih obdobjih so živeli ljudje, ki so jim opisane vrednote pomenile vse, prav tako čas, v katerem so živeli, in prihodnost, za katero so bili pripravljene tudi umreti. In so umirali – umirali v prvi svetovni vojni, umirali v bojih za naše meje, umirali v zaporih po pojavu fašizma, umirali v drugi svetovni vojni in umirali tudi v vojni za samostojno Slovenijo.

Današnje razmere so drugačne. Evropski narodi živijo v relativnem blagostanju, večina Evropejcev počasnega in skoraj nevidljivega razkroja evropskih institucij niti ne opazi, neprekinjeno stanje ne vojne ne miru še ni opazno. Opazni pa so nacionalizmi, populizmi, strah pred preseljevanjem oziroma migracijami in vse to je idealno torišče za nestrpneže vseh barv in ideoloških prepričanj. Ob primerjavi razmer pred drugo svetovno vojno in današnjimi razmerami so seveda velike razlike, vendar so cilji enaki. Danes je potegnjena enačaja med pravico in krivico, med lažjo in resnico in »nad nami je samo še nebo«. Meja ni več, pa vendar so ograjene z bodečo žico in »drugimi tehničnimi ovirami«. O kršenju človekovih pravic govorimo le takrat, ko so kršene kakšnemu vidnemu posamezniku. Vrednote, ki so krasile slovenski narod, izginjajo v močvirju pohlepa in želje po politični ali ekonomski moči.

Jasno in samoumevno je, da je vsaka država v svoji osnovi ideološka in da z vso svojo strukturo brani ustavno ureditev in se legitimira tako, da poudarja vse postulate nove države in hkrati omalovažuje ali celo zanika kakršno koli kontinuiteto z bivšo družbeno ureditvijo. S stališča narodove zgodovine pa je vsakokratna ustavna ureditev družbe zgolj ena izmed etap narodovega razvoja

skozi mnoge institucionalne oblike. Zato je s stališča narodne zavesti odrekanje kontinuitete kratkovidno dejanje in do obisti žaljivo do vseh, ki so se skozi vso zgodovino trudili za narodovo samobitnost in so mnogi zanjo dali tudi svoja življenja. Narodova samobitnost pa je pred vsakim svetovnim nazorom in iz njega izhajajočim političnim prepričanjem. Zanikanje kontinuitete kaže na nesamozavest pomembnih predstavnikov države. Samozavestne države namreč nimajo težav s sprejemanjem vseh plati svoje zgodovine.

Zato tudi mi verjemimo v zmagoslavje resnice in bodimo prepričani, da se je vredno boriti za svet brez krivic, da je tak svet mogoč in da so to dolžni storiti vsi častni ljudje.

Estetski marksizem: v Jugoslaviji in po njej

LEV KREFT

Povzetek Kultura je bila v Jugoslaviji zelo pomembna politična zadeva. Marksizem je bil uradna ideologija in polje za kritične glasove. Med tranzicijo je kulturno polje izgubilo ideološko težo, mesto marksizma pa so prevzele strukturalistične in poststrukturalistične teorije. Nato je kriza dala na rob potisnjenemu marksizmu novo možnost, da se pojavi kot prepričljiv in produktiven način mišljenja. Sestavine marksističnega pristopa se zdaj uveljavljajo skupaj s poststrukturalistično in postmoderno (anti)estetiko, največ pri umetnikih samih. Ti ne iščejo pravovernosti, temveč praktične odgovore. To, kar v estetiki in umetnosti izdelajo, je tako imenovana realna utopija. Da bi predstavil te tranzicije na polju estetike, marksizma in njegove utopične perspektive, bo članek temeljil na štirih korakih: - estetski marksizem v Jugoslaviji sedemdesetih let in njegov utopični značaj; - postmoderni izbris marksizma in utopija osemdesetih; - tranzicija h kapitalizmu: subverzivni umetniški aktivizem (artivizem); - kriza: preporod marksizma in umetniška/estetska realna utopija.

Ključne besede: • estetski marksizem • tranzicija • artivizem • preporod marksizma • realna utopija •

Aesthetic Marxism: Yugoslavia And After

LEV KREFT

Abstract Culture was very important political issue in Yugoslavia. Marxism was official ideology and a field for critical voices. During transition cultural field lost its ideological weight, while the place of Marxism was taken by post-structuralist and post-modernist theories. Then, the Crisis gave marginalized Marxism another chance to appear as persuasive and productive way of thought. Elements of Marxist approach are now recognized together with post-structuralist and post-modern (anti-)aesthetics mostly by artist themselves. They do not look for orthodoxy but for practical answers. What they produce in aesthetics and in art is so-called real utopia. To present these transitions in the field of aesthetic Marxism and its utopian perspective, this paper will proceed through four steps: - The Aesthetic Marxism in Yugoslavia of the 1970s and its utopian character; - Post-modernist erasure of Marxism and utopia during the 1980s; - Transition to capitalism: subversive artistic activism (artivism); - The Crisis: re-birth of Marxism, and artistic/aesthetic real utopia.

Keywords: • aesthetic Marxism • transition • artivism • re-birth of Marxism • real utopia •

1 Uvod

Ko je Kang Liu poskusil umestiti kitajski marksistični vzorec na zemljevid marksizma, je zapisal: »Osrednja teza te knjige je, da sta kultura in kulturna revolucija neločljivo povezani z marksističnimi projekti kritiziranja kapitalistične modernosti in konstruiranja alternativne modernosti.«¹ Umetnost in kultura sta bili za kitajski marksizem izjemno pomembni, pa naj gre za njegovo institucionalizirano partijsko podobo ali za intelektualno in umetniško prakso – na obeh straneh je segel k estetski utopiji. Pri umestitvi jugoslovanskega postrevolucionarnega estetskega marksizma bom sledil temu zgledu tako, da bom Jugoslavijo postavil na zemljevid z zavedanjem o podobnostih in razlikah med jugoslovanskim in kitajskim marksizmom. Umetnost in kultura sta bili prav tako kot na Kitajskem pomembni, po letu 1948 pa je vsako govorjenje in pisanje o umetnosti ali kulturi obvezno vsebovalo tudi opredelitev odmika od Sovjetske zveze, njene kulturne politike in njene različice ortodoksnega marksizma. Vse ostalo pa je bilo drugačno od kitajskega dogajanja. Dežela je zasedala geostrateško mesto na pol poti med Vzhodom (Varšavski pakt) in Zahodom (NATO), kot socialistični rešitvi je razvila samoupravljanje in neuvrčenost, uvedla pa je tudi zmerni modernizem in demokratizacijo kulture ter podpirala napore za nastanek novega svetovnega kulturnega in komunikacijskega reda. Zmerni modernizem pravzaprav ni bil kak nov umetniški slog oziroma je bil posebne vrste slog toliko, kolikor je to prej lahko veljalo za socialistični realizem. Oba, zmerni modernizem in predhodni socialistični realizem, sta bila predvsem izraza razumevanja med umetniki in umetnicami, ki so pripadali vodilnemu toku, ter partijo na oblasti, kaj je dovoljeno in kaj prepovedano v umetnosti. Zmernemu modernizmu je bilo dovoljeno vse razen kritike in prevpraševanja sistema in režima: položaja Zveze komunistov Jugoslavije in maršala Tita. Pod temi pogoji je bilo tudi v kulturo uvedeno samoupravljanje, tako da so bili kulturni aktivisti in aktivistke, umetniki in umetnice lahko avtonomni, če že ne neodvisni pri vodenju in upravljanju kulture in njenih institucij. Demokratizacija kulture je bila jugoslovanska (in v tem času nasploh tudi socialistična, laburistična in socialdemokratska) izbrana pot k revolucionarni preobrazbi kulture: vse kulturne dobrine morajo postati dostopne vsem ljudem. Zato so se lahko umetniški dogodki in prireditve dogajali v tovarniških halah, kulturne domove pa so postavili v vsaki vasi. Vodilno geslo je bilo »Bratstvo in enotnost!«, ker je nacionalizem in ne kapitalizem veljal za največjega sovražnika. Naslednja ideološka fronta pa je bila med popolno

¹ (Liu, 2000). Članek je nastal kot prispevek za konferenco o sodobni marksistični estetiki v Hangzhou na Kitajskem leta 2017.

liberalizacijo (in s tem tudi »pozahodenjem«) in popolno avtoritarnostjo (in po tej poti znova izenačenje z ureditvijo držav vzhodnega bloka). Jugoslavija je plula po okljukih in se pogosto zadrževala v slepih rokavih gibanja med eno in drugo skrajnostjo, da bi prav v trenutku, ko je že bila nevarnost, da se bo prepustila eni ali drugi, znova odskočila v zmernejšo srednjo pot. Ti povratni skoki so vsakič terjali žrtve med politiki, intelektualci in umetniki. Ukvarjanje režima s kulturnimi delavci in delavkami, v večini primerov pa tudi s politiki in političarkami, je bilo značilno pastoralno: potem ko so jih skritizirali, jih odstranili s položajev in izolirali, je zanje začela skrbeti Komunistična partija Jugoslavije, da jih ne bi potegnili v pravo disidentstvo oziroma odkrit upor. Marksizem je bil partijska last, dana ljudstvu na posodo. Partija je spremenila ime v Zvezo komunistov Jugoslavije, obdržala pa je odločilno pozicijo in jo celo zavarovala z Ustavo Socialistične federativne republike Jugoslavije.² Ker je bila umeščena zahodno od železne zaves, je bila odprta za zahodni marksizem³ in zelo vneta pri zavračanju sovjetske stalinistične različice marksizma. Odprtost na Zahod in kritična ost zoper stalinsko ideologijo sta omogočali, da so v intelektualnih in umetniških krogih krožile najrazličnejše vrste teorij od drugod. Jugoslavija je postala prostor, kjer so se lahko srečevale vse tri strani sveta: socialistični vzhod, liberalni zahod in postkolonialni tretji svet. To odprtost lahko bolje razumemo s pomočjo šale, ki je krožila naokoli v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Kot vodilni partijski ideolog je Edvard Kardelj obiskal Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani, kjer so mu pokazali, kakšne vse bogate filozofske izvire premorejo. »Tukaj,« mu je pojasnjeval vodič, »so fenomenologi, in tam čez so eksistencialisti, v naslednjem kabinetu dela skupina analitičnih filozofov, nasproti njim sedijo lakanovci in razvijajo teoretsko psihoanalizo, za onimi manjšimi vrati pa še vedno vzdržujemo nekaj neokantovcev ...« »No ja, dobro,« je odvrnil Kardelj, »ampak kje so pa

² Jugoslovanska ustava iz leta 1974 je bila ena izmed najdaljših na svetu, ker ni vsebovala le ustavnopravnih definicij in osnovnih institucionalnih posledic, temveč tudi ideološka pojasnila in zahteve. Deklaracija o posebni vodilni vlogi Zveze komunistov Jugoslavije se glasi: »Zveza komunistov Jugoslavije, pobudnik in organizator narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije in zavestni nosilec teženj in interesov delavskega razreda, je po zakonitosti zgodovinskega razvoja postala organizirana vodilna idejna in politična sila delavskega razreda in vseh delovnih ljudi pri graditvi socializma in pri uresničevanju solidarnosti delovnih ljudi ter bratstva in enotnosti narodov in narodnosti Jugoslavije. Zveza komunistov Jugoslavije je s svojim usmerjevalnim idejnim in političnim delom v sistemu socialistične demokracije in družbenega samoupravljanja glavni pobudnik in nosilec politične dejavnosti za varstvo in za nadaljnji razvoj socialistične revolucije in socialističnih samoupravnih družbenih odnosov, posebno pa za krepitev socialistične družbene in demokratične zavesti in je za to odgovorna.«

³ Zahodni marksizem je priročna oznaka za različne avtorje in šole marksizma, ki niso vsi z zahodne strani Evrope, a pač ne pripadajo marksizmu sovjetskega socialističnega tabora po drugi svetovni vojni. Med njimi so tudi marksistični kritiki partijskega oziroma uradnega marksizma, tako kot spadajo k vzhodnemu marksizmu uradni partijski marksisti sicer zahodnoevropskih komunističnih partij. V vsebinskem pogledu pa k posebnostim zahodnega marksizma spada branje Marxa s pomočjo Heglove filozofije, vztrajanje pri mladem Marxu namesto pri starem in kritika Engelsovega prispevka k marksizmu – še zlasti njegove dialektike narave, ker spada dialektika le k zgodovini človeštva oziroma v historični materializem.

marksisti?» »Ja, marksisti so vsil« V skladu z že omenjenimi nihanjem med liberalizacijo in avtoritarnostjo se je prostor za kritične miselne in pedagoške poskuse z marksizmom včasih širil in včasih ožil. *Praxis*, na primer, najvidnejša jugoslovanska marksistična revija in skupina z enakim imenom, in njegova mednarodna marksistična *Korčulska poletna šola* sta bila tolerirana od 1964 do 1974, čeprav sta ves čas imela pridih oporečnosti, potem pa sta bila ukinjena in prepovedana.

Avtonomija intelektualnega in kulturnega izražanja se je kazala na različne načine, ki so vključevali tudi nemarksistične filozofije in marksistično kritiko nepopolne in nedokončane revolucije. V okviru te kritike z leve sta se razvili tudi jugoslovanska različica estetskega marksizma in estetska utopija. Začetna točka za te poglede je bila 11. teza o Feuerbachu, po kateri si je tudi marksistična šola »praksisovcev« izbrala ime.

Marksistično estetiko iz obdobja 1960–1974 se da opisati s pogledi treh med seboj razlikujočih se avtorjev: Danka Grlića iz zagrebške veje revije *Praxis* z njegovimi štirimi knjigami *Estetike*, Sretena Petrovića iz Beograda, ki je *Marksistično estetiko* objavil kot interpretacijo zgodovine marksistične estetike, in Milana Damjanovića, katerega *Bistvo in zgodovina* ob številnih drugih delih dokazuje, kako se je upiral jugoslovanski različici 11. teze o koncu filozofije in opustitvi estetike kot filozofske discipline.

Kar imajo vsi ti različni pogledi skupnega, poleg tega, da se še vedno ukvarjajo z Marxom in marksistično estetiko pod pogoji marksističnega humanizma, je estetika onkraj estetike, kar pomeni, da se iz zamejene filozofske discipline s pomočjo zahodnomarksističnega razumevanja konca filozofije in začetka revolucionarnega *praxisa* prestavijo na območje čutnosti in zaznave kor prvotnega dotika med bitjem in svetom. Vse tri navedene estetike so, vsaka na sebi lasten način, vstopile na polje esteze kot čutnozaznavnega razmerja. Samo Damjanović je vztrajal pri estetiki kot disciplini in bil proti razpustitvi filozofije v emancipatorični akciji ter se s tem postavil po robu ne le *Praxisovi* različici 11. teze o ukinitvi filozofiranja v revolucionarni praksi, temveč tudi postmoderni trditvi o koncu umetnosti in koncu »filozofskega razvrednotenja umetnosti«. ⁴ Danko Grlić je zahteval nadaljevanje revolucionarne emancipacije v estetsko

⁴ *Filozofsko razvrednotenje umetnosti* je naslov znanstvenega članka Arthurga Danta, ki se je najprej pojavil kot vabljeni plenarni referat na mednarodnem kongresu estetike leta 1984, to je v času, ko je bil Milan Damjanović podpredsednik Mednarodne zveze za estetiko. Glej (Danto, 2006).

izoblikovano življenje, Sreten Petrović pa je imel podobno zamisel, vendar je šel v smer čutnega misticizma, kakršnega je razvil Schelling, in stremel po odmiku od marksističnega heglovstva. Vse tri filozofije in estetike so vsebovale utopične težnje, prevzete iz 11. teze o Feuerbachu,⁵ iz Marxovih *Pariških rokopisov* (Marx, 1969: 245–398) in iz avantgardnih umetniških projektov. Po tej plati vsi skupaj spadajo pod oznako estetskega marksizma. Po pogledih in izsledkih Kanga Liuja je kitajski estetski marksizem »podpiral dvojno poslanstvo kritiziranja notranjih protislovij revolucionarne hegemonije in ponujanja konstruktivne vizije kulture v porevolucionarni družbi« (Liu, 2000). Konstruktivna vizija jugoslovanskih marksistov (torej njihov projekt razpustiti oziroma ukiniti umetnost v življenju) je bila utopična, in to ne samo zato, ker niso znali pokazati, kako priti iz umetnosti v življenje, temveč tudi zato, ker so vsi šli po obratno usmerjeni poti kot Marx sam, torej od Marxovega *Kapitala – Kritike politične ekonomije k Pariškim rokopisom*. Če pustimo ob strani Althusserjevo kritiko tovrstnega zahodnomarksističnega pristopa ob strani (Althusser, 1961), to še vedno pomeni »schillerizacijo« revolucije, alternativne modernosti in umetnosti nasploh.

Osemdeseta leta prejšnjega stoletja so bila s številnih vidikov prelomna. Med prelomi z realnim in simbolnim pomenom je tudi Titova smrt leta 1981 in njene ideološke posledice: ritualno in zloslutno ponavljanje nove prisege »Po Titu, Tito!«, ki je v izplenu zgolj dokazovalo, da nič več ne bo tako kot prej. Naslednji preobrat je bil v rastoči razliki in političnem razlikovanju med vzhodom in zahodom Jugoslavije. Slovenija je bila reprezentantka zahoda, Srbija pa vzhoda. Korak za korakom sta se njuni izbiri prihodnosti razšli v nasprotje: socializem ali kapitalizem, samoupravljanje ali parlamentarna demokracija, enovita federacija ali nacionalna neodvisnost, pa tudi bodisi vojaška bodisi mirna razrešitev notranjejugoslovanske razlike. Ob izteku osemdesetih let prejšnjega stoletja je Jugoslavija prispela do svojega konca. Slovenija je postala središčna točka postmodernega socializma, usmerjenega k (neo)liberalnemu idealu, in gibanja za nacionalno prebujenje na poti k neodvisnosti in suverenosti, pa tudi postsocialistične postmodernosti v kulturi, napoteni k alternativnim načinom življenja in vedenja.⁶ Tri skupine in usmeritve so imele pobudo v gibanjih civilne družbe: alternativna gibanja za človekove pravice in vladavino prava, kamor je spadala tudi alternativna kultura s postmoderno estetiko vred; kulturno in intelektualno gibanje za nacionalno suverenost in parlamentarno demokracijo, kamor je spadala skupina tradicionalnih kulturnikov in kulturnic; bolj lobistična

⁵ »Filozofi so svet samo različno *interpretirali*, gre pa za to, da ga *spremenimo*.« (Marx, 1971: 359).

⁶ Za več o tem glej predvsem (Erjavec & Gržinič, 1991).

skupina kot civilnodružbeno gibanje za (neo)liberalne reforme socializma v smeri prostega trga in privatizacije. Vse tri skupine/gibanja so se ob koncu osemdesetih let povezale med seboj, tako da je celo vodstvo Zveze komunistov Slovenije odslikavalo to trojno koalicijo. Kar jih je povežalo, je bila grožnja s centralistično militantno in militaristično vladavino, h kateri je spadala tudi prevlada Srbije nad drugimi republikami in obema pokrajinama v jugoslovanski federaciji. Obe grožnji sta se utelešali v osebi srbskega komunističnega »vožda« Slobodana Miloševića, ki mu je s svojo politiko uspelo pognati v tek agresivno nacionalistično gibanje tako v Srbiji kot v drugih jugoslovanskih republikah in pokrajinah. Z vidika marksizma in estetske utopije sta potekala dva procesa. Po enem je usihal marksizem, in to ne le v vlogi uradno zaukazane ideologije, temveč tudi v vlogi kritike te ideologije, tako da se je namesto kritičnega marksizma vedno bolj uveljavljala postmoderna, poststrukturalistična in lakanovska dvoumna in antihumanistična usmeritev kritičnega mišljenja. Drugi proces pa je prinesel razcvet alternativne umetnosti in pluralizem kulturnih estetik najrazličnejših vrst, ki si je pridobil določeno stopnjo avtoritete kot izvor kulturne in artistske refleksije.

Devetdeseta leta so bila za zaključek dvajsetega stoletja razglašena za slovensko »zgodbo o uspehu« v politiki (članstvo v Evropski uniji in Severnoatlantski vojaški zvezi) in ekonomiji (relativno visoke stopnje rasti). Sočasno so v preostalih delih Jugoslavije potekale vojne z vsemi sodobnimi grozotami, vključno z množičnimi posilstvi, uničevanjem avtentičnega sobivanja kulturnih razlik, etničnim čiščenjem in njegovim skrajnim sredstvom – genocidom. V Sloveniji pa tudi drugod sta se umetnost in kultura razkrojili v nacionalistični tabor, ki ni bil le v večini, temveč je postal tudi udeleženec oblasti in moči, in v postmoderno manjšino, ki je domači politični, ideološki in kulturni prostor napadala z izlivanjem strupa, a brez oblasti in moči. Od časa do časa, takrat, ko je bilo to potrebno režimu, so se napetosti med dvema kulturama razvile v kulturne vojne, a ne v Sloveniji, kjer so se še ohranjale nekatere tradicije zaveznitva med alternativno kulturo, nacionalističnim tradicionalizmom in (neo)liberalnim kulturnim podjetništvom. Vsi skupaj so v devetdesetih letih še lahko podpirali »pozahodenje« Slovenije. V obdobju »zgodbe o uspehu« je kultura izgubila privilegirani politični in ideološki položaj, ki ga je zasedala skozi ves proces izoblikovanja nacije od srede devetnajstega stoletja naprej. Dodatna težava pri tej izgubi pomena je bilo tudi dejstvo, da se v tako majhni naciji in na tako ozkem umetniškem in kulturnem trgu kulture ne da preobraziti v dobičkonosno dejavnost, ki bi lahko preživela kot podjetništvo, tako da je

slovenska kultura hkrati postala manj pomembna, od države in njenih izvršnih političnih oblasti pa zelo odvisna dejavnost.

Lokalna »zgodba o uspehu« in globalni »konec zgodovine« nista trajala dovolj dolgo, da bi jima lahko nadedli oznako »obdobje«, še vedno pa se zdi, da je s koncem obeh iluzij nastopila nova doba. Kdaj se je to zgodilo? Za točko, ko je prišlo do preobrata, lahko izberemo »9/11«, ko je bila zgodovina ponovno razumljena kot izbira med alternativami. Vprašanje pa je, ali lahko imamo izbiro med neoliberalizmom in terorizmom za zgodovinsko alternativo?! Druga možnost je, da imamo izbruh globalne finančne krize za dogodek, ki je odprl pot v novo dobo, ker je odpravil neoliberalni optimizem, da je tržni kapitalizem dober za vse, in znova postavil Karla Marxa – če ne tudi marksizem – na svoje mesto, ter se je začel širiti dvom, podprt zlasti s stanjem zemeljske narave v antropocenu, da bi bil pozni kapitalizem zmožen razrešiti svoja protislovja, ne da bi s tem tudi kapitalizem sam prešel v nekaj drugega, postkapitalističnega.

Od takrat, ko je proti koncu osemdesetih let poniknil, do takrat, ko se je kot sodobna misel dvignil iz pepela, je marksizem utrpel dve spremembi. Prvič v njegovi zgodovini je kritika politične ekonomije postala središčna točka, z novim razumevanjem političnega in kritike vred.⁷ In drugič: namesto da bi se marksizem izoblikoval v spopadu za pravovernost s preprosto dedukcijo iz Marxovih spisov, imamo zdaj marksizem, ki sprejema in preizkuša veliko različnih miselnih in praktičnih pobud, še posebej pa tiste, ki so povezane s postmodernimi in poststrukturalističnimi teorijami, koncepti in njihovimi vplivi na prakso. Čemurkoli že bi dali prostor v sodobnem marksizmu, nič od tega ni enostavno nadaljevanje marksizma s konca sedemdesetih let, ko je Leszek Kolakowski razglasil njegov konec. Diskontinuiteta marksizma vključuje padec zanimanja za estetski marksizem, ki je razumel revolucionarni proces osvoboditve proletariata (torej nastanek novega, emancipiranega subjekta zgodovine) kot proces realizacije estetske utopije, ko bo vse življenje postalo sproščena estetska igra, ki ne bo več poznala razlikovanja med delom in prostim časom, ker bo ves prostor človeškega bivanja in ves čas človeške prakse prost in svoboden. Sodobna

⁷ To pomeni, da je politično prav tisto, za kar pri ekonomiji gre, ne pa tisto, iz česar je izdelana ekonomika, in tudi ne tisto, kar je tistih nekaj marksističnih ekonomistov razvilo v ekonomske nasvete in za podporo komunističnim ali socialističnim vladavinam. Politična ekonomija je politična, ker je celoten ekonomski »objekt« v resnici nakopičena množica medčloveških družbenih razmerij, četudi so ta razmerja okamnela v stvari in institucije. Hkrati pa politično pomeni, da je kakršnakoli revolucionarna sprememba mogoča le, če ta ekonomska struktura proizvaja lastna protislovja (in ne le nasprotij) in, kot bi dejal Marx, svoje lastne grobarje. Brez teh dveh momentov političnega pri ekonomiji bi bilo vsako vztrajanje pri radikalni spremembi zgolj *donkiboterija*.

marksistična estetika se ukvarja z drugačnimi vprašanji v predružačenih pogojih. Njeno najpogostejše samospraševanje, ki poteka tako v umetniških izdelkih in dogodkih kot tudi v umetniških refleksijah in teorijah, ki so tudi same umetniški proizvodi, je v vprašanju, »kaj zmore umetnost narediti«, ki vodi čez dvoumnosti postmoderne dediščine. Problem zdaj ni v tem, kako bi znova prišli v stik s prekinjeno in izgubljeno Ariadnino nitjo marksistične estetike, kakršna je bila pred štiridesetimi ali celo več leti, temveč v tem, kako razviti nove strategije in taktike umetniškega aktivizma, ne da bi povsem odvrgli postmoderno kritiko modernizma in modernosti, ker bi prav to umetnost odvedlo nazaj v estetsko utopijo in v predpotopni estetski marksizem. Ne nazadnje je značilna podoba sodobne marksistične estetike umetnik ali umetnica, ki se odloči, da se mora ukvarjati s filozofijo, družbenimi in humanističnimi vedami hkrati s politično ekonomijo in njeno marksistično kritiko, da bi razkril ali razkrila, kaj umetnost zmore in kako je taka zmožnost sploh mogoča.

Štiri pomembne teoretične figure (Miško Šuvaković, Marina Gržinić, Aldo Milohnić in Bojana Kunst) se tu pojavljajo kot paradigmatične, ker se je njihov neprekinjeni razvoj novih estetskih zamisli začel že pred ekonomsko krizo in ker so njihova dela, pedagoška in raziskovalna, vplivala na artivizem novih generacij, ki so ga hkrati tudi analizirala in kritizirala.

Potem so tu še tisti iz nove mlade generacije, ki s seboj ne nosijo več nikakršnega spomina na stare jugoslovanske in socialistične čase ter se kot angažirane umetnice in umetniki lotevajo estetske teorije in filozofije, da bi preiskali zmožnosti umetnosti, da vpliva in spreminja poti, smeri in perspektive tranzicije v postkapitalizem. Njihova predzgodovina je po navadi umetnost in ne znanost, vendar vstopajo na ozemlje filozofije, humanističnih in družbenih ved s strastjo, ki je v običajnih predstavah povezana z romantično umetniško ustvarjalnostjo, in se lotevajo doktorskega študija. To je povsem nov pojav iz zadnjih dveh desetletij. Ne gre za tako imenovani umetniški doktorat, o katerem je bilo pri nas in drugod toliko razpravljanja, temveč za to, da hočejo umetnice in umetniki svojo umetniško dejavnost utemeljiti v vednosti, in to še posebej zato, ker hočejo dognati, kaj se da z umetnostjo narediti in povzročiti v svetu zunaj umetnosti. Dobro je vidna želja, da bi se s pomočjo premerjanja lastnega položaja in obzorij, ki se od tod dajo videti, hoteli postaviti v razmerje s političnim (in ne politiko kot institucionalizirano formo), ki ga razumejo kot nujnost radikalne prakse in radikalne spremembe sveta. Ne včlanjujejo se v nobeno teoretsko smer, filozofsko šolo ali strankarsko ideologijo, vendar si izposojajo številne koncepte

pri Marxu in marksizmu, pri tem pa si večina izmed njih skuša priti na jasno o lastni sodobnosti na ta način, da Marxove analize posodobijo, ko jih prepustijo preizkusu v območju sodobnih gibanj radikalne emancipacije in na področju politične ekonomije sodobnosti, razumljene kot globalne tranzicije v postkapitalizem. Revolucionarnega optimizma, tistega, ki bi napovedoval konec kapitalizma in se nad tem srčno veselil, ker potem pride na vrsto tisto pravo in dobro življenje, pri njih ne boste našli in celo govorjenja o revoluciji kot najboljši možnosti ne. Vendar zanje čisto umetniška dejavnost ni med možnostmi. Kot sodobna umetnost jim pride prav le radikalna umetnost. Ker tu ni dovolj prostora, lahko naštejemo samo nekaj doktorskih disertacij te vrste: Nina Cvar – *Status digitalne podobe v globalnem kapitalizmu*, ZRC SAZU, 2017; Petra Čeferin – *Arhitektura kot kreativna praksa*, ZRC SAZU, 2015; Tamara Đorđević – *Analiza funkcija umetnosti i umetniškog deča u savremenom društvu*, Univerzitet umetnosti Beograd, 2010; Adla Isanović – *Databases and Art in the Function of Knowledge Production in the Digital Age*, ZRC SAZU, 2017; Nenad Jelesijević – *Kritična umetnina in simbolni kapital*, Univerza v Novi Gorici, 2012; Mala Kline – *Nova etična paradigma: Ustvarjanje alternativnih vizij soobstoja v sodobnih uprizoritvenih praksah*, Univerza v Ljubljani, 2016; Andreja Kopač – *Diskurzivni 'krogotok' eksperimentalnih praks scenskih umetnosti v drugi polovici 20. stoletja*, Univerza v Ljubljani, 2015; Sebastjan Leban – *Politics of Representation: Capital, Biopower and Art*, Univerza v Novi Gorici, 2014; Bojana Matejić – *Emancipacijske prakse u savremenoj teoriji umetnosti*, Univerzitet umetnosti Beograd, 2015; Aldo Milohnić – *Artikulacije avtonomije sodobne umetnosti v razmerju do pravne sfere*, Univerza v Ljubljani, 2012; Andrej Pezelj – *Koncept umetnine v avtonomni sodobni umetnosti*, Univerza v Ljubljani, 2016; Svetlana Zdravković – *Politika emancipacije: Misel – praksa militantnega subjekta*, Univerza v Novi Gorici.

Morda bo utopija, ki je gnala upanja prejšnjih generacij, preden so se ta upanja ugasnila v spregledani spodletelosti grandioznih revolucionarnih prevratov, zdaj postala realna utopija – koncept, ki kljub opustitvi utopije omogoča vsaj nekaj vizionarskih zamisli in upanja. Realna utopija, kot pojasnjuje njen pobudnik Erik Ollin Wright, je projekt in »v določenem pomenu odziv na globoko težavo v marksistični tradiciji. Tu je odgovor. Marksizem je pred vsem emancipatorska kritika kapitalizma.« (Wright, 2010). Da bi bili zmožni videti, kako spremeniti temeljno strukturo družbe, v kateri smo se tako zelo navadili živeti, je potrebna močna upodobitvena moč, tako kot je potem potrebna tudi za spreminjanje te družbene strukture. Da bi bili pri tem uspešni, dobra volja nikakor ne zadostuje

– še čista, nepokvarjena vednost ni zadostna. Kar je potrebno, je volja uresničiti realistični projekt.

In kaj ima estetskost opraviti z realno utopijo? Namesto novega prekopavanja po analih kritike kulturne industrije in množične kulture velja začeti od pojma estetski kapitalizem. Eduardo de la Fuente in Peter Murphy sta leta 2014 objavila o njem knjigo in oznanila, da pomeni premik od kapitalizma strojev h kapitalizmu estetske ustvarjalnosti. Sodobni kapitalizem je več kot le proizvajanje estetiziranega blaga in komunikacij, celo več kot le premik od tistega, kar je trdno, k onemu, kar je v zraku, in od reprezentirane realnosti k simulacijam. Sodobni kapitalizem je politična ekonomija, strukturirana kot ustvarjalna industrija, kot proizvodnja estetske funkcije in učinka ter kot umetniška delovna enota, ki proizvaja nove načine življenja enega za drugim. Če je videti, da je to neke vrste maščevalna uresničitev zamisli estetskega marksizma o estetski emancipaciji in demokratizaciji kulture, je tako videti zato, ker je res tako. Realna utopija se bo morala, če hoče priti v stik z marksistično estetiko, izogibati estetskemu marksizmu, kakršen je cvetel tudi v naših pokrajinah, in priti raje v stik s kritiko estetskega kapitalizma.⁸

Literatura

- Althusser, L. (1961) Sur le jeune Marx: Questions de théorie. *La Pensée*, 96, str. 1–26, dostopno na: <https://www.marxist.org/reference/archive/althusser/1961/young-marx.htm> (1. 3. 2019).
- Danto, A. (2006) *Filozofsko razvednotenje umetnosti*. Ljubljana, Študentska založba.
- Erjavec, A. & Gržinič, M. (1991) *Ljubljana, Ljubljana: trideseta leta v umetnosti in kulturi*. (Ljubljana: Mladinska knjiga).
- Liu, K. (2000) *Aesthetics and Marxism: Chinese Aesthetic Marxists and Their Western Contemporaries* (Durham, London: Duke University Press).
- Marx, K. (1969) Kritika nacionalne ekonomije (Pariški rokopisi 1844), V: Marx, K. & Engels, F. (1969), *Izbrana dela v petih zvezkih – zvezek I* (Ljubljana, Cankarjeva založba), str. 245–398.

⁸ Vanek Šiftar je bil družinski prijatelj. Z očetom sva se takrat, ko sva bila v Prlekiji pri Hrašenskem – Kreftovem vrhu, praviloma javila na Petanjih, pa tudi pri nas v vrhu smo se dobivali. Bil sem še otrok, toliko pa sem že vedel, da se pogovarjata o etičnem socializmu in svoje poglede uporabljata za ocenjevanje stanja v deželi. In vedno sta se ob tej temi spotaknila ob dogmatizem in dogmatike, ki ne vidijo življenja, le posiljujejo ga. Druga tema, ki sta jo vedno premelevala, pa je bilo nerazumevanje ljubljanskega središča za štajerske, prleške in prekmurske potrebe. Ko se je začel proces ustanavljanja mariborske univerze, nisem bil več tako mlad, da ne bi razumel, kako izjemen simbolni pomen sta temu podjetju oba pripisovala. Takrat sem bil mlad in zavzet za to, da najdem svojo pot, zdaj pa sem star in upam, da sem jo vsaj malo umeril tudi po tistem, kar sem dojel iz njunih pogovorov.

- Marx, K. (1971) Teze o Feuerbachu, V: Marx, K. in Engels, F. (1971), *Izbrana dela v petih zvezkih – zvezek II* (Ljubljana, Cankarjeva založba), str. 359.
- Wright, E. O. (2010) *Envisioning Real Utopia*. London: Verso. Dostopno tudi na strani Elna Illina Wrighta: <http://www.ssc.wisc.edu/~wright> (22. 7. 2019).

»Tuje« in »naše«: tradicionalna religioznost, religije priseljencev in nova religiozna gibanja v Sloveniji

MARKO KERŠEVAN

Povzetek Kot v mnogih deželah so tudi v Sloveniji tradicionalne, »domače« verske skupnosti (katoličani, evangeličani), religije priseljencev (pravoslavje, islam) in nova religiozna gibanja (le nekaj tisoč pripadnikov). Po popisu prebivalstva iz leta 2002 se 83 % prebivalcev opredeljuje za Slovence/Slovenke. Kljub absolutni številčni prevladi katoličanov v zgodovini in danes ni mogoč enačaj Slovenec = katoličan. Distanciranje od Katoliške cerkve pri Slovencih ne pomeni zavračanja slovenske identitete: temeljna sestavina te identitete je slovenski (knjižni) jezik. Pri priseljenicah podatki popisa izzivajo več vprašanj. V času federativne Jugoslavije so se mnogi srbski priseljenci opredeljevali kot ateisti in nereligiozni ter kot zgolj »Jugoslovani« ali se zdaj krepi zveza med srbsko (in makedonsko) ter pravoslavno opredelitvijo? Število opredeljenih muslimanov je v popisu za petino večje kot skupno število opredeljenih pripadnikov bošnjaške in albanske narodnosti: ali to pomeni slabitev in usihanje njihove dotedanje narodne opredeljenosti ob ohranjanju verske/muslimanske ali celo nastajanje »slovenskega islama«?

Ključne besede: • Slovenija • religiozna pripadnost • narodna identiteta • popis prebivalstva • priseljenci •

»Foreign« And »Ours«: Traditional Religion, Religions of Immigrants And New Religious Movements in Slovenia

MARKO KERŠEVAN

Abstract In Slovenia, as in many other countries, one can thus identify traditional, »native« religious communities (Catholic, Lutheran), religious communities of immigrants (Islam, Ortodox Christians), and new religious movements. In the census 83% of the inhabitants of Slovenia declared themselves to be of Slovenian nationality.. Despite the absolute numerical domination of the Catholics in history until today, one can not say Slovenian=Catholic. To distance oneself from the Catholic Church thus not indicate a rejection of the Slovenian national identity: the principal element of this identity was and still is the Slovenian (written) language. From the data of immigrants in the census arises many questions. In the times of the federative Yugoslavia a large fraction of Serbian immigrants was atheist and non-religious; many declared themselves to be of »Yugoslav« and not Serbian nationality. Is the correspondence between Serbian (and Macedonian) ethnicity and Ortodox religious affiliation now increasing? The number of declared Moslems is one fifth higher then the number of declared Bosniacs and Albanians together. Does this indicate that the immigrants (Bosniac) ethnic identity is disappearing while their Islamic religious identity is being preserved? Can this even be a case of assuming Slovenian identity with the preserved and reformed Islam?

Keywords: • Slovenia • religious affiliation • national identity • census • immigrants •

1 Uvod

Leta 2005 sem za eno izmed razprav na VII. svetovnem kongresu ICCEES (International Council for Central and East European Studies) v Berlinu na temo »Evropa – naš skupni dom?« pripravil krajši referat z zgornjim naslovom.¹ Ker ni bil v celoti objavljen, v slovenščini pa še sploh ne, se mi zdi primerno, da ga predstavim v letošnjem zborniku, saj so v njem povzete ugotovitve in (iz)postavljene hipoteze lahko opora in izvir tudi za sedanja in nadaljnja raziskovanja.

Slovenija je bila po osamosvojitvi in tudi že pred njo vključena v več mednarodnih socioloških raziskav vrednot in religije, najprej v letih 1990–1991 (ponovljenih konec devetdesetih let), ter v posebno raziskavo v »tranzicijskih deželah« srednje in vzhodne Evrope.

Zapisano na kratko: Slovenija po teh raziskavah na socio-religioznem zemljevidu Evrope, pa tudi med državami »tranzicije«, ne spada med ekstreme – delež izjav o vernosti ali o verovanju v boga se giblje okrog 60 %. Med desetimi tranzicijskimi deželami, zajetimi v raziskavo *Aufbruch*, spada skupaj s Češko in Madžarsko med (naj)bolj sekularizirane dežele, čeprav jo raziskovalci (na primer (Tomka, 1999: 19); glej tudi (Kreševan, 2005: 107–109) ne uvrščajo med »ateistične dežele«, tako kot Češko in nekdanjo Nemško demokratično republiko (DDR), temveč skupaj s Slovaško in Madžarsko med »polarizirane dežele« (v nasprotju s »katoliškimi« – Poljsko, Litvo ali Hrvaško).²

V osnovi pričajo o taki sliki in umestitvi tudi podatki dveh zadnjih popisov prebivalstva (1991 in 2002), ki sta vključevala vprašanje o »veroizpovedi«, skupaj s kategorijama »je vernik, a ne pripada nobeni veroizpovedi« in »ni vernik, je ateist« (v popisih prebivalstva po letu 1953 vprašanja o religiji/veroizpovedi ni bilo).³ Ker se po Ustavi Republike Slovenije nihče ni dolžan javno opredeliti o svoji verski in nacionalni pripadnosti, sta oba popisa izrecno vsebovala opozorilo,

1 Glej: ICCEES VII World Congress: Europe - Our Common Home? Berlin, July 25-30, 2005. Program. Berlin, Weltkongress 2005 e.V.; "Foreign" and "Ours". Popular Religion, Religion of Immigrants and New Religious Movement in Slovenia". Europa- Our Common Home? ICCEES VII World Congress. Berlin July 25-30, 2005. Abstracts. Berlin, ICCEES 2005, str. 193.

2 O (ne)religioznih opredelitvah in umestitvah Slovenije in njenih prebivalcev obstaja zdaj že obsežna dokumentacija. Za starejšo glej na primer: (Roter & Kreševan, 1982), za novejšo pa na primer: (Rus & Toš, 2005). Za evropske primerjave in posebej za primerjave vzhodno- in srednjeevropskih »tranzicijskih dežel« je obsežna literatura v nemščini: (Pollack idr., 1998; Zulehner & Denz, 1993; Denz, 2002; Tomka & Zulehner, 2000; Tomka idr., 1999).

3 Pregled in obravnava problematike popisov v (Šircelj, 2003).

da na ti dve vprašanji sploh ni treba odgovarjati, če se ne želi. (Po letu 2002 terenskega popisa z izrekanjem prebivalcev o verski in narodni pripadnosti ni bilo več.)

Podatke o religioznosti iz popisov prebivalstva je težko interpretirati, saj ni jasno, kdaj govore o verski (konfesionalni) pripadnosti v smislu tradicije, kdaj pa o osebni bližini ali distanci do vere (določene verske skupnosti). Interpretacijo slovenskih podatkov otežuje še relativno visok delež ljudi, ki izrecno niso želeli odgovoriti na to vprašanje ali pa se kako drugače o tem niso izrekli (kategorija »neznano«). Skupno je bilo takih 19 % oseb v popisu leta 1991 in 23 % v popisu leta 2002. Z druge strani pa je zavračanje odgovorov prav tako izziv za interpretacijo, posebej v povezavi s podatki o zavračanju odgovorov na vprašanje o nacionalni pripadnosti.

Kot kažejo tabele Statističnega urada Republike Slovenije (www.stat.si/popis), se je leta 2002 v popisu med približno 2.000.000 prebivalci Slovenije (natančno: 1.9664.036) za katoliško veroizpoved opredelilo 57,8 % (leta 1991 71,6 %) prebivalcev, za evangeličansko in druge protestantske veroizpovedi 0,8 % (leta 1991 0,9 %) prebivalcev, za pravoslavje 2,3 % (leta 1991 2,4 %) prebivalcev, za islam 2,4 % (leta 1991 1,5 %) prebivalcev, za »vernike, ki ne pripadajo nobeni veroizpovedi«, 3,5 % (leta 1991 0,2 %) prebivalcev, za »ateiste, neverujoče« 10,1 % (leta 1991 4,4 %) prebivalcev, opredeljenih pripadnikov drugih manjših krščanskih ali orientalskih verovanj je bilo 0,2 % (okrog 4.000), delež tistih, ki izrecno niso želeli odgovoriti, je bil 15,7 % (leta 1991 4,2 %), odgovorov »neznano« pa je bilo 7,1 % (leta 1991 14,6 %).

Porast deleža tistih, ki niso želeli odgovoriti (in zmanjšanje deleža neznanih odgovorov), je vsaj deloma posledica intenzivne razprave o ustavni dopustnosti ali nedopustnosti vprašanja o verski (in nacionalni) pripadnosti v času pred popisom leta 2002. Končna odločitev o vključitvi vprašanja v popis je bila pogojena z izrecno in tehnično jasno predstavljeno možnostjo odklonitve odgovora. Ker so vprašanju najbolj nasprotovali v laičnih krogih, medtem ko ga je vodstvo katoliške cerkve podpiralo in pozivalo vernike k odgovarjanju nanj, lahko sklepamo, da odklonilni odgovori v popisu v večji meri izražajo distancirano pozicijo do cerkve. Del odklonilnih odgovorov pa gre verjetno tudi na račun slovenskih katoliških vernikov, o čemer priča visok odstotek neodgovorov tudi v nekaterih sicer nadpovprečno katoliških področjih (Štajerska). V tem primeru bi lahko šlo za sicer težko razumljiv strah pred

katoliškim opredeljevanjem ali pa za nasprotovanje takratnemu cerkvenemu vodstvu in njegovemu načinu zagovarjanja (in uporabljanja) verske opredelitve pri popisu prebivalstva tudi pri delu vernikov.

2 Verske in narodnostne opredelitve prebivalcev Slovenije v popisu 2002

Podatki popisa, ki vsebuje tudi vprašanje o nacionalni pripadnosti, pa omogočajo in izzivajo tudi razmislek o posebej občutljivem vprašanju razmerja med versko in nacionalno opredelitvijo/pripadnostjo, o konstantnosti, modalitetah in dinamiki tega razmerja. Običajne ankete (na vzorcih) že zaradi premajhnega števila pripadnikov manjšinskih ver in narodnosti v (pre)majhnem vzorcu (približno 1000 anketiranih) tega namreč ne omogočajo. Prav to vprašanje pa je, kot je znano, še vedno aktualno, in to nikakor ne samo na »tranzicijskem« Balkanu ali v njegovi bližini. S tem vprašanjem je povezano dvoje splošnejših vprašanj: vprašanje razmerja med versko opredelitvijo oziroma pripadnostjo kot svobodno osebno izbiro (kar naj bi bila značilnost modernih družb) in religiozno pripadnostjo kot obveznim delom narodne ali krajevne tradicije in identitete ter vprašanje oblikovanja, ohranjanja ali spreminjanja nacionalne identitete nasploh in vloge (tradicionalne) religije pri tem.

Kaj nam o teh relacijah govorijo podatki iz popisa prebivalstva leta 2002? (Šircelj, 2003; www.stat.si/popis, 2002)

Leta 2002 se je:

- za Slovence opredelilo 83,1 % oziroma 1.631.336 prebivalcev (leta 1991 88,3 % in leta 1961 95,7 %), od tega za katoličane 66,6 %, za protestante 0,9 %, za pravoslavce 0,2 %, za islam 0,2 %, za vernike brez veroizpovedi 3,9 % in za ateiste 11,4 %, 15,7 % pa jih ni želelo odgovoriti;
- za Hrvate opredelilo 1,81 % oziroma 35.642 prebivalcev, od tega za katoličane 84,0 %, za vernike brez veroizpovedi 1,9 % in za ateiste 5,9 %, 6,2 % jih ni želelo odgovoriti in 1 % odgovorov je bilo neznanih. Pripadnikov drugih veroizpovedi je bilo le po nekaj deset ljudi;

- za Srbe opredelilo 2,0 % oziroma 38.964 prebivalcev, od tega za pravoslavce 83,8 %, za katoličane 1 %, za vernike brez veroizpovedi 1,9 % in za ateiste 7,6 %, 3,6 % jih ni želelo odgovoriti in 1,7 % odgovorov je bilo neznanih;
- za Bošnjake/Muslimane opredelilo 1,62 % oziroma 32.009 prebivalcev, od tega za islam 90 %, za vernike brez veroizpovedi 1–2 % in za ateiste 1–2 %, 2–3 % jih ni želelo odgovoriti in 2 % jih ni podalo odgovora.

Med tistimi, ki so se izrekli za narodno neopredeljene (0,62 % oziroma 12.085 oseb), je bilo katoličanov 13,9 %, protestantov 0,5 %, pravoslavcev 10,5 %, islamskih vernikov 6 %, vernikov brez veroizpovedi 16,3 % in ateistov 25,3 %, 24,9 pa jih ni želelo odgovarjati na vprašanje o veroizpovedi.

Med tistimi, ki niso želeli odgovarjati na vprašanja o narodni pripadnosti (2,47 %), je bilo 85 % odstotkov takih, ki prav tako niso želeli odgovoriti na vprašanje o verski pripadnosti. Med 126.325 osebami z »neznano nacionalnostjo« je bilo skupaj 95 % oziroma 120.597 oseb z neznano versko pripadnostjo.

Posebej zanimivi so bili regionalno opredeljeni Bosanci (0,41 % oziroma 8.062 oseb), med katerimi je bilo pripadnikov islama 71 %, pravoslavcev 15 %, katoličanov 4 % in ateistov 3 %, medtem ko jih 4–5 % ni želelo odgovoriti ali odgovor ni znan.

Če beremo v drugi smeri, ugotovimo, da je med katoličani (57,8 % oziroma 1.135.626 oseb) bilo 95,7 % Slovencev, 2,6 % Hrvatov in 0,6 % narodno neopredeljenih, tistih, ki niso želeli odgovoriti, in »neznanih«.

Med pravoslavci (2,3 % oziroma 45.908 oseb) je bilo 71,2 % Srbov, 8,3 % Črnogorcev in Makedoncev, 7,8 % Slovencev ter 6–7 % narodno neopredeljenih, tistih, ki niso želeli odgovoriti, in »neznanih«.

Med islamskimi verniki (2,4 % oziroma 47.488 oseb) je bilo 61,6 % Bošnjakov/Muslimanov, 12,1 % »Bosancev«, 11,0 % Albancev, 5,9 % Slovencev in 3,8 % narodno neopredeljenih, tistih, ki niso želeli odgovoriti, in »neznanih«.

Med tistimi, ki se niso želeli opredeliti glede veroizpovedi (15,7 % oziroma 307.973 oseb), je bilo 83,1 % Slovencev, 13,5 % tistih, ki niso želeli odgovarjati o nacionalnosti, 1 % narodno neopredeljenih, in 0,7 % Hrvatov.

2.1 Kakšni osnovni sklepi izhajajo iz prikazanih razmerij med nacionalno in versko opredelitvijo v Sloveniji?

Pri večinskih Slovencih lahko ugotovimo, da ne obstaja identiteta med večinsko katoliško in narodno opredelitvijo oziroma ne velja formula Slovenec = katoličan. Za katoličane se je opredelilo 66 % Slovencev, 16 % jih ni želelo opredeliti svoje verske pripadnosti, 11 % se jih je opredelilo za ateiste in 4 % za vernike brez opredeljene veroizpovedi. Pripadnikov drugih veroizpovedi je sicer malo, toda ob tradicionalnem 1 % protestantov je vendarle nekaj tisoč Slovencev, ki so se opredelili kot islamski verniki, pravoslavci ali pripadniki drugih novih religij. Vsekakor je to dovolj za potrditev teze, da je (bil) okvir in temeljno sredstvo oblikovanja in ohranjanja slovenske identitete slovenski jezik, ne pa sicer večinska katoliška veroizpoved. Od tod tudi velika simbolna vloga protestantizma in reformacije šestnajstega stoletja v slovenskem kolektivnem spominu, ko so Slovenci dobili knjižni jezik, prvo tiskano knjigo (leta 1550), prvo slovnico (leta 1584) in prvi prevod celotne Biblije (leta 1584). Katoliška veroizpoved Slovencev ni razlikovala od prav tako katoliških sosedov – vse katoliške škofije so vse do poznega devetnajstega stoletja vključevale slovensko govoreče in jezikovno/ nacionalno drugačne prebivalce (danes) sosednjih dežel (nemške, italijanske, madžarske, hrvaške).

Med priseljenimi Srbi, Hrvati in Bošnjaki/Muslimani je številčno ujemanje nacionalne in verske opredeljenosti bistveno večje – 80–90 % se jih opredeljuje za tradicionalno religijo svojega naroda; pripadnikov drugih religij in veroizpovedi med njimi praktično ni; delež opredeljenih ateistov, vernikov brez opredeljene veroizpovedi in tistih, ki se versko niso želeli opredeliti, je pri vseh bistveno nižji kot pri Slovencih (za polovico in več). Odmik od njihove tradicionalne verske pripadnosti se pri njih kaže – kolikor sploh obstaja – v smeri ateizma, neopredeljenosti, odklanjanja odgovora (kar je vse – ne pozabimo – razširjeno predvsem v slovenskem okolju, med Slovenci), ne pa v sprejemanju zanje nove katoliške veroizpovedi slovenskega okolja.

Lahko bi sklepali, da je ohranjanje tradicionalne verske opredelitve pomembna sestavina skrbi za ohranjanje nacionalne identitete pri priseljenih Srbih, Hrvatih in Bošnjakih/Muslimanih v slovenskem okolju. Po drugi strani pa nacionalna asimilacija priseljencev prve, druge ali tretje generacije ne zahteva prevzema veroizpovedi novega okolja: v slovenskem sekulariziranem okolju jim je na razpolago že sicer razširjena verska neopredeljenost, nevernost ali ateizem, mogoče pa je tudi ohranяти dosedanjo (pravoslavno, islamsko) versko opredeljenost in hkrati sprejeti/izbrati slovensko nacionalno pripadnost. Na tem mestu se ne moremo spuščati v ocenjevanje, koliko in kdaj gre pri nacionalni asimilaciji priseljencev za nekaj spontanega, želenega ali vsiljenega.

Med nekaj tisoč pravoslavniimi in nekaj tisoč islamskimi verniki, ki so se opredelili za Slovence, so lahko Slovenci, ki so sprejeli islam ali pravoslavje (na primer v okviru versko in/ali nacionalno mešanih družin), ali pa nekdanji Bošnjaki/Muslimani ali Srbi in njihovi potomci, ki so ohranili svojo dotedanjo versko pripadnost, a sprejeli novo, slovensko nacionalno identiteto.

Posebej zanimivi so tu podatki o islamskih vernikih. Število muslimanskih vernikov med opredeljenimi Slovenci je bistveno večje kot število ateistov in versko neopredeljenih med Bošnjaki/Muslimani; število opredeljenih islamskih vernikov (47.488) presega število opredeljenih pripadnikov narodov, v katerih tradicionalno prevladuje islam (Bošnjakov/Muslimanov in Albancev, ki jih je skupaj 38.187), tudi če k temu prištejemo še okrog 2/3 islamskih vernikov med zgolj regionalno, ne pa nacionalno opredeljenimi »Bosanci«. Verska opredelitev priseljencev se kaže kot trdnejša ali pa vsaj bolj pripravljena za javno izražanje kot pa nacionalna!

Med tistimi, ki se niso želeli opredeliti o veroizpovedi (15,7 %), je 83 % Slovencev in 14,5 % tistih, ki prav tako niso želeli odgovoriti na vprašanje o narodnosti ali pa so se izrekli kot narodno neopredeljeni. Delež opredeljenih pripadnikov drugih narodnosti je zanemarljiv.

Primerjava s popisom iz leta 1991 kaže, da je delež pravoslavnih vernikov med prebivalci Slovenije ostal praktično isti (2,4 % oziroma 2,3 %), delež islamskih vernikov pa se je povečal iz 1,5 % na 2,4 %. Delež opredeljenih Srbov, Črnogorcev in Makedoncev (s pravoslavno tradicijo) je upadel iz 2,9 % na 2,3 %, delež pripadnikov narodov islamske tradicije, to je Bošnjakov/Muslimanov in Albancev, pa je sicer narasel iz 1,6 % na 1,9 %, toda manj kot delež islamskih

vernikov, tudi če upoštevamo še 0,41 % le regionalno opredeljenih Bosancev, od katerih je 71 % islamskih in 15 % pravoslavnih vernikov.

3 Sklepne hipoteze

Te spremembe govorijo v prid sklepu oziroma hipotezi, da je (med priseljenci) »tuj« nacionalna opredelitev v novem, slovenskem okolju bolj izpostavljena eroziji kot »tuj« religiozna opredelitev, oziroma vsaj temu, da je (med njimi) pripravljenost za deklarativno izražanje verske identitete večja kot za izražanje »izvirne« narodne pripadnosti. Ob sicer še prevladujoči tradicionalni povezanosti med pravoslavjem oziroma islamom in določeno nacionalno opredelitvijo med priseljenci (različnih generacij), se ločitev obeh opredelitev v slovenskem okolju prej kaže v opustitvi »tuje« nacionalne kot pa »tuje« religiozne identitete. Opuščanje dosedanje religiozne identitete, ob ohranjeni ali spremenjeni nacionalni identiteti, pa se prej kot v sprejemanju nove religije (okolja) kaže v prevzemanju religiozno indiferentne ali celo ateistične pozicije, ki sta razširjeni v sekulariziranem slovenskem okolju.

Za preveritev teh hipotez in drugih sklepov ali vprašanj, ki se ponujajo, zgolj popis in njegovi statistično obdelani podatki ne zadoščajo. Kolikor mi je znano, tudi še ni ustreznih drugih empiričnih raziskav v tej smeri. Ali se bo ohranjena religiozna opredelitev (ob ohranjeni ali spremenjeni nacionalni identifikaciji) izražala v reducirani obliki ljudske (praznične, družinske, tradicionalne) religioznosti ali kot prenovljena in reflektirana religioznost, ki bo jasneje izpostavila nadnacionalno, univerzalno usmerjenosti islama in (pravoslavnega) krščanstva? Ali je »slovenski islam« zaradi šibkejšega (bošnjaškega) nacionalnega zaledja in bolj poudarjenega nadnacionalnega značaja islama prej pričakovan in perspektivnejši od analognega »slovenskega pravoslavja«, ki je tako rekoč »nemogoče« zaradi močnejšega srbskega (makedonskega in črnogorskega) nacionalnega zaledja in izrazitejše nacionalne institucionalizacije Srbske pravoslavne cerkve na Slovenskem?

Ne nazadnje velja – kljub nizkim številkam – opozoriti na dejstvo, da so pripadniki novih religijskih gibanj (ki jih v rezultatih popisa lahko iščemo v kategorijah »druge krščanske veroizpovedi« ali »orientalski kult« s skupaj 0,2 %) enako nizko zastopani med pripadniki vseh narodnosti – najvišji delež jih je vendarle med narodnostno neopredeljenimi. Kot kažejo druge raziskave o novih

religijskih gibanjih v Sloveniji, pripadnosti tem gibanjem ne spremlja sprememba nacionalne identitete, temveč manjši pomen, ki ga dajejo nacionalnim opredelitvam in njihovemu javnemu izražanju (Črnič & Lesjak, 2001).

Literatura

- Črnič, A. & Lesjak, G. (ur.) (2001) Nova religijska in duhovna gibanja, *Teorija in praksa*, Tematska številka, 38(6), str. 1108-1124.
- Denz, H. (2002) *Die europaische Seele. Leben und Glauben in Europa* (Wien: Czernin Verlag).
- Kerševan, M. (2005) *Svoboda za cerkev, svoboda od cerkve* (Ljubljana: Sophia).
- Pollack, D., Borowik, I. & Jagodzinski, W. (ur.) (1998) *Religiöser Wandel in den post-kommunistischen Ländern Ost-und Mitteleuropas* (Wurzburg: Ergon Verlag).
- Roter, Z. in Kerševan, M. (1982) *Vera in nevera v Sloveniji 1968–1978. Cerkevna religioznost*. (Maribor: Obzorja).
- Rus, V. & Toš, N. (2005) *Vrednote Slovencev in Evropejcev* (Ljubljana, FDV – IDV, CJMMK).
- Striković, D. (2018) Večplastna identiteta muslimanov na območju Slovenije, V: Grabus, N. (ur.). *Stoletje Islamske skupnosti v Sloveniji* (Ljubljana: Averroes), str. 127–138.
- Šircelj, M. (2003) *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije: popisi 1921–2002* (Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije).
- Štrubelj, M. (2006) *Primerjava narodne, verske in jezikovne sestave Slovenije: diplomatska naloga* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo in Oddelek za sociologijo).
- Tomka, M., Maslauskaite, A., Toš, N. & Potočnik, V. (1999) *Religion und Kirchen in Ost(Mittel) Europa: Ungarn, Litauen, Slovenien* (Ostfeldern: Schwabenverlag).
- Tomka, M. & Zulehner, P. (2000) *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost (Mittel) Europas* (Ostfeldern: Schwabenverlag).
- Zulehner, P. & Denz, H. (1993) *Wie Europa lebt und glaubt* (Düsseldorf – Wien: Patmos Verlag).

Za grajncami vsikdar nekaj ostane, naj ž njin o(b)stane tudi jezik: Razmišljanje o čezmejni slovenski jezikovni politiki

ALBINA NEČAK LÜK

Povzetek Prispevek opisuje razmerja, ki se vzpostavljajo med jeziki različnih jezikovnih skupnosti. Ob razgrnitvi podatkov o svetovni jezikovni sceni opozori na prevlado močnejših jezikov nad šibkejšimi, večinskih nad manjšinskimi. Pojasnjuje, kako lahko jezikovna politika usmerja in uravnava odnose med jeziki na območjih jezikovnega stika. Posebej izpostavlja položaj slovenščine v sosednjih deželah ter opozarja na razlike v etnolingvistični vitalnosti njenih govorcev. Poudarja vlogo Slovenije kot države matičnega naroda, ki lahko s ciljno naravnanimi jezikovnopoličnimi ukrepi, finančno podporo ter s svojo razvito jezikovno infrastrukturo podpre vitalnost slovenskega jezika na stičnih jezikovnih območjih v sosednjih državah.

Ključne besede: • sociolingvistika • jezikovna politika • jezikovni stik • etnolingvistična vitalnost • slovenski jezik v sosednjih državah •

Somebody is Always Left Beyond the Border, May His/Her Language also Subsist There Deliberations on the Slovene Language Policy Across Borders

ALBINA NEČAK LÜK

Abstract In the article, different aspects of relations established among different languages are dealt with. The data on the numerical distribution of languages worldwide are exposed, pointing to the predominance of stronger languages over weaker ones, of majority languages over the minority ones. The language policy mechanisms, aiming at regulating the relations among languages in the language contact areas are discussed. In this context, special attention is drawn to the status of the Slovene language in the neighboring countries as well as to the differences with regard to the ethnolinguistic vitality of its speakers. The role of Slovenia as the mother nation's state in supporting the vitality of the Slovene as the minority language, by way of its language policy measures, by financial aid and by its well-developed linguistic infrastructure, is emphasized.

Keywords: • Sociolinguistic • Language policy • Language Contact • Ethnolinguistic Vitality • Slovene Language in the Neighboring Countries •

1 Uvod¹

Ker se politično začrtane razmejitev med državami le redko, če sploh kdaj, pokrivajo z etničnimi, za mejami vedno nekdo ostane. Življenje se nadaljuje v novih družbenopolitičnih razmerah, jezik z mejo odrezane skupnosti se znajde v neposrednem stiku z jezikom večinske skupnosti in običajno v nesomernem razmerju moči začne izgubljati vitalnost; peša njegova življenjska moč, njegov sporazumevalni doseg se zmanjšuje. Vse bolj in bolj se njegova raba umika v ožji družinski krog in v najboljšem primeru še v sosedstvo.² Ker je vsak stik – tudi jezikovni – potencialni konflikt, prihaja v odnosu govorcev do lastnega in večinskega jezika do različnih reakcij. Kakšna je kvaliteta medetničnih odnosov je mogoče ugotoviti iz opazovanja jezikovnega prilagajanja v dvojezičnem okolju. To lahko poteka v smeri primikanja jeziku sogovorca ali odmikanja od njega z vključevanjem lastnega jezika (Dular, 1985). V atmosferi odprtega konflikta oziroma zavračanja s strani večinske skupnosti manjšinska skupnost bodisi podleže pritisku ali pa se upre. Znamenja izbrane taktike je mogoče razbrati tudi v izbiri jezikovne prakse manjšinske skupnosti. Njen jezik se lahko znajde v nekakšni mimikriji³, izgine iz sporazumevanja v javnosti in zunanji opazovalec morda šele po daljšem bivanju ugotovi, da sta na območju prisotna dva jezika.⁴ Na željo po spreminjanju odnosov med etnijama pa kaže samozavestna drža govorcev manjšinskega jezika, ko ti tudi v javnosti uporabljajo svoj jezik kot znamenje, da si želijo biti v lastni deželi upoštevanji kot skupnost, če so že zamislili o enakopravnosti, jezikovni in vsakršni drugi, največkrat utopija.

Drža govorcev manjšinskega jezika oziroma njihovo govorno obnašanje je odvisno od mnogih okoliščin. Obstajajo številne študije in modeli, ki proučujejo

¹ Prispevek je prilagojena različica članka *Za mejami vedno nekdo ostane, naj z njim o(b)stane tudi jezik*, Koroški koledar 2018, 136-149. Naslov je povzet po članku *Za grajnami vsikdar nekak ostane: Slovenske zgodovinske pripovedi*, v: *Porabje XXVII/33*: 9. Na koncu članka so začetnice avtorja: –dm-. Vemo, da je to Dušan Mukič.

² Nazorno pripoved o tem, kako se je to dogajalo s slovenščino na avstrijskem Štajerskem v petih vaseh Radgonskega kota, v Dedoncih, Gorici, Potrni, Žetincih in Zenkovcih (Dedenitz, Goritz, Laafeld, Sichelndorf in Zeltling), preberi v (Zemljič, 2012).

⁴ Tako se je n. pr. pri Slovencih na avstrijskem Štajerskem molk, ko Slovenci niso več stopali v dialog z nemško stranjo in se tako izognili trenjem, pokazal kot vsaj do neke mere uspešna strategija pri ohranjanju slovenskega jezika in slovenske skupnosti (Zemljič 2012). Vendar je treba pripomniti, da takšna strategija na dolgi rok neizogibno vodi v opuščanje jezika, ker jezik izgublja vitalne funkcije, to je prisotnost v javni komunikaciji.

⁴ Govorimo o govornih položajih, govornih domenah, kjer veljajo določena pravila glede vključevanja določenega jezika oziroma zvrsti. Ta pravila so implicitna, nikjer niso zapisana, vendar jih govorci dobro poznajo in uporabljajo. V jezikovno mešanih okoljih je spoštovanje oziroma kršitev teh pravil znamenje razmerja med jezikovnima skupnostma.

t. i. etnolingvistično vitalnost manjšinskih skupnosti.⁵ Večina modelov med pomembnimi vplivi na etnolingvistično vitalnost upošteva delovanje demografskih, statusnih in institucionalnih dejavnikov. Slovenski raziskovalci pa smo kot pomemben dejavnik spodbude manjšinskemu jeziku uvrstili tudi zanimanje in podporo matičnega naroda rojakom, ki živijo zunaj meja njegove države. Prav na primeru slovenščine je namreč že od samega začetka, odkar so s Slovenci poseljene pokrajine prišle pod oblast različnih nacionalnih držav, mogoče zaznati in spremljati prizadevanja po celostnem razvoju slovenskega jezika in slovenske etnije ne glede na neugodne razmejitve. Lahko rečemo, da že od samih začetkov postavitve lastne jezikovne politike v okviru lastne države ta vključuje jezikovnopolična in jezikovnonačrtovalna načela in pristope za ohranjanje in razvoj slovenščine tudi zunaj slovenskih meja.

2 Koga vključuje slovenska jezikovna politika?

S koncem prve svetovne vojne se je spremenil zemljevid Evrope. Meje novih držav na ozemlju nekdanje Avstro-Ogrske, v kateri je – z izjemo Slovencev v Benečiji, ki je bila od leta 1866 pod Italijo – dotlej živela večina Slovencev, so razkosale tudi dotedanjo slovensko skupnost. Tako je za mejami zunaj Države Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so se ji Slovenci priključili po svoji lastni volji in v njej vzpostavili svojo državnost, ostala približno tretjina slovenskega prebivalstva, večina v Italiji, velik del v Avstriji, del pa na Madžarskem. Na slovenski strani meje pa so je znašel del italijanske, del madžarske in del nemške skupnosti.

Z združitvijo glavnine slovenskega narodnega telesa v sicer večnarodnosti in večjezični državi so Slovenci postali tudi državna entiteta. Slovenija je sprejela odgovornost za razvoj in promocijo slovenskega jezika in kulture ter skladno z mednarodno doktrino skrb za varstvo pravic (jezikovnih in drugih) madžarske,⁶

⁵ Slovenske raziskave o etnolingvistični vitalnosti izhajajo iz Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, Filozofske fakultete UL ter Inštituta za sociologijo v Ljubljani (Glej n. pr. (Nečak Lük, 1998, 2000, 2002; Novak Lukanovič, 2003; Gliha Komac, 2002).

⁶ Na načelni ravni je varstvo manjšin, njihovega jezika in kulture zahtevalo leta 1920 ustanovljeno Društvo narodov, in sicer kot kompenzacijo za primanjkljaj v njihovem kulturnem in jezikovnem razvoju zaradi prekinjenega neposrednega stika z glavnino njihove narodne skupnosti. Zahteva po varstvu »interesov tistih prebivalcev države, ki se glede na raso, jezik ali vero razlikujejo od večinskega prebivalstva ...«, torej tudi madžarske skupnosti na Slovenskem oz. v takratni Državi Srbov, Hrvatov in Slovencev (poznejši Kraljevini SHS) pa je zapisana v Trianonski pogodbi (člen 44), ki terja, da država takšno varstvo vključi v svoje pravne akte.

pozneje pa še italijanske manjšine.⁷ Kmalu pa je takratna slovenska politika privzela tudi skrb za slovenske skupnosti v sosednih državah in s tem za ohranjanje in razvoj slovenskega jezika in kulture onstran državne meje.⁸ Ta skrb se je pozneje, še zlasti po drugi svetovni vojni, razširila še na Slovence v tujini in po svetu, po osamosvojitvi v devetdesetih letih pa tudi na Slovence v nekdanjih jugoslovanskih republikah. V ustavi samostojne Slovenije iz leta 1991 se država izrecno zavezuje skrbeti tudi za slovenske izseljence in zdomce.⁹

Glede na navedene obveznosti se jezikovna politika in jezikovno načrtovanje v Sloveniji danes ozirata na potrebe treh slovenskih skupnosti, ki živijo v različnih družbenopolitičnih in stično-jezikovnih kontekstih: 1. državljanov Republike Slovenije, 2. Slovencev na treh geografsko stičnih območjih Avstrije, Italije, Madžarske in Hrvaške¹⁰ ter Slovencev po svetu, v diaspori, ki jih država razvršča v dve kategoriji, v zdomsko in izseljensko.¹¹ Odgovornost in obveznosti do Slovencev v sosednih državah in po svetu določa vrsta dokumentov in pravnih aktov, poleg tega pa je Slovenija v njihov prid ratificirala tudi več mednarodnih in bilateralnih sporazumov.¹² Seveda sta največja teža in skrb za jezik, kulturo in druge pridobitve etnične narave v prvi vrsti v rokah posamezne manjšinske skupnosti. Vendar jo lahko narodna matica pri tem izdatno podpre, tako po diplomatski poti glede uveljavljanja v nacionalnih, bilateralnih in mednarodnih dokumentih določenih pravic, kakor tudi glede konkretnih jezikovnih spodbud

⁷ Po prvi svetovni vojni je Italiji pripadel velik del s Slovenci poseljenega ozemlja. Primorska je bila priključena Sloveniji oz. takratni Jugoslaviji šele po drugi svetovni vojni skupaj z delom italijanskega prebivalstva v obalnih občinah. Londonski sporazum (1954) je s Posebnim statutom postavil podlago za varstvo manjšin na obeh straneh slovensko italijanske meje, torej Slovencev v Italiji – vendar samo za tiste z območja nekdanjega STO (Svobodnega tržaškega ozemlja) – in Italijanov na Slovenskem. Meja z Italijo je bila dokončno priznana z Osimskimi sporazumi (1975), ki jih je ob osamosvojitvi notificirala Republika Slovenija in s tem potrdila dogovor z Italijo o varovanju slovenske manjšine v Italiji in italijanske v Sloveniji.

⁸ O tem pričata že takoj po prvi svetovni vojni ustanovljena Pisarna za zasedeno ozemlje, ki je skrbela za strokovno politično podporo jugoslovanski delegaciji na Pariški mirovni konferenci, predvsem glede zahodne meje (podrobneje glej Nečak, 1972), in nekaj let pozneje (1925) ustanovljeni Manjšinski inštitut (današnji Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, glej www.inv.si), ki je imel nalogo pripravljati dokumentacijo in strokovne podlage za delovanje slovenske diplomacije glede položaja Slovencev sosednjih Avstriji in Italiji.

⁹ Ustava RS, člen 5: »Država na svojem ozemlju varuje človekove pravice in temeljne svoboščine. Varuje in zagotavlja pravice avtohtone italijanske in madžarske narodne skupnosti. *Skrbi za avtohtone slovenske narodne manjšine v sosednjih državah, za slovenske izseljence in zdomce, ter pospešuje njihove stike z domovino. Skrbi za obranjanje naravnega bogastva in kulturne dediščine ter ustvarja možnosti za skladen civilizacijski in kulturni razvoj Slovenije.* Slovenci brez slovenskega državljanstva lahko uživajo v Sloveniji posebne pravice in ugodnosti. Vrsto in obseg teh pravic in ugodnosti določa zakon.«

¹⁰ Občutek izgube vitalnih delov slovenskega naroda zaradi nepravilnih razmejitev izraža termin »slovenski kulturni prostor«, ki naznačuje, da s Slovenci poseljena ozemlja na obeh straneh slovenske državne meje predstavljajo etnolingvistično celoto.

¹¹ Slovenci so koncentrirano naseljeni predvsem v Nemčiji, Švici, tudi Franciji, v ZDA, Kanadi, Argentini, Urugvaju in Avstraliji.

¹² Za podrobnejše informacije glej spletno stran Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, <http://www.uszs.gov.si>

(n.pr. jezikovnih priročnikov, slovarjev, in druge strokovne jezikoslovne literature, seminarjev, itd.).

3 Jezikovna raznolikost – kazni ali blagoslov?

Zakaj je potrebna takšna skrb skupnosti, pove pogled na jezikovni zemljevid sveta in dinamiko medjezikovnih razmerij, ki razkrije razloge in mehanizme ohranjanja in opuščanja jezikov, še zlasti položaj tistih, ki nimajo v rokah škarij in platna za ustvarjanje lastne jezikovne politike. Tu pa so prav jeziki manjšinskih skupnosti, najsibo avtohtonih (tradicionalnih) ali alohtonih, še zlasti brez moči, če za njimi poleg spodbudne države, v kateri živijo, ne stoji tudi jezikovna politika države matičnega naroda. Pravice, ki jih v podporo manjšinskim jezikom predpisujejo mednarodni dokumenti in jih države vgrajujejo v svojo zakonodajo, namreč pomenijo samo osnovno kompenzacijo za neugodni jezikovni položaj, v katerega so bili porinjeni govorniki manjšinskih jezikov, ker jih je meja odrezala od glavnine matičnega naroda.

Ne glede na to, kateri teoriji o nastanku jezikov prisluhnemo – bodisi tisti o Jehovi, ki je ljudi zaradi napuha pri gradnji babilonskega stolpa kaznoval tako, da jim je zmešal jezike in so torej hkrati začeli govoriti različne jezike ter se tako razdelili na različne jezikovne skupnosti in s tem na različne narode, ali oni, ki govori o postopnem razvoju v različne jezikovne skupnosti iz enega jezika ali tisti o medsebojno neodvisnem hkratnem razvoju več prajezikov, smo postavljeni pred dejstvo današnje jezikovne raznolikosti. Ta je vedno, še zlasti na stičnih jezikovnih območjih, zbuja posebno pozornost in občutljivost; v različnih zgodovinskih obdobjih se je odnos do nje in njenih posledic – to je dvojezičnosti prebivalstva – spreminjal. V določenih obdobjih so jo očitno razumeli kot kazni, kot nekaj, kar je treba čimbolj zmanjšati, če že ne kar odpraviti. Na to npr. kažejo zavračanja jezikovne pestrosti in težnje po ponovnem poenotenju v enem jeziku (in s tem v eni narodni skupnosti) ob nastanku nacionalnih držav.¹³ Slovenci imamo lastno grenko izkušnjo iz časa fašizma in nacizma, kar v manjšinskih okoljih marsikje še danes ni izbrisano iz zavesti slovenskih govorcev in se kaže tudi v njihovih zadržkih glede rabe slovenščine. Danes Evropa sprejema jezikovno pestrost z naklonjenostjo kot svojo dediščino in se (vsaj na deklarativni ravni) zavzema za ohranjanje vseh evropskih jezikov ne glede na njihovo institucionalno organiziranost.

¹³ Ob vseh dobrinah, ki jih je prinesla francoska revolucija, je združevalna parola »en jezik en narod ena država« dolgoročno

Že nekaj osnovnih podatkov o jezikih sveta pokaže zelo razgibano podobo jezikovne stvarnosti človeštva. Različni viri podajajo različne približke ocene o številu jezikov na svetu: predvidevanja se gibljejo v mejah od 4.000 do 5.000 jezikov, srednja velikost je med 6.000 in 7.000 jezikov,¹⁴ pojavlja pa se tudi zelo ohlapna ocena o 3.000 do 10.000 jezikov. Zanimivo je, da 95 odstotkov jezikov govoriĳo samo štirje odstotki svetovnega prebivalstva. Ali obrnjeno: kar 96 odstotkom prebivalcev na našem planetu pripada le ena petina jezikov sveta. Za prevlado na vrhu svetovne jezikovne lestvice tekmujeta kitajščina in angleščina. Medtem ko je prva na vrhu kot materinščina z milijardo rojenih govorcev (angleščina, na drugem mestu, jih ima »samo« 350 milijonov), pa angleščina dosega prvo mesto na svetu kot uradni jezik; uporablja jo milijarda in 400 milijonov ljudi (kitajščino, na drugem mestu, pa »samo« ena milijarda govorcev) (Chrystal 1992: 287).

Razlike v številkah se pojavljajo zaradi različnih kriterijev oz. pogledov na to, kaj je jezik. Ocene so odvisne od tega, ali so pri štetjih upoštevane samo zemljepisne ali tudi socialne zvrsti ali celo oboje. Vsak jezik se namreč pojavlja v več zvrstnih različicah. Horizontalna, socialno neoznačena delitev jezikovnih zvrsti jih razvršča na različna, zemljepisno razporejena narečja istega jezika, vertikalna delitev pa vzpostavlja hierarhična razmerja med različnimi zvrstmi istega jezika, s knjižnim (zbornim, standardnim) jezikom na vrhu piramide preko splošno pogovornega, pokrajinsko pogovornega, različnih narečij, govorov in govoric (npr. mestna govorica), do različnih podzvrsti, kot so interesne govorice, npr. sleng, žargon, itd. Ob tem je poudarjena socialna vloga posameznih zvrsti, ki določa primernost njihove rabe v različnih govornih položajih, v javni in zasebni rabi.

Nekako se je ustalilo stališče, da lahko o jeziku govorimo takrat, kadar ta poleg sistema in besedišča poseduje tudi določen način zapisa, torej kadar je ob govornih različici prisotna tudi pisna.¹⁵ Nasploh velja, da je razlikovanje med

¹⁴ To oceno navaja v svojih dokumentih tudi Svet Evrope.

¹⁵ Kako nenatančen je takšen pristop, lahko vidimo prav na primeru slovensčine: v strokovni jezikoslovni literaturi je prekmursko narečje navedeno kot eno od slovenskih narečij, in ni malo govorcev slovensčine, ki niti ne vedo, da ima prekmurščina poleg govornih različic (različnih podnarečij in govorov, ki se od vasi do vasi razlikujejo) tudi že od leta 1715 postavljeni pisni jezik, v katerega so protestantski pisci prevedli *Biblijo*, v njem objavili druge nabožne knjige in s tem prekmurskemu narečju podelili »slovstveno obliko in slovstveni značaj« (Novak, 1979). Od takrat pa do prve svetovne vojne in še nekaj desetletij po njej je v prekmurščini nastala nezanemarljiva bera prekmurske književnosti. Še danes jo uporabljajo tudi pisni mediji (npr. časnik *Porabje* na Madžarskem, *Evangeličanski list* itd.), letno izide v narečju kar nekaj knjig, vložke v prekmurščini pa najdemo tudi v mnogih delih prekmurskih pisateljev od Kranjca preko Lainščka do Kardoša in Šarotarja.

jezikom in narečjem politično pogojeno. Ko želijo pojasniti razliko med narečjem in jezikom, se mnogi sklicujejo na star aforizem, ki pravi: »Jezik je narečje z vojsko in mornarico.«¹⁶, torej ima za seboj moč države in podpora njenih institucij.

4 Jeziki so ogroženi

Ocene števila jezikov na svetu nihajo tudi glede na to, ali so upoštevani samo živi jeziki, ki so sočasno v rabi, ali tudi mrtvi jeziki. Kakor namreč antropologi in drugi znanstveniki še vedno odkrivajo nove, doslej neznane jezike, smo hkrati tudi priče pospešenemu umiranju jezikov, predvsem tistih z manjšim številom govorcev. Po nekaterih ocenah mesečno izumreta dva jezika na svetu. Unesco ocenjuje, da je ta čas ogrožena približno polovica vseh jezikov sveta.

Velikokrat slišimo tudi mnenja o ogroženosti slovenščine zaradi njene majhnosti in obkroženosti z velikimi sosednjimi jeziki. Vsaj glede velikosti slovenščine glede na število rojenih govorcev takšna bojazen ni upravičena. Kot materni jezik približno 2,4 milijona ljudi – večina, okoli 1.850.000 jih živi v Sloveniji – se slovenščina v kontekstu svetovnega zemljevida razširjenosti jezikov namreč znajde v zgornji petini najbolj razširjenih jezikov na svetu (Ethnologue.com). Seveda to ne pomeni, da je takšno stanje samoumevno in trajno. Kakor drugi jeziki tudi slovenščina doživlja spremembe tako glede števila govorcev kakor tudi glede števila in narave njenih funkcij. Znotraj njenih meja je poprejšnjo bojazen iz jugoslovanskih časov, da jo bo izrinila srbohrvaščina, zamenjal strah pred angleščino, ki si očitno postopoma prisvaja vse več funkcij v javnem sporazumevanju.¹⁷ Na obrobju slovenskega jezikovnega ozemlja v sosednjih državah in po svetu pa je tendenca opuščanja slovenščine oziroma slovenskih narečij dolgoročno dejstvo, ki terja posebno pozornost tudi slovenske jezikovne politike.

Stanje ogroženosti posameznih jezikov je spodbudilo posebno pozornost raziskovalcev različnih disciplin, ki skušajo spodbuditi mehanizme ohranjanja jezika in s tem naslednjim rodovom ohraniti jezikovno raznolikost sveta. Ob tem ima ključno vlogo jezikovna politika/politike v določenem okolju, ki – odvisno

Besedišče je objavljeno v prekmurskem slovarju, sprti pa nastaja tudi spletni slovar prekmurščine. Narečjem, ki imajo tudi pisno različico, pravimo mini knjižni jeziki.

¹⁶ Izvirni izrek v jidišu je pripomba nekega poslušalca, ki jo je Weinreich prvič navedel v svojem govoru na letni konferenci *YIVO*, 5. 1. 1945, in se glasi »A shprakh iz a dialekt mit an armey un flote« (Weinreich, 1945: 13).

¹⁷ O ukrepah za opolnomočenje slovenščine, ki izhajajo iz Zakona o javni rabi slovenščine, je na razpolago čedalje več študij.

od svoje ideološke naravnosti – z vplivanjem na število njegovih govorcev ter s širjenjem njegovih funkcij (v izobraževanju, medijih, znanosti, gospodarstvu itd.) bodisi podpre njegovo rast in širjenje bodisi pospeši njegovo opuščanje ter zamenjavo s tistim jezikom, ki ga favorizira. Prijemi in postopki jezikovne politike so odločilnega pomena za etnolingvistično vitalnost določene skupnosti.

Jezikovna politika ima na razpolago vrsta institucionaliziranih postopkov, ki usmerjajo izbiro jezikovnih sredstev (= jezikov, narečij) v javni rabi. V jezikovno načrtovanje so bolj ali manj neposredno, odvisno pač od naravnosti modela jezikovnega načrtovanja v določeni družbi, vključeni vsi pomembni kanali javne komunikacije ter vsi socializacijski mediji (šola, mediji, Cerkev). Zaradi tega je učinek jezikovnega načrtovanja večplasten, ne sega le na področje javnega sporazumevanja, temveč (pri)zadene tudi zasebno, neformalno sfero. Na ta način se vpliv jezikovne politike razteza tudi na govorni repertoar¹⁸ posameznika.

Še bolj kot v enojezičnih družbah (če je o enojezičnih družbah v današnjem mobilnem in komunikacijsko tesno povezanem svetu sploh še mogoče govoriti), kjer se pod vplivom pravorečne norme spreminjajo in opuščajo predvsem narečja, je vpliv jezikovne politike na govorno vedenje in jezikovni repertoar posameznika očiten na stičnih, etnično in jezikovno mešanih območjih; pripadniki narodnih manjšin namreč opuščajo jezik etnije, v katero so vrojeni. To se dogaja zaradi nespoštovanja in zanemarjanja njihovih jezikovnih potreb oziroma pravic v javnem sporazumevanju. Odrekanje manjšinskih pravic, med katerimi je prav pravica do razvoja ter nemotene rabe svojega jezika na vidnem mestu, kaže na pomanjkljivo razumevanje jezikovne demokracije večinske skupnosti ter institucij, marsikdaj pa je takšno ravnanje zavestno in načrtno. Sodi med značilne pristope nacionalistično usmerjene jezikovne politike.

¹⁸ Govorni repertoar je po vzoru gledališča prevzeti sociolingvistični termin in se nanaša na vse jezike in zvrsti, ki jih ima na razpolago za sporazumevanje bodisi določen posameznik ali določena govorna skupnost. Ob tem raven znanja posameznega jezika oz. zvrsti ni posebej določena. Pomembno je, da govorec jezik oz. narečje obvlada na določeni ravni, bodisi aktivno ali pasivno ali oboje.

5 Jezikovna politika in etnolingvistična vitalnost prebivalstva

Ali država dodeli oz. prizna določenemu jeziku status uradnega jezika¹⁹ ali ne, je večplastnega pomena, in sicer ne samo zaradi samega jezika, temveč v prvi vrsti zaradi preživetvenih možnosti njegovih govorcev. Uradni jeziki so namreč po pravilu privilegirani jeziki, ki imajo v očeh govorcev določen prestiž, politika pa jim daje prednost pri dodeljevanju državnih sredstev. To je v prid njihovim govorcem, saj jim je omogočena izobrazba v maternem jeziku, dostop do medijev v tem jeziku, njihova politična participacija poteka brez jezikovnih ovir, imajo celo vrsto prednosti pri zaposlovanju itd. Zaradi vseh omenjenih prednosti, ki jih govorniki večinskega jezika samoumevno imajo, je na jezikovnih območjih, kjer sobivata dva jezika, pomembna takšna pravna ureditev, ki obema jezikoma omogoča dostop do vseh pomembnih področjih javnega udejstvovanja in tako poskrbi za lagodno govorno obnašanje vseh govorcev, ne glede na njihovo materinščino. Njihova odločitev je, kateri jezik potem sami izberejo, pomembno pa je, da jim zakonodaja (in sodeželani s svojim odnosom do obeh jezikov) takšno izbiro – torej tudi izbiro manjšinskega jezika – omogoča.

Povrh tega status uradnega jezika pomeni tudi uradno podporo razvoju tega jezika, tako glede rabe kakor tudi glede skrbi za intelektualno in institucionalno infrastrukturo, ki je potrebna za usposabljanje/pripravo tega jezika za javno rabo, to je za pripravo slovarjev, učbenikov in drugih učnih gradiv itd., skratka vseh raznovrstnih ukrepov, ki spodbujajo ali zavirajo etnolingvistično vitalnost prebivalstva.

Če je eksplicitno načrtovanje statusa posameznih jezikov v določeni družbi v rokah političnih dejavnikov, ki imajo sredstva in moč postaviti tudi pravni okvir oziroma uzakoniti doseg posameznih jezikov v javni rabi, pa je območje vplivanja na stališča govorcev do lastnega in drugih jezikovnih sredstev v rokah družbenih elit. Te s pomočjo različnih socializacijskih medijev (šole, javnih občil, kulturnih ustanov) oblikujejo predstavo javnosti o vlogi, pomenu in vrednosti posameznih jezikov/narečij v določeni družbi. Jezik namreč opravlja številne različne funkcije in v vsakdanjem sporazumevanju se mnogih med njimi niti ne zavedamo. V kontekstu razmišljanj o večjezičnih položajih je poleg komunikacijske funkcije,

¹⁹ Uradni jezik je z zakonom določen jezik javnega sporazumevanja na določenem zemljepisnem območju. Če je to območje države, govorimo o državnem jeziku, če je predpisan za uradovanje na določenem območju države, v določeni pokrajini, deželi ali regiji, je to pokrajinski, deželni oz. regionalni uradni jezik. (Nedavno je bilo npr. veliko razprav na temo slovenščine kot deželnega uradnega jezika na avstrijskem Koroškem. Status regionalnih uradnih jezikov imata npr. madžarski in italijanski jezik na narodno mešanih območjih v Sloveniji.)

ki jo jezik opravlja kot sredstvo sporazumevanja, namenjeno prenosu zunajjezikovnih (običajno družbeno pomembnih) podatkov, posebnega pomena njegova simbolna funkcija. Jezik je namreč simbolno znamenje skupnosti vseh rojenih govorcev določenega jezika. To pomeni, da govorcev v njem prepoznavajo simbolno vez, ki jih druži z drugimi govorcev istega jezika kot znak pripadnosti določeni jezikovni/etnični skupnosti. Prav jakost te simbolne vezi je ključnega pomena pri prenosu tega jezika na mlajše rodove, s tem pa za njegovo ohranjanje in posledično za etnolingvistično vitalnost skupnosti.

Čeprav običajno uporabljamo besedno zvezo jezikovne politika v edninski obliki in imamo ob tem v mislih politiko države, pa že zgoraj povedano kaže, da v bistvu jezikovna razmerja v določeni državi ureja vrsta različnih političnih interesov in torej lahko govorimo o regionalnih, manjšinskih, večinskih jezikovnih politikah, kakor tudi o politikah – področnih ustanov, ki načrtujejo rabo določenih jezikov – šolstvo, mediji, Cerkev, gospodarske družbe, različna društva itd. Vse to ustvarja določene prijeme jezikovne politike ter določeno jezikovno atmosfero in tako vpliva na razmerja moči med posameznimi jeziki v družbi. Kadar gre za jezike manjšinskih skupnosti, je treba posebej poudariti vlogo njihovega matičnega naroda in njegovo politiko do jezika njegovih narodnih delov, ki bivajo bodisi v neposrednem sosedstvu ali v bolj oddaljenih predelih sveta. Kakor sem opisala zgoraj, v tem pogledu pritiče slovenskemu jeziku v sosedstvu in po svetu posebna skrb, ki je opredeljena v notranjih pravnih aktih Republike Slovenije kakor tudi v bilateralnih in mednarodnih sporazumih.

6 Ali je mogoče govoriti o ogroženosti slovenščine v sosednjih državah?

Čeprav stanje na svetovni sceni ni rožnato in nekateri napovedujejo množično izgubo jezikov že do konca tega stoletja, je vsaj za slovenske razmere mogoče najti nekaj obetavnih znakov revitalizacije slovenščine v sosednjih deželah. Opazovanja položaja slovenščine v sosednjih deželah namreč opazovalca privede do prepoznavanja pomembnih razlik v njenem položaju in vitalnosti že znotraj iste države. V Italiji npr. se položaj močno razlikuje glede na tri pokrajine, kjer bivajo Slovenci, Tržaško, Goriško in Beneško Slovenijo. V Avstriji upravičeno govorimo o velikih razlikah, kar zadeva vitalnost slovenščine na Koroškem in Štajerskem, pa tudi na posameznih območjih Koroške so zaznavna velika nihanja. Zgodovinsko dejstvo je, da se tam jezikovna meja vztrajno pomika proti

jugu. V Porabju na Madžarskem mnogi presoajajo današnje stanje slovenščine kot kritično. Posebno zgodovino pa ima slovenščina na Hrvaškem, ki je postala manjšinski jezik z razpadom Jugoslavije in danes predstavniki te skupnosti iščejo poti za njeno revitalizacijo.

Marsikdaj gre z roko v roki z usihanjem sporazumevalnega potenciala jezika, zmanjševanjem števila njegovih govorcev in njegovih funkcij tudi zmanjševanje vitalnosti skupnosti, ki ga govori. Določen čas se jezik v tej zoženi funkciji za domačo rabo sicer ohranja, z njim pa se ohranja tudi manjšinska skupnost. Vendar lahko spremenjene družbene razmere hitro privedejo do asimilacije. Takšen je primer slovenske skupnosti v Porabju na Madžarskem, kjer se je prav zaradi železne zavese dolgo ohranilo porabsko narečje. Ko pa se je pokrajina odprla in so se ljudje začeli zaposlovati najprej v Monoštru, potem pa tudi drugod, je madžarščina vdrla tudi v slovenske vasi in v zasebno sporazumevanje. Ker javna raba slovenščine v svoji narečni z vrsti ni bila dovolj podprta slovenskega knjižnega jezika oziroma zborne izreke pa v Porabju do takrat niso poznali, je nastopilo pospešeno opuščanje narečja. Posledice nesmotrne jezikovne politike Madžarske in šibkega oziroma prepoznega in marsikdaj neustreznega odziva države matičnega naroda, predvsem njene šolske politike,²⁰ so očitne še danes, ko je prav porabsko narečje eno najbolj ogroženih. Niti spremenjene razmere po prelomnih dogodkih na Madžarskem v devetdesetih letih prejšnjega stoletja tega uničujočega trenda niso spremenile. Danes zaznavamo prizadevanja po revitalizaciji slovenščine oz. njene narečne zvrsti, in upati je, da se bo ob močnejši organiziranosti same porabske skupnosti in odprti meji, ki omogoča živahnejši stik z govorniki na slovenski strani meje, predvsem pa ob strokovno podprtem in načrtnem delu šole trend opuščanja porabskega narečja zaobrnil.

Na območjih, kjer je ogrožen prenos slovenskega jezika s starejših na mlajše generacije, najdemo spodbudno in posnemanja vredno izkušnjo v ravnanju slovenske skupnosti in njenih izobraževalnih ustanov v Beneški Sloveniji, kjer je

²⁰ Pri tem mislim v prvi vrsti na nedomišljeno ravnanje do domačega porabskega narečja. Kakor na drugih s Slovenci poseljenih območjih sosednjih držav tamkajšnja šola (tudi pod svetovalnim nadzorom svetovalcev iz Slovenije) dolgo časa ni znala izkoristiti znanja domačega narečja za postopno usvajanje knjižne slovenščine, temveč je s trdo držo, tako rekoč z izganjanjem narečja in vsiljevanjem izključno pravorečne norme, ki je otroci ob vstopu v šolo niti niso razumeli, dosegla prav nasprotni učinek od načrtovanega. Ljudje so dobili vtis, da ne znajo slovensko. Ob vseh drugih pritiskih je tako narečje izgubilo svojo vrednost in začelo se je zavestno opuščanje prenosa narečja na mlajše generacije. S tem je bila tlakovana pot k izgubi lastnega jezika. Danes zaznavamo prizadevanja po revitalizaciji slovenščine oz. njene narečne zvrsti, in upati je, da se bo ob močnejši organiziranosti same porabske skupnosti in odprti meji, ki omogoča živahnejši stik z govorniki na slovenski strani meje, predvsem pa ob strokovno podprtem in načrtnem delu šole trend opuščanja porabskega narečja zaobrnil.

šola v Špetru Slovenov (San Pietro al Natisone) s pomočjo babic in dedkov ponovno vzpostavila prenos narečja na najmlajše generacije in nato postopno prehajala na poučevanje v knjižni slovenščini.

Dokaj obetaven razvoj in znamenja oživljanja kaže tudi slovenščina²¹ v Kanalski dolini, kjer se stika več jezikov, poleg slovenskega še italijanski in nemški, prisotna pa je tudi furlanščina. Po zaslugi tamkajšnjih prizadevanj in ob finančni podpori Republike Slovenije je proces revitalizacije slovenščine dobil zagon v začetku 90tih let prejšnjega stoletja s tečaji slovenščine v organizaciji društva Planika. Od takrat se iz leta v leto povečuje število otrok, ki se učijo slovensko na tečajih bodisi v okviru društev ali v šoli. Že dalj časa pa si prizadevajo za sistemsko rešitev, ki bi omogočila, da bi slovenščina dobila stalno mesto v učnih programih in predmetnikih na vseh izobraževalnih stopnjah od vrtca dalje.

Tudi v drugih slovenskih jezikovnih okoljih zunaj meja Slovenije iščejo svojim okoliščinam primerne poti za ohranjanje slovenščine oziroma za podporo njeni življenjski moči tam, kjer ta peša. Zgoraj sem navedla samo nekaj najbolj akutnih primerov. Vsekakor bi bilo koristno te pristope dokumentirati v celoviti študiji, ki bi lahko ponudila spodbuden pripomoček odgovornim za slovensko jezikovno politiko pri njihovem delu v prid ohranjanja slovenskega jezika v sosednjih državah in po svetu.

7 Namesto zaključka

Za mejami vedno nekdo ostane. Prav bi bilo, da z njim obstane tudi jezik. Kadar je ta obstoj močno načet, so na voljo ukrepi, ki lahko zaobrnejo trend opuščanja domačega jezika. Da bi bil dosežen uspeh, je pri tem potrebno (so)delovanje vseh: v prvi vrsti same manjšinske skupnosti in njenih govorcev – spremenjena miselnost glede vrednosti domačega narečja se mora najprej utrditi v družini, ob pomoči šole in drugih socializacijskih medijev – večinske skupnosti in njenih institucij ter države matičnega naroda, ki lahko trend podpre s ciljno naravnanimi jezikovnopolitičnimi ukrepi, finančno podporo ter s svojo razvito jezikovno infrastrukturo.

²¹ Slovenščina v Kanalski dolini tvori naravni podaljšek (t.i. jezikovni kontinuum) skupnega ziljskega narečja in tako za razliko od drugih slovenskih govorov v Italiji spada v koroško narečno skupino.

Pravni viri

Zakon o javni rabi slovenščine. Uradni list RS, št. 86/2004 in 8/2010.

Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary And Protocol and Declaration, Signed at Trianon, 4. junij 1920.

Ustava Republike Slovenije, Uradni list 33/1991, 28. december 1991.

Literatura

Brenzinger, M. idr. (2003) *Language vitality and endangerment* (Paris, UNESCO Ad Hoc Expert Group Meeting on Endangered Languages), dostopno na: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages> (22.7.2019)

Denison, N. (1977) Language death or language suicide? *International Journal of the Sociology of Language*, 12, str. 13–22.

Dular, J. (1985) Vzorci pogovora v dvojezični družbi. V: DULAR, Janez (ur.). *Zbornik predavanj*, XXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1.-13. julij 1985. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti., str. 63-77.

Fishman, J. A. (ur.) (2001) *Can threatened languages be saved? Reversing language shift, revisited: A 21st century perspective* (Clevedon, UK: Multilingual Matters Ltd).

Gliha Komac, N. (2002) *Na meji, med jeziki in kulturami : širjenje slovenskega jezika v Kanalski dolini* ([Trst]: Slovenski raziskovalni inštitut; Kanalska dolina: Slovensko kulturno središče Planika; Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja).

Haberl-Zemljič, A. (2000) Želja po nevidnosti v Radgonskem kotu, V: KLOPČIČ, Vera (ur.). *Živeti z mejo = A határral élni = Živjeti uz granicu = Leben mit der Grenze, Materinščina, dejavniki osebne in skupnostne narodnostne identitete, = Az anyanyelv, az egyén és a közösség nemzeti identitásának tényezője, = Materinski jezik, element osobnoga i zajedničkoga nacionalnog identiteta, = Die Muttersprache als Faktor der persönlichen und gemeinschaftlichen nationalen Identität : [zbornik referatov na znanstveno-kulturnem srečanju v Murski Soboti, 5.-6. junija 1998]*, (Narodne manjšine, 4) (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; = Institute for Ethnic Studies: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Monošter = Szentgotthárd: Zveza Slovencev na Madžarskem), str. 269-276.

Haberl-Zemljič, A. (2012) *Die fünf Dörfer auf der ungarischen Seite : historische, gesellschaftspolitische und wirtschaftliche Bedingungen des Sprachwechsels in der Gemeinde Radkersburg-Umgebung : 1848-1997 : Inaugural-Dissertation* [Wien: A. Haberl-Zemljič], 1997. Slovenski prevod: Haberl-Zemljič, Andrea. *Pustiti jezik v vasi : obranjanje in opuščanje slovenskega jezika v Radgonskem kotu* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Tišina: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija).

Nečak, D. (1972) Pisarna za zasedeno ozemlje. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 2, str. 101–106.

Nečak Lük, A. (ur.) (1998) *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru 1: izsledki projekta* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja).

Nečak Lük, A. (ur.) (2000) *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru 2: Urejanje medetničnih odnosov v Lendavi* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja).

Nečak Lük, A. (ur.) (2002) *Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru 3: Občina Železna Kapla-Bela/Eisenkappel-Vellach* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja).

- Novak-Lukanovič, S. (2003) *Jezikovno prilagajanje na narodnostno mešanib območjih Slovenije : doktorska disertacija*. Ljubljana: [S. Novak Lukanovič], str. 253.
- Weinreich, M.: *Der YIVO un di problemen fun undzer tsayt* (פון פראָבלעמען די און ייוואָ דער) צייט אונדזער. *YIVO Bleter* 25/1, 1945.
- dm-. *Za grajncami vsikdar nekak ostane: Slovenske zgodovinske pripovejsti. Porabje, tednik Slovencev na Madžarskem* XXVII/33: 9.

Pravica do dela

ETELKA KORPIČ - HORVAT

Povzetek V prispevku so obravnavani nekateri vidiki človekove pravice do dela oziroma pravice svobode dela, zapisane v 49. členu Ustave Republike Slovenije. Ta človekova pravica vključuje prosto izbiro zaposlitve, enako dostopnost do delovnega mesta in prepoved prisilnega dela. Pojasnjeni so posamezni primeri varstva te pravice, predvsem skozi posamezne odločitve Ustavnega sodišča Republike Slovenije. Posebej je poudarjeno, da se pravica svobode dela povezuje s številnimi drugimi človekovimi pravicami, predvsem s pravicami do socialne varnosti, osebnega dostojanstva in osebnostnimi pravicami. Delo, za katero se delavec svobodno odloča, prosto izbira zaposlitev in poklic, mu omogoča osebni razvoj, položaj, ugled ter materialno in duhovno obstojanje.

Ključne besede: • pravica do dela • svoboda dela • človekova pravica • delo • ustavno varstvo •

The Right to Work

ETELKA KORPIČ - HORVAT

Abstract In the article, the author discusses certain aspects of the human right to work and the freedom of work as determined by Article 49 of the Constitution of the Republic of Slovenia. These ensure that everyone may choose their employment freely and have access under equal conditions to any position of employment, and it also prohibits forced labour. The author discusses individual examples of the protection of this right, especially through relevant decisions of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia. She underlines the fact that the freedom of work is connected to numerous other human rights, especially social security rights, the right to personal dignity, and personality rights. Employment that a worker chooses freely enables not only his or her financial and social existence but also his or her personal development and reputation.

Keywords: • the right to work • the freedom of work • human right • work • constitutional protection •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Etelka Korpič - Horvat, Constitutional Court of the Republic of Slovenia, Ljubljana, Slovenia, e-mail: etelka.korpichorvat@gmail.com.

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3.14>
Available at: <http://press.um.si>

ISBN 978-961-286-304-3

1 Uvod

Delo in zaposlitev sta pomembni vrednoti človeka. Ne zagotavljata mu le socialne varnosti, temveč mu ohranjata tudi dostojanstvo in omogočata osebnostni razvoj. Prav zato mednarodni pravni akti določajo pravico do dela kot pomembno človekovo pravico. Države zavezujejo, da ustvarjajo možnosti, da posameznik lahko dela, in da ga pri tem varujejo. V vseh modernih demokracijah je to varstvo zapisano v ustavi. Zajema prosto izbiro zaposlitve oziroma izbiro dela, ki ga posameznik želi opravljati in mu je dostopno pod enakimi pogoji, in prepoveduje prisilno delo. To velja tudi za Republiko Slovenijo (RS), saj je svoboda dela, ki vključuje navedene vsebine, zapisana kot človekova pravica v 49. členu Ustave RS.

2 Pravica do dela, določena v mednarodnih aktih

Pravica do dela kot pomembna človekova vrednota je določena v številnih mednarodnih aktih na svetovni in regijski, evropski ravni. S pravnim urejanjem in varstvom človekovih pravic v mednarodnih aktih dobivajo človekove pravice širši pomen in veljavo. Njihova ureditev in varstvo nista le domeni vsake države, temveč tudi širše skupnosti na univerzalni ravni, ki zavezujeta posamezne države. Splošna deklaracija o človekovih pravicah Organizacije združenih narodov v prvem odstavku 23. člena določa: »*Vsakdo ima pravico do dela in proste izbire zaposlitve, do pravičnih in zadovoljivih delovnih pogojev in do varstva pred brezposelnostjo.*«¹ Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah v prvem odstavku 6. člena določa: »*Države pogodbenice tega Pakta priznavajo pravico do dela, ki obsega pravico do možnosti zaslužka s svobodno izbranim ali sprejetim delom, in jo z ustreznimi ukrepi varujejo.*«² Evropska socialna listina (spremenjena) določa pravico do dela v svojem 1. členu.³ Pogodbenice zavezuje, da si prizadevajo ustvarjati razmere, v katerih ima vsak možnost, da se preživlja s poklicem, ki ga je svobodno izbral, da imajo vsi delavci pravico do pravičnih pogojev dela, do varnih in zdravih delovnih pogojev, do pravičnega plačila, ki njim in njihovim družinam zagotavlja dostojen življenjski standard. Na ravni Evropske unije (EU) Listina EU o temeljnih pravicah v 15. členu določa: »*Vsakdo ima pravico do dela in do opravljanja svobodno izbranega ali sprejetega poklica.*«⁴ Pogodba o delovanju

¹ Človekove pravice, Zbirka mednarodnih dokumentov, I. del, Univerzalni dokumenti, Društvo za ZN za Republiko Slovenijo, Ljubljana, 1995, str. 1 – Splošna deklaracija ZN.

² Uradni list SFRJ, MP, št. 7/71; Uradni list RS, št. 35/92, MP, št. 9/92 – MPESK.

³ Uradni list RS, št. 24/99, MP, št. 7/99 – MESL.

⁴ Listina Evropske unije o temeljnih pravicah, UL C 326, 26. 10. 2012.

Evropske unije⁵ (PDEU) pravice do dela ne določa, določa pa prosto gibanje delavcev, ki vključuje pravice delavcev v zvezi z zaposlitvijo, plačilom za delo in delovnimi pogoji.

Ugotovimo lahko, da pravica do dela zavzema pomembno mesto v mednarodnih aktih na univerzalnem, svetovnem nivoju, evropskem in regijskem nivoju v EU. Varstvo pravice do dela dobiva v sodobnem svetu nove razsežnosti. Predvsem zaradi migracij in revščine se pojavlja trgovina z ljudmi, ki vključuje razne oblike prisilnega dela. Zato je pomembna Evropska konvencija o človekovih pravicah⁶ (EKČP), ki določa, da se nikogar ne sme držati v suženjstvu ali v podložnosti in da se od nikogar ne sme zahtevati, naj opravlja prisilno ali obvezno delo.⁷

Na podlagi 3.a člena Ustave RS, ki omogoča prenos izvrševanja dela suverenih pravic na mednarodne organizacije, je maja 2004 Slovenija pristopila k EU in s tem prevzela *acquis communautaire* v svoj pravni red. Odločitve Sodišča EU (SEU) je Ustavno sodišče RS glede na načelo supremacije dolžno upoštevati, sicer po stališču Ustavnega sodišča RS odstop od sodne prakse SEU lahko pomeni kršitev 22. člena Ustave RS (enako varstvo pravic).⁸

Glede na navedeno na delo Ustavnega sodišča RS vplivajo odločitve ESČP in SEU, saj gre za povezanost in prepletenost nacionalnega prava in prava EU ter pri varstvu človekovih pravic in svoboščin tudi upoštevanja EKČP. Po petem odstavku 15. člena Ustave RS velja, da Ustavno sodišče RS ne sme nobene človekove pravice in temeljne svoboščine, urejene v pravnih aktih, ki veljajo v Sloveniji, omejevati z izgovorom, da je ta Ustava RS ne priznava ali da jo priznava v manjši meri. Prav tako pa EKČP (53. člen) in Listina EU o temeljnih pravicah (53. člen) ne smeta biti podlagi, ki bi upravičevali ožjo razlago človekovih pravic in temeljnih svoboščin, določenih v Ustavi RS.⁹ Načelo najvišjega varstva pravic

⁵ Pogodba o delovanju Evropske unije, prečiščena različica, UL C 326, 26. 10. 2012.

⁶ Konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, Uradni list RS, št. 33/94, MP, št. 7/94.

⁷ Slovenija se je vključila v Svet Evrope leta 1993, junija 1994 je ratificirala EKČP, ki se po 8. členu Ustave Republike Slovenije uporablja neposredno. Sodna praksa ESČP je za Ustavno sodišče zavezujoča in je Ustavno sodišče dolžno priznavati pravice in svoboščine v skladu z EKČP (1. člen EKČP).

⁸ Ustavno sodišče je v odločbi št. Up-1201/05 z dne 6. 12. 2007 navedlo: »Tretji odstavek 3.a člena Ustave določa, da se pravni akti in odločitve, sprejeti v okviru mednarodnih organizacij, na katere Slovenija prenese izvrševanje dela suverenih pravic, v Sloveniji uporabljajo v skladu z ureditvijo teh organizacij [...] Sodišča morajo uporabiti pravo EU po uradni dolžnosti. To stališče potrjuje tudi sodna praksa Sodišča ES. (Glej sodbo z dne 14. decembra 1995 v zadevi *Peterbroek Van Campenbout & Cie SCS proti Belgiji*, C-312/93, Recueil, str. I-4599, in sodbo z dne 14. decembra 1995 v združenih zadevi *Van Schijndel in van Veen proti Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten*, C-430/93 in C-431/93, Recueil, str. I-4705).«

⁹ Glej (Ribičič, 2005: 272–978). Glej tudi odločbo št. U-I-40/12 z dne 11. 4. 2013, ko je Ustavno sodišče glede komunikacijske zasebnosti opravilo ustavnosodno presojo po 37. členu Ustave RS, ki navedeno zasebnost strožje varuje kot to varstvo velja po 8. členu EKČP.

zato vpliva na odločitve Ustavnega sodišča RS in s tem na priznavanje obsega in varstva človekovih pravic in temeljnih svoboščin posamezniku.

3 Ustavno varstvo svobode dela

Pri obeh pojmi, pravica do dela, ki je zapisana v mednarodnih aktih, ali svoboda dela, ki je zapisana v Ustavi RS, gre za deklaratorno pravico. Država nima obveznosti zagotavljati posamezniku dobiti delo, priznati pravico do pridobitve dela, mora pa mu zagotavljati pogoje, da lahko svobodno in enakovredno kandidira za objavljena dela. Vsebina pravice do dela se zapolnjuje v nacionalnih aktih, v ustavnih določbah. V Ustavi RS je v 49. členu zapisana človekova pravica svoboda dela, ki vključuje naslednje samostojne pravice:

- vsakdo si prosto izbira zaposlitev;
- vsakomur je pod enakimi pogoji dostopno vsako delovno mesto – prisilno delo je prepovedano.

V skladu s 15. členom Ustave RS se ta človekova pravica uresničuje neposredno. Omejitve so dopustne le na podlagi Ustave, in to le zaradi varstva pravic drugih in z upoštevanjem načela sorazmernosti (tretji odstavek 15. člena Ustave RS). Po tem načelu mora biti tak poseg, da bi bil ustavno dopusten: a) primeren za doseg ustavno dopustnega zakonodajnega cilja, b) nujen (cilj ni dosegljiv z blažjim sredstvom) in c) sorazmeren s »težo« ene in druge ustavne pravice (sorazmernost v ožjem pomenu).¹⁰

Slovenija se je pri opredelitvi človekove pravice svoboda dela zgledovala po nemški ureditvi. Ustava (nem. Grundgesetz) v 12. členu določa: »(1) *Vsi Nemci in Nemke imajo pravico svobodno izbrati poklic, delovno mesto in mesto usposabljanja. Opravljanje poklica se lahko uredi z zakonom ali na podlagi zakona.* (2) *Nikogar ni dopustno prisiliti k opravljanju določenega dela, razen v okviru običajne dolžnosti služiti skupnosti, ki je splošna in enaka za vse.* (3) *Prisilno delo je dopustno le pri odvzemu prostosti, ki jo odredi sodišče.*«

¹⁰ Blaha, 2002: 505-517; Blaha, 2011: 767-775.

Pravica do svobode dela se ozko povezuje s človekovo pravico do dostojanstva, kar ustave posameznih držav posebej poudarjajo. Tako je v belgijski ustavi v 23. členu določeno, da ima vsakdo pravico živeti življenje, ki je v skladu s človekovim dostojanstvom. V skladu s tem se zagotovijo ekonomske, socialne in kulturne pravice, pri čemer se upoštevajo tem pravicam ustrezne obveznosti in določijo pogoji za njihovo uveljavljanje. Te pravice zajemajo predvsem tudi pravico do dela in svobodne izbire poklicne dejavnosti v okviru splošne politike zaposlovanja, ki med drugim stremi k čim večji in čim stabilnejši ravni zaposlitve, pravico do pravičnih delovnih pogojev in pravičnega plačila za delo ter tudi pravico do informacij, posvetovanja in kolektivnega pogajanja.

Vsebina svobode dela, določena v Ustavi RS, se pomembno zapolnjuje z odločitvami Ustavnega sodišča RS in odločitvami rednih sodišč. Sodniki rednih sodišč so pri opravljanju sodniške funkcije po 125. členu Ustave RS dolžni varovati človekove pravice.

To velja tudi za varovanje ustavnoprosesnih jamstev v sodnih postopkih. Gre za pravico do poštenega postopka, ki je varovan po 22. členu (pravica do enakega varstva pravic), 23. členu (pravica do sodnega varstva), 24. členu (javnost sojenja) in 25. členu Ustave RS (pravica do pravnega sredstva).

Vrhovno sodišče RS je presodilo, da 49. člen Ustave RS ne zagotavlja, da bo kandidat izbran na delovno mesto, za katero se poteguje. Z obvestilom o neizbiri kandidata, ko nihče od prijavljenih kandidatov ni bil izbran, »ni bilo poseženo v pravico iz 22. člena Ustave RS. Navedena določba je procesna in zagotavlja jamstva v postopkih, ki pomenijo odločanje o pravicah, obveznostih in pravnih koristi, torej v postopkih, ki se končajo z odločitvijo, s katero se posega v pravni položaj posameznika, zato je lahko zgolj tak akt obremenjen z napako, ki pomeni kršitev navedene ustavne pravice. Po določbah ZJU pa ni predpisano, da bi moralo biti obvestilo obrazloženo, niti takšna zahteva ne izhaja iz narave sprejete odločitve, saj v postopku ni bilo odločeno o nobeni tožnični pravici.«¹¹

¹¹ Glej sklep Iup št. 295/2015 z dne 17. 2. 2016 in sklep Iup št. 11/2017 z dne 15. 3. 2017.

3.1 Prosta izbira zaposlitve

Delo, ki je formalno organizirano in določeno v aktih delodajalcev ali v drugih predpisih, je povezano z uresničevanjem številnih človekovih pravic. Formalna zaposlitev omogoča posamezniku plačilo za delo, da preživi sebe in svojo družino, kar je pomembno z eksistenčnega, premoženjskega vidika iz 33. člena Ustave RS, in vključitev v obvezna socialna zavarovanja, kar je pomembno s socialnovarnostnega vidika: pravice do socialne varnosti iz 50. člena, pravice do zdravstvenega varstva iz 51. člena, pravice invalidov iz 52. člena, pravice do družinskega življenja iz 53. člena ter pravice do preživljanja in vzgoje otrok iz 54. člena Ustave RS. Poleg tega pa mu omogoča uresničevanje osebnega dostojanstva in varnosti ter osebnostnih pravic iz 34. in 35. člena Ustave RS in drugih človekovih pravic. Zato je delo oziroma zaposlitev varovano tudi z načelom, določenim v 2. členu Ustave RS (Slovenija je pravna in socialna država), in 66. členom Ustave RS (varstvo dela), ki zavezuje državo, da sprejema ukrepe, ki bodo omogočali zaposlovanje in druge aktivne oblike dela.

Delo je tista dobrina, ki potrjuje bit, dostojanstvo človeka, zato je pomembno, da ga ustava prizna in s tem zavaruje to dobrino kot pomembno človekovo pravico. Glede tega je Ustavno sodišče RS zavzelo stališče v zadevi št. Up-183/97 z dne 10. 7. 1997. Presodilo je, da se s preprečevanjem opravljanja dela posega v ustavno pravico iz 34. člena Ustave RS, v pravico delavca do osebnega dostojanstva ter v pravico iz 35. člena Ustave RS, ki zagotavlja nedotakljivost delavčeve duševne celovitosti in njegovih osebnostnih pravic, ker daje človeku možnost razvoja njegovih sposobnosti, možnost poklicnega in osebnega razvoja, vključno z doseganjem in razvojem statusa, položaja oziroma ugleda v delovnem in življenjskem okolju. Poleg tega mu daje eksistenčno varnost, kar je pomemben element, ki opredeljuje dostojanstvo in osebnost vsakega posameznika.

Prosta izbira zaposlitve, ki jo določa Ustava RS v tretjem odstavku 49. člena, po ustavnosodnih presojah pomeni tudi prosto izbiro poklica, saj pojem zaposlitev prav tako pomeni opravljanje dela v delovnem razmerju, kot opravljanje samostojne dejavnosti. Posameznik si lahko določeno dejavnost, za katero meni, da jo je sposoben opravljati, izbere za svoj poklic. Pojem poklic se razlaga široko. Poklic pomeni dejavnost, ki naj bo trajna (čeprav zadošča, da jo oseba opravlja v določenem obdobju, ki je lahko tudi relativno kratko) in s katero se zagotavljajo sredstva za preživljanje. Kot poklic se lahko opravlja samostojno ali v delovnem razmerju. Zato se navedena ustavna določba ne nanaša le na delavce v delovnem

razmerju, temveč tudi na samostojne podjetnike, samozaposlene. Posegi v svobodno izbiro poklica so dopustni izjemoma, če so nujni zaradi varstva pomembnih javnih dobrin. To velja v primerih predpisovanj določene izobrazbe ali usposabljanj, ko morajo osebe, ki želijo opravljati določen poklic, opraviti preizkus znanja ali izkazati določene osebne lastnosti ali zmožnosti (zdravnik, sodnik, taksist, arhitekt idr.). Izbira poklica je prepuščena osebi, njeni svobodni volji. V svobodo poklica je mogoče poseči le z zakonom ali na podlagi zakona, zato mora že zakonodajalec sprejeti ključne odločitve glede poseganja v to svobodo, le podrobnejše urejanje lahko prepusti izvršilni veji oblasti.

Višje delovno in socialno sodišče je presodilo, da delodajalec s sklenitvijo pogodbe o zaposlitvi za določen čas ni kršil ustavne pravice iz 49. člena (svoboda dela), saj ta določba ne zagotavlja pravice do sklenitve delovnega razmerja za nedoločen čas, temveč zagotavlja svobodo dela, prosto izbiro zaposlitve in dostopnost vsakega delovnega mesta pod enakimi pogoji. Določbo je sodišče povežalo s 66. členom Ustave RS, ki zavezuje državo, da ustvarja možnosti za zaposlovanje in delo ter zagotavlja nujno zakonsko varstvo. Ker je bila pogodba o zaposlitvi za določen čas z delavcem sklenjena v skladu z zakonskimi določbami, ne gre za kršitev navedene ustavne določbe.

Pravica svobode dela pa vključuje tudi pravico do izobraževanja in izpopolnjevanja. Pravica do izobraževanja spada med univerzalne, ustavne človekove pravice in je pomembna za razvoj posameznika in družbe kot celote. Pomembna pa je tudi za delavca zaradi ohranjanja zaposlitve in njegove večje mobilnosti pri iskanju zaposlitve. Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1) zaradi varstva delavca izrecno določa dolžnost delodajalca, da omogoči delavcu izobraževanje in izpopolnjevanje. Delodajalec je dolžan delavcu zagotoviti izobraževanje in ga nanj napotiti zaradi potreb delovnega procesa; če se je s tem mogoče izogniti odpovedi pogodbe o zaposlitvi iz poslovnega razloga ali razloga nesposobnosti (drugi odstavek 170. člena ZDR-1). Delavec in delodajalec skleneta pogodbo o izobraževanju, v kateri uredita medsebojna razmerja v zvezi z izobraževanjem. Poleg drugih sestavin pogodba o izobraževanju lahko vsebuje tudi določitev delavčeve obveznosti ostati v delovnem razmerju po končanem izobraževanju.¹² Višje delovno in socialno sodišče v Ljubljani je presodilo, da je zahtevek delodajalca za vrnitev stroškov izobraževanja neutemeljen v primeru, ko bi bil delavec dolžan ostati v delovnem razmerju pri delodajalcu še trikratno

¹² Korpič- Horvat v Bečan in drugi, 2016: 985-995.

dobo izobraževanja. Sodišče je menilo, da gre za nesorazmeren poseg v ustavno pravico do proste izbire zaposlitve in je neprimerno sredstvo za zaščito premoženjskih pravic in interesov.

3.2 Dostopnost delovnega mesta

Drugi pomemben element pravice svoboda dela je, da je *vsakomur pod enakimi pogoji dostopno vsako delovno mesto*. Kandidata se varuje v postopku izbire in sklenitve pogodbe o zaposlitvi, opravljanja poklica dejavnosti ali pa imenovanja v funkcijo. Bistvo te človekove pravice je prepoved diskriminacije, ki velja tako pri opravljanju dejavnosti kot pri kandidiranju za delovno mesto zaradi sklenitve pogodbe o zaposlitvi. Varovati pa se mora tudi že pridobljeno delo v času trajanja delovnega razmerja in pri prenehanju pogodbe o zaposlitvi. Gre za specialno pravico glede na splošno pravico do enakosti pred zakonom po 14. členu Ustave RS.¹³ Vsakdo se lahko pod enakimi pogoji z drugimi kandidati poteguje za objavljeno delovno mesto ali pa zahteva varovanje svoje zaposlitve po sklenjeni pogodbi o zaposlitvi. Gre za pravico, ki kandidatu vnaprej ne zagotavlja pravice do dela, temveč mu zagotavlja dostopnost, tako kot vsem drugim kandidatom, pod enakimi pogoji kandidiranja in obravnavanja pri izbiri oziroma pri sklenitvi pogodbe o zaposlitvi in njenem trajanju ter prenehanju. Prenehanje pogodbe o zaposlitvi s strani delodajalca, brez soglasja delavca, je eden izmed najhujših ukrepov, ki prizadene delavca v delovnopravnem razmerju. V Sloveniji velja svobodna odločitev delavca, kako dolgo bo ostal v delovnem razmerju. To velja tudi v primeru, če delavec izpolnjuje pogoje za upokojitev, pa želi ostati v delovnem razmerju.¹⁴

Oseba, ki želi opravljati delo, mora izpolnjevati pogoje, ki so za to delo določeni v avtonomnem aktu delodajalca, aktu o sistemizaciji in objavi dela ali v drugih predpisih. To velja tudi za opravljanje nalog izvršitelja, ki mora med drugim izpolnjevati izobrazbene pogoje, določene za izvršitelja. Če se ti pogoji spremenijo, je po presoji Ustavnega sodišča RS v neskladju z Ustavo RS ureditev, ki ne daje prizadetim subjektom določenega roka za prilagoditev na novo

¹³ Glej odločbo št. Up-183/97 z dne 10. 7. 1997.

¹⁴ V času finančne in gospodarske krize je Zakon za uravnoteženje javnih financ (Uradni list RS, št. 40/12 in 105/12) določil nov način prenehanja pogodbe o zaposlitvi javnim uslužbencem. Če so izpolnjevali pogoje za starostno upokojitev, jim je delodajalec lahko enostransko odpovedal pogodbo o zaposlitvi. Ukrep je prenehal veljati v letu 2018.

predpisanim zahtevam in pogojem za opravljanje del.¹⁵ Odločitev o tem, ali oseba izpolnjuje določene pogoje za opravljanje dela, poklica ali dejavnosti, pomeni odločitev o njeni pravici, da ji je pod enakimi pogoji dostopno vsako delo, poklic ali dejavnost. Omejevanje te pravice mora biti sodno preverljivo.¹⁶

3.3 Prepoved prisilnega dela

Ustava RS določa prepoved prisilnega dela kot enega izmed elementov svobode dela v tretjem odstavku 49. člena, vendar pojma ne definira. Predvsem zaradi migracij in revščine je pričakovati, da se bodo pojavili primeri ustavnosodne presoje prisilnega dela današnjega časa (suženjstva, podložništva in drugih oblik prisilnega dela).¹⁷ Prisilno delo je treba obravnavati v kontekstu 4. člena EKČP,¹⁸ ki obvezuje tudi Ustavno sodišče RS. EKČP v 4. členu določa, da se nikogar ne sme držati v suženjstvu (angl. *slavery*) ali v podložnosti (angl. *servitude*) in da se od nikogar ne sme zahtevati, naj opravlja prisilno ali obvezno delo (angl. *forced or compulsory labour*).¹⁹ Navedene oblike prisilnega dela EKČP ne definira, njene vsebine pa pomembno zapolnjuje ESČP s svojimi presojami.²⁰ Pri tem ESČP upošteva opredelitev prisilnega dela po Konvenciji MOD št. 29²¹ in št. 105.²²

¹⁵ Glej odločbo Ustavnega sodišča št. U-I-331/02 z dne 3. 7. 2003 ter tudi odločbi Ustavnega sodišča št. U-I-14/97 z dne 19. 11. 1998 in št. U-I-84/15 z dne 18. 5. 2017.

¹⁶ Glej odločbo Ustavnega sodišča št. U-I-371/98 z dne 24. 5. 2001.

¹⁷ Glej Sporočilo Komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru regij strategija EU za odpravo trgovine z ljudmi za obdobje 2012–2016 /* com/2012/0286 final.

¹⁸ Glej tudi (Schabas, 2015: 201–218).

¹⁹ Od drugih mednarodnih aktov prepoved prisilnega dela določajo še Splošna deklaracija človekovih pravic, Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah, Palermski protokol, ki je začel veljati 25. decembra 2003, Slovenija pa ga je ratificirala 21. 4. 2004 (Uradni list RS, št. 48/04, MP, št. 15/04). Na ravni Evrope je pomembna Konvencija Sveta Evrope o ukrepanju proti trgovini z ljudmi iz leta 2005. Listina EU o temeljnih pravicah trgovino z ljudmi prepoveduje v 5. členu. Zaradi vse bolj razširjenih oblik prisilnega dela je EU leta 2011 sprejela Direktivo 2011/36/EU o preprečevanju trgovine z ljudmi in boju proti njej ter zaščiti njenih žrtev (Direktiva 2011/36/EU, UL L 101, 15. 4. 2011).

²⁰ Glej odločitve ESČP, v katerih se sodišča ukvarja z vprašanjem suženjstva, podložništva in prisilnega ali obveznega dela in kjer ESČP državam članicam nalaga jasne obveznosti v zvezi s sprejetjem potrebnih ukrepov za obravnavo različnih področij trgovine z ljudmi. Ta vključujejo novačenje, preiskave, kazenski pregon, varovanje človekovih pravic in zagotavljanje pomoči žrtvam. Če so organi seznanjeni s primerom trgovine z ljudmi ali s tem, da je nek posameznik v nevarnosti, da bo postal žrtev trgovine z ljudmi, morajo ustrezno ukrepati: *Siladin proti Franciji, Rantsev proti Cipru in Rusiji* z dne 7. 1. 2010; *Chondury in drugi proti Grčiji* z dne 30. 3 2017, *L. E. proti Grčiji* z dne 21. 1. 2016, *J in drugi proti Avstriji* z dne 17. 1. 2017.

²¹ Konvencija MOD št. 29 o prisilnem in obveznem delu zavezuje RS na podlagi Akta o notifikaciji nasledstva (Uradni list RS, št. 54/92, MP). Država, ki je ratificirala to konvencijo, se je obvezala, da bo v najkrajšem možnem času odpravila uporabo vseh oblik prisilnega ali obveznega dela. Konvencija definira prisilno delo v 2. členu, ko določa: »Prisilno ali obvezno delo je vsako delo ali storitev, ki zahteva od posameznika opravljanje dela, za katero se ta ni prostovoljno odločil, pod grožnjo kakršne koli kazni.«

²² Konvencija MOD št. 105 o odpravi prisilnega dela pomeni dopolnitev Konvencije št. 29. Republika Slovenija jo je ratificirala leta 1997 (Uradni list RS, MP, št. 10/97). MOD ocenjuje, da 20,9 milijona ljudi na globalni ravni opravlja prisilno delo. Od tega je 68 % žrtev prisilnega delovnega izkoriščanja, medtem ko je 22 % prisiljenih v prostitucijo. V državah EU je 880.000 žrtev prisilnega dela in približno 70 % žrtev (610.000) izkoriščanih v zasebnem sektorju (povzeto [www.vlada.si/teme_in_projekti/boj_proti...z... /dejstva](http://www.vlada.si/teme_in_projekti/boj_proti...z.../dejstva)). Konvencija MOD št. 105 zavezuje članice, da takoj in popolno odpravijo vse oblike prisilnega ali obveznega dela.

Različne oblike prisilnega dela so v Sloveniji inkriminirane v Kazenskem zakoniku²³ kot kazniva dejanja trgovine z ljudmi, ki zajema: spolno izkoriščanje (prostitucija), delovno izkoriščanje (prisilno delo) in druge oblike izkoriščanja.²⁴

EU zavezuje države članice, da pri oblikovanju nacionalne zakonodaje upoštevajo Direktivo 2011/36/EU²⁵ o preprečevanju trgovine z ljudmi in boju proti njej ter zaščiti njenih žrtev. Direktiva kot trgovino z ljudmi opredeljuje različne oblike izkoriščanja, vključno s spolnim izkoriščanjem, raznimi oblikami prisilnega dela, prisilnimi porokami, služabništvom, odstranitvijo organov, prisilnim beračenjem, nezakonitimi posvojitvami otrok in drugimi dejavnostmi.

Na podlagi navedenih pravnih podlag je treba prepoved prisilnega dela, določenega v 49. členu Ustave RS, pojmovati širše, tako da zajema tudi trgovino z ljudmi. Ustavno sodišče RS še ni presoјalo primera varstva zaradi prisilnega dela; je pa bilo na rednih sodiščih od leta 2009 izdanih več obsodilnih sodb za kazniva dejanja trgovine z ljudmi.

Literatura

- Blaha, M. (2002) V: Šturm, L. (ur.), *Komentar Ustave Republike Slovenije* (Ljubljana, Fakulteta za podiplomske državne in evropske študije).
- Blaha, M. (2011) V: Šturm, L. (ur.), *Komentar Ustave Republike Slovenije* (Ljubljana, Fakulteta za podiplomske državne in evropske študije).
- Korpič - Horvat, E. (2016) V: Bečan, I. in drugi, *Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem* (Ljubljana: GV Založba).
- Ribičič, C. (2005) Vpliv sodišča Evropskih skupnosti na varstvo človekovih pravic v domačem ustavnem sistemu, V: Dnevi slovenskih pravnikov 2005, od 13. do 15. oktobra, Portorož, *Podjetje in delo*, (6-7), str. 966-979.
- Schabas, W. A. (2015) *The European Convention on Human Rights, A Commentary* (New York: Oxford University press).

²³ Kazenski zakonik (KZ-1), Uradni list RS, št. 50/12 – uradno prečiščeno besedilo, 6/16 – popr., 54/15, 38/16 in 27/17.

²⁴ Čurin, 2016: 87-101.

²⁵ Direktiva 2011/36/EU, UL L 101, 15. 4. 2011.

Ugotavljanje obstoja delovnega razmerja

DARJA SENČUR PEČEK

Povzetek Delovno pravo varuje samo delavce, torej osebe v delovnem razmerju, ne pa samozaposlenih oseb. V praksi se širi pojav tako imenovanih prikritih delovnih razmerij, ko osebe formalno delo opravljajo kot samozaposlene (na podlagi podjemnih pogodb, kot samostojni podjetniki itd.), čeprav delo opravljajo v razmerju, ki ima elemente delovnega razmerja. Te osebe (prikriti delavci) so delovnopравни varstva deležne samo, če se ugotovi, da so v resnici delavci. V prispevku so obravnavane možnosti prikritih delavcev v zvezi s sodnim uveljavljanjem obstoja delovnega razmerja in vloga inšpekcije za delo pri ugotavljanju prikritih delovnih razmerij in njihovem preprečevanju.

Ključne besede: • delovno razmerje • delavec • prikrito delovno razmerje • inšpekcija za delo • delovno sodišče •

Determination of the Existence of an Employment Relationship

DARJA SENČUR PEČEK

Abstract Labour law only protects workers, meaning, persons who are in an employment relationship, not self-employed persons. The so-called phenomenon of disguised employment relationships is widening in practice. A person performs formal work as a self-employed person (on the basis of a work contract, as sole proprietor, etc.), even though they work in a relationship, which includes elements of an employment relationship. These persons (disguised workers) only receive protection through the labour law if they are found out to be workers. The article covers possibilities of disguised workers in connection with the judicial enforcement of the existence of an employment relationship and the role of labour inspection in identifying disguised employment relationships and the prevention of such.

Keywords: • employment relationship • employee • disguised employment relationship • labour inspection • labour court •

1 Uvod

Delovno pravo praviloma varuje le delavce, torej osebe, ki delo opravljajo v delovnem razmerju. Čeprav niti na mednarodni niti na regionalni ravni ni mogoče najti opredelitve delovnega razmerja oziroma delavca, so definicije pogodbe o zaposlitvi, delovnega razmerja ali delavca v večini pravnih ureditev zelo podobne, njihov skupni imenovalc pa je podrejenost oziroma odvisnost delavca kot pogoj obstoja delovnega razmerja.¹ Navedeno velja tudi za slovensko pravno ureditev, ki vsebuje opredelitev delovnega razmerja v 4. členu Zakona o delovnih razmerjih (ZDR-1).² Značilnost delovnega razmerja je, da delodajalec sprejema odločitve o opravljanju dejavnosti (o delovnem procesu) in nosi tudi odgovornost za uspeh poslovanja. Delavec je le del tega organiziranega delovnega procesa, v njem opravlja odvisno delo, delo v podrejenosti delodajalcu. V zameno za to podrejenost je delavec kot šibkejša stranka v razmerju deležen delovnopravnega varstva.

Če v razmerju med delodajalcem in osebo, ki zanj opravlja delo, obstajajo elementi delovnega razmerja,³ torej če gre za odvisno opravljanje dela, pogodbeni stranki ne moreta prosto izbirati pravne opredelitve tega razmerja. Glede na uveljavljeno načelo prednosti dejstev⁴ se takšno razmerje šteje za delovno razmerje. To izhaja tudi iz drugega odstavka 13. člena ZDR-1, ki določa, da se v primeru obstoja elementov delovnega razmerja delo ne sme opravljati na podlagi pogodb civilnega prava, razen če je to posebej zakonsko določeno.

Kljub zakonski prepovedi do takšnih primerov v praksi prihaja.⁵ Osebe, ki so vključene v delovni proces in trajno opravljajo delo, po navodilih in pod nadzorom delodajalca, imajo formalno sklenjeno pogodbo civilnega prava (na primer podjemno ali avtorsko pogodbo),⁶ delajo na podlagi študentske

¹ Več o tem glej (Senčur Peček, 2011). Glej tudi (Tičar, 2012: str. 21 in naslednje; Senčur Peček, 2016: str. 189–215; Casale, 2011; Pennings in Bosse, 2011).

² Uradni list RS, št. 21/2013, 78/13 in 52/16. Omenjeni 4. člen ZDR-1 določa: »Delovno razmerje je razmerje med delavcem in delodajalcem, v katerem se delavec prostovoljno vključi v organiziran delovni proces delodajalca in v njem za plačilo, osebno in nepretrgano opravlja delo po navodilih in pod nadzorom delodajalca.«

³ Kot izhaja iz 4. člena ZDR-1 so to: dvostranskost (razmerje med delavcem in delodajalcem), prostovoljnost, odplačno, osebno in nepretrgano opravljanja dela ter vključitev delavca v organiziran delovni proces delodajalca in delo po navodilih in pod nadzorom delodajalca.

⁴ Načelo prednosti dejstev (vsebine razmerja) pred obliko pogodbe (angl. the principle of the primacy of fact) je uveljavljeno v pravi večine držav. Glej (The Employment Relationship: An annotated guide to ILO Recommendation No. 198: str. 32).

⁵ To velja tudi za druge države. Glej (Eurofound, 2016: str. 13–15).

⁶ Zanimivo je, da je v preteklosti slovenska delovna zakonodaja jasno določala, v zvezi s katerimi občasnimi in začasnimi deli se lahko sklepajo pogodbe o delu, pri čemer je bilo že takrat poudarjeno, da teh pogodb ni

napotnice, v zadnjem času pa vedno bolj kot samostojni podjetniki na podlagi pogodbe o poslovnem sodelovanju.

Na problem prikritih delovnih razmerij⁷ v Sloveniji že dalj časa opozarja teorija,⁸ ugotavljajo jih delovni inšpektorji,⁹ na njegov obstoj pa kaže tudi vedno bolj obsežna sodna praksa v zvezi z ugotavljanjem obstoja delovnega razmerja.¹⁰ Prav inšpekcija za delo in delovna sodišča imajo pomembno vlogo pri ugotavljanju obstoja elementov delovnega razmerja ter s tem pri preprečevanju prikritih delovnih razmerij in zagotavljanju delovnoppravnega varstva (prikritim) delavcem.

2 Vloga inšpekcije za delo

Da bi delovno pravo varovalo vse osebe, ki delo opravljajo v odvisnem razmerju, ni dovolj le ustrezna zakonska ureditev pravic delavcev, temveč je nujno zagotoviti, da so tega delovnoppravnega varstva deležni vsi, ki so po svojih značilnostih delavci. Ker si osebe, ki delo formalno opravljajo na podlagi civilne ali gospodarske pogodbe, pogosto ne upajo vložiti tožbe in sodno uveljaviti svojih pravic iz delovnega razmerja, ima pri odkrivanju prikritih delovnih razmerij pomembno vlogo inšpekcija za delo.

V Republiki Sloveniji (RS) opravlja nadzor nad izvajanjem določb delovne zakonodaje Inšpektorat RS za delo, ki je organ v sestavi Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Organizacijo inšpekcije, položaj, pravice in dolžnosti inšpektorjev, njihova pooblastila, postopek inšpekcijskega nadzora, inšpekcijske ukrepe in druga vprašanja, povezana z inšpekcijskim nadzorom, urejata Zakon o inšpekciji dela (ZID-1)¹¹ in Zakon o inšpekcijskem nadzoru (ZIN)¹².

mogoče sklepati v primerih, ko je treba skleniti delovno razmerje za določen čas ali s krajšim delovnim časom. Glej (Šiftar, 1972: str. 75), in tam citirano zakonodajo.

⁷ Gre za razmerje med delavcem in delodajalcem, ki se navzven prikazuje drugače, kot je v resnici, z namenom izničenja ali zmanjšanja zaščite, ki se zagotavlja delavcem, oziroma zaradi izogibanja plačila davkov in prispevkov. Glej (Report V (1), 2006, str. 12).

⁸ Glej (Kresal, 2014, str. 177–199; Senčur Peček, 2015a, str. 1–17).

⁹ Glej Poročilo o delu Inšpektorata RS za delo za leto 2018 (v nadaljevanju Poročilo o delu), str. 67–71.

¹⁰ Glej (Robnik, 2012; Mlakar Sukič in Franca, 2017).

¹¹ Uradni list RS, št. 19/2014 in 55/2017.

¹² Uradni list RS, št. 43/2007-UPB1 in 40/2014.

Inšpektorji opravljajo inšpekcijski nadzor pri delodajalcih na podlagi podane prijave (tudi anonimne), pa tudi v okviru različnih usmerjenih akcij Inšpektorata RS za delo (ki se nanašajo na nadzor delodajalcev v določenih dejavnostih, kjer je povečano število kršitev, ali na nadzor nad izvajanjem določenega instituta delovnega prava).¹³

Kot izhaja iz Poročila o delu Inšpektorata RS za delo za leto 2018,¹⁴ pomeni problematika prikritih delovnih razmerij, torej odkrivanje kršitev prepovedi sklepanja civilnih pogodb v nasprotju z določbo drugega odstavka 13. člena ZDR-1, »enega največjih izzivov inšpektorjev na področju nadzora delovnih razmerij«.¹⁵

Razlog za takšno ugotovitev ni v številu ugotovljenih kršitev – teh je bilo 109 v letu 2018, 176 v letu 2017 in 160 v letu 2016.¹⁶ To število namreč ne odraža dejanske razširjenosti tega pojava v praksi.¹⁷ Inšpektorat ugotavlja, da se trend opravljanja dela na drugih pravnih podlagah (ne na podlagi pogodbe o zaposlitvi) v praksi povečuje. Pojavlja se v najrazličnejših dejavnostih (tako v novinarstvu in kulturi kot v gostinstvu, prevozništvu, gradbeništvu in tudi drugje), na tak način pa delo opravljajo študenti, samostojni podjetniki, brezposelni, upokojenci in tudi delavci, ki so že zaposleni za polni delovni čas.¹⁸ Na razširjenost pojava v praksi prav tako kažejo objave v medijih, v katerih delodajalci iščejo kandidate, ki bi delo na prostih delovnih mestih (torej pri delih, kjer obstajajo elementi delovnega razmerja) opravljali na podlagi pogodb civilnega prava.¹⁹

Ugotavljanje obstoja delovnega razmerja v primeru opravljanja dela na drugi pogodbeni podlagi predstavlja za inšpektorje izziv predvsem zato, ker imajo inšpektorji pogosto težave pri ugotavljanju elementov delovnega razmerja in iskanju dokazov za njihov obstoj.²⁰ Da bi lahko inšpektor ukrepal, mora v konkretnem primeru ugotoviti, ali oseba (ki ima sklenjeno civilno pogodbo) delo

¹³ Glej (Poročilo o delu za leto 2016, str. 11).

¹⁴ Gre za redno letno poročilo, objavljeno na spletni strani Inšpektorata RS za delo: http://www.id.gov.si/si/o_inspektoratu/javne_objave/letna_poročila/.

¹⁵ (Poročilo o delu za 2018, str. 68).

¹⁶ Glej Poročila o delu za 2018, 2017 in 2016.

¹⁷ Delno je to posledica dejstva, da delavci tovrstnih kršitev ne prijavljajo, temveč inšpektorji kršitve ugotovijo predvsem v okviru usmerjenih poostrenih nadzorov v posameznih dejavnostih (na primer pri delodajalcih v medijskih hišah, v gostinstvu, pekarnah, gradbeništvu ipd.). Glej (Poročilo o delu za leto 2016: str. 66).

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Na tovrstne objave prostih del so inšpektorje za delo v letu 2016 opozarjali sindikati (Poročilo o delu za 2016, str. 66), nanje pa je bilo že pred tem opozorjeno tudi v teoriji. Glej (Senčur Peček, 2015: str. 1193–1194).

²⁰ Inšpektorat navaja, da so dokazni standardi zelo visoki in se približujejo tistim, ki jih imajo za odločanje o obstoju delovnega razmerja delovna sodišča. Glej (Poročilo o delu za 2016: str. 66).

opravlja osebno, trajno, po navodilih in pod nadzorom delodajalca itd., torej mora izkazati vse elemente delovnega razmerja, kot jih določa 4. člena ZDR-1. Pri tem se inšpektorji srečujejo z vedno bolj inovativnimi praksami delodajalcev, ki želijo prikriti obstoj delovnega razmerja. Pri dokazovanju trajnosti, nepretrganosti dela se kot problem kažejo prirejene, neustrezne ali neobstoječe evidence o izrabi delovnega časa.²¹ Pojavljajo pa se tudi primeri zanimivih opredelitev dela v podjemni pogodbi na način, ki naj bi nakazoval samostojno in občasno opravljanje dela, čeprav gre v resnici za delo, ki spada v temeljno dejavnost delodajalca (sistemizirano delovno mesto).²²

Dodatni problem v zvezi s prikritimi delovnimi razmerji, na katerega so že več let opozarjali inšpektorji, pa je bila neustreznost sankcij, ki so jih imeli inšpektorji na voljo. Vse do novele ZID-1 v 2017 so lahko inšpektorji v primeru, ko so ugotovili primer sklenitve civilne pogodbe v nasprotju z drugim odstavkom 13. člena ZDR-1, z odločbo le začasno prepovedali opravljanje dela delavca, in sicer do odprave nepravilnosti,²³ niso pa imeli podlage za to, da bi delodajalcu naložili sklenitev pogodbe o zaposlitvi s tem delavcem.²⁴ Delodajalec je ugotovljeno nepravilnost sicer lahko odpravil s sklenitvijo pogodbe o zaposlitvi z osebo, ki je delo opravljala na podlagi civilne pogodbe, lahko pa tudi na drug način – tako, da ji je odpovedal civilno pogodbo in oseba ni več sodelovala z njim. V takšnih primerih (ki so bili predvsem pri manjših delodajalcih pogosti) je zaradi inšpekcijske odločbe oseba dejansko izgubila (praviloma edini) vir dohodka.²⁵ Tudi to je bil razlog, da prikriti delavci niso prijavljali kršitev.²⁶

Novelirani ZID-1,²⁷ v katerem so upoštevani predlogi Inšpektorata RS za delo, sedaj v drugem odstavku 19. člena določa, da inšpektor za delo, ki z odločbo ugotovi, da ima oseba sklenjeno civilno pogodbo v nasprotju z drugim odstavkom 13. člena ZDR-1, hkrati v tej odločbi delodajalcu odredi, da mora

²¹ V takšnih primerih inšpektorji najprej naložijo delodajalcu ustrezno vodenje evidence.

²² Na primer delo kuharja je bilo v podjemni pogodbi opredeljeno kot »poučevanje priprave avtohtonih jedi (žlikrofi, orehovi štruklji ...) po predhodnem dogovoru oziroma poziv«. Glej (Poročilo o delu za 2016: str. 66).

²³ Glej 6. točko prvega odstavka 19. člena ZID-1.

²⁴ Že doslej pa je inšpektor delodajalca zaradi kršitve 2. odstavka 13. člena ZDR-1 lahko kaznoval z globo (v skladu z 217. členom ZDR-1, ki takšno ravnanje opredeljuje kot prekršek). Inšpektorji za delo so namreč tudi prekrškovni organ, kar pomeni, da ne le odkrivajo prekrške, temveč o njih tudi odločajo in izrekajo sankcije zanje.

²⁵ Seveda pa je v tem primeru delavec lahko uveljavljal obstoj delovnega razmerja s tožbo na delovnem sodišču in po sodni poti uveljavil svoje pravice.

²⁶ Glej (Poročilo o delu za 2016: str. 66).

²⁷ Glej Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o inšpekciji dela (ZID-1A), Uradni list RS, št. 55/2017, ki je začel veljati 21. 10. 2017.

osebi v roku treh delovnih dni od vročitve odločbe izročiti pisno pogodbo o zaposlitvi.²⁸ Pisna pogodba mora biti ustrezna, glede na dejansko stanje, kot izhaja iz inšpekcijske odločbe (glede vrste in obsega dela, ki ga je oseba opravljala), plačilo za delo pa mora biti primerljivo s plačilom za tovrstno delo po kolektivni pogodbi in splošnih aktih, ki zavezujejo delodajalca (ob upoštevanju obveznosti plačila davkov in prispevkov).²⁹ Oseba, ki je delo opravljala po civilni pogodbi, lahko predloženo pogodbo o zaposlitvi sprejme ali pa jo odkloni in preneha opravljati delo pri delodajalcu. Če oseba odkloni podpis pogodbe, ker ta ni ustrezna, ima pravico zahtevati sodno varstvo pred pristojnim delovnim sodiščem v roku 30 dni od vročitve pogodbe. Pravico do sodnega varstva v roku 30 dni od poteka roka ima tudi oseba, ki ji kljub odredbi inšpektorja delodajalec ni vročil pogodbe o zaposlitvi.³⁰

Delodajalec, ki ne ravna v skladu z odredbo iz inšpekcijske odločbe in osebi ne vroči ustrezne pogodbe o zaposlitvi, s tem stori prekršek po 3. točki prvega odstavka 24. člena ZID-1 in se kaznuje z globo.

3 Sodno varstvo

Oseba, ki delo opravlja na podlagi civilne ali gospodarske pogodbe, a na način, ki je značilen za delovno razmerje (prikriti delavec), lahko sodno uveljavlja obstoj delovnega razmerja in zahteva svoje pravice iz tega naslova.

Upošteva 5. člen Zakona o delovnih in socialnih sodiščih (ZDSS-1),³¹ je spor o sklenitvi, obstoju, trajanju in prenehanju delovnega razmerja individualni delovni spor, o katerem odloča krajevno pristojno delovno sodišče.

Prikriti delavec lahko svoje pravice uveljavlja že v času trajanja pogodbenega razmerja ali šele po tem, ko to razmerje preneha (kar je v praksi pravilo). V prvem primeru mora najprej vložiti zahtevek pri delodajalcu, in šele če ta svojih obveznosti v osmih dneh ne izpolni, ima delavec tridesetdnevni rok za vložitev tožbe.³² V drugem primeru, ko se prikriti delavec šele po prenehanju

²⁸ Gre za podobno rešitev, kot jo vsebuje Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno (Uradni list RS, št. 32/2014; ZPDZC-1) za primer, da se ugotovi zaposlovanje na črno (primer, da oseba delo pri delodajalcu opravlja brez vsake pravne podlage). Glej peti odstavek 5. člena ZPDZC-1.

²⁹ Glej tretji odstavek 19. člena ZID-1.

³⁰ Glej četrty in peti odstavek 19. člena ZID-1.

³¹ Uradni list RS, št. 2/04 in nasl.

³² Glej prvi in drugi odstavek 200. člena ZDR-1.

pogodbenega razmerja odloči za uveljavljanje svojih pravic kot delavec, pa ima neposredno sodno varstvo, kar pomeni, da predhodno uveljavljanje pravic pri delodajalcu ni potrebno. Čeprav niti ZDR1 niti ZDSS-1 v zvezi z ugotavljanjem obstoja delovnega razmerja ne določata roka za vložitev tožbe, ga je postavila sodna praksa. Če prikriti delavec tožbe ne vloži v tridesetih dneh od prenehanja pogodbenega razmerja oziroma takrat, ko je izvedel za prenehanje pogodbenega razmerja, sodišče tožbo zavrne kot prepozno. Sodna praksa pri tem izhaja iz določbe tretjega odstavka 200. člena ZDR-1, ki tridesetdnevni prekluzivni rok določa za vložitev tožbe v primeru ugotavljanje nezakonitosti prenehanja delovnega razmerja. Navedenemu stališču je mogoče pritrditi le glede presoje pravočasnosti zahtevka v zvezi z nezakonitostjo prenehanja delovnega razmerja (katerega obstoj se ugotavlja), ne pa glede pravočasnosti samega ugotavljanja obstoja delovnega razmerja in morebitnih drugih, iz tega izhajajočih zahtevkov. Upravičeni so predlogi teorije (Bečan idr., 2016: str. 129; Kresal, 2016: str. 228), da bi bilo treba to izredno omejujoče stališče sodne prakse nadgraditi in dopustiti prikritemu delavcu, da tudi po poteku roka za uveljavljanje nezakonitosti prenehanja razmerja s tožbo zahteva ugotovitev obstoja delovnega razmerja,³³ v zastaralnem roku petih let pa ob tem uveljavlja tudi morebitne denarne zahtevke (na primer plačo, kot je bila določena z zakonom in kolektivnimi pogodbami, regres za letni dopust, povračilo stroškov v zvezi z delom itd.).³⁴

Upošteva 18. člen ZDR-1, ki določa domnevo obstoja delovnega razmerja, prikritemu delavcu ni treba dokazovati obstoja delovnega razmerja, temveč mora dokazati le elemente delovnega razmerja (ki izhajajo iz 4. člena ZDR-1). Delavec lahko te elemente (delo po navodilih, osebno opravljanje dela, trajnost razmerja itd.) dokazuje z različnimi dokaznimi sredstvi (evidence, priče itd.). Po veljavnem ZDR-1 je dokazno breme na strani delavca,³⁵ zato bo v primeru, da delavec elementov delovnega razmerja ne uspe dokazati, sodišče njegov zahtevek zavrnilo.

³³ Tudi če delavec ob tem ne uveljavlja denarnih zahtevkov, lahko ima pravni interes za ugotovitev obstoja delovnega razmerja (na primer zaradi priznanja delovne dobe in delovnih izkušenj, zaradi vključitve v socialna zavarovanja itd.).

³⁴ Glej četrti odstavek 200. člena in 202. člena ZDR-1.

³⁵ Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti je sicer pripravilo predlog sprememb in dopolnitev ZDR-1 z dne 10. 11. 2016, ki je med drugim v zvezi z uveljavljanjem obstoja delovnega razmerja uvajal obrnjeno dokazno breme, a predlog novele ni bil sprejet. Predlagan je bil novi drugi odstavek 18. člena ZDR-1, ki naj bi se glasil: »Če delavec v primeru spora navaja dejstva, ki opravičujejo domnevo obstoja delovnega razmerja, mora delodajalec dokazati, da v obravnavanem primeru delovno razmerje ne obstaja«.

Če prikriti delavec dokaže elemente delovnega razmerja, sodišče ugotovi,³⁶ da je razmerje, ki je formalno nastalo s sklenitvijo civilne ali gospodarske pogodbe,³⁷ delovno razmerje, na tej podlagi pa lahko delavcu prizna pravice, ki jih je uveljavljal s tožbo (ugotovitev nezakovitosti prenehanja delovnega razmerja in vrnitev na delo, denarne terjatve itd.).

Sodni spori v zvezi z ugotavljanjem obstoja delovnega razmerja so v RS vedno bolj pogosti. Podatkov o številu vloženih tožb v zvezi z ugotovitvijo obstoja delovnega razmerja sicer nimamo, določen pokazatelj pa je število tovrstnih zadev, obravnavanih na podlagi pritožbe pred Višjim delovnim in socialnim sodiščem (VDSS) ter v revizijskem postopku pred Vrhovnim sodiščem RS (VS RS). V javno dostopni bazi sodnih odločitev³⁸ je pod geslom »obstoj delovnega razmerja« najdenih okrog 300 zadevkov (od tega je več kot 100 odločitev iz zadnjih treh let), pod geslom »elementi delovnega razmerja« pa 180 zadevkov (od tega je skoraj 80 odločitev iz zadnjih treh let).

Na podlagi analize te sodne prakse³⁹ je mogoče ugotoviti, da so bila v preteklosti slovenska sodišča bistveno bolj zadržana glede odločanja o obstoju delovnega razmerja, kot so danes. Pri tem kaže izpostaviti nekaj s časom izoblikovanih stališč, ki danes pomenijo ustaljeno sodno prakso. Eno izmed njih je stališče, da status študenta, status samostojnega podjetnika ali kak drug status ne izključuje ugotavljanja obstoja delovnega razmerja te osebe (da se torej status študenta/samostojnega podjetnika in status delavca pojmovno ne izključujeta).⁴⁰ Pomembno je tudi stališče, da volja pogodbenih strank za sklenitev delovnega razmerja pri ugotavljanju obstoja elementov delovnega razmerja praviloma ni bistvena (če obstajajo elementi delovnega razmerja, sodišče ugotovi obstoj delovnega razmerja, ne glede na voljo pogodbenih strank).⁴¹ Med novejšimi je

³⁶ Pri ugotavljanju obstoja delovnega razmerja gre za ugotovitveni in ne za oblikovalni zahtevek.

³⁷ Kot izhaja iz sodne prakse slovenskih delovnih sodišč, ima prikrito delovno razmerje formalno naravo podjemne pogodbe, avtorske pogodbe, občasnega in začasnega dela študentov (študentske napotnice), pogodbe o poslovnem sodelovanju s samostojnim podjetnikom, pogodbe o sodelovanju s samostojnim novinarjem itd.

³⁸ Zajete so odločitve VS RS in vseh višjih sodišč v RS, torej tudi VDSS. Glej <http://www.sodnapraksa.si/>.

³⁹ Glej tudi (Debelak, 2008; Robnik, 2012; Mlakar Sukič in Franca, 2017).

⁴⁰ Prva sodba, v kateri je VS RS sprejelo takšno odločitev (v zvezi s študentkami, ki so opravljale delo stevardes), je bila sodba v zadevi VIII Ips 129/2006 z dne 18. 12. 2007, kasnejše sodbe, ki se nanašajo na študentsko delo, pa so na primer VIII Ips 266/209 z dne 5. 9. 2011, VIII Ips 82/2013 z dne 14. 10. 2013, VIII Ips 54/2014 z dne 13. 5. 2014, VIII Ips 145/2014 z dne 17. 2. 2015 in VIII Ips 16/2015 z dne 8. 6. 2015. Glede ugotavljanja obstoja delovnega razmerja oseb, ki so imele status samostojnega novinarja, glej na primer sodbo VS VIII Ips 321/2009 z dne 6. 9. 2011 (tudi VIII Ips 266/2009 z dne 5. 9. 2011). V zvezi s statusom samostojnega podjetnika in hkratnim statusom delavca je VDSS odločalo v zadevah Pdp 558/2013 z dne 22. 8. 2013, Pdp 356/2014 z dne 25. 9. 2014 in drugih.

⁴¹ Glej na primer sodbo VS RS VIII Ips 129/2006 z dne 18. 12. 2007, VIII Ips 152/2012 z dne 7. 1. 2013 in VIII Ips 82/2013 z dne 14. 10. 2013.

stališče, da je mogoče priznati status delavca tudi osebi, ki ne izpolnjuje pogojev za opravljanje delovnega mesta, predvidenih v delodajalčevem aktu o sistemizaciji,⁴² ali ki pri delodajalcu opravlja delo, ki ni ustrezno sistemizirano,⁴³ seveda pod pogojem, da obstajajo vsi elementi delovnega razmerja.

V zvezi z ugotavljanjem elementov delovnega razmerja pa je VS RS večkrat zavzelo stališče »da je poleg ostalih elementov, ki izhajajo že iz narave delovnega razmerja, zlasti pomembno poudariti element nepretrganega opravljanja dela po navodilih in pod nadzorom delodajalca (tako imenovano direktno oblast delodajalca), saj se delovno razmerje od drugih pravnih razmerij razlikuje predvsem po stopnji osebne odvisnosti, s katero je oseba zavezana k opravljanju določenega dela. Pravica dajanja navodil s strani delodajalca se lahko nanaša na vsebino, izvedbo, čas, trajanje in kraj dejavnosti. Delavec ne more povsem svobodno oblikovati svojega dela in delovnega časa. Poleg tega lahko na obstoj delovnega razmerja kažejo tudi drugi indici, npr. objava prostega delovnega mesta, zagotavljanje orodij in drugih pripomočkov za delo s strani druge stranke ter dejstvo, da se delo opravlja v okviru določenega delovnega časa, v delovnih prostorih, ki jih določi druga pogodbená stranka, itd.«⁴⁴ Ti indici oziroma pokazatelji nepretrganega dela po navodilih in pod nadzorom delodajalca so seveda odvisni tudi od vrste in narave dela.⁴⁵ Kot jasen pokazatelj delovnega razmerja (ne glede na vrsto dela) pa se kaže dejstvo, da gre za delovno mesto, ki spada v temeljno dejavnost delodajalca,⁴⁶ in da oseba delo opravlja na enak način kot druge osebe pri delodajalcu, ki imajo status delavca.⁴⁷

⁴² Ker delodajalci sklepajo pogodbe o zaposlitvi tudi s kandidati, ki ne izpolnjujejo pogojev za opravljanje delovnega mesta (kar je sicer prekršek), ni razloga, da takšni osebi, ki delo dejansko opravlja v razmerju, ki ima elemente delovnega razmerja, ne bi priznali statusa delavca. V tej zvezi glej na primer sodbe VDSS Pdp 860/2014 z dne 13. 4. 2015, Pdp 66/2015 z dne 21. 4. 2016, Pdp 963/2015 z dne 26. 5. 2016, Pdp 410/2017 z dne 12. 10. 2017 in druge.

⁴³ Glej sodbo in sklep VDSS Pdp 464/2013 z dne 24. 10. 2013.

⁴⁴ Gre za 11. točko obrazložitve sodbe VS RS VIII Ips 35/2008 z dne 10. 2. 2009, sklepa VIII Ips 337/2006 z dne 15. 1. 2008 in VIII Ips 129/2006 z dne 18. 12. 2007.

⁴⁵ Navodila delodajalca (v zvezi z vsebino delo, pa tudi časom in krajem opravljanja dela) so v primeru opravljanja dela novinarja ali pomočnika direktorja drugačna kot v primeru opravljanja dela stevarda, prodajalca, maserja, pomočnika v kuhinji, čistilca ali referenta. V primeru vseh teh (in še drugih del) so slovenska sodišča odločala o obstoju delovnega razmerja.

⁴⁶ Na primer delo trgovke v trgovini. Glej sodbo VDSS Pdp 672/2013 z dne 12. 12. 2013.

⁴⁷ Glej na primer sodbo VDSS Pdp 16/2017 z dne 13. 4. 2017.

4 Sklep

Prikrita delovna razmerja v vseh njihovih pojavnih oblikah so pojav, ki dobiva tudi v Sloveniji vedno večje razsežnosti. Prikrivanje prave narave razmerja ne pomeni le slabšega položaja konkretnih oseb, ki niso deležne ustreznega varstva, temveč tudi pritisk na redno zaposlene delavce, prav tako pa vpliva na sindikalno delovanje in delavsko soupravljanje. Z uporabo takšnih oblik dela delodajalci nelojalno konkurirajo delodajalcem, ki ne iščejo bližnjic in spoštujejo delovno zakonodajo. Ukrepanje proti tem pojavom je nujno, pri tem pa sta poleg ustrezne opredelitve delovnega razmerja (in kriterijev razmejitve med samozaposlenimi in delavci) pomembna predvsem ustrezen razvoj sodne prakse v zvezi z uveljavljanjem obstoja delovnega razmerja in še posebej učinkovit inšpekcijski nadzor.

Literatura

- Bečan, I. idr. (2016) *Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem* (Ljubljana: Ius Software, GV Založba).
- Casale, G. (2011) *The Employment Relationship, A Comparative Overview* (Oxford in Portland, Oregon, Geneva, Hart publishing, International Labour Office).
- Debelak, M. (2008) Sodna praksa v sporih o obstoju delovnega razmerja med delavci in delodajalci. *Delavci in delodajalci*, 8, str. 439–457.
- Eurofound (2016) *Exploring the fraudulent contracting of work in the European Union* (Luxembourg, Publications Office of the European Union).
- Kresal, B. (2014) Prikrita delovna razmerja – nevarno izigravanje zakonodaje, *Delavci in delodajalci*, 14, str. 177–199.
- Kresal, B. (2016) Obstoj delovnega razmerja kot predhodno vprašanje v delovnih sporih, *Delavci in delodajalci*, 16, str. 217–240.
- Mlakar Sukič, N. & Franca, V. (2017) Sodna praksa na področju prikritih delovnih razmerij, *Pravna praksa*, 15/2017, priloga, II–VIII.
- Pennings, F. & Bosse, C. (2011) *The Protection of Working Relationships, A comparative study*. (The Netherlands: Kluwer Law International).
- Poročilo o delu Inšpektorata RS za delo za leta 2018, 2017, 2016, dostopno na: http://www.id.gov.si/si/o_inspektoratu/javne_objave/letna_porocila/ (22.7.2019)
- Report V (1) (2006) *International Labour Conference, 95th Session*, dostopno na: <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc95/pdf/rep-v-1.pdf> (22.7.2019)
- Robnik, I. (2012) Sodna praksa v zvezi z obstojem delovnega razmerja in fleksibilnimi oblikami zaposlitve, *Delavci in delodajalci*, 12, str. 405–421.
- Senčur Peček, D. (2011) Koga naj varuje delovna zakonodaja, *Podjetje in delo*, 37, str. 1162–1173.
- Senčur Peček, D. (2015) Neuporaba in spremenjena uporaba institutov delovnega prava, *Podjetje in delo*, 41, str. 1191–1207.

- Senčur Peček, D. (2015a) Prikrita delovna razmerja: ali bodo "samozaposleni" nadomestili delavce?, *Lexonomica: revija za pravo in ekonomijo*, 7, str. 1–17.
- Senčur Peček, D. (2016) Pojem delavca s primerjalnega in EU vidika, *Delavci in delodajalci*, 16, str. 189–215.
- Šiftar, V. (1972) *Osnove delovnega prava* (Maribor: Višja pravna šola).
- The Employment Relationship: An annotated guide to ILO Recommendation No. 198* (2007)
Dostopno na:
<http://www.ilo.org/public/english/dialogue/ifpdial/downloads/guide-rec198.pdf> (22.7.2019)
- Tičar, L. (2012) *Nove oblike dela* (Ljubljana: Pravna fakulteta).

Visokošolski učitelji nekoč in danes

MOJCA TANCER VERBOTEN

Povzetek Visoko šolstvo in znanost morata biti nosilca razvoja posamezne države. Vloga visokega šolstva v Republiki Sloveniji je rasla in se razvijala skladno s potrebami družbe. Pojavljala so se nova študijska področja, nove znanstvene discipline, razvijali in širili z vsebinami so se visokošolski zavodi. Nosilci izobraževalnega in znanstvenoraziskovalnega procesa so in so bili visokošolski učitelji, imenovani tudi pedagoško osebje, akademski kader, univerzitetno osebje. Skozi čas so se spreminjali njihov položaj, vstopni pogoji, zahteve akademske kariere, razvijale pa so se tudi potrebe študentov. Tukaj so nove tehnologije, ki spreminjajo način dela, podajanja znanja in dostop do informacij, zato je to področje posebej zanimivo za primerjalnopravni zgodovinski pregled, ki je predmet tega prispevka. Ne glede na položaj oziroma status so bili visokošolski učitelji temelj za delovanje visokošolskih zavodov, nosilci najvišjih znanstvenoraziskovalnih dosežkov ter povezovalci javnega in zasebnega sektorja.

Ključne besede: • visokošolski učitelji • delovno razmerje v visokem šolstvu • javni uslužbenci • plačni sistem v javnem sektorju • plače visokošolskih učiteljev •

Higher Education Teachers Once and Today

MOJCA TANCER VERBOTEN

Abstract Higher education in science must be developer of each country. This was also the case in the Republic of Slovenia where the role of higher education following the needs of society and general development. New fields of study and new scientific disciplines appeared, and higher education institutions developed and expanded with that. Educational and scientific research processors are and have been higher education teachers also called pedagogical staff, academic staff, university staff. Their position changed, the conditions of entry changed and also demands of academic careers, the needs of students were developing, here are new technologies that change the way of work, knowledge transfer and access to information changed, which is why this field is especially interesting for comparative legal historical review. Regardless of the status, higher education teachers were the foundation for the operation of higher education institutions. They are bearers of the highest scientific research achievements and the links between the public and the private sector.

Keywords: • higher education teachers • employment relationships in higher education • public employees • public sector salary system • salaries of higher education teachers •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Mojca Tancer Verboten, University of Maribor, Faculty of Law, Maribor, Slovenia, email: mojca.tancer@um.si.

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3.16>
Available at: <http://press.um.si>

ISBN 978-961-286-304-3

1 Uvod

Najstarejša slovenska univerza letos praznuje častitljivo stoletnico svojega obstoja, druga največja slovenska univerza, Univerza v Mariboru, pa štiriinštiridesetletnico svoje ustanovitve. Ne glede na dolžino delovanja visokošolskih zavodov v Republiki Sloveniji je rasla in se razvijala vloga visokega šolstva, ki je sledila potrebam družbe in splošnega razvoja. Pojavljala so se nova študijska področja, nove znanstvene discipline, razvijali in širili z vsebinami so se visokošolski zavodi. Nosilci izobraževalnega in znanstvenoraziskovalnega procesa so in so bili visokošolski učitelji, imenovani tudi pedagoško osebje, akademski kader, univerzitetno osebje. Skozi zgodovino so se spreminjali njihov položaj, vstopni pogoji za zaposlitev, zahteve akademske kariere, razvijale pa so se tudi potrebe študentov. Tukaj so nove tehnologije, ki spreminjajo način dela, podajanja znanja in dostop do informacij. Ne glede na položaj so bili visokošolski učitelji steber razvoja države, nosilci najvišjih znanstvenoraziskovalnih dosežkov, povezovalci javnega in zasebnega sektorja ter pomoč gospodarstvu.

Zanimiv je vpogled v delovnopравни položaj visokošolskih učiteljev nekoč in danes, ki temelji na različnih zakonskih podlagah in prinaša prikaz posebnosti za ureditev delovnih razmerij na področju visokega šolstva. V prispevku sta obravnavani ureditev pravnega okvirja zaposlitve v visokem šolstvu nekoč in danes ter določitev delovnega mesta in plače visokošolskih učiteljev.

2 Posebnosti ureditve delovnopravnega položaja visokošolskih učiteljev

2.1 Splošno o pravnem okvirju zaposlitve v visokem šolstvu

Za urejanje položaja visokošolskih učiteljev pred letom 1993 je veljal predhodnik sedanjega zakona, to je Zakon o usmerjenem izobraževanju (ZUI).¹ V skladu s 180. členom ZUI je bilo določeno, da v visokih šolah opravljajo vzgojno-izobraževalno, raziskovalno in umetniško delo visokošolski učitelji, znanstveni delavci in sodelavci, ki so v skladu s tem zakonom pridobili ustrezen naziv. Nazivi so bili enaki današnjim na podlagi 181. člena ZUI, a s to posebnostjo, da so bili za visokošolske učitelje določeni tudi učitelji, ki so izvajali praktični pouk,

¹ Zakon o usmerjenem izobraževanju (ZUI), Uradni list SRS, št. 11/1980, 6/1983, 25/1989, 35/1989, Uradni list SFRJ, št. 83/1989, Uradni list RS – stari, št. 8/1990 -ZSDZ, 10/1991, Uradni list RS/I, št. 12/1991 – ZOFVI, 17/1991 – ZUDE, Uradni list RS, št. 66/1993, 67/1993 – ZVis, 12/1996 – ZPSI.

proizvodno delo in delovno prakso, večšine, obštudijske in druge interesne dejavnosti, ter učitelji za tiste predmete, pri katerih so pomembnejša posebna strokovna znanja kot pa znanstvena ali umetniška usposobljenost. Za postopek zaposlitve se je najprej uporabljal Zakon o združenem delu (ZZD)² in kasneje Zakon o temeljnih pravicah iz delovnega razmerja (ZTPDR).³ Postopek zaposlitve visokošolskih učiteljev je potekal v skladu s členi 119–127 ZZD. Takrat so imeli položaj delavcev, vstopni pogoji za zaposlitev pa so bili prav tako kot danes določeni z ZUI, in sicer z izvolitvijo v ustrezen naziv, ki je bila pogoj za zasedbo delovnega mesta. Na podlagi 125. člena ZZD je delavec sklenil delovno razmerje po izpeljanem izbirnem postopku, ki ga je izvedel delavski svet, s podpisom pismene izjave, da so mu znani samoupravni sporazum o združevanju dela delavcev v visokošolskem zavodu, samoupravni splošni akt, s katerim se ureja delovno razmerje, in drugi samoupravni splošni akti, s katerimi se urejajo njegove pravice in obveznosti, ter statut zavoda.⁴ Prav tako so bili v letih od 1989 do 1993 visokošolski učitelji delavci, ki so se zaposlovali na podlagi 11. člena ZTPDR, in sicer ob izpolnjevanju pogoja izvolitve v naziv. Visokošolski zavodi so z visokoškolskimi učitelji začeli sklepati ali urejati delovno razmerje s pogodbo o zaposlitvi šele na podlagi 135. člena Zakona o delovnih razmerjih (ZDR)⁵ v letu 1990.

Od nastanka slovenske države smo bili priča velikim spremembam na področju visokega šolstva. V slovenskem visokoškolskem prostoru je število študentov hitro naraščalo, povečala se je mobilnost študentov, prav tako sta se povečala število visokošolskih učiteljev in njihova mobilnost. Slovenija se je v tem obdobju aktivno in tvorno vključila v bolonjski proces, kot članica Evropske unije pa se je v nadaljevanju tudi zavezala izvajanju ciljev Lizbonske strategije (Kolar, 2011: 9). Ob pripravi in sprejetju nove visokošolske zakonodaje v letu 1993 se je sledilo predvsem evropskim standardom in glavnim smernicam na področju visokega

² Zakon o združenem delu (ZZD), Uradni list SFRJ, št. 53/1976, 63/1979 – popr., 57/1983, 85/1987, 6/1988 – popr., 11/1988, 19/1988 – popr., 38/1988 – popr., 77/1988 – ZPod, 40/1989, 40/1989, 60/1989 – ZTPDR, Uradni list RS – stari, št. 37/1990.

³ Zakon o temeljnih pravicah iz delovnega razmerja (ZTPDR), Uradni list SFRJ, št. 60/1989, 42/1990, Uradni list RS – stari, št. 4/1991, 10/1991, Uradni list RS/I, št. 17/1991 – ZUDE, Uradni list RS, št. 13/1993, 66/1993, 97/2001 – ZSDP, 42/2002 – ZDR, 43/2006 – ZkolP.

⁴ Z visokoškolskimi učitelji so se sklepale pogodbe o zaposlitvi z nepopolnim delovnim časom na podlagi Zakona o zaposlovanju delavcev z nepopolnim delovnim časom, o uvedbi dela preko polnega delovnega časa in o opravljanju dela, ki se ne šteje v delovno razmerje (Uradni list SRS, št. 39/70), kar je bil predhodnik današnjega dopolnilnega dela na podlagi 9. odstavka 63. člena ZVis pri istem delodajalcu, oziroma kot je bilo takrat določeno, v lastni delovni organizaciji.

⁵ Zakon o delovnih razmerjih (ZDR), Uradni list RS, št. 14/90, 5/91.

šolstva.⁶ Zakon o visokem šolstvu (ZVis)⁷ je že od začetka veljave določil, da so visokošolski učitelji docent, izredni profesor in redni profesor ter lektor, na visokošolskih strokovnih programih tudi predavatelj in višji predavatelj. Visokošolski učitelji so določeni kot nosilci izobraževalnega, umetniškega in raziskovalnega programa. Pri svojem delu sledijo in prispevajo k razvoju znanosti, umetnosti in stroke na področju, za katerega so izvoljeni, samostojno razvijajo določeno področje znanosti, umetnosti oziroma stroke in skrbijo za prenos tega znanja. V Republiki Sloveniji je danes položaj visokošolskih učiteljev različen glede na sektor, v katerem so zaposleni, čeprav je večina visokošolskih učiteljev zaposlena v javnem sektorju in imajo status javnih uslužbencev. Pravni okvir za njihovo zaposlitev v javnih visokošolskih zavodih je danes določen v Zakonu o javnih uslužbencih (ZJU),⁸ Zakonu o delovnih razmerjih⁹ in ZVis, medtem ko v zasebnih visokošolskih zavodih delodajalcev ob zaposlitvi visokošolskih učiteljev ne zavezuje ZJU. Pri urejanju delovnega razmerja se uporabljajo tudi Kolektivna pogodba za negospodarske dejavnosti,¹⁰ Kolektivna pogodba za dejavnost vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji¹¹ in Kolektivna pogodba za javni sektor¹². ZVis kot *lex specialis* na področju visokega šolstva tudi danes zaposlitve in položaja visokošolskih učiteljev ne ureja celovito, prav tako se pojavlja dualnost med ZJU¹³ in ZDR-1, kar pomeni, da poteka postopek zaposlitve v glavnem po določilih ZDR-1. V letu 1993 so bili delodajalci v visokem šolstvu še zavezani po določitvi sistemizacije delovnih mest k pridobitvi soglasja ministra, pristojnega za visoko šolstvo, danes pa v skladu z ustavno zagotovljeno avtonomijo univerz in samostojnih visokošolskih

⁶ Med temeljnimi načeli visokega šolstva je bila v skladu z določilom Magne Chartre Universitatum določena svoboda raziskovanja, poučevanja in oblikovanja kot temeljno načelo univerzitetnega življenja, medtem ko je pri izbiri učnega osebja in urejanju njegovega statusa treba upoštevati načelo neločljivosti raziskovanja in poučevanja.

⁷ Zakon o visokem šolstvu (ZVis), Uradni list RS, št. 32/12 – uradno prečiščeno besedilo, 40/12 – ZUJF, 57/12 – ZPCP-2D, 109/12, 85/14, 75/16, 61/17 – ZUPŠ in 65/17.

⁸ Zakon o javnih uslužbencih (ZJU), Uradni list RS, št. 63/07 – uradno prečiščeno besedilo, 65/08, 69/08 – ZTFI-A, 69/08 – ZZavar-E in 40/12 – ZUJF.

⁹ Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1), Uradni list RS, št. 21/13, 78/13 – popr., 47/15 – ZZSDT, 33/16 – PZ-F, 52/16 in 15/17 – odl. US.

¹⁰ Kolektivna pogodba za negospodarske dejavnosti, Uradni list RS, št. 18/91-I, 53/92, 13/93 – ZNOIP, 34/93, 12/94, 18/94 – ZRPJZ, 27/94, 59/94, 80/94, 64/95, 19/97, 37/97, 87/97 – ZPSDP, 3/98, 3/98, 39/99 – ZMPUPR, 39/99, 40/99 – popr., 99/01, 73/03, 77/04, 115/05, 43/06 – ZKolP, 71/06, 138/06, 65/07, 67/07, 57/08 – KPJS, 67/08, 1/09, 2/10, 52/10, 2/11, 3/12, 40/12, 1/13, 46/13, 95/14, 91/15, 88/16 in 80/18.

¹¹ Kolektivna pogodba za dejavnost vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji, Uradni list RS, št. 52/94, 49/95, 34/96, 45/96 – popr., 51/98, 28/99, 39/99 – ZMPUPR, 39/00, 56/01, 64/01, 78/01 – popr., 56/02, 43/06 – ZKolP, 60/08, 79/11, 40/12, 46/13, 106/15, 8/16 – popr., 45/17, 46/17 in 80/18.

¹² Kolektivna pogodba za javni sektor (KPJS), Uradni list RS, št. 57/08, 23/09, 91/09, 89/10, 89/10, 40/12, 46/13, 95/14, 91/15, 21/17, 46/17, 69/17 in 80/18.

¹³ Za visoko šolstvo se uporabljajo samo uvodne določbe, skupna načela sistema javnih uslužbencev in druga skupna vprašanja sistema javnih uslužbencev.

zavodov¹⁴ samostojno urejajo notranjo organizacijo in delovanja s statutom v skladu z ZVis. Avtonomija na visokošolskih zavodih zajema oblike funkcionalne, personalne in delno tudi teritorialne samostojnosti, kar zlasti vključuje upravičenost državnih univerz in visokih šol, da samostojno urejajo njim lastne zadeve (določanje in odločanje o organizacijski strukturi, pedagoški in raziskovalni dejavnosti, visokošolskih učiteljih ipd.) (Kaučič & Grad, 2011: 152).

Ob pregledu praks evropskih držav na področju ureditve statusa visokošolskih učiteljev je razvidno, da zaradi različnih pravnih ureditev in tradicije njihov položaj ni povsod enak (Ocvirk, Bažon & Trunk Širca, 2010: 130). V Avstriji je podlaga v zakonodaji, da imajo od leta 2004 visokošolski učitelji lahko status javnih uslužbencev, kar velja predvsem za zaposlene z daljšim stažem. Položaj visokošolskih učiteljev je urejen z Zakonom o univerzi.¹⁵ Prav tako imajo na Portugalskem in v Španiji visokošolski učitelji z daljšo akademsko kariero položaj javnih uslužbencev (Estermann & Nokkala, 2009: 42). Zakonodaja Republike Slovenije je torej sledila evropski praksi pri določitvi položaja javnih uslužbencev, ki na področju visokega šolstva glede na nazive, ki jim je ta status namenjen, predstavlja predvsem trajnost zaposlitve. Z Nacionalnim programom visokega šolstva 2011–2020 (Kolar, 2011: 24) je bilo sicer predvideno, da naj bi visokošolski učitelji izstopili iz plačnega sistema javnih uslužbencev, vendar ne s spremembo statusa javnega uslužbenca, kar pomeni, da bi visokošolski zavodi sicer imeli večjo fleksibilnost na področju določitve plače, ne pa pri urejanju samega položaja in delovnih razmerjih visokošolskih učiteljev, kjer bi bili še vedno vezani na pravila delovanja v javnem sektorju. Navedeno je nujno treba določiti predvsem pri pridobivanju evropskih projektov, kjer bi morala naša zakonodaja slediti trendom drugih evropskih držav, predvsem zaradi možnosti večjega črpanja finančnih sredstev.

¹⁴ 58. člen Ustave Republike Slovenije (URS), Uradni list RS, št. 33/91-I, 42/97 – UZS68, 66/00 – UZ80, 24/03 – UZ3a, 47, 68, 69/04 – UZ14, 69/04 – UZ43, 69/04 – UZ50, 68/06 – UZ121,140,143, 47/13 – UZ148, 47/13 – UZ90,97,99 in 75/16 – UZ70a.

¹⁵ Universitätsgesetz 2002 (UG) (Bundesgesetz über die Organisation der Universitäten und ihre Studien (Universitätsgesetz 2002 – UG) StF: BGBl. I Nr. 120/2002 (NR: GP XXI RV 1134 AB 1224 S. 111. BR: 6697 AB 6717 S. 690).

2.2 Določitev delovnega mesta in plače visokošolskim učiteljem

Čeprav bi morda kdo pomislil na nepotrebnost zakonske ureditve področja plače in plačila za delo, saj ima v sodobnem delovnem pravu ključno vlogo pogodba o zaposlitvi, ki mora nujno vsebovati tudi določbe glede plačila, je pa prav tako nujno, da nekatera ključna vprašanja v zvezi s plačilom uredi tudi zakonodajalec (Tičar, 2018: 1186).

Pravica do plače je ena izmed osnovnih človekovih pravic. Vezana je na pravico do dela (Korpič, 1998: 1118). Pravico do plačila določajo tudi mednarodne norme: Splošna deklaracija o človekovih pravicah¹⁶, Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah¹⁷ ter Evropska socialna listina.¹⁸

Institut plačila za delo je bil za visokošolske učitelje urejen tudi v prejšnji delovnopравни zakonodaji, in sicer na način, da je ureditev v visokošolskih zavodih sledila določilu 133. člena ZZD, ki je predvidel, da medsebojne pravice, obveznosti in odgovornosti pri delu določajo delavci svobodno in enakopravno s samoupravnim splošnim aktom, s katerim se ureja delovno razmerje, v skladu s samoupravnim sporazumom o združevanju dela delavcev v temeljni organizaciji. S samoupravnim splošnim aktom so delavci določili osnove in merila za razporejanje čistega dohodka ter osnove in merila za vrednotenje dela za delitev sredstev za osebne dohodke delavcev ter način izkazovanja in izplačevanja njihovih osebnih dohodkov. Na visokih šolah v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja so imeli delavci sprejete samoupravne sporazume o delitvi sredstev za osebne dohodke, na podlagi katerih so se izdajale odločbe za določitev osebnega dohodka posameznega visokošolskega učitelja.¹⁹ Delovna mesta so bila poimenovana po nazivih, ki so jih delavci pridobili v postopku izvolitve v naziv in so bili za visokošolske učitelje docent, izredni profesor in redni profesor. Z 49. členom ZTPDR je bilo določeno, da delavcu pripada za

¹⁶ Sprejela in razglasila jo je Generalna skupščina Združenih narodov 10. decembra 1948 z resolucijo št. 217 A (III).

¹⁷ Sprejela ga je Generalna skupščina Združenih narodov 16. decembra 1966 z resolucijo št. 2200 A (XXI). Veljati je začel 3. januarja 1976 v skladu s 27. členom in v 7. členu določa pravico do zaslužka za opravljeno delo.

¹⁸ Evropska socialna listina, Ur. l. RS, št. 24/99 – MP, št. 7/99.

¹⁹ Kot zanimivost ob pregledu plače je iz odločb, izdanih leta 1975, Visoke tehniške šole v Mariboru razvidno, da so bili visokošolski učitelji na delovnih mestih docenta, izrednega in rednega profesorja, plača pa je bila sestavljena iz osnovne plače, dodatka za delovne izkušnje in minulo dobo, dodatka za vsako tedensko uro predavanj in vaj po semestru, morebitnega dodatka za vodstveno delo. Vsaka postavka je bila ovrednotena s številom točk – na primer za delovno mesto docenta je bilo za individualnega delavca z desetimi leti delovne dobe določenih skupaj 483 točk.

delo osebni dohodek v skladu s splošnim aktom, usklajenim z družbenim dogovorom, oziroma kolektivno pogodbo in zakonom ter na isti podlagi tudi del dobička, ki je v sorazmerju z njegovim prispevkom k ustvarjanju dobička. V letu 1992 je bila sprejeta zakonodaja za področje določanja plač v javnih vzgojno-izobraževalnih zavodih, ki je predstavljala za področje visokega šolstva *lex specialis* predpis za plače visokošolskih učiteljev, in to sta bila Zakon o plačah delavcev v javnih vzgojno-izobraževalnih zavodih²⁰ in Zakon o razmerjih plač v javnih zavodih, državnih organih in v organih lokalnih skupnosti.²¹ Na podlagi 3. člena ZRPJZ je bila sestava plače določena iz naslednjih elementov: osnovna plača ter del plače za delovno uspešnost in dodatkov, kar že spominja na temelje današnje ureditve. Osnovna plača se je določila na podlagi osnove za obračun plač in količnikov, določenih z ZRPJZ. Za napredovanje visokošolskih učiteljev se je uporabljal na zakonski osnovi sprejet Pravilnik o plačah, merilih in povračilih stroškov, ki ga je na visokošolskem zavodu sprejel pristojni organ, nato pa si je delodajalec moral pridobiti še soglasje Sveta za visoko šolstvo Republike Slovenije.

Pravni okvir zaposlitve na javnih visokošolskih zavodih danes določa, da so visokošolski učitelji javni uslužbenci, in glede na status je njihovo plačilo za delo določeno z Zakonom o sistemu plač v javnem sektorju,²² ki je ob določitvi plačnih skupin in podskupin visokošolske učitelje razvrstil v plačno skupino D (delovna mesta na področju vzgoje, izobraževanja), oziroma v plačno podskupino D1 (visokošolski učitelji in visokošolski sodelavci). Delodajalci v visokem šolstvu torej morajo na področju plačila za delo in pri določitvi sestavin pogodbe o zaposlitvi v celoti slediti določilom ZSPSJ. Pravne osebe javnega prava (kar so tudi visokošolski zavodi) izvajajo naloge in dejavnosti v javnem interesu in zanje velja javno financiranje, zato so odhodki, kamor spadajo tudi stroški dela (plače in druga plačila za delo), natančno določeni v zakonu in drugih predpisih ter kolektivnih pogodbah (Bečan et al., 2016: 750). Določeno stopnjo avtonomije so visokošolski zavodi pri določitvi plač ohranili samo na področju napredovanja, saj za visokošolske učitelje ne veljata postopek in način preverjanja

²⁰ Zakon o plačah delavcev v javnih vzgojno-izobraževalnih zavodih (ZPDJZ), Uradni list RS, št. 16/1992, 13/1993 – ZNOIP, 13/1993, 17/1993 – ZNOIP-A, 42/1993, 18/1994 – ZRPJZ, 36/1996 – ZRPJZ-A.

²¹ Zakon o razmerjih plač v javnih zavodih, državnih organih in v organih lokalnih skupnosti (ZRPJZ), Uradni list RS, št. 18/1994, 13/1995 – odl. US, 36/1996, 20/1997 – ZDPra, 39/1999 – ZMPUPR, 86/1999 – odl. US, 98/1999 – ZZdrS, 56/2002 – ZSPJS, 72/2003 – ZSPJS-A, 70/2004 – ZSPJS-C, 53/2005 – ZSPJS-D, 14/2006 – ZSPJS-E, 57/2007 – ZSPJS-G, 10/2008, 58/2008 – ZSPJS-I, 57/2008 – KPJS.

²² Zakon o sistemu plač v javnem sektorju (ZSPJS), Uradni list RS, št. 108/09 – uradno prečiščeno besedilo, 13/10, 59/10, 85/10, 107/10, 35/11 – ORZSPJS49a, 27/12 – odl. US, 40/12 – ZUJF, 46/13, 25/14 – ZFU, 50/14, 95/14 – ZUPPJS15, 82/15, 23/17 – ZDOdv, 67/17 in 84/18, ki je nadomestil prejšnji ZRPJZ.

izpolnjevanja pogojev za napredovanje, ki ga določi Vlada Republike Slovenije z Uredbo o napredovanju javnih uslužbencev v plačne razrede,²³ temveč izda splošni akt o napredovanju za visokošolske zavode pristojni organ univerze s soglasjem Sveta Republike Slovenije za visoko šolstvo,²⁴ kot je določeno v 4. odstavku 17. člena ZSPJS. Plačilo za delo za visokošolske učitelje je tako v celoti normirano z ZSPJS in podzakonskimi predpisi ter delodajalec nima možnosti opravljenega dela ali posameznega dosežka pri opravljanju izobraževanja ali raziskovanja posebej nagraditi v obliki stimulativnega dela plačila za delo. Plača posameznega visokošolskega učitelja je vsako leto drugačna, odvisna od neposredne pedagoške obveznosti v posameznem študijskem letu, ter pri individualni določitvi izhaja iz 63. člena ZVis in meril za vrednotenje dela, ki jih določi rektor oziroma dekan in za katera mora pridobiti soglasje ministra, pristojnega za visoko šolstvo. V preteklosti je bil izračun plače visokošolskega učitelja vezan na Sklep o normativih in standardih za opravljanje izobraževalne dejavnosti v višjem in visokem šolstvu,²⁵ ki je kot osnovo prav tako določal število ur predavanj in velikost skupin študentov. Tudi sedanja zakonodaja na področju visokega šolstva je ohranila možnost dopolnilnega dela pri isti pravni osebi, tako da je možnost zaposlitve posameznega visokošolskega učitelja pri istem delodajalcu v obsegu do največ 48 ur na teden, temu primerno pa sledi tudi plačilo za delo. Navedena določba ZVis ni v nasprotju z Direktivo 93/104/ES o določenih vidikih organizacije delovnega časa, po kateri delovni čas delavca ne sme preseči 48-urnega tedenskega maksimuma (Korpič, 2005: 1647).

Posebnost pri določanju plačila za delo je za visokošolske učitelje določitev delovnega mesta, kjer je prišlo do spremembe z uveljavitvijo enotne plačne zakonodaje za javni sektor. V skladu s 7. in 8. točko 1. odstavka 2. člena ZSPJS sta posebej izpostavljena izraza delovno mesto in naziv.²⁶ Ta ločenost delovnega mesta in naziva je bila uporabljena za visokošolske učitelje, ki imajo sedaj enotno delovno mesto visokošolski učitelj, v okviru katerega je mogoče napredovanje v

²³ Uredba o napredovanju javnih uslužbencev v plačne razrede, Uradni list RS, št. 51/08, 91/08 in 113/09.

²⁴ Podaja soglasja s strani Sveta Republike Slovenije za visoko šolstvo je sicer arhaična določba ZSPJS, ki se ne izvaja, saj Svet Republike Slovenije za visoko šolstvo s spremembo visokošolske zakonodaje nima več te pristojnosti. Del dejavnosti Sveta Republike Slovenije za visoko šolstvo je prešel pod pristojnost Nacionalne agencije za kakovost v visokem šolstvu, vendar so se glede na 51.f člen ZVis izrekli za nepristojne na področju plač.

²⁵ Sklep o normativih in standardih za opravljanje izobraževalne dejavnosti v višjem in visokem šolstvu, Uradni list RS, št. 39/1992, 134/2003.

²⁶ ZSPJS določa, da je delovno mesto v organizacijski strukturi najnižja organizacijska enota, ki ima v okviru delovnega ali poklicnega področja opredeljene glavne naloge. Naziv pa je poimenovanje, ki ga javni uslužbenec pridobi z imenovanjem, izvolitvijo, podelitvijo ali napredovanjem v skladu z zakonom.

treh nazivih: docent, izredni in redni profesor.²⁷ Kot zanimivost je treba izpostaviti, da na področju znanosti, kjer je možno pridobiti ekvivalent posameznega naziva, ni bilo določeno eno delovno mesto v treh nazivih. Takšen sistem določitve delovnega mesta vpliva na število možnih napredovanj visokošolskih učiteljev v okviru delovnega mesta.

Togost plačnega sistema za javni sektor je sicer z vidika nadzorovane in omejene porabe javnih financ razumljiva, vendar predstavlja za visoko šolstvo, ki pridobiva sredstva iz evropskih projektov, tudi veliko oviro, saj nismo konkurenčni pri zaposlovanju visokošolskih učiteljev iz tujine in tudi ne pri koriščenju možnih evropskih sredstev za stroške plačila za delo. Delno je bilo navedeno upoštevano z vključitvijo 6. odstavka v 3. člen ZSPJS, ki je določil, da se določbe tega plačnega sistema ne uporabljajo za določitev plač zaposlenih v javnem sektorju, ki se zaposlijo za določen čas na podlagi posebne pogodbe med uporabnikom proračuna in Evropsko komisijo ali drugim organom Evropske unije, mednarodno organizacijo ali tujo ustanovo ali drugim tujim delodajalcem (v nadaljnjem besedilu sopogodbenu), če so v tej pogodbi določena plača in drugi prejemki, ki jih zaposleni prejema v času zaposlitve v javnem sektorju in se ti prejemki v celoti financirajo iz sredstev, ki jih zagotavlja sopogodbenu.

3 Sklep

Zanimiv je primerjalnopравни pregled delnopravnega položaja visokošolskih učiteljev nekoč in danes, ki temelji na različnih zakonskih podlagah in prinaša zgodovinski prikaz določitve posebnosti za ureditev delovnih razmerij na področju visokega šolstva. Iz prispevka izhaja, da je bilo visoko šolstvo v preteklosti obravnavano kot standardna zaposlitev, ki je temeljila na delnopravni zakonodaji, enaki za vse delavce. Danes je posebnost te zaposlitve ne samo status javnega uslužbenca, temveč tudi določila visokošolske zakonodaje, predvsem 63. člen ZVis, ki predstavlja *lex specialis* za ureditev delovnih in pedagoških obveznosti, vezanih na ureditev plačila za delo in določitev posebnosti pri sklepanju pogodb o zaposlitvi. Iz primerjave sprememb zakonodaje je prav tako razvidno, da je proces dopolnitev potekal in poteka v

²⁷ Ločenost delovnega mesta in naziva vpliva na napredovanje, in sicer javni uslužbenci na delovnih mestih, kjer je mogoče tudi napredovanje v višji naziv, lahko v posameznem nazivu napredujejo največ za pet plačnih razredov, javni uslužbenci, kjer ni mogoče napredovati v naziv, pa lahko na delovnem mestu napredujejo največ za deset plačnih razredov. Če z napredovanjem na delovnih mestih, kjer je mogoče napredovanje v naziv, skupaj v vseh nazivih ni mogoče napredovanje za deset plačnih razredov, je v najvišjem nazivu mogoče napredovati za toliko plačnih razredov, da je doseženo napredovanje v nazivih skupno za deset plačnih razredov.

zavedanju zakonodajalca in akterjev na področju visokega šolstva ter znanosti, da potrebujemo učinkovito in razvojno usmerjeno visoko šolstvo, ki bo stimulatивно za študij tako domačih kot tujih študentov.

Literatura

- Bečan, I., Belopavlovič, N., Korpič Horvat, E., Kresal, B., Kresal Šoltes, K., Mežnar, Š., Robnik, I., Senčur Peček, D. & Šetinc Tekavc, M. (2016) *Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1) s komentarjem* (Ljubljana: GV Založba).
- Estermann, T. & Nokkala, T. (2009) *University autonomy in Europe 1: exploratory study* (Bruselj: EUA).
- Kaučič, I. & Grad, F. (2011) *Ustavna ureditev Slovenije* (Ljubljana: GV Založba).
- Korpič Horvat, E. (2005) Pogodba o zaposlitvi z dopolnilnim delom, V: *Dnevi slovenskih pravnikov 2005, od 13. do 15. oktobra, Portorož, Podjetje in delo*, 31(6/7), str. 1638-1653.
- Korpič Horvat E. (1998) Plače v javnem sektorju, V: *Dnevi slovenskih pravnikov, od 15. do 17. oktobra 1998 v Portorožu, Podjetje in delo*, 24(6/7), str. 1117-1131.
- Ocvirk, A., Bažon, K. & Trunk Širca, N. (2010) *Položaj zaposlenih in avtonomija zaposlovanja*. (Koper: Fakulteta za management Univerze na Primorskem).
- Tičar, L. (2018) Zakonska ureditev plačila za delo in njen pomen za prakso: izzivi pravne ureditve plačila za delo v zasebnem sektorju, V: *Dnevi slovenskih pravnikov, 11. do 13. oktober 2018, Portorož, Podjetje in delo*, 44(6/7), str. 1185-1191

Družbena odgovornost je odgovornost do družbe, to je ljudi in narave

MATJAŽ MULEJ

Povzetek Pojem družbena odgovornost je slab prevod: gre za odgovornost do družbe, pravijo globalno sprejeti dokumenti. Šele zdaj dodajamo tudi družbeno odgovornost družbe. Pri sodobni ozki in medsebojno različni specializaciji strok je neizogibno, da stroke povzročajo poleg vpogledov veliko (tudi bistvenih) spregledov z (lahko) nevarnimi posledicami, vse do kriz, celo svetovnih vojn. Zato se je človeštvo na globalni ravni odločilo za ukrep, ki se imenuje družbena odgovornost organizacij in (naj) vodi k zadostni in potrebni celovitosti. Z njo je lažje prevzeti odgovornost za vplive na družbo, a zahteva sodelovanje. Sodelovanje je lažje doseči, če med člani tima vladajo vrednote, kultura, etika in norme (VKEN) soodvisnosti. Izpostavljene tri lastnosti so osrednje kategorije družbene odgovornosti po globalno sprejetem ISO 2600 (iz leta 2010); podpira jih sedem načel po istem mednarodnem standardu. Žal ni obvezen, temveč je svetovalec in zajema samo organizacije, posamezne ljudi in celotno družbo pa le v odvisnosti od njih. Uvajamo (še)le družbeno odgovornost družbe. Družbena odgovornost stane malo, družbena neodgovornost ogromno.

Ključne besede: • družbena odgovornost • organizacija • družba • neoliberalizem • kriza •

Social Responsibility is Responsibility Toward Society, I.E. People and Nature

MATJAŽ MULEJ

Abstract The term 'social responsibility' is a bad translation in Slovene: it is a responsibility to society, globally accepted documents say. We are only now adding the social responsibility of society. Due to the modern narrow and mutually different specializations per professions, it is inevitable that the professions cause, besides insights, many (including essential) oversights with (possibly) dangerous consequences, all the way to crises, even world wars. Therefore, at the global level, humanity opted for a measure called corporate social responsibility (i.e. of organizations) and (supposed to be) leading to requisite holism. With it, it is easier to assume responsibility for one's impact on society, but it requires cooperation. Collaboration is easier to achieve if the members of the team are governed by the values, culture, ethics and norms (VCEN) of interdependence. The three highlighted main features are the core categories of social responsibility according to the globally accepted ISO 2600 (from 2010); it is supported by seven principles according to the same international standard. Unfortunately, it is not mandatory, but advisory and covers only organizations, while individual people and society as a whole, depend only on them. Social responsibility costs a bit, social irresponsibility costs huge amounts.

Keywords: • social responsibility • organization • society • neoliberalism
• crisis •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Matjaž Mulej, IRDO Institute for the Development of Social Responsibility, Maribor, Slovenia, e-mail: matjaz.mulej@um.si.

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3.17>
Available at: <http://press.um.si>

ISBN 978-961-286-304-3

1 Izbrani izziv in vidik obravnavanja

Raziskave, tudi naše in v njih omenjeni viri (Mulej idr., 2013; Mulej idr., 2014; Mulej, Ženko in Potočan, 2009; Mulej idr., 2016; Merhar, Žakelj in Mulej, 2014; Hrast idr., 2006–2018; Hrast, Slapnik in Mulej, 2017; Lebe idr., 2014; Mulej, Dyck in Ženko, 2014 in 2015; Mulej, Hrast in Dyck, 2013; Mulej, Merhar in Žakelj, 2019; Šarotar idr., 2018a, b.), ter številni podatki v dnevni medijih (npr. Dolenc, 2018; Esih, 2018; Gruden, 2018; James, 2018; Kocbek, 2018; Rizman, 2018; Zupanič, 2018); in Evropski uniji (EU) (EU, 2001 in 2011) kažejo, da sedanje človeštvo še zdaleč ni našlo poti iz krize, ki se je javno razkrila leta 2008. Poleg prevlade ozkih in kratkoročnih interesov vplivnih ljudi in njihovih organizacij kot njihovih orodij praksa kaže šibko sposobnost in voljo vplivnih ljudi za ustvarjalno sodelovanje, zlasti interdisciplinarno. To nakazuje, kako zelo prav so imeli protagonisti truda, da bi uveljavili družbeno odgovornost kot globalni izbor pogojev za pot iz sedanjih kriznih let. Njihov uspeh je (za zdaj) pičel (statistično bolj kot v praksi, saj partnerji zahtevajo zanesljivost), a obetaven. Med pomanjkljivostmi (uporabe) dokumentov, kot je ISO 26000, vidim predvsem dvoje:

- tudi avtorji, ki proučujejo družbeno odgovornost, redko izpostavljajo kot osnovne koncepte odgovornost za vplive na družbo, soodvisnost in celovit pristop, podprte s sedmimi načeli (beri: prevladujočimi lastnostmi vplivnih) (Wang, Wang, Cao in Ye, 2016);
- ISO 26000 ne vsebuje metodoloških napotkov, temveč samo upravljaljske. (ISO, 2010).

Javni viri informacij poročajo neprimerno več o družbeno neodgovornem ravnanju kot o praksi, da odjemalci v ogromni večini dajemo prednost družbeno odgovornim dobaviteljem, poslovnim in osebnim partnerjem, oblastnim organom. Tako nastaja vtis, da je družbena odgovornost bolj nekaj potrebnega, idealnega, kot pogosta praksa dolgoročno uspešnih in pot iz sedanje krize, ki jo povzročajo zlorabe vplivnosti.

2 Bistvo družbene odgovornosti – človeške vrednote za konec neoliberalnih ozkosrčnih in kratkoročnih meril optimuma in vojne nevarnosti

Družbena odgovornost je globoko zakoreninjena v (nujnih) človeških lastnostih, ki so v ISO 26000 izražene s sedmimi načeli:

- uradna odgovornost ali pristojnost (npr. lažje sodelujemo z zanesljivimi);
- preglednost (npr. lažje sodelujemo, če imamo vpogled brez bistvenih skrivnosti);
- etično vedenje (npr. lažje sodelujemo s poštenimi),
- spoštovanje deležnikov (npr. če lastniki/šefi odločajo brez partnerjev, torej bolj enostransko kot celovito, povzročajo neodgovornost, spreglede in napake),
- spoštovanje vladavine prava (ki pa ne sme biti monopolistično pristransko, škoditi ljudem),
- spoštovanje mednarodnih norm (kot dogovorov z vlogo prava),
- spoštovanje človekovih pravic (žal jih je treba še vedno zapisati in braniti zoper monopole ljudi, organizacij in oblastnikov, da se preprečijo zlorabe).

Prav tako so izražene v dveh konceptih iz teorije sistemov:

- soodvisnost (samo pravno je možna neodvisnost, ekonomsko in naravno ne, saj zaradi razlik potrebujemo drug drugega ljudje in drugi deli narave),
- celostni/celoviti/holistični pristop (da v razmislek, odločitev in akcijo zajamemo vse bistvene vidike in njihove sinergije, to je součinke,¹ ne le vsote, zato da ne spregledamo bistvenih lastnosti vzrokov, procesov in posledic).

¹ Primeri sinergij: vodo sestavljata kemično dva plina, jedilno sol dva strupa, a nezlomljivo butaro zlomljive vejice, družino moški in ženska, hišo gradbeni materiali, uspešno skupino ljudi, ki drug drugega upoštevajo, itd. Vsak zase imajo kot bistvene drugačne lastnosti, ki delno izginejo v sinergiji.

Slika 1: Sedem temeljnih vsebin in dva ključna povezovalna koncepta: medsebojna odvisnost (tj. soodvisnost) in celovit pristop v ISO 26000 o družbeni odgovornosti

Vir: Mulej idr. (2019), str. 240, iz ISO 26000 (ISO, 2010), slovenski prevod.

Zakaj je ISO 26000 svetovalni in ne obvezni standard, jasno pove sodobna družbena in gospodarska praksa: ekonomsko se družbena odgovornost splača, ker kot dolgoročni poslovni in človeški odnos preprečuje težave in stroške. Stavke so drage, pridobivanje nadomestnih dobaviteljev, investitorjev, odjemalcev, sodelavcev, reševanje sporov po pravni poti ipd. tudi, da o vojnah niti ne govorimo – vse to družbena odgovornost preprečuje. Korist pa se žal pokaže z oceno preprečenih posledic, na primer z oportunitetnimi stroški in koristmi, knjigovodsko ne.

Razen tega neoliberalna ekonomska praksa celotnega obdobja po drugi svetovni vojni nadomešča liberalizem in ukinja prosti trg, ker uveljavlja oblast podjetniških monopolov. Tako onemogoča družbeno odgovornost – ne vpliva samo na upravljanje podjetij, temveč tudi na vse organizacije in ljudi. Mnogi po svetu namreč štejejo neoliberalizem šele zdaj za zastarel: namesto celovitosti povzroča prevlado enostranskosti glede organizacijskega, individualnega in političnega odločanja ter zato zelo nevarne posledice, kot so sedanja svetovna socialna, gospodarska in okoljska kriza, ki izhajajo iz pozabljanja na medsebojno odvisnost kot ključni del svetovnega gospodarstva in družbe. Trg ni več svoboden, temveč

je monopoliziran (Vitali idr., 2011). Neoliberalizem ne more rešiti posledic svojega monopolizma, ker jih je povzročil. Ekonomisti starega glavnega toka ne ponujajo nobenih novih rešitev, strokovnjaki o nekaterih sistemskih in kibernetičnih teorijah, v Združenih narodih, EU in nedavno v Mednarodni organizaciji za standarde (ISO) pa jih nudijo, čeprav na ravni osnovnih načel – za zdaj.²

Trg ni izkazal sposobnosti, da bi uravnotežil bistvene posledice človeške enostranskosti, niti vlade same tega ne zmorejo. Tako trg kot vlade so preveč monopolizirani, da bi dosegli potreben in zadosten holizem, ki ga mora človeštvo imeti za možnost preživeti: (1) osemdeset odstotkov svetovnega trga nadzoruje manj kot 750 od proučenih 30 milijonov organizacij; (2) nihče ne more postati predsednik, na primer v Združenih državah Amerike, brez denarja velikih podjetij, ki si prizadevajo za svoje interese ter ne človeške in humane.³ Teorija sistemov in kibernetika ponujata holizem pristopa za celovitost rezultatov (to je z ustvarjalnim interdisciplinarnim sodelovanjem ter zato brez ključnih spregledov in prekomerne specializacije) že dobrih sedem desetletij; zdaj Združeni narodi, EU in ISO nudijo rešitev s svojim novim konceptom družbene odgovornosti (SR) (ISO 2010; EU 2011, ne več le EU 2001).

Na družbeno odgovornost se pozablja, četudi je dokazano koristna tudi ekonomsko. Podoben je očitno položaj v podjetjih in drugih organizacijah, sicer človeštvo z lansiranjem ISO 26000 ne bi izrecno nagovarjalo poslovnega sveta, ko hkrati raziskovalci objavljajo zelo nizke motivacije ljudi, ki ne čutijo notranje motivacije, zunanja pa jim ne zadošča, ker čutijo, da ne temelji na družbeni odgovornosti. (»Po Gallupovi raziskavi je globalno v svetu, saj je bilo v raziskavo zajetih 142 držav, le vsak osmi zaposleni zavzet oz. 13 % zaposlenih. Kar 63 % je nezavzetih in 24 % aktivno nezavzetih. Po zadnji raziskavi Gallupa je razmerje za Slovenijo 15 % (zavzeti) – 70 % (nezavzeti) – 15 % (aktivno nezavzeti). Torej je potencial za izboljšanje zavzetosti velik.« (Šarotar Žižek in Vajngerl Čič, 2018)

Ne zadošča torej družbena odgovornost podjetij/organizacij, temveč vse družbe.

² Več v: Mulej, Merhar in Žakelj, 2019.

³ Več v: Mulej in Dyck, 2014.

3 Uvod v politično ekonomijo družbeno odgovorne družbe

Leta 2019 smo izdali prvo knjigo o družbeno odgovorni družbi na svetu – za Vaneka, ki sem ga slabo poznal, razen kot bralec, in za Vrana, s katerim sem sodeloval več kot štirideset let, verjamem, da bi je bila vesela. Brez uporabe tega pojma sta se veliko in uspešno trudila za družbeno odgovorno družbo.

Ob globalni družbenoekonomski krizi, ki je izbruhnila leta 2008, je človeštvo po svojih najvišjih organih objavilo, da je nujno aktivirati družbeno odgovornost kot pot iz krize. V svetovalni standard ISO 26000 je v sedmih vsebinah povzelo vse življenjske prakse in bistvo izrazilo s tremi postavkami:

- odgovornost vsakogar za vplive na ljudi in naravo,
- soodvisnost,
- celoviti pristop.

Podpira jih sedem načel, ki smo jih prej omenili kot potrebne lastnosti ljudi in organizacij. Kaj pa celotna družba? Kaj pa (temeljna) ekonomska teorija? Vedno namreč gre za odnose med ljudmi in družbenimi subjekti (predvsem ali vsaj vključno z gospodarskimi). Družbena odgovornost (pač) vedno in povsod preprečuje veliko težav in stroškov.

Največ literature o družbeni odgovornosti se ukvarja z organizacijami, ne z družbo. Politično ekonomijo pa izriva ekonomika, četudi sta obe potrebni. Pregled domače in svetovne literature ter spoznanja o dani praksi so pokazali, da niti Slovenija niti preostali svet še nimata politične ekonomije družbeno odgovorne družbe. Prvi korak v tej smeri je ta knjiga, ki ima teoretični in aplikativni del.

V teoretičnem delu – po opredelitvi razlogov za knjigo (Matjaž Mulej, Viljem Merhar in Viktor Žakelj) – najprej edini slovenski zaslužni profesor politične ekonomije Viljem Merhar povzame osnove politične ekonomije in njenega razvoja kot alternative neoliberalni praksi, ki danes uničuje človeštvo. Matjaž Mulej dodaja pregled nekaj kategorij politične ekonomije, ustreznih tudi za družbeno odgovorno družbo. Viktor Žakelj nato dokazuje, da bosta gospodarjenje v njej povezovala trg in indikativno družbenoekonomsko planiranje, pri čemer bodo izbrane družbenoekonomske organizacije imele

pomembno vlogo. Mira Zore nadalje konkretizira družbeno odgovornost podjetij, da je vidna razlika med njo in družbeno odgovorno družbo. Ker se mora vse to šele uveljaviti, v zadnjem, petem poglavju Matjaž Mulej obravnava družbeno odgovornost kot netehnološki invencijsko-inovacijsko-difuzijski proces.

Soavtorska monografija se nadaljuje s petimi prilogami o uveljavljanju družbeno odgovorne družbe v praksi. Najprej Anita Hrast opiše, kako se EU usmerja glede družbene odgovornosti in trajnostnega razvoja, ki je tako bistvena sestavina družbene odgovornosti, da se pogosto izpostavlja samostojno. EU med drugim priporoča, da vsaka njena članica sprejme strategijo za uveljavljanje družbene odgovornosti. Slovenija v tem pogledu zamuja. Zato Tadej Slapnik, Anita Hrast in Matjaž Mulej predstavijo osnutek take strategije, ki ga je 12. mednarodno posvetovanje Inštituta za razvoj družbene odgovornosti jeseni 2017 predložilo Vladi Republike Slovenije. Da bi se družbeno odgovorna družba lahko uveljavila kot družbenoekonomska ureditev, morajo gospodarski učinki biti merljivi, a omejevanje na bruto domači proizvod (BDP) tako merjenje otežuje, kar v svojem prispevku dokazuje Katja Rašič in predlaga tudi dopolnitve. Borut Ambrožič in Matjaž Mulej dodata nekaj besed o drugačnih zamislih in praksah, ki presegajo merila BDP. V Prilogi 4 Ludvik Toplak s konkretnim primerom (protislovij privatizacije v Sloveniji) in z zakonodajnim predlogom dokazuje, da lahko ljudje s slabim strokovnim znanjem, v tem primeru pravnim, a s politično močjo, onemogočijo družbeno odgovorno družbo. Priloga 5 Viljema Merharja pa pokaže, kako lahko javni mediji podprejo ali ovirajo razvoj družbeno odgovorne družbe, ko kakšne premisleke objavijo ali ne objavijo.

V kratki Prilogi 6 Matjaž Mulej dokazuje, da se demokracija v družbeno odgovorni družbi ne sme omejiti le na obstoj več strank in volitve, temveč mora uveljavljati vse že omenjene (tri) osnovne kategorije družbene odgovornosti in to podpreti z uveljavljanjem (sedmih) načel iz ISO 26000.

Na koncu Viljem Merhar ugotavlja, da sta Nobelovo nagrado za ekonomijo za leto 2018 dobila ekonomista, ki se vrhunsko znanstveno ukvarjata z dvema vidikoma potrebe po družbeni odgovornosti – podnebnimi spremembami in tehnološkim razvojem.

4 Sklepne misli

Pojem družbena odgovornost je slab prevod: gre za odgovornost organizacij do družbe, trdijo globalno sprejeti dokumenti. Šele zdaj dodajamo tudi družbeno odgovornost družbe. Za pot iz sedanje družbenoekonomske globalne krize mora sedanja generacija človeštva uveljavljati vse tri osnovne postulate, torej družbeno odgovornost, soodvisnost in celovit pristop, ter to podpreti z uveljavljanjem (sedmih) načel iz ISO 26000 (to so: uradna odgovornost (ali pristojnost), preglednost, etičnost, spoštovanje interesov deležnikov, vladavine prava, mednarodnih norm in človekovih pravic). Družbena odgovornost stane malo, družbena neodgovornost ogromno, vse do globalnih družbenoekonomskih kriz, vključno z vojnami, tudi svetovnimi, in s sedanjo serijo istočasnih vojn s skupnim imenovalcem v vojni zoper terorizem namesto truda za prevlado družbeno odgovorne družbe.

Literatura

- Dolenc, S. (2018) Retrospekt: Neznaten človek z znatnim vplivom. Antropocen. Geološka doba, v kateri smo ključna sila narave ljudje. *Delo*, 13. 9. 2018, str. 15.
- Ećimović, T. in Mulej, M. (2014) *The Nature and the Requisite Holism*. Dostopno na: www.institut-climatechange.si. (22.7.2019)
- Esih, U. (2018) V današnjem času ni več večnih prijateljev. *Večer v soboto*, 15. 9. 2018, str. 14–15.
- EU (2001) *Green Paper on Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility*. Brussels, EU.
- EU (2011) *A Renewed EU Strategy 2011–14 for Corporate Social Responsibility. Com (2011) 681 Final* (Brussels: European Commission).
- Gruden, M. (2018) Bratje Lehman in demokracija. *Večer v soboto*, 15. 9. 2018, str. 13.
- Hrast, A. idr. (2006–2018) *Družbena odgovornost in izživi časa*. 13 zbornikov prispevkov (z okoli tisoč prispevki z vseh celin) (Maribor: IRDO).
- Hrast, A. in Mulej, M. (2018) *Model M Slovenija – Train the trainer; priručnik za trenerje po metodi Model M Slovenija* (Maribor: IRDO).
- Hrast, A., Slapnik, T. in Mulej, M. (2017) Nacionalna strategija družbene odgovornosti v Sloveniji – idejni osnutek. V: Mulej, M. in Bergant, Ž. (ur.) (2017), *Družbena odgovornost in izživi časa 2017: Dodana vrednost kot poslovna informacija z vidika družbene odgovornosti in trajnostnega razvoja podjetij* (Maribor: IRDO), dostopno na: www.irdo.si
- ISO (2010) *ISO 26000*, dostopno na: http://www.iso.org/iso/discovering_iso_26000.pdf. (22.7.2019)
- James, H. (2018) Kaj danes pomeni propad Lehman Brothers? *Dnevnik*, 10. 9. 2018, str. 13.
- Kocbek, D. (2018) Kriza kot rezultat nepoštenosti in nesposobnosti. *Večer v soboto*, 15. 9. 2018, str. 10–11.

- Merhar, V., Mulej, M. in Žakelj, V. (2014) Odpravljanje neoliberalistične protireformacije državnega kapitalizma. *Naše gospodarstvo/Our Economy*, 60(5-6), str. 68–76.
- Mulej, M. idr. (2016) *Nebajte sovražiti svoje otroke in vnuke*. Trilogija (Maribor: IRDO in Kulturni center).
- Mulej, M. in Dyck, R. (2014) *Social responsibility beyond neoliberalism and charity* (Bentham Science, Shirjah: UAE), 4 books.
- Mulej, M., Božičnik, S., Čančer, V., Hrast, A., Jurše, K., Kajzer, Š., Knez - Riedl, J., Jere Lazanski, T., Mlakar, T., Mulej, N., Potočan, V., Risopoulos, F., Rosi, B., Steiner, G., Štrukelj, T., Uršič, D. in Ženko, Z. (2013) *Dialectical Systems Thinking and the Law of Requisite Holism Concerning Innovation* (Litchfield Park: Emergent Publications).
- Mulej, M., Hrast, A. in Dyck, R. (2014 in 2015) Social responsibility – a new socio-economic order. *Systems Research and Behavioral Science*, 32(2), str. 147–214.
- Mulej, M., Hrast, A. in Ženko, Z. (2013) Social Responsibility – measures and measurement. *Systems Practice and Action Research*, 26(6), str. 471–588.
- Mulej, M., Merhar, V., Žakelj, V., Zore, M., Hrast, A., Slapnik, T., Rašič, K., Toplak, L. in Ambrožič, B. (2019) *Uvod v politično ekonomijo družbeno odgovorne družbe* (Maribor: Kulturni center Maribor).
- Mulej, M., Ženko, Z. in Potočan, V. (2009) Kriza 2008 – posledica neoliberalnega zanemarjanja primerno celovitega obnašanja glede inoviranja. V: Mulej, M. (ur.) (2009), *Globalna finančna kriza ter trajnostni razvoj: zbornik posvetovanja* (Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta UM).
- Rizman, R. (2018) Znanost na knjižnih policah. Viktor Žakelj, Družbenoodgovorno gospodarjenje. *Delo*, 13. 9. 2018, str. 13.
- Šarotar Žižek, S. in Vajngerl Čič, Ž. (2018) Ključna notranja stanja posameznika. V: Hrast, A. in Mulej, M. (ur.), *Model M Slovenija – Train the trainer; priročnik za trenerje po metodi Model M Slovenija* (Maribor, IRDO).

Enaindvajseto stoletje – brez sonaravnosti in solidarnosti

DUŠAN PLUT

Povzetek Svetovno prebivalstvo že nekaj desetletij presega nosilnost planetarnega ekosistema, globalni antropogeni pritiski na okolje pa se povečujejo. Nekaj deset najbogatejših Zemljanov razpolaga z bogastvom, ki je enako premoženju revnejše polovice svetovnega prebivalstva. Temeljnih družbenih in ekoloških protislovij prve polovice enaindvajsetega stoletja ne bo mogoče rešiti brez etičnega smerokaza, zasnovanega na ekologiji in humanizmu. Novo, ekosistemsko družbeno ureditev kot civilizacijsko alternativo za omejevanje in odpravljanje uničevanja okolja ter družbene neenakosti naj bi na vrednotnem polju temeljno označevali sonaravnost in solidarnost. Sonaravnost zahteva usklajenost celotne materialne dejavnosti z zmogljivostjo okolja, solidarnost pa je treba udejanjati na sistemski ravni.

Ključne besede: • sonaravnost • solidarnost • skupnost • ekohumanizem • ekosistemska družbena ureditev •

21st Century – Without Sustainability and Solidarity

DUŠAN PLUT

Abstract For numerous decades now, the world's population has exceeded the carrying capacity of the planetary ecosystem, and global anthropogenic pressures on the environment continue to increase. A few dozen of the richest people on Earth have the same amount of wealth as the poorest half of the world's population. Fundamental social and environmental conflicts in the first half of the 21st Century cannot be resolved without ethical guidelines based on ecology and humanism. A new, ecosystem-based social order serving as an alternative system that limits and eliminates environmental destruction and social inequalities, should have a value field fundamentally underpinned by sustainability and solidarity. Sustainability requires all material activities to be balanced against the capacity of the environment, and solidarity must be practiced at the systemic level.

Keywords: • sustainability • solidarity • community • ecohumanism • ecosystem-based social order •

»Nobena doba še ni bila tako velika po svojih vprašanjih in tako bedna po svojih odgovorih, kakor je naša.«

Srečko Kosovel

1 Uvod

Za dr. Vaneka Šiftarja je Kreft (Kreft, 2001: 121) zapisal, da je prispodoba humanizma skromnosti, enakosti med ljudmi in spoštovanja drugih. Prostrani spominski Vrt spominov in tovarištva na Šiftarjevi domačiji na Petanjcih z več kot šesto drevninami z vseh koncev našega ranjenega planeta je nastal pod geslom »Vsem mrtvim borcem proti fašizmu v večni spomin, živim v stalni opomin« (Vratuša, 2001: 382). Na Vrtu spominov in tovarištva smo člani Društva Bela krajina iz Ljubljane zasadili belokranjsko brezo. Za pisca spodnjih vrstic pa je Vrt spominov in tovarištva tudi konkretni sonaravni, solidarnostni in mirovniški opomnik ter upajoči gradnik sočutne civilizacije. Luthar (Luthar, 2001: XXIV) upravičeno poudarja, da je dr. Vanek Šiftar lokalno problematiko daljnovidno predstavljal tudi kot globalni problem že davno pred modno razpravo o vsestranski povezanosti našega planeta.

Izjemno bogata in vsestranska znanstvena, družbena in kulturna dejavnost ter nadčasovna ekohumanistična sporočilnost bogatih življenjskih opusov dr. Vaneka Šiftarja in dr. Antona Vratuše sta v svetu naraščajoče neenakosti in okoljske izčrpanosti brez dvoma uporaben etični smerokaz za iskanje ekosistemsko zasnovanih družbenih alternativ.

2 Uničevanje eksistenčnih temeljev življenja in groteskna neenakost

Človeštvo se neposredno sooča z dvema oblikama globalnega izrednega stanja v obsegu, ki ga ne moremo primerjati z ničimer v preteklosti: z onesnaževanjem atmosfere in uničevanjem okolja, hkrati pa z obsežno lakoto in hujšo revščino, globoko družbeno neenakostjo.

Svetovno prebivalstva že nekaj desetletij presega nosilnost planetarnega ekosistema, okoljski pritiski pa se še vedno povečujejo. V drugi polovici dvajsetega stoletja je po sinteznem okoljskem kazalcu antropogenih pritiskov na okolje (ekološki odtis) materialna dejavnost človeštva prvič prestopila nosilno

zmogljivost planeta (biokapaciteto). Čedalje večje obremenitve okolja so torej presegle ne le lokalne in regionalne, temveč tudi planetarne zmogljivosti. Z izčrpavanjem okoljskega kapitala, naravnih virov in čezmernim obremenjevanjem na svetovni ravni smo torej po ocenah globalnega ekološkega odtisa že okoli leta 1970 dosegli in v obdobju 2008–2012 za več kot polovico presegli bioproduktivne zmogljivosti celotnega planetarnega ekosistema (Living Planet Report, 2014, 2018). Koncept obstoječe ekonomije je ekosistemsko dobesedno »gluh«, saj v cene izdelkov in storitev ne vključuje ekosistemskih storitev, ki po izračunih Costanze idr. (Costanze idr., 2014) dvakratno presegajo celostni svetovni bruto domači proizvod.

V letu 2016 je svetovno bogastvo (premoženje) znašalo 255.000 milijard dolarjev, zgolj 1% najbogatejših ljudi na planetu pa je imel v lasti več kot polovico (50,8 %) svetovnega bogastva oziroma več kot preostalih 99 % ljudi skupaj (An Economy for ..., 2017). Leta 2017 je po nekoliko spremenjenem zajemanju podatkov o premoženju dvainštirideset najbogatejših Zemljanov imelo toliko premoženja kot revnejša polovica svetovnega prebivalstva oziroma 3,7 milijarde ljudi (Reward Work ..., 2018). Podatki za leto 2013 kažejo, da je skoraj milijarda ljudi trpela zaradi lakote, 770 milijonov ljudi je živelo brez kakovostnega dostopa do pitne vode, 1,4 milijarde ljudi pa ni imela dostopa do zanesljive oskrbe z električno energijo (Living Planet Report, 2014).

Sedanje stanje sveta po mnenju patra Gržana (Gržan, 2017: 9) obvladuje zločinski hrematizem, njegova neomejena pogoltnost, ki je daleč od izvirnega pojmovanja ekonomije (svet kot skupni dom s pravili sožitja, pravičnosti, odgovornosti za (so)bivanje), za katero se lažno proglašča, izdaja. Deset največjih multinacionalk ima več denarja kot sto držav skupaj, državam vsiljujejo svoje tržne totalitarne dogme, politiko ekonomizma razlagajo kot »edino možno rešitev«. Papež Frančišek (Papež Frančišek, 2015: 27) je v ekološki okrožnici *Laudato si'* o skrbi za skupni dom izrecno poudaril, da se svetovna nepravičnost razen na socialnem polju kaže tudi na okoljskem polju. Po njegovi sodbi poslabšanje razmer v okolju in družbi v resnici najbolj prizadene najšibkejše, najrevnejše, ki nimajo sredstev za izboljšanje kakovosti okolja, obrambo pred podnebnimi spremembami itd.

3 Iskanje ekohumanističnega kompasa za enaindvajseto stoletje

Vsaka civilizacija je po mnenju Kovačiča Peršina (Kovačič Peršin, 2016: 11) utemeljena na etosu, na moralni zavesti in ravnanju posameznikov in družbe kot celote. Vsaka družba si po mnenju Vidmarja (Vidmar, 1980: 156) ustvari moralo na osnovi objektivnih temeljev, na primer v trajnem instinktu človeštva, ki se vede in nevede bori za svet miru in pravice za vse in vsakogar. Seveda pa bo vedno obstajala razlika med etičnimi ideali in doseženo ravnijo njihovega udejanjanja.

Po mnenju Hedžet Tothove (Hedžet Toth, 2012) se je svet spremenil v družbo z volčjimi zakoni. Zaradi prevlade kategorije »imeti vse več« je ogrožena temeljna, preživetvena etična kategorija »biti«, hkrati pa je imetje med ljudmi vse bolj neenako in nepravilno razporejeno. Naraščajoča temeljna protislovja med človekom in naravo, medčloveška, medgeneracijska in medvrstna protislovja v medsebojno vse bolj povezanem in soodvisnem svetu dobesedno kličejo k novemu, ekosistemskemu in humanemu vrednotnemu kompasu kot moralnemu vodniku organizaciji človekovih dejavnosti. Sodobna civilizacija potrebuje nov etos, nov način bivanja na Zemlji, temelječ na osnovi novih odnosov med ljudmi in drugačnem odnosu ljudi do stvari, narave, do bivajočega in do biti, potrebuje torej družbenoekološko paradigmo trajnostnega razvoja. (Kirn, 2011: 1121)

Temeljnih družbenih in ekoloških protislovij prve polovice enaindvajsetega stoletja ne bo mogoče rešiti brez etičnega smerokaza, ki bi lahko bil zasnovan na iskanju skupnih podstat ter na spoznanjih ekologije in humanizma. Ekološki humanizem oziroma ekohumanizem razen temeljne skrbi za (so)človeka in spoštovanja človekovega dostojanstva enakopravno izpostavi tudi skrb za okolje, naravo, ekosisteme, za druge zemeljske vrste. Ljudje kot člani in državljani naj bi bili moralno dolžni delovati odgovorno znotraj njihovih bioloških skupnosti, zato je treba ekohumanizem razumeti tudi kot moralni imperativ.

Filozof in teolog Kovač (Kovač, 2013) poudarja, da smo pred izzivom ustvarjanja novega humanizma, pred novo mišljenjsko paradigmo na osnovi solidarnosti, vsi miselni tokovi (sekularni in verski) naj bi prispevali svoj delež. Nova družba bo morala odločneje zaživeti humanistične vrednote, človekove pravice, smo torej pred humanizmom, ki pa bo vključeval tudi odgovornost do narave, okolja. Družbeno zasnovano etično podstat tradicionalnega razsvetljskega humanizma je zaradi globalnih okoljskih problemov treba s konceptom

sonaravnosti (prilagajanje dejavnosti in načina življenja naravi) razširiti na tako imenovano ekološko (ekosistemsko)-etično podstat, saj bodo v obratnem primeru v enaindvajsetem stoletju ogroženi biološki, torej eksistenčni temelji življenja.

4 Sonaravnost in solidarnost

Sonaravnost je treba razumeti kot relativno ravnovesno stanje, kjer raba virov ne presega zmogljivosti okolja glede samočistilnih zmogljivosti in obnavljanja porabljenih naravnih virov – človekova dejavnost se torej v največji možni meri prilagaja zmogljivostim okolja, narave. Udejanjanje sonaravnosti zahteva, da se celotno upravljanje gospodarstva, celotno materialno dejavnost, uskladi z zmogljivostjo naravnih virov, ekosistemov.

Koncept trajnostnosti je praviloma pojmovan tridimenzionalno: okoljsko, gospodarsko in socialno (Plut, 2014). A klasičnemu konceptu trajnostnosti oziroma paradigmi trajnostnega (sonaravnega) razvoja je treba dodati vsaj še dve vsebinski polji: demokratični politični sistem sprejemanja odločitev in ekohumanistični vrednotni sistem družbe. Osnovni princip ekološke ekonomije na temelju koncepta sonaravnosti izhaja iz predpostavke, da mora biti gospodarska aktivnost količinsko omejena, torej uravnovešena z nosilnostjo okolja, hkrati pa mora v ceno izdelkov in storitev vključevati tudi ekosistemske storitve. Ta princip je seveda v popolnem nasprotju z akumulativno zasnovano kapitalistične proizvodnje in njenim modelom trajne količinske gospodarske rasti, ki na primer tržno ne vrednoti ekosistemskih storitev. Materialna zmernost, skromnost (namesto neomejenega potrošništva), ki seveda mora nuditi osnovo določeni ravni materialne blaginje za dostojno življenje, pa je temelj konkretnega udejanjanja sonaravnosti na osebni ravni. Težnja kapitalizma po popolni privatizaciji vseh sestavin planetarnega ekosistema (ne le zemljišč, temveč tudi vode, zraka in drugih vrst) je v temeljnem nasprotju z nujnostjo njegovega nemotenege delovanja kot skupnega javnega dobrega vseh sedanjih in prihodnjih rodov ter vseh drugih zemeljskih vrst.

Solidarnost pa je treba ob upoštevanju načela pravičnosti pojmovati in udejanjati tridimenzionalno, in sicer kot civilno, državljansko solidarnost (sprejemanje različnosti v skupnosti, odprtost do priseljenih iz drugih območij sveta), demokratično solidarnost (podpora temeljnim človekovim pravicam in enakosti) in razdelitveno (redistributivno) solidarnost (podpora razdelitvi revnim in

ranljivim skupinam). Zavedst sočutja in sistemske solidarnosti je treba vztrajno graditi, družba mora biti objektivno organizirana tako, da je čim bolj »sistemsko solidarna« do vseh ljudi, kar med drugim šele omogoča vzdržno, količinsko ravnovesno, ekosistemsko socialno-tržno gospodarstvo.

Po mnenju teoretika demokratičnega socializma Lebowitza (Lebowitz, 2014: 138) je osnovni problem grajenja solidarne družbe vgrajevanje koncepta solidarnosti v skupnosti same. Če se ozremo v preteklost človeštva, je komajda mogoče govoriti o kakršnemkoli pojmu revščine v družbah, ki so temeljile na skupinskih oblikah vzajemne pomoči in solidarnosti, utemeljene na sorodstvu in iz njega izpeljanih sistemih menjave, hkrati pa lahko danes gotovo razvijemo tudi druge oblike solidarnosti in vzajemnosti (Muršič, 2010). Različne oblike lokalnih, vaških, agrarnih, zadružnih in drugih skupnosti so bile v celotni človeški zgodovini prostorske enote skupnostne solidarnosti in sonaravnosti ter pravičnosti. Privatizacija strateških skupnih dobrin okolja, kot so vodni viri, genski material in javni prostor, ter prilaščanje zemlje ogrožata suverenost lokalnih skupnosti in njihovo zmožnost, da si zagotovijo blaginjo. Izguba nadzora nad viri v lokalnem okolju prebivalce postavlja v nemočen položaj pasivnega opazovalca. Nobelova nagrajenka za ekonomijo Ostromova (Ostrom, 1990) na osnovi številnih empiričnih raziskav po svetu poudarja, da je za uspešno, več stoletij trajajoče upravljanje skupnih virov podeželskih skupnosti izjemno pomembno stabilno in pravično neposredno samoupravno delovanje članov lokalne skupnosti. Lokalne skupnosti so najbolj naraven skrbnik in varuh ohranjanja in kakovosti življenjskih virov v svojem okolju, saj ti viri predstavljajo osnovo za trajno blaginjo, ki jo bodo lahko uživali tudi prihodnji rodovi.

Rifkin (Rifkin, 2014: 107) je pojasnil, da je Gandi že pol stoletja pred začetkom oblikovanja koncepta sonaravnosti zapisal, da planet omogoča vsem dovolj za zadovoljevanje potreb, a ne dovolj za človekov pohlep. Verski preroki so poudarjali vlogo materialne preprostosti in jo tudi osebno dosledno uveljavljali. Dejansko so živeli po principih nizkoentropijskega pogleda na svet, kar je v popolnem nasprotju s sedanjo visokoentropijsko prakso. Pohlep, obsedenost s porabniškim življenjskim slogom, zlasti če si ga zmorejo privoščiti samo nekateri, lahko izzove le nasilje in medsebojno uničenje, ugotavlja papež Frančišek. (Papež Frančišek, 2015: 106)

Za srečo je treba doseči tudi človeka vredno, zmerno materialno blagostanje za vse (družba solidarnosti), kar ob omejenih premoženjskih in dohodkovnih razlikah zagotavlja primerno socialno varnost in okrepljen občutek družbene pravičnosti, enakosti. Solidarnost, skupnost, javno dobro, enakost – vse to po mnenju Zupancič Žerdinove (Zupancič Žerdin, 2018) ni enostavno stvar osebnih prepričanj, miselnosti, temveč mora obstajati kot družbena infrastruktura, ki jo je s spremembo mehanizmov delovanja družbenih institucij razgradil neoliberalizem.

5 Ekosistemska družbena ureditev

Po stoletjih kapitalizma so njegova protislovja vse izrazitejša, zato je po mnenju Baera (Baer, 2016) več kot očitno, da ga mora nadomestiti naslednji, alternativni svetovni sistem, usmerjen k družbeni enakosti in pravičnosti, demokratizaciji ter sonaravnosti oziroma okoljski trajnosti. A tudi oživljanje »realnega socializma« v enaindvajsetem stoletju bi bil zgodovinski korak v prazno. Padec realnega socializma je bil po mnenju avtorja zgodovinska posledica prevlade njegovih negativnih značilnosti, zlasti njegove nedemokracije, kršenja temeljnih človekovih pravic, pristajanja na trajni model ekonomske rasti, izjemne ekološke destruktivnosti in hkratne nezmožnosti doseganja primerne materialnega blagostanja za vse prebivalce.

Ekosistemska družbena ureditev lahko obstaja zgolj v trajni harmoniji z ekosistemi in je v ključnih zahtevah nezdružljiva s konceptom kapitalizma in »realnega« socializma. Nova družbena ureditev (poimenovana na primer demokratični ekološki socializem, ekosocializem, ekohumanizem ali morda kako drugače – poimenovanje seveda ni ključno) lahko dolgoročno zaživi zgolj v primeru, da je hkrati gospodarsko učinkovita, sistemsko solidarnostna, socialno, medgeneracijsko in medvrstno pravična ter sonaravna, v temelju zasnovana na posredni in neposredni ter sodelovalni demokraciji, na kulturi nenasilja in miru, na zmerni, dostojni blaginji vseh ljudi in tudi na blaginji ekosistemov. Zagotavljanje solidarnostne, univerzalne preživetvene varnosti, torej človeka vrednega, zmernega obsega trajnostnega, sonaravno zasnovanega materialnega blagostanja za vse prebivalce, mora biti eden izmed ključnih ciljev družbe pravičnosti in okoljske odgovornosti za prvo polovico enaindvajsetega stoletja, ki je z vidika tehnoloških možnosti brez dvoma uresničljiv, a v prvi vrsti zahteva hkratno in globoko strukturno prepoznavanje in uveljavljanje sonaravnosti in solidarnosti.

Kapitalistični družbeni sistem neenakosti in izčrpavanja okolja je treba nenasilno in demokratično zamenjati z družbenim sistemom solidarnosti in sonaravnosti. V civilizaciji na poti k ekosistemski družbeni ureditvi naj bi bili ključni člani svetovne ustave in ustav držav sveta zasnovani na ekohumanistični etiki, namenjeni zaščiti temeljnih človekovih pravic, interesov sedanjih in prihodnjih generacij ter varovanju drugih vrst.

Ekosistemska družbena ureditev mora že v osnovi izhajati tudi iz ekološkega izhodišča, da je materialna osnova za doseganje zmerne, a vsem dostopne materialne blaginje univerzalno zamejena z zmogljivostjo, nosilnostjo okolja, naravnih virov (Plut, 2014). Brezkompromisno varovanje temeljnega, tako imenovanega kritičnega naravnega/okoljskega »kapitala« za prihodnje generacije, torej trajno ohranjanje eksistenčnih pogojev preživetja, etika sonaravnosti in preživetja, je po mnenju avtorja verjetna etična podstat prihodnje družbene ureditve, kakorkoli se bo pač imenovala. Ponujena civilizacijska utopistika (ne pa utopija!) je ekosistemska-planska in tržna družbena ureditev, ki bo bolj pravična (prednost skupnostni lastnini, omejena zasebna lastnina in omejene razlike v dohodkih), bolj demokratična (večja prisotnost resnične demokratične udeležnosti v odločanju) in nenasilna, bolj egalitarna (solidarna), bolj sonaravna (»odrastna«) ter bolj znotraj- in medgeneracijsko pravičnejša.

Brie (Brie, 2016: 106, 110) poudarja, da kapitalizem potrebuje hkratno dvakratno preobrazbo:

- obvladovanje in preseganje izkoriščevalskega, oblastnega in destruktivnega značaja sedanje kapitalistične družbe z razvojem zmogljivosti solidarnostne, demokratične in ekološke družbe;
- kombiniranje preoblikovanja obstoječega kapitalizma v smeri socialno in ekološko reguliranega kapitalizma z začetkom temeljnega preoblikovanja družbe onkraj kapitalizma, z vgrajevanjem elementov socializma.

Ekosistemska družbena ureditev naj bi bila zasnovana na naslednjih gradnikih blaginje ljudi in blaginje ekosistemov:

- etični (vrednotni) kompas – vrednote ekološkega humanizma s poudarkom na dvoedinosti sonaravnosti in solidarnosti ter pravičnosti;
- ekosistemska blaginja – brezkompromisno ohranjanje mehanizmov delovanja ekosistemskih storitev in biotske raznovrstnosti za sedanje in prihodnje generacije;
- materialna blaginja – zagotavljanje človekovemu dostojanstvu vredne, zmerne in sonaravno sprejemljive ravni materialnega življenja za vse ljudi in za prihodnje generacije;
- družbena blaginja – dostojno delo za vse (koncept polne zaposlitve), univerzalna dostopnost vseh javnih storitev;
- varnostna blaginja – večplastna individualna in okrepljena (nevojaška) nacionalna in globalna varnost, postopna demilitarizacija držav in sveta;
- demokratična blaginja – temeljita reforma volilne parlamentarne demokracije, udejanjanje ekonomske demokracije, mehanizmi sodelovalne in neposredne demokracije.

Evropska unija je v globoki vrednotni in strukturni krizi, interesi kapitala ključno usmerjajo njeno delovanje. Okoljski pritiski na prebivalca nekajkrat presegajo nosilnost okolja, socialne, meddržavne in medregionalne razlike so velike. Evropska unija potrebuje radikalno, a demokratično spremembo – ne le prenavo, temveč tudi vrednotni in strukturni preobrat, saj je že v procesu razkroja, izgublja značilnosti nadnacionalnega mirovnega projekta enakopravnih držav in narodov, odprtosti, sicer šibke gospodarske sonaravnosti in socialne varnosti. Prihodnost Evropske unije je zgolj v postopnem uveljavljanju ekosistemske družbene ureditve, torej Evropske unije kot odprte, sonaravne, miroljubne, solidarne, socialne in pravične demokratične skupnosti enakopravnih držav – »ene« hitrosti.

In Slovenija? Mlada generacija je postavljena pred dejstvo, da bo brez temeljite družbenoekonomske in ekosistemske spremembe obsojena na slabšanje ravni blaginje v vse bolj izčrpanem okolju, na naraščanje socialne in medregionalne neenakosti, razgradnje socialnega sistema, dvojnega izobraževalnega in

zdravstvenega sistema, javnega za revnejše in zasebnega za bogato elito. Zdaj je skrajni čas za temeljite spremembe, za razvojno-okoljski preobrat, za uveljavljanje solidarnostne in sonaravne Slovenije in vseh njenih pokrajin! Po potencialu trajnostno sonaravnih gradnikov na prebivalca se Slovenija med več kot dvesto državami sveta uvršča v prvo desetino, hkrati pa jo krasi stoletja trajajoča sonaravna gozdarska praksa, dolga tradicija zadružništva (od Kreka naprej), soupravljanja in samoupravljanja (vključno z velikimi napakami!), policentričnega razvoja, regionalizma, skupnostnih oblik lastnine itd.

V vrednotnem sistemu prebivalcev Slovenije je solidarnost vrednotni temelj, na katerem je zasnovano razumevanje države kot socialne države. Državljanke in državljani Slovenije po anketah javnega mnenja podpirajo različne oblike solidarnosti in enakomernejši razvoj vseh regij, okreplila sta se tudi ekološka zavest in zavedanje o nujnosti systemskega reševanja okoljskih problemov, ugotavlja Toš (Toš, 2017). Množični planetarni in slovenski podnebni protest mladih (15. marca 2019) je še dodatno zelo jasno in neposredno opozorilo, da zlasti za prihodnje rodove nimamo na razpolago »planeta B«.

Sedaj je skrajni čas za temeljite in globinske strukturne spremembe, za razvojno-okoljski preobrat ter za vztrajno, potrpežljivo uveljavljanje solidarnostne in sonaravne Slovenije in vseh njenih pokrajin.

Literatura

- An Economy for the 99 Percent* (2017), dostopno na: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp-economy-for-99-percent-160117-en.pdf (17. 1. 2017).
- Baer, H. (2016) *Toward Democratic Eco-socialism as the Next World System*. Dostopno na: <http://www.thenextsystem.org/wp-content/uploads/2016/04/HansBaer.pdf> (14. 7. 2017).
- Brie, M. (2016) Twofold Transformation: Strategic Challenges for the Left. The Enigma of Europe. *Transform! Yearbook 2016*, str. 103–112.
- Costanza, R. idr. (2014) Changes in the Global Value of Ecosystem Services. *Global Environmental Change*, 26, str. 152–158.
- Gržan, K. (2017) *95 tež, prebitih na vrata svetišča kapitalizma za osvoboditev od zajedalskega brematizma* (Ljubljana: Sanje).
- Kirn, A. (2011) Heidegger in naraščajoča sodobna družbeno-ekološka kriza. *Teorija in praksa*, XLV/III, str. 1095–1138.
- Kovač, E. (2013) Kako rešiti humanizem? Intervju z novinarjem M. Kocijančičem. *Pogledi 4 / 10*, dostopno na: <http://pogledi.delo.si/ljudje/kako-resiti-humanizem> (11. 9. 2017).

- Kovačič Peršin, P. (2016) Francišek, iskalec smeri duhovnih temeljev nove civilizacije. *Sobotna priloga Dela* (14. 5. 2016), str. 10–12.
- Kreft, L. (2001) Za nov svet. V: *Šiftarjev zbornik: Pravo – narod – kultura* (Univerza v Mariboru in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija na Petanjcih), str. 119–128.
- Lebowitz, M. (2014) *Socialistična alternativa: resnični človekov razvoj* (Ljubljana: Sophia).
- Living Planet Report* (2014) National Footprint Accounts, WWF International.
- Living Planet Report* (2018) National Footprint Accounts, WWF International.
- Luthar, O. (2001) Pogum za nastop pred svetom. V: *Šiftarjev zbornik: Pravo – narod – kultura*. (Univerza v Mariboru in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija na Petanjcih), XXII–XXIV.
- Manifest civilne družbe za razvoj Slovenije (2018) *Za družbo blaginje v trdni mreži življenja*. (Ljubljana: Umanotera).
- Muršič, R. (2010) *S krizo nad revščino!*, dostopno na: http://www.nekdanji-pv.gov.si/2008-2012/fileadmin/kpv.gov.si/pageuploads/datoteke_dinamika/2010_03/drugo/Rajko_Mursic_-_S_krizo_nad_revscino.pdf (22. 10. 2018).
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons*. The Evaluation of Institutions for Collective Action. (Cambridge: Cambridge University Presse).
- Papež Francišek (2015) *Okrožnica o skrbi za skupni dom, Hvaljen, moj Gospod – laudato si!*. (Ljubljana, Družina).
- Plut, D. (2014) *Ekosocializem ali barbarstvo* (Ljubljana: Gibanje za trajnostni razvoj Slovenije – TRS).
- Reward Work, not Wealth. (2018) *Oxfam Briefing Paper*, dostopno na: [www.oxfam.org/2018-02-08/reward-work-not-wealth-220118-en.pdf](http://www.oxfam.org/2018-02-08/reward-work-not-wealth-220118-en) (8. 2. 2018).
- Rifkin, J. (1989) *Entropy – Into the Greenhouse World* (New York: Bantam New Age Books).
- Toš, N. (2017) Sociolog v dialogu: pogovori z novinarji v obdobju 1987–2016. V: Žerdin, A. (ur.), *Refleksije 5* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede).
- Vidmar, J. (1980) *Obrazi* (Ljubljana: Državna založba Slovenije).
- Vratuša, A. (2001) Vrt spominov in tovarištva. V: *Šiftarjev zbornik: Pravo – narod – kultura*. (Univerza v Mariboru in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija na Petanjcih), str. 379–402.
- Zupančič Žerdin, A. (2018) Intervju z novinarjem J. Trampušem, *Mladina*, 12 (23. 3. 2018).

Erozija človekovih pravic in demokracije v svetu

RUDI RIZMAN

Povzetek V prispevku so obravnavane sociološke razsežnosti erozije človekovih pravic in demokracije v svetu kot posledice utrjevanja neoliberalne hegemonije v zadnjih treh desetletjih. Svet danes žanje sadove političnega enoumja o vsemogočnem trgu in »novem mednarodnem ekonomskem redu«, ki je namesto regulirane opolnomočila plenilsko globalizacijo po meri političnih in ekonomskih elit. Če bodo hotela gibanja za človekove pravice in demokracijo preživeti, se bodo morala vrniti k svojim generičnim izhodiščem in ponuditi alternativno agendo neoliberalni alternativi. Alternativo, ki si ne zasluži tega imena, zgodovinske knjige običajno prepoznavajo v avtoritarnem oziroma totalitarnem nacionalizmu. V takih razmerah ne preseneča vznik protidemokratskih idej o tem, da bi morali iz volilnih seznamov izločiti »idiote« in volitve enostavno odpraviti. Politični mainstream se medtem še vedno prepušča letargiji, namesto da bi se oprl na progresivno in razsvetljensko domišljene alternative in ideje.

Ključne besede: • človekove pravice • demokracija • neoliberalizem • alternativa • populizem •

NASLOV AVTORJA: Rudi Rizman, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, Slovenija, Univerza v Bologni – Forlì Campus, Forlì, Italija, e-pošta: rudi.rizman@guest.arnes.si, rudi.rizman@ff.uni-lj.si in rudolf.rizman@unibo.it.

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-304-3.19>
Dostopno na: <http://press.um.si>.

ISBN 978-961-286-304-3

Erosion of Human Rights and Democracy in the World

RUDI RIZMAN

Abstract The paper deals with the sociological dimensions of the erosion of human rights and democracy in the world as the result of the consolidation of neoliberal hegemony in the past three decades. Nowadays, the world is reaping the fruits of the political enmity of the almighty market and the “new international economic order”, which empowered the predatory globalization, instead of the regulated globalization, in accordance with the needs of political and economic elites. If it strives to survive the human rights movements and the democracy, it will have to return to its generic starting points and offer an alternative agenda to the neoliberal alternative. Historical books usually recognize an alternative, which does not deserve this name, through an authoritarian or totalitarian nationalism. In situations like these, the emergence of anti-democratic ideas for the need for the removal of “idiots” from electoral lists and the elimination of elections, is not surprising. Meanwhile, the political mainstream is still surrendering to lethargy, instead of relying on the progressive and in an enlightened way thought-out alternatives and ideas.

Keywords: • human rights • democracy • neoliberalism • alternative • populism •

CORRESPONDENCE ADDRESS: Rudi Rizman, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Ljubljana, Slovenia, University in Bologna – Forlì Campus, Forlì, Italy, e-mail: rudi.rizman@guest.arnes.si, rudi.rizman@ff.uni-lj.si & rudolf.rizman@unibo.it.

1 Uvod

V času, ko vidno kopni spomin na sprejetje Splošne deklaracije o človekovih pravicah v Organizaciji združenih narodov (OZN) pred dobrimi sedemdesetimi leti, se pojavlja asociacija na roman Oscarja Wilda z naslovom Slika Doriana Graya. Začnimo na primeru človekovih pravic z opisom njihove »mladostne«, privlačnejše slike. Deklaracija je prvič v zgodovini človeštva z zapisanimi tridesetimi pravicami in svoboščinami, pod katere se je podpisalo osemindeset držav, implementirala progresivno vizijo globalnih norm in pravil o tem, kako bi moral izgledati svet po drugi svetovni vojni. V naslednjih desetletjih je prispevala k nadaljnji institucionalizaciji človekovih pravic, napredovanju mednarodnega kazenskega prava in ne nazadnje tudi k temu, da lahko državljani v večjem delu sveta koristijo okoli štiristo posebnih pravic.

V devetdesetih letih prejšnjega stoletja sta se deklaraciji pridružila *ad hoc* tribunala za sojenje zločinom v Ruandi in bivši Jugoslaviji ter podpis Rimskega statuta o ustanovitvi Mednarodnega kazenskega sodišča, ki jih je nekdanji generalni sekretar OZN Kofi Annan označil za »velik korak na poti k univerzalnim človekovim pravicam in vladavini prava«. Za tribunal za Jugoslavijo je precedenčno, da mu je kot prvi predsedoval mednarodni pravnik Antonio Cassese, pred tem zadnji predsednik civilnodružbenega gibanja pod imenom Russellovo razsodišče, ki ni imelo mandata držav. Skoraj štiri desetletja se je zdelo, da so človekove pravice učinkovit civilizacijski branik pred (političnim) barbarstvom.

Ko so po drugi svetovni vojni tako kapitalistične kot komunistične države razvile svoje razlikovalne modele socialne države, je vse kazalo na to, da jih pri snovanju novih oblik družbenega življenja inspirirajo načela in ideje iz Splošne deklaracije o človekovih pravicah. Toda kot je v letos objavljeni knjigi z naslovom Ni dovolj – človekove pravice v svetu neenakosti opozoril Samuel Moyn, profesor prava in zgodovine na Univerzi Yale, so se taka pričakovanja izkazala za nerealna.

Na mestu, kjer človekove pravice izgubijo svoj mladostni šarm, je treba dati priložnost opisu starejše, grše Wildejeve slike. Moyn ima prav, da v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah ni zaslediti izrecne zaveze do materialne enakosti, ki bi na družbeno sprejemljivo razmerje omejila danes enormni ter tudi ekonomsko in etično nesprejemljiv prepad med bogatimi in revnimi. Človekove pravice sicer jamčijo statusno enakost, ne pa tudi distributivne. Še več, tudi

popolnoma uresničene človekove pravice so kompatibilne z neenakostjo, ki jih spodkopava. Namesto da bi gibanja za človekove pravice zasledovala cilj materialne enakosti ter širšo socialno in ekonomsko pravičnost, te nemočno sobivajo s tržnim fundamentalizmom, ki danes predstavlja vodilno silo v nacionalni in globalni ekonomiji ter generator globalne ekonomske neenakosti.

2 Odsotnost egalitarnega pritiska

Resnici na ljubo je treba povedati, da so se nekatera gibanja v zadnjem času posvetila problemom zagotavljanja ekonomskih in socialnih pravic, ki jih je deklaracija sicer napoved(ov)ala. Brez tega ta gibanja ne morejo računati na uspeh in preživetje. S tem ko se številna med njimi počutijo doma v svetu plutokracije, torej se ne soočajo z družbeno rušilno neenakostjo, dajejo priložnost drugim, ambicioznejšim, tudi morbidnim, ki so nezadovoljna z neznosnimi razmerami v njihovih družbah. Obojemu, radikalnemu populizmu in skrajni desnici, smo priča ne samo v najrazvitejših kapitalističnih državah, še posebej v Evropi, temveč tudi na njihovi periferiji.

Svet danes žanje sadove političnega enoumja o vsemogočnem trgu in »novem mednarodnem ekonomskem redu«, ki ju je opolnomočila globalizacija ekonomskega socialdarwinizma po meri političnih in ekonomskih elit. Ta je po koncu hladne vojne poleg kapitalističnih potegnila s seboj tudi nekdanje komunistične države. Če bodo hotela gibanja za človekove pravice preživeti, se bodo morala vrniti k svojim generičnim izhodiščem in ponuditi alternativno agendo pogubni in lažni alternativni.

Podobno lahko rečemo tudi za druga progresivna gibanja in alternative, ki bodo morala preiti od obsojanja simptomov prejšnje in prihajajoče krize k spopadanju z njihovimi vzroki, med katerimi sta na prvem mestu nevzdržna in še naprej razraščajoča se družbena atrofija in disfunkcionalnost. V odsotnosti egalitarnega pritiska ne bo moglo zaradi napredujoče hierarhizacije družb in materialne stagnacije nič zaustaviti besa in jeze ponižanih in prezrtih množic, kar te dni dokazuje gibanje v »rumenih srajcah« v Franciji.

3 Ironija zgodovine

Z očitki na rovaš gibanj in še manj aktivistov za človekove pravice ni treba predaleč. S tem mislimo na posameznike, ki pri zavzemanju za elementarne človekove pravice tvegajo svoja življenja. Po podatkih neprofitne organizacije *Frontline Defenders* sedežem v Dublinu, ki je v tem letu prejela nagrado OZN za človekove pravice, je bilo v prejšnjem letu umorjenih tristo (!) aktivistov za človekove pravice na področju varovanja okolja, delavskih pravic, razkrivanja korupcije in zlorab (politične) moči, medtem ko jih je še mnogo več skupaj z njihovimi družinami utrpelo hujše psihološke, ekonomske in socialne posledice.

To, da so postali žrtve političnega nasilja, lahko pripišemo globalnemu nazadovanju demokracije. Po podatkih referenčne ameriške ustanove *Freedom House* je to leto že trinajstič zapored priča upadu političnih in državljskih svoboščin. Samo v letu 2016 je sedeminšestdeset držav nazadovalo v tem pogledu. Ta čas, ko so namesto človekovih pravic *lingua franca* netolerantnost, izražanje sovraštva in ekstremna neenakost, se je svet znašel natančno v tistem položaju, ki so ga hoteli pobudniki deklaracije preprečiti. Ironija zgodovine je, da je danes na čelu države, ki je odigrala ključno vlogo pri njenem nastajanju (Eleanor Roosevelt) in se je tudi pozneje ponašala z »izvozom« človekovih pravic, politik, ki ne skriva svojega zaničevanja človekovih pravic in občudovanja avtoritativnosti v svetu, poleg tega pa verjame, da je nad zakoni. »Avtoritativna oseba« danes poleg ameriškega sestavljajo tudi predsedniki v preostalih največjih in manjših državah, kot so Xi Jinping, Putin, Modi, Bolsonaro, Sisi, Kaczyński, Orbán, Erdogan, Maduro, Kim Jong-Un in drugi.

4 Demokracija brez ljudstva

Nepripravljenost socialdemokratskega in konservativnega stebra demokracije, da bi ponudila prepričljive alternative, odpira priložnosti za tiste najslabše, ki so odgovorne za množične morije med drugo svetovno vojno. Alternativno, ki si ne zasluži tega imena, zgodovinske knjige običajno prepoznajo v avtoritativnem oziroma totalitarnem nacionalizmu. Danes jih lahko naslovimo z (neo)fašizmom in (neo)nacizmom, ker njihovi protagonisti svoje politične pripadnosti in uporabljene ikonografije niti ne skrivajo.

Po drugi svetovni vojni je v nasprotju z današnjim časom socialna demokracija predstavljala močno politično silo, ki je nacionalne države nadgradila v države blaginje. Te so z namenom zavarovanja državljanov svojo vlogo v vladi uporabile za preprečevanje ekscesov trga. Namesto revolucije se je socialna demokracija opirala na progresivne reforme znotraj političnega sistema, zasnovanega na liberalnodemokratskih idejah. V njem sta delavski in srednji sloj uživala opazno večji življenjski standard kot njihovi starši, na primer relativno visoke dohodka, prijazno stanovanjsko politiko, dosegljiv zdravstveni sistem, socialno varnost in (brezplačen) dostop do izobraževanja. Politika socialne demokracije, ki je temeljila na keynesijansko zasnovani ekonomiji in socialni državi, je podpirala intervencijo države v ekonomiji in družbi z namenom, da zagotavlja (horizontalno) družbeno pravičnost, se pravi zagovarjanje močne države s ciljem, da bi trg (kapitalizem) deloval v prid celotne družbe. Podpiranje družbene enakosti je, tako kot je to še danes primer v skandinavskih družbah, spodbujalo močno povpraševanje in investicije, sočasno pa je tudi ustvarjalo zadovoljive profite.

Izbruh finančne krize pred desetimi leti je prispeval k številnim pričakovanjem, da bo ta prebudila in okrepila evropsko levico, predvsem socialno demokracijo, še posebej pa radikalno levico. Vendar so se ta pričakovanja izkazala za zmotna. Paradoks je, da je kriza na eni strani samo še bolj utrdila moč finančne oligarhije, na drugi pa spodbudila različne politično ekstremistične in tudi latentno emancipatorne valove populizma. Leta 2016 so ugledni nemški ekonomisti Manuel Funke, Moritz Schularick in Christoph Trebesch (Funke, Schularick & Trebesch, 2016) objavili študijo – o njej pišejo tudi v septembrski številki *Foreign Affairs* –, v kateri so analizirali sto finančnih kriz in osemsto volitev v dvajsetih demokracijah po letu 1870. S krizami je praviloma največ pridobila (skrajna) desnica, ki se ji je volilni izkupiček povečal za najmanj 30 odstotkov.

5 Neoliberalizem na steroidih

V primeru zadnje krize so državljanji zaradi bojazni, da bodo v krizi še več izgubili, bolj zaupali desnici, ki obljublja stabilnost, spoštovanje zakonov in red. Avtorji omenjene študije ob tem spomnijo na ravnanje gospodarske elite, ki je podprla Hitlerjev приход na oblast, kar smo videli tudi v primeru Trumpa. Ker se od zadnje krize leta 2008 ni skoraj nič spremenilo, ni težko napovedati nove, ki utegne povzročiti še večjo ekonomsko obubožanje ljudi in okrepljeno vladavino (skrajne) desnice. Glavni ideolog ameriške skrajne desnice Steve Bannon, ki je

veliko pripomogel k Trumpovemu uspehu, se nove krize, razumljivo, veseli. Bannon se ima za »leninista«, ki sledi cilju »uničenja svoje države«, kar je pred približno stotimi leti uspelo Leninu. Spomnimo, da je Lenin leta 1902 v pamfletu *Kaj storiti?* svojim privržencem naložil, naj stranko, če je ne morejo spremeniti, najprej paralizirajo in zatem prevzamejo. Nekaj podobnega je Trumpu z Bannonovo pomočjo uspelo s prevzemom republikanske stranke. Ameriški komentatorji so njegovemu desničarskemu populističnemu pojavu posodili ime »leninizem v demokratičnih razmerah«.

Socialna demokracija, ki je, zahvaljujoč levo zamišljenim reformam (keynesijanska ekonomija in socialna država), v preteklosti ne le reševala kapitalizem, temveč ji tudi pripada zasluga za to, da je bil ta znosen, če že ne atraktiven, se je namreč še pred krizo poslovila od svoje nekdanje politične identitete. S postopnim približevanjem in prevzemanjem neoliberalnih političnih idej iz desnega političnega *mainstreama* je tudi sama prispevala svoj delež h krizi in se s tem namesto kot del rešitve predstavila kot del problema. Socialna demokracija pri tem ni osamljena v političnem *mainstreamu* in se po minuli hudi krizi ne zaveda, da neoliberalizem kot skupek ekonomskih idej, ki so prevladovale v politiki zadnja štiri desetletja, izgublja svojo legitimnost in se pri življenju ohranja s steroidi. Tisto, kar je zasejal s krizo, ljudje občutijo pri padanju življenjskega standarda, pospešenem povečevanju neenakosti v dohodku in bogastvu, perversnosti finančnega sistema in hitro približujočih se ekoloških katastrofah.

6 Podrejenost države kapitalu in trgom

Ne le v ekonomski znanosti, temveč tudi med razumnimi politiki, ki se danes neprepričljivo posipavajo s pepelom, češ da jih je zapeljal neoliberalizem, se krepijo razmišljanja, da se bo treba posloviti od podrejenosti države trgu in v njuno medsebojno razmerje vnesti ideje o tem, kako bi morala civilizirana družba, namesto da postavlja produktivnost pred življenje, obravnavati svoje ljudi. Spomnimo, da je bila pred krizo večina ekonomistov v razvitem svetu prepričana, da spadajo ekonomske katastrofe (krize) v preteklost. Verjeli so, da so finančni sistemi v razvitih državah preveč kompleksni in medsebojno soodvisni, da bi lahko kolapsirali, poleg tega pa so nasledli dogmi, da se lahko trgi sami regulirajo.

Pri tem je eno izmed ključnih vlog odigrala nekaj časa atraktivna politična ponudba pod imenom »tretje poti«, ki pa se je kmalu izkazala kot samo drugo ime za uveljavljanje politike v prid nereguliranim trgov, finančnemu kompleksu in hiperglobalizaciji, kar vse je seveda usodno oslabilo države. Pa ne le državo, temveč v prvi vrsti demokracijo, če vemo, da predstavlja (nacionalna) država tisto raven, na kateri lahko demokracija najučinkoviteje funkcionira. Za avtentično levico je demokracija prva izbira, tega pa ne bi mogli reči za neoliberalno desnico, pri kateri uživajo absolutno prednost interesi kapitala in diktat trga. Za socialno demokracijo je, kot piše njen irski raziskovalec Paul Sweeney, gotovo ironija, da je po tistem, ko je sama podpirala slabljenje države, tudi na široko odprla vrata brezobzirni ubikvitarni privatizaciji ključnih javnih dobrin.

7 Politiki, ki jim ni mar civilizacija

Med protagonisti politike »tretje poti« so posebej izstopali Tony Blair, Gerhard Schröder in Bill Clinton. Vsak izmed njih je poleg drugih vodilnih politikov v njihovem času in za njimi odgovoren za izbruh finančne krize. Vse je družilo prepričanje, da ne obstaja nobena alternativa (Nina, v angl. Tina) njihovi politiki deregulacije finančnega sektorja in posledično tudi države ter neomejeni (hiper)globalizaciji, kar je na koncu tako v številčnem kot materialnem pogledu oškodovalo njihovo volilno bazo – se pravi delavstvo skupaj s srednjim razredom in novonastalim prekariatom, ki se ta čas namesto k socialni demokraciji, ki jih je pustila na cedilu, obrača k radikalnemu populizmu. Zgodovina si bo »zasluget« omenjenih zapomnila, na primer, po njihovih posebnih prispevkih: Blaira po izenačevanju globalizacije z zakonom gravitacije, Schröderja z zmanjševanjem delavskih pravic in krčenjem socialne države ter Clintona (pozneje tudi Obamo), da je uslišal vsako željo Wall Streeta in velikih korporacij.

Nobenega izmed njih nista vznemirjala enormno povečevanje neenakosti in porušeno ravnotežje med kapitalom in delom, ki se je odražalo v padanju plač na eni strani in skokovitem povečevanju profitov na drugi. Ironija je, da danes na socialno in ekonomsko nevzdržen pojav neenakosti bolj kot socialna demokracija opozarjajo v takih ustanovah, ki so v resnici prej tudi same prispevale k njej, na primer Svetovna banka in Mednarodni denarni sklad. Thomas Piketty, avtor odmevne knjige *Kapital v 21. stoletju*, je v svojih analizah resno opozarjal na problem zmanjševanja davkov za najpremožnejše, pri čemer je sodelovala tudi socialna demokracija, ko je bila na oblasti. Njegovi podatki so dovolj zgovorni: v ZDA, Nemčiji, Britaniji in Franciji so davki v zadnjih nekaj desetletjih padli iz 90

(!) na 35 odstotkov in še padajo. Trump je davke korporacij še dodatno zmanjšal, in sicer na 21 odstotkov, napoveduje pa tudi, da jih bo znižal na 15 odstotkov. Nekatere korporacije že zdaj plačujejo blizu omenjenega odstotka ali še manj: Apple 17 odstotkov, Alphabet (Google) 16 odstotkov, Amazon 13 odstotkov in Facebook 3,8 odstotka. Korporacije in politiki, ki tem služijo, se požvižgajo na civilizacijo, če spomnimo na trditev ameriškega vrhovnega sodnika Oliverja Wendella Holmesa, da so davki cena za njeno ohranjanje.

8 Populizem – »otrok« neoliberalizma

Spomnimo, da je Greenspan še leto pred izbruhom krize na vprašanje nekega švicarskega novinarja o tem, katerega predsedniškega kandidata podpira, odgovoril, da to sploh ni pomembno, ker so, zahvaljujoč globalizaciji, glavne politične odločitve v njegovi državi tako ali tako prepuščene delovanju globalnega trga. Greenspan je pri svojem delovanju zvesto sledil neoliberalni doktrini: reorganizaciji kapitalizma na univerzalni in transnacionalni ravni; glavne trge spraviti izven nadzora nacionalnih vlad (držav); korporacijam pustiti proste roke pri njihovi eksploataciji delovne sile in (perifernih) držav; globalno ekonomijo zasnovati na brezobzirnem tekmovanju (angl. race to the bottom) med državami in izločiti »demos« iz demokratične vladavine ter zadnjo prepustiti premožni »tržno-dominantni manjšini«. Z drakonskimi proračunskimi rezi in izrinjanjem države, to je za njeno udinjanje korporacijam in najpremožnejšim, je neoliberalizem na široko odprl vrata družbeno disfunkcionalnim in morbidnim pojavom, kot je podpiranje avtoritarne politike, ekonomski in politični korupciji ter ne nazadnje tudi različnim tokovom populizma, ki jih lahko imamo za politične »otroke« neoliberalizma. Za Immanuela Wallersteina je to prepričljiv dokaz o tem, kako je nihalo sodobne zgodovine vpeto v neusmiljen spopad med demokracijo in nereguliranimi trgi, pri čemer to zaniha enkrat v eno in drugič v nasprotno smer.

O tem, kako v resnici »deluje« trg, se lahko poučimo iz avtobiografije nekdanjega ameriškega finančnega ministra Timothyja Geithnerja o tem, kako sta nemška in francoska vlada v času, ko sta ju vodila Angela Merkel in Nicolas Sarkozy, iskali pomoč ameriške vlade pri zamenjavi italijanskega predsednika vlade. Takrat se je predstavnik kanclerkinega urada hvalil, da so Nemci pri spreminjanju režima (angl. regime change) spretnejši od Američanov. Ta primer, ki seveda ni edini – spomnimo na Grčijo, Irsko ter ne nazadnje tudi na Slovenijo in druge –, bi si po mnenju odličnega raziskovalca sodobne evropske ekonomske zgodovine Adama

Tooza z univerz v Cambridgeu, Yalu in Columbii ter avtorja pred kratkim izdane knjige *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World* zaslužil podrobno raziskavo o (imperialni) vlogi nemške vlade pri kriznem menedžiranju evrske in finančne krize. Ta namreč na eni strani budno, tudi s pomočjo njenega ustavnega sodišča, varuje svojo nacionalno suverenost, sočasno pa pozablja na to, da se druge članice z vstopom v Evropsko unijo niso odrekle svoji in prenehale biti nacionalne države. Isti avtor sicer sodi, da je bil evro »rešen« v škodo in ne v korist demokracije, še vedno pa ostaja vprašanje, za kako dolgo.

9 Ljudstvo na »popravnem izpitu«

Svojih »stežav« z demokracijo kot motečim pojavom evropski politični razred sploh ne skriva in za to trditev obstajajo številni dokazi. Ob Junckerjevem primeru spomnimo še na dva propadla referendumata (v Franciji in na Nizozemskem) o evropski ustavi in enega, na katerem je moralo »ljudstvo« s ponovljenim referendumom (Danska) na popravni izpit. V vseh teh primerih so volivci glasovali proti »več Evrope«, ki bi dala še večjo moč centralistični evropski tehnokraciji, se pravi pospešeni centralizaciji in oligarhizaciji političnega odločanja v Bruslju, praktično pa vladavino demokracije brez ljudstva.

Zadnje predstavlja enega izmed glavnih katalizatorjev teženj po avtoritarni vladavini, ki smo jim priča v tem stoletju. Kot je videti, se nemški dramatik Bertolt Brecht ni šalil, ko je politikom, ki so nezadovoljni s svojim (nevednim) ljudstvom, ironično predlagal, da ga prvi zamenjajo. Danes, ko je politični *mainstream* ponovno nezadovoljen s tem, da volivci ne volijo tako, kot bi »moralik«, prihajajo »uporabni« nasveti politikom, kot lahko preberemo v dveh knjigah, objavljenih predlani, tudi iz akademskih krogov. Ameriški filozof in politolog Jason Brennan z Univerze v Georgetownu je v knjigi *Proti demokraciji* (Brennan, 2016) predlagal, da se z volilnega seznama izločijo »idioti«, medtem ko je belgijski kulturni zgodovinar David van Reybrouck v knjigi *Proti volitvam: primer demokracije* (van Reybrouck, 2017) predlagal, da se volitve enostavno ukine.

Še posebej po letu 2011 je kot reakcija na neoliberalno apoteozo individualizma, da »družba ne obstaja« (Margaret Thatcher), populizem napovedal vrnitev »družbenega«, čeprav za zdaj večinoma v njegovi etnični (ksenofobni) in ras(istič)ni preobleki. Pojav radikalnega (desnega in levega) populizma je zato simptom vsega tistega, kar se je pri državljanih v Evropi in drugod v svetu, na primer v ZDA in Braziliji, nakopičilo, ko so bili, ne da bi jih njihove politične

elite zavarovale pred diktatom tržne globalizacije, prepuščeni stagnaciji plač, izgubi dela, družbenega ugleda in (samo)ponosa. Očitki, ki prihajajo iz političnega *mainstreama*, da populizem mobilizirata v prvi vrsti strah in jeza, sicer drži, ne pa tudi hipokritski očitek, da gre za iracionalni pojav. Vprašajmo se namreč, koliko racionalnega je, na primer, v tem, da vladajoče politike podpirajo vojne, ki nasprotujejo mednarodnemu pravu, prodajajo orožje korumpiranim in avtokratskim režimom, kopicijo atomsko orožje za večkratno uničenje Zemlje, omogočajo 1 odstotku premožnih, da razpolagajo z veliko večino bogastva na svetu itd.

10 Superiorna manjšina in inferiorni ljudje

Karizmatični profesor politične filozofije (demokracije in etike) na Harvardu Michael Sandel je dobro opazil, da pri populizmu ne gre le za ekonomski problem in ksenofobijo, temveč tudi za ponižanja, ki so jih od vladajočih elit ljudje doživljali najmanj zadnja štiri desetletja. Sandel tudi predlaga, kako naprej, pri čemer se opre na politiko prepričevanja, vendar ostaja problem, kdo bi moral ali mogel koga prepričevati. Za zdaj ne kaže, da bi bile osovražene elite pripravljene poslušati »drugo stran«, kar pride prav, tako kot že večkrat v evropski zgodovini, demagoškim voditeljem, ki imajo pri tem svoje politične agende. Upravičeno se zato zastavlja vprašanje, ali se nam bo uspelo izogniti Hobbesovi grožnji »vojne vseh proti vsem«.

Deset let po finančni krizi se neenakosti med ljudmi še naprej močno povečujejo. Po letošnjih podatkih švicarskih bank se je število superbogatašev (angl. ultra-high-net wealth individuals – UHNWI), ki razpolagajo z najmanj petdesetimi milijoni dolarjev v Veliki Britaniji, povzpelo na 4.670, kar je za 8,5 odstotka več kot v zadnjem letu. Številka za ZDA se je povečala za približno 6.000 novih bogatašev in pristala pri številu 70.540, kar je seveda daleč največ v svetu, medtem ko jih Kitajska danes premore 16.510. Kar zadeva število milijarderjev v svetu, je teh 2.158 – njim se je v minulem letu bogastvo povečalo za 1,4 trilijona dolarjev. Na Kitajskem, na primer, jih je bilo pred dvanajstimi leti samo 16, medtem ko jih je danes že 373.

Medtem se je socialna demokracija praktično odpovedala svojim številnim zgodovinskim pridobitvam (socialna država pred trgovino) in političnim vrednotam (delo in življenje pred kapitalom) ter dala prednost naslednjim političnim usmeritvam: (1) favoriziranju privatizacije s kritičnim zmanjševanjem podjetniške

vloge države na področju raziskav in inovacij, vključno z zapostavljanjem ključnih javnih služb, in (2) strogemu uvajanju fiskalne discipline in restriktivne monetarne politike, s čimer se je poslovila od Keynesove politike financiranja javnih deficitov z zadolževanjem in inflatorno monetarno ekspanzijo. Zapisano drugače, podprejanje globalizaciji na podlagi ideologije in prakse, ki jih narekuje tržni fundamentalizem v škodo (državne) regulacije.

11 Zaključek

Danes je delavstvo mnogo manj vidno in atomizirano, svetlobna leta daleč od tistega, kar je njegovo članstvo zaznamovalo vse od zibelke do groba. Generacija iz leta 1968 je danes, na primer, bolj naklonjena socialnoliberalni in bistveno manj hierarhično postavljeni politiki. Namesto da bi se angažirala v tradicionalnih, hierarhično organiziranih političnih strankah, ji je bližje sodelovanje v družbenih gibanjih in novih strankah, ki iščejo alternativne odgovore na ekonomska vprašanja ter so v družbenem in kulturnem pogledu bistveno bolj odprta. Tradicionalna levica je sicer vključila v svojo politično agendo nekatera okoljska in socialnoliberalna vprašanja, vendar ni pokazala kakšne velike vneme, da bi se resno soočila z novo porajajočim se proletariatom – prekariatom, katerega občutek politične pripadnosti je za zdaj še šibek, a se utegne s povečevanjem njegovega števila okrepiti.

Za letargijo političnega *mainstreama*, ki noče videti in tudi ne išče alternative, zgodovina ne bo našla nobenega izgovora, kvečjemu veliko odgovornost. Harvardski profesor za politično ekonomijo Dani Rodrik je nanizal lep nabor idej, ki za zdaj ostajajo v predalih progresivnih in politično različno opredeljenih predlagateljev. Naštejmo samo nekatere: radikalne bančne reforme (Anan Admati in Simon Johnson), kompleksni nabor politik za zmanjševanje neenakosti na nacionalni ravni (Thomas Piketty in Tony Atkinson), kako opolnomočiti javni sektor za spodbujanje inkluzivnih inovacij (Mariana Mazzucato in Ha-Joon Chang), predlog globalnih reform (Joseph Stiglitz in Jos Antonio Ocampo), agenda dolgoročnih javnih investicij na področjih javne infrastrukture in zelene ekonomije (Brad DeLong, Jeffrey Sachs in Lawrence Summers) in druge. Omenjeni avtorji zagovarjajo razsvetljensko domišljene alternative in ideje, ki čakajo, da jih bo (ne)kdo vzel resno.

Literatura

- Brennan, J. (2016) *Against Democracy* (Princeton: Princeton University Press).
- Cassese, A. (1990) *Human Rights in a Changing World* (Cambridge: Polity Press).
- Douzinas, D. (2000) *The End of Human Rights* (Oxford: Hart Publishing).
- Funke, M., Schularick, M. & Trebesch, C. (2018) *Going to Extremes: Politics After Financial Crises 1870-2014*. CEPR Discussion Paper No. DP10884.
- Levitski, S. & Ziblatt, D. (2018) *How Democracies Die* (New York: Broadway Books).
- Mazzucato, M. (2018) *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. (London: Allen Lane).
- Moyn, S. (2018) *Not Enough Human Rights in an Unequal World* (Cambridge: Harvard University Press).
- Piketty, T. (2014) *Capital in the Twenty-First Century* (Cambridge: Harvard University Press, MA).
- Rodrik, D. (2011) *The Globalization Paradox* (New York: W. W. Norton & Company).
- Tooze, A. (2018) *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World* (New York: Viking Press).
- Van Reybrouck, D. (2017) *Against Elections: The Case for Democracy* (London: Random House).
- Wilkinson, R. & Pickett, K. (2010) *The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone* (London: Penguin).

Avtorice in avtorji prispevkov

Cigoj Štefan

univ. dipl. politolog, nekdanji veleposlanik, Nova Gorica

Dešnik Stanislava

univ. dipl. inž. krajinske arhitekture, direktorica Javnega zavoda Krajski park
Goričko

Gerenc̃er Andrej

univ. dipl. ekonomist, nekdanji veleposlanik, Murska Sobota

Gorički Špela

doktorica znanosti, direktorica Scriptorium biologorum – Biološka pisarna,
Murska Sobota

Grabar Daniel

primarij asistent, doktor medicine, specialist, pastor, superintendent
Evangeljske binkoštna Cerkev, Murska Sobota

Hajós Ferenc

univ. dipl. pravnik, nekdanji veleposlanik, Lendava

Hajszan Robert

doktor znanosti, Pannonisches Institut (PAIN), Güttenbach - Pinkovac,
Avstrija

Horvat Muc Jožek

magister romologije, predsednik Zveze Romov Slovenije

Ivanjko Šime

doktor znanosti, zaslužni profesor Pravne Fakultete Univerze v Mariboru

Kaligarič Mitja

doktor znanosti, redni profesor na Fakulteti za naravoslovje in matematiko
Univerze v Mariboru

Kerševan Mark

doktor znanosti, zaslužni profesor Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Klopčič Vera

doktorica znanosti, višja znanstvena sodelavka, Inštitut za narodnostna
vprašanja, Ljubljana

Korpič-Horvat Etelka

doktorica znanosti, podpredsednica Ustavnega sodišča RS, docentka Pravne
fakultete Univerze v Mariboru

Kreft Lev

doktor znanosti, redni profesor Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Kučan Milan

univ. dipl. pravnik, prvi predsednik Republike Slovenije

Kumer Irena

profesorica, predstojnica OE Zavoda RS za šolstvo, Murska Sobota

Lipič Ladislav

univ. dipl. obramboslovec, generalmajor, nekdanji veleposlanik, predsednik Zveze veteranov vojne za Slovenijo

Mulej Matjaž

dvojni doktor znanosti, zaslužni profesor Ekonomsko-poslovne fakultete Univerze v Mariboru in vodja raziskovanja v IRDO – Inštitutu za razvoj družbene odgovornosti

Nečak Dušan

doktor znanosti, zaslužni profesor Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Nečak Lük Albina

doktorica znanosti, zaslužna profesorica Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Paušič Igor

doktor znanosti, docent na Fakulteti za naravoslovje in matematiko Univerze v Mariboru

Pivec Franci

magister znanosti, Maribor

Plut Dušan

doktor znanosti, zaslužni profesor Filozofske fakultete Univerze v Mariboru

Radonjič Kranjec Tanja

upokojena profesorica, Maribor

Rešič Milena Marija

upokojena učiteljica, kiparka in slikarka, Črešnjevci pri G. Radgoni

Rizman Rudi

dvojni doktor znanosti, zaslužni profesor Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, profesor Univerze v Bologni – Forlì Campus

Ružič Ernest

novinar in pisatelj, Murska Sobota

Sedar Klaudija

doktorica znanosti, predsednica programskega sveta Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija

Senčur Peček Darja

doktorica znanosti, redna profesorica na Pravni fakulteti Univerze v Mariboru

Slavinec Mitja

doktor znanosti, izredni profesor in dekan Fakultete za naravoslovje in matematiko Univerze v Mariboru, predsednik PAZU

Strah Sara

študentka univerzitetnega študijskega programa Biodiverziteta, Univerza na Primorskem

Šiftar Marjan

univ. dipl. pravnik, podpredsednik uprave Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija

Škornik Sonja

doktorica znanosti, izredna profesorica na Fakulteti za naravoslovje in matematiko Univerze v Mariboru

Šteiner Alojz

doktor znanosti, generalmajor, predsednik Zveze slovenskih častnikov

Tancer Verboten Mojca

magistrica znanosti, asistentka na Pravni fakulteti Univerze v Mariboru

Toplak Jure

doktor znanosti, redni profesor na Pravni fakulteti Univerze v Mariboru

Toš Marjan

doktor znanosti, upokojeni muzejski svetovalec, Lenart v Slovenskih goricah

Vugrinec Jože

profesor, nekdanji direktor Pokrajinske in študijske knjižnice v Murski Soboti

Univerza v Mariboru

Pravna fakulteta

»Znanstvena monografija *Vanekovo stoletje. Ob stoetnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja* (uredila Darja Senčur Peček) je originalno, aktualno in izvorno znanstveno delo, ki na primeren način obeležuje stoletnico rojstva in dvajsetletnico smrti Vaneka Šiftarja, znamenitega Prekmurca in pomembnega Slovenca, zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru, nosilca srebrnega častnega znaka Republike Slovenije, zlatega znaka Univerze v Mariboru, snovalca Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, enega izmed idejnih vodij Mednarodnega kulturno zgodovinskega simpozija Modinci (Mogersdorf), soustanovitelja Študijske in pokrajinske knjižnice v Murski Soboti, Pomurskega muzeja v Murski Soboti in Panonskega raziskovalnega centra na Gradiščanskem, pesnika, urednika in človeka, ki so ga določali nazori, temelječi na spoštovanju človeškega dostojanstva in skrbi za človeka. »Delal je v dobro Slovenije«, ta monografija pa je nastala v dobro njegovemu spominu, je poklon slovenskih družboslovcev, humanistov in naravoslovcev njegovemu življenju in delu, napisana je njemu v ponos in kaže pot nadaljevalcem njegovega dela.«

prof. dr. Marko Jesensček

»Celoten zbornik predstavlja pomemben prispevek slovenski znanosti na v njem obravnavanih vprašanjih. Kot je bilo že rečeno, širi vedenje bralca o posameznih temah, ki so povezana z delom dr. Šiftarja, dr. Vratuše in mag. Kuzmiča in s Prekmurjem ter daje bralcu vpogled na znanstvena dognanja priznanih slovenskih avtorjev (nekateri so po rodu iz Prekmurja) na področjih, s katerimi se ukvarjajo. Zbornik predstavlja hkrati tudi spodbudo za nadaljnje raziskovanje nekaterih, v njem predstavljenih vprašanj.«

zast. prof. dr. Silvo Drevtjek